ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№2 / 2016
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі **Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК**
Собственник **РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова**

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмышева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-11-12;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 2 / 2016
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 29.06.2016 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 21,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 140.

Подписано в печать 29.06.16 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 21,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 140.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абдукаримова А.А., Абрамова Г.И. Концепт как базовая единица когнитивной лингвистики и лингвокультурологии …… 6
Адилова А.С. Көркем мәтіндердегі «*дала*», «*қала*» бейнесі …….... 11
Алдашева К.С., Набидуллин А.С. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөздер – ұлттық-мәдени болмыстың көрінісі 18
Амренова Р.С. Фольклор мәтіндерінің лингвоментальді кеңістігі 24
Аубакирова Б.К., Қадыров Ж.Т. Телехабарлар жүйесіндегі тіл мәдениеті 30
Бекимова А.Б., Шалабай Б. Функционалды синтаксистің негізгі бірлігі – сөйленім 35
Дальбергенова Л.Е., Туребекова А.С., Тасбулатова Ж.С. Когнитивное осмысление каузальных ситуаций …… 41
Иманбердиева С.Қ., Ыбырайым Ә.О. Латын қарпі негізінде қазақ онимдерінің дұрыс берілу мәселесі 46
Исмағұлова Б.Х., Қанабекова М.Қ. Қазақ тілінің тәуелсіздік кезеңіндегі неологизмдер сөздігі: әлеуметтік қажеттілігі және құрастыру ұстанымдары 52
Касенов С.Н., Мукашева А.О. О роли выделительных слов в тексте устной лекторской речи …… 57
Кенжеканова К.К., Жанабекова М.А. Қайталамалар саяси дискурстағы ықпал етуші прагматикалық амал ретінде 62
Крамаренко Б.В. К вопросу о понятии «конструкт» в языкознании 67
Қанабекова М.Қ. Қазіргі сөз мәдениетінің даму бағыттары және тіл динамикасы 78
Оналбаева А.Т., Уристенбаева Ж.Н. Невербальный аспект концепта *қамшы*…….. 82
Оспанова Б.Р. Қоғамдық-саяси лексика және маңызы 88
Рысбаева Г.Қ. Түркі тілдес халықтардың «жаратушы күштер» концептісінің тілдік көрінісі 94
Сарманова Ж.С., Бейсембаева Ж.А. Интерпретация и фактор субъективности в синхронном переводе …….. 101
Сейдалиева Г.О. Мерзімді баспасөздің типологиялық сипаты 108
Ташимханова Д.С. Трехъязычие в образовательном пространстве Казахстана …….. 113

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Ахметова Г.С., Қайрат Г. Көркем мәтіндердегі субъективті және объективті модальділіктің берілу ерекшеліктері 120
Ашкеева М.М., Шарипова А.С. Тілдік әдептілік ұлттық-ерекше коммуникативтік категория ретінде 125
Байманова Л.С., Жумабекова Ш.Д. Функционирование тюркизмов в лексической системе английского языка …….. 130
Исакова С.С., Кожина С.А. Когнитивная структура термина воровство в казахском и английском языках 135
Исмагулова К.Г., Капанова Д.Е. Сопоставительное изучение концепта «любовь» в немецкой и английской языковых картинах мира …… 140

Кемелбек Б.М. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жарнама мәтіндері және аударма 146
Құрманова Н.Е. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдердің пайда болу негіздері 151
Сарсенбаева А.С., Кулахметова М.С. Изучение проблемы заимствования в русском языке в русле антропоцентрической парадигмы 156
Tajibayeva A.A. Semantic features of the concept "Love" in English, Kazakh and Russian paremiology 162
Шайбакова Д.Д. Выявление потенциальной интерференции в билингвальной коммуникации 170

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абикенов М.Т., Жумабекова Б.Қ., Карипжанова Г.Т. Мәшһүр Жүсіп шығармаларының тілдік ерекшеліктері..... 176
Амренов А.Д. Абай поэзиясындағы тәуелсіз ел идеясы 182
Амренов А.Д., Қабышев Т.Б. Тайыр Жомартбаевтың арнау өлеңдері 188
Асан А.К. Магический реализм прозы А. Кима и О. Бокеева 194
Аймұхамбет Ж.Ә. Азаттық идеясының кеңестік кезең поэзиясындағы көрінісі 200
Байтанасова Қ.М. Мәтін және баяндау теориясы 209
Молдахметова С.С., Байгозинова Д.Е. Роль деталей как средство передачи информации в художественном произведении 214
Өтегенова А. Бауыржан Момышұлы күнделігінің тәрбиелік мәні 217
Рахманова Н.М. Поэтикалық әлемдегі мән мен мағына 222
Санникова А.В. Автоперевод: оригинал и интерпретация Иосифа Бродского 227
Темирова Ж.Г. Вещь как идейно-тематическая и сюжетообразующая художественная деталь в повестях Н.В. Гоголя 232
Тілеуова А.З. Жоқтау өлеңдердегі тарихи кезең шындығы 237
Шакирова Қ.М. Драматургиядағы диалогтың қызметі 242
Шарипова А.С. , Ашкеева М.М. , Жуманова Г.Ж. Фольклерлік мәтін 247
Шортанбаев Ш.А. Жамбыл мұрасы – Мәңгілік елдің мирасы 253

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Алибекова К.Е., Баяндина С.Ж. Современные подходы к обучению будущих переводчиков специальной лексике русского языка 259
Альжанова А.Б., Смагулова С.С. О роли тестирования при обучении иностранному языку 265
Бейсенова Ж.С., Утегенова Д.И. Технология *развития критического мышления: одно из условий* формирования функциональной грамотности студентов 269
Ерғожина Ш.Л. Өздік жұмыс түрлері және оны сабақта пайдалану тиімділігі 277
Ерғожина Ш.Л. Кейс-стади әдісін қолдануда қалыптастырылатын дағдылар 282
Камиева Г.К. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысына кәсіби қызығушылығын қалыптастыру 287
Қадашева Қ., Омарова С.К. Түркі тілінде сөйлейтіндерге арналған электрондық

оқулықтың құрылымдық ерекшеліктері 292
Қадашева Қ., Омарова С.К., Асанова У.О. Компьютер – қазақ тілін туыс тіл ретінде оқытудың құралы 297
Rusol I.G., Shulembayeva K.M., Plokhenko V.B. Application of information technology in teaching foreign languages …….. 302
Сапина С.М., Динаева Б.Б. «Кәсіби қазақ тілі» пәнін оқыту барысында студенттердің жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру тәжірибесі 307
Смагулова С.С., Альжанова А.Б. Обучение письму в сфере профессионального общения 311
Stukalenko N.M., Ustazhanova N.A., Lavrick R.A. Modern requirements for training foreign language teachers …… 316
Тленшина Г.М., Ахриева Л.А. Современные креативные методы в образовательном процессе ……..… 320
Халенова А.Р., Махажанова Л.М. Жоғарғы оқу орындарындағы ағылшын тілі сабағында өзіндік жұмыс арқылы студенттердің білімдік құзыреттілігін қалыптастыру 327
Цупкина Ю.А., Хасеинова Г.С. Теоретические предпосылки создания комплекса заданий и упражнений для компьютерной программы …… 332

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

340

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

УДК 801

А.А. Абдукаримова, Г.И. Абрамова
Южно-Казахстанский государственный педагогический институт
Шымкент, Казахстан
aika77.0777@mail.ru

КОНЦЕПТ КАК БАЗОВАЯ ЕДИНИЦА КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Статья посвящена раскрытию понятия «концепт» с точки зрения положений когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Концепт с лингвокогнитивной точки зрения представляет собой ментальную единицу сознания и той информационной структуры, которая отражает знания и опыт человека. Лингвокультурный подход к пониманию концепта, состоит в том, что концепт признается базовой единицей культуры и изучается с точки зрения их ценностного компонента. Лингвокогнитивный концепт – это направление от личного сознания к культуре, а лингвокультурный концепт – это направление от культуры к личному сознанию. В работе концепт представлен к качестве базовой единицы двух дисциплин, отражающей содержание опыта и имеющей структуру поля: ядро концепта, периферия концепта, ближайшая периферия, дальнейшая периферия и т.д.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, предметно-образная, понятийная и ценностная составляющие, универсально-предметный код (УПК), ядро и периферия концепта.

Антропоцентрический/антропологический подход к изучению сущности человека является одним из важнейших направлений развития современной филологической науки. Современная отечественная и зарубежная наука о языке опирается на антропоцентрическую парадигму, согласно которой при анализе любых языковых средств определяющим становится человеческий фактор. В рамках антропоцентрической парадигмы филологической науки, как правило, выделяются такие ее важнейшие перспективные направления, как когнитология (лингвогносеология), лингвосоциология, лингвопсихология, лингвоэтнология, лингвопалеонтология и лингвокультурология.

Когнитивная лингвистика или когнитология – это направление, в центре внимания которого находится язык как общий когнитивный механизм, как когнитивный инструмент - система знаков, играющих роль в репрезентации (кодировании) и в трансформировании информации. В качестве центральной задачи когнитивной лингвистики отмечают описание и объяснение языковой способности и знаний языка как внутренней когнитивной структуры и динамики говорящего-слушающего, рассматриваемого как система переработки информации, состоящая из конечного числа самостоятельных модулей и соотносящая языковую информацию на различных уровнях.

Возникновение когнитивной лингвистики привело к широкому использованию в лингвистических исследованиях термина «концепт». Исходя из того, что человек мыслит концептами, комбинируя их и осуществляя в рамках концептов и их сочетаний глубинные предикации, формируя новые концепты в ходе мышления, мышление есть оперирование концептами как глобальными единицами структурированного знания.

Концепт с лингвокогнитивной точки зрения – это единица «ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знания и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга (linguamentalis), всей картины мира, отраженной в человеческой психике»[1, 18]. Будучи трехмерным (как минимум) образованием, концепт включает предметно-образную, понятийную и ценностную составляющие.

Интересным представляется описание концепта у В.В. Красных: 1) концепт включает языковые знания (например, сочетаемость слова); 2) концепт – это понятие более абстрактного уровня, позволяющее выводить архетипы; 3) концепт является феноменом парадигматического плана, т.е. он соотносим с системой ментальных образований; 4) концепт хранится в форме гештальтов и пропозиций [2, 42].

З.Д. Попова и И.А. Стернин развивают когнитивный подход к пониманию концепта, определяя концепт как «глобальную мыслительную единицу, представляющую собой квант структурированного знания» [3, 11]. По их мнению, концепты формируются из непосредственного чувственного опыта, из предметной деятельности человека, из мыслительных операций человека с другими концептами, из языкового общения и т.д. Ученые справедливо отмечают, что язык – лишь одно из средств формирования концептов в сознании человека. Вслед за Поповой З.Д., и Стерниным И.А., мы рассматриваем концепт как глобальную мыслительную единицу, представляющую собой квант структурированного знания. Концепты – это идеальные сущности, которые формируются в сознании человека:

-из его непосредственного чувственного опыта – восприятия действительности органами чувств;

- из непосредственных операций человека с предметами, из его предметной деятельности;

- из мыслительных операций человека с другими, уже существующими в его сознании концептами – такие операции могут привести к возникновению новых концептов;

- из языкового общения (концепт может быть сообщен, разъяснен человеку в языковой форме, например, в процессе обучения, в образовательном процессе);

- из самостоятельного познания значений языковых единиц, усваиваемых человеком (ребенок спрашивает, что такое демократия; взрослый человек смотрит значение неизвестного для него слова в словаре и через него знакомится с соответствующим концептом) [4, 56].

Язык, таким образом, является лишь одним из способов формирования концептов в сознании человека. Для эффективного формирования концепта, для полноты его формирования одного языка мало – необходимо привлечение чувственного опыта (лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать), необходима наглядность (что отчетливо проявляется в процессе обучения), необходима предметная деятельность с тем или иным предметом или явлением. Только в этом сочетании разных видов восприятия в сознании человека формируется полноценный концепт.

Концепты идеальны и кодируются в сознании единицами универсального предметного кода (УПК) [5, 39]. Единицы УПК имеют предметно-образный, то есть чувственный характер, а универсальность предметного кода связана с тем, что он есть у всех, без исключения, носителей языка, хотя он различен у каждого индивида, поскольку отражает субъективный чувственный опыт человека, лично им полученный в жизни через его органы чувств. Единицы УПК – индивидуальные чувственные образы, формирующиеся на базе личного, чувственного опыта человека. Они всегда конкретны.

В рамках нашей статьи представляется необходимым рассмотреть концепт как базовую единицу лингвокультурологии и когнитивной лингвистики, и это можно проиллюстрировать на появлении лингвистической концептологии (лингвоконцептологии), в задачи которой входит, прежде всего, определение своего объекта и разработка методологической базы его исследования.

Лингвокультурология, обязанная своим происхождением антропологически ориентированной лингвистике, интенсивно развивающаяся со второй половины 90-х годов XX века в самостоятельную лингвогуманитарную парадигму, имеет своим исследовательским объектом две знаковых системы – язык и культуру, представляющие собой неразрывно связанные друг с другом социальные феномены. Ее основной исследовательской целью является анализ культурно-языковой компетенции членов того или иного этноса, изучение их менталитета как носителей конкретного лингвокультурного коллектива.

Лингвокультурология представляет собой «целостное теоретико-описательное исследование объектов как функционирующей системы культурных ценностей, отражённых в языке, контрастивный анализ лингвокультурологических сфер разных языков (народов) на основании теории лингвистической относительности» [6, 40]. В ее задачи входит изучение и описание взаимоотношений языка и культуры, языка и народного менталитета, лингвокультура это линза, через которую исследователь может увидеть материальную и духовную самобытность народа. Лингвокультурология составляет понятия языковой личности и концепта. Изучение лингвокультурологических объектов предлагается проводить с помощью системного метода, заключающегося в единстве семантики, синтактики и прагматики и позволяющего получить «целостное представление о них как единицах, в которых диалектически связаны собственно языковое и внеязыковое содержание» [7, 7].

Лингвокультурный подход к пониманию концепта (культурного концепта), состоит в том, что концепт признается базовой единицей культуры, ее концентратом. Ю.С. Степанов пишет, что «в структуру концепта входит все то, что и делает его фактором культуры, – исходная форма (этимология); сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки и т.д.» [8, 41]. Другие исследователи особо выделяют значимость культурных факторов в формировании концептов, т.е. рассматривают концепт как «многомерное культурно значимое социопсихическое образование в коллективном сознании, опредмеченное в той или иной языковой форме» [9, 6].

Лингвокультурный подход представляет собой изучение культурных концептов с точки зрения их ценностного компонента. «Ценностные, высшие ориентиры, определяют поведение людей и составляют наиболее важную часть языковой картины мира. Ценности существуют не изолированно, а взаимосвязанно и составляют ценностную картину мира (часть языковой картины мира) [10, 135].

«Лингвокогнитивный и лингвокультурный подходы к пониманию концепта не являются взаимоисключающими: концепт как ментальное образование в сознании индивида есть выход на концептосферу социума, т.е. в конечном счете на культуру, а концепт как единица культуры есть фиксация коллективного опыта, который становится достоянием индивида» [11, 9]. Другими словами, лингвокогнитивный концепт – это направление от личного сознания к культуре, а лингвокультурный концепт – это направление от культуры к личному сознанию.

«Лингвокультурный подход представляет собой конкретизацию изучения культурных концептов с точки зрения их ценностного компонента. Имеется в виду сопоставление отношения к тем или иным предметам, явлениям, идеям, которые представляют ценность для носителей культуры. Ценности, высшие ориентиры, определяющие поведение людей, составляют наиболее важную часть языковой картины мира» [12, 48]

Как представляется, оптимальным для полноты семантического описания лингвокультурного концепта будет выделение в его составе трех составляющих: понятийной, отражающей его признаковую и дефиниционную структуру, образной, фиксирующей когнитивные метафоры, поддерживающие концепт в языковом сознании, и значимой, определяемой местом, которое занимает имя концепта в лексико-грамматической системе конкретного языка. В семантический состав концепта входит также вся прагматическая информация языкового знака, связанная с его экспрессивной функцией, что вполне согласуется с «переживаемостью» и «интенсивностью» духовных ценностей, к

которым он отправляет. Еще одним высоковероятным компонентом семантики языкового концепта является когнитивная память слова: смысловые характеристики языкового знака, связанные с его исконным предназначением и системой духовных ценностей носителей языка. Однако концептологически наиболее существенным здесь оказывается так называемый культурно-этнический компонент, определяющий специфику семантики единиц естественного языка и отражающий 'языковую картину мира' его носителей, этимологические и ассоциативные характеристики. Таким образом, концепт, являясь базовой единицей когнитивной семантики и лингвокультурологии, представляет собой ментальное образование, отмеченное лингвокультурной спецификой. Дальнейшее исследование концептов - это закономерный шаг в становлении когнитивной и культурологической (антропоцентрической) парадигмы лингвистических исследований.

Можно, как представляется, говорить о трёх структурных типах концептов - одноуровневые, многоуровневые и сегментные концепты. Одноуровневый концепт включает только чувственное ядро, фактически один базовый слой. Например, такие концепты как жёлтый, зелёный, солёный, бытовые концепты типа ложка, чашка, тарелка. Такую структуру имеют многие концепты в сознании ребёнка, а также концепты в сознании интеллектуально неразвитой личности. В сознании большинства людей концепты сложнее.

Концепт может быть многоуровневым - включать несколько когнитивных слоев, различающихся по уровню абстракции, отражаемому ими и последовательно наслаивающихся на базовый слой. Наконец, концепт может быть сегментным, представлять собой базовый чувственный слой, окружённый несколькими сегментами, равноправными по степени абстракции.

Кроме ядра концепт имеет объёмную интерпретационную часть, совокупность слабо структурированных предикаций, отражающих интерпретацию отдельных концептуальных признаков и их сочетаний в виде утверждений, установок сознания, вытекающих в данной культуре из содержания концепта. Ядро концепта - это его базовый слой и совокупность когнитивных слоев и когнитивных сегментов в совокупности образующих их когнитивные признаки.

Интерпретационное поле концепта составляет его периферию. Исследованию подлежит как ядро, так и периферия, однако важно дифференцировать их в процессе описания, поскольку их статус и роль в структуре сознания и в процессах мышления различны [13, 8]. В современных концептологических исследованиях при описании содержательной структуры того или иного концепта используются, как правило, сразу несколько источников материала. В большинстве работ на начальном этапе изучения концептов используются данные лексикографии. Часто целью анализа дефиниций лексикографических источников является определение признаков ядра концепта. На последующих этапах может происходить привлечение ассоциативного и дискурсивного материала, целью которого может быть, в частности, описание периферийных слоев концепта. Но использования только лишь словарных данных, которые в принципе не призваны отражать индивидуальные, частные элементы знания, недостаточно для описания структуры концепта. «Ограниченность» лексикографического описания по отношению к реально существующим в сознании носителей языка знаниям и представлениям не раз подчёркивалась исследователями, причём не только в рамках лингвокогнитивного направления.

Ядро концепта, выявляемое с помощью анализа лексикографических источников, будет представлять собой как раз минимальную и наиболее общую часть концептуального содержания, отражая в основном необразные компоненты содержания концепта. Этот путь может казаться предпочтительным, а результаты исследования такого типа - более значимыми, если считать, что ассоциации отражают только индивидуальные элементы содержания концепта.

Однако современные исследования ассоциативного материала опровергают такую точку зрения. Так, по мнению В.Е. Гольдина, ассоциативный материал раскрывает не только индивидуальные, но и нормативные образные компоненты концептуального содержания [14,

90]. Именно поэтому ассоциативные значения могут составить психологически реальное ядро национального концепта, его базовый слой. При анализе ядра концепта в рамках когнитивной лингвистики последовательность шагов может быть следующей.

Определяем интересующий нас концепт. Выявляем ключевые слова - репрезентанты данного концепта в языке. Это основные средства, которыми чаще всего манифестируется концепт в речи. Возможные термины:

-ключевые слова-репрезентанты;

-базовые лексемы репрезентанты;

-единицы, осуществляющие базовую вербализацию концепта;

-базовые языковые репрезентации концепта.

Ядро концепта лучше всего отражает семантика ключевого слова, (лексемы), именующего концепт (например свобода, тоска, общение, душа, вера, счастье и.т.п.).пополняет содержание концепта анализ синонимов, симиляров, антонимов ключевой лексемы. Анализируется самым детальным образом семантика этих единиц, выявляются:1) Основные семемы; 2) Основные и периферийные семантические компоненты каждой семемы, в том числе и экспериментальными методами: выявляя семемы разных номинативных реализаций - лексемах, синонимах, фразеологических единицах, выявляются новые концептуальные признаки.

Анализ сочетаемости лексем, объективирующих концепт в языке, также даёт возможность выявить некоторые составляющие концепта. Из сочетаемости можно выявить способы категоризации концептуализируемого явления. Выявленные способы категоризации (когнитивные метафоры) должны быть сформулированы как определённые содержательные признаки, входящие в структуру концепта. Выявленные семы отождествляются с концептуальными признаками, семемы - с концептуальными слоями, способы категоризации (когнитивные метафоры) интерпретируются как когнитивные признаки. Затем выстраивается структура концепта по данным лингвистики.

На периферии содержания концепта находятся разнообразные определения, толкования, отражённые в паремиях, афоризмах, крылатых выражениях, притчах, а иногда и значительных по объёму публицистических, художественных и научных текстах. Из этого арсенала в основном и выявляется интерпретационное поле концепта, в котором можно обнаружить весьма разнообразные смысловые признаки, скрытые от прямого наблюдения.

Таким образом, резюмируя все вышесказанное, следует отметить, что сознание формируется не изолированно, а под влиянием среды и прежде всего национального языка и национальной культуры. Концепт, как базовая единица двух дисциплин может быть представлена качестве единицы знания, отражающей содержание опыта, имеющей структуру поля (полевая структура концепта): ядро концепта, периферия концепта, ближайшая периферия, дальнейшая периферия и т.д.

Список литературы

1 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.:МГУ,1996. – С.90.

2 Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М.: Диалог - МГУ, 1998. -352с.

3 Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 2000. – 30с.

4 Попова, З. Д. Общее языкознание. Учебное пособие / З. Д. Попова, И. А. Стернин. 2-е изд., перераб. и доп. М. : АСТ: Восток - Запад, 2007. 408, с.

5 Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи // Жинкин Н. И. Язык – Речь – Творчество //Избранные труды. – М.: Изд-во "Лабиринт", 1998; Горелов И.Н. Основы психолингвистики. Учебное пособие. М.:изд.-во Лабиринт, 1997. 224с; Залевская А.А. Введение в психолингвистику. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1999.

6 Маслова В.А. Лингвокультурология, М.: 2001. -С. 40.

7 Кубрякова Е.С. О современном понимании термина «концепт» в лингвистике и культурологи // Реальность, язык и сознание: междунар. сб. науч. тр. Тамбов, 2002.

8 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры»,1997. – С.41.

9 Воркачев С.Г. «Из истории слов»: лингвокультурный концепт// Новое в когнитивной лингвистике. Кемерово, 2006. С. 3-14.

10 Карасик В.И. Лингвокультурные концепты: подходы к изучению // Социолингвистика вчера и сегодня. Сб.науч. тр. – М., 2004. – С. 135.

11 Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты. Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена,1996. – С.3 -15.

12 Карасик В.И. Лингвокультурные концепты: подходы к изучению // Социолингвистика вчера и сегодня. Сб.науч. тр. – М., 2004. – С. 48.

13 Воркачев С.Г. «Из истории слов»: лингвокультурный концепт// Новое в когнитивной лингвистике. Кемерово, 2006. -С.8.

14 Гольдин В.Е. Ассоциативный словарь как особый источник данных о внутренней семантической сети// Вопросы искусственного интеллекта (Вестник НСМИИ РАН), 2010 № 2. -С.90.

Мақала мәдениеттану мен когнитивтік лингвистика әлеуетінде «концепт» ұғымының мән-мағынасын ашып көрсету мәселесін қарастырады.

«Концепт» лингвокогнитивтік көзқарас тұрғысынан адамның білімі мен тәжірибесі көрініс табатын сананың ментальды бірлігі мен оның ақпараттық құрылымын білдіреді. «Концепт» түсінігі лингвомәдени көзқарас бойынша, мәдениеттің негізгі бірлігі ретінде танылып, құндылық компоненті тұрғысынан зерттеледі. Лингвокогнитивтік концепт – жеке сананың мәдениетке бағытталуы болса, лингвомәдени концепт – мәдениеттің жеке санаға қарай бағытталуы болып табылады. Концепт тәжірибенің мазмұнын білдіретін, сонымен қатар өзіндік құрылымы бар екі тұжырымныңбазалық бірлігі ретінде беріледі: концепт өзегі, концепт перифериясы, жақын маңдағы периферия, (қашықтықтағы) алдағы периферия т.б.

In the present article we consider "concept" as a main notion of two branches of linguistics: cognitive linguistics and cultural studies. Concept from the cognitive point of view is represented as a mental unit of consciousness and that information structure which reflect knowledge and experience of people. According to lunguacultural approach the concept is represented as a basic unit of culture and studied from the point of view of its components of value. Linguacognitive concept directs its studies from personal consciousness to culture, and linguacultural concept does it from culture to personal consciousness. In the paper concept is represented as a basic unit of two disciplines reflecting experience contents and having the following structure: kernel, periphery, nearest periphery, furthest periphery.

ӘОЖ 81'42:811.512.122

А.С. Адилова
Академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды, Қазақстан
adilova2010@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕРДЕГІ «ДАЛА», «ҚАЛА» БЕЙНЕСІ

Қазақ ұлттық концептосферасындағы базалық концептінің бірі – «дала» қаламгерлердің дүниетанымында ұлттық болмыс, ділдің тікелей көрінісі ретінде түрлі

тілдік бірліктермен танылады. Дала концепті жалпыұлттық құндылықтарды таныта алатындықтан, «қала» концептіне контраст жұп ретінде көркем мәтіндерде жиі қолданылады. Көркем мәтіннің концептуалды-мазмұндық ақпараты үшін аса маңызды бұл контраст концепт ұлт менталитетіндегі өзгерістер динамикасын таныта алатынын түрлі кезеңде шығармашылықпен айналысқан қазақ ақындарының өлеңдері көрсетеді.

Кілт сөздер: көркe мәтін, концепт, «дала» және «қала» концепті, контраст концептілер, ұлттық діл, менталитет, урбанизация

Кез келген халықтың тіл байлығын оның сөздік қоры, грамматикалық мүмкіндіктері және концептосферасы танытады, анықтайды, ал концептілер аясына ұлттық таным, мәдениет үшін айрықша құнды, семантикасында ғасырлар тереңінен аса мол ақпарат жинақталып, қатталған, мағынасы қоғамдағы басым көпшіліктің, ақын-жазушылардың әр буынының өз түйсінуі, бағалауы арқылы дамып, кеңейіп, толығып отыратын концептілер кіреді. Зерттеушілердің пікірінше, концептосфераның құрылымында түрлі зоналар бар: «В структуре концептосферы есть ядро (когнитивно-пропозициональная структура концепта), приядерная зона (иные лексические репрезентации важного концепта, его синонимы и т.д.) и периферия (ассоциативно-образные репрезентаци. Ядро и приядерная зона преимущественно репрезентируют универсальные и общенациональные знания, а периферия - индивидуальные)» [1; 2, 95].

Қазақ халқының ұлттық концептосферасының өзегі деп саналатын концептінің бірі – дала, оның бір тармағы – ауыл.

Поэтикалық мәтіндердегі концептілерді санада танылу деңгейіне, ақиқат дүниедегі болмысына, өзіндік ерекшелігіне қарай шартты түрде метафизикалық, ұлттық-мәдени және эмоционалдық концептілер деп жіктеген А. Әмірбекова халқымыздың ұлттық мәдениеті үшін аса маңызды көш, домбыра, қамшы сияқты концептілер қатарында атаған «дала» жөнінде «қазақтың өмірін, жайлауын, мал шаруашылығын, дархан кеңдікті, жазықтықты объективтендіреді. Автор танымында дала кеңдік эталоны ретінде алынып, қазақтың кең-байтақ жеріндегі ұлттық-мәдени өмірді, яғни қазақ даласындағы жырмен ұйықтап, жырмен оянған, еркіндікті сүйетін халықтың болмысын сипаттайды» [3, 10] дей келіп, түрлі концептілік құрылымда берілген дала бейнесін мысалға келтіреді және оны ақиқат дүниеде жұпта танылатын контраст концептілер қатарында атайды [3, 11].

Көркем әдеби үдеріске қатысушы ақын-жазушылар өзінің таным-түсінігіне сай өзін қоршаған ортаны, ондағы түрлі өзгерістерді, қоғамдық өмір құбылыстарын өз бетінше саралап, түсініп, бағалап, оқырманға ерекше әсерлі етіп жеткізуді көздейді. Осы тұрғыда қазақ прозалық және поэзиялық мәтіндерінде ауыл (дала) мен қала образының интерпретациясы зерттеушілер үшін ерекше маңызды, себебі бұл - халықтың діл-болмысындағы өзгерістің көркем танымдағы көрінісі.

Жалпы, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, таным-нанымы көшпелі өмір салтына байланысты болғандықтан, оның дүниетанымында дала, далаға тән кеңдік, сол дала тіршілігіне бейімделу үнемі көрініс табады. Әлеуметтік, саяси, тарихи, қоғамдық өзгерістерге байланысты қазақтардың көшпелі өмір салты біртіндеп отырықшылыққа көшкеннен кейін халықтың бойында, ойында, мінез-құлқында далаға тән және даламен байланысты қалыптасқан қасиеттер, белгілер ауыл ұғымына көшті, яғни қазақтарға тән кеңдік, жомарттық, ақ ниет, кеңпейілділік тікелей ауыл ұғымымен байланыстырылады. Ғаламдық урбанизациялық үдеріске байланысты қазақ халқының қалаға шоғырлануының нәтижесінде халық психологиясы, менталитеті, мінез-құлқы, әлемді танып-түйсінуі өзгеріске ұшырады. Осы себепті қазақ қаламгерлерінің түрлі буындарының көркем шығармаларында (мәтіндерінде) қала мен дала образы түрліше интерпретациялана бастады, тіпті көп жағдайда қарама-қарсы қойыла бастады, яғни көркем мәтіннің вербалды қабатындағы осы образдардың контраст мәнді тілдік құралдармен берілуі жиі байқала бастады. Қазақ көркем

әдеби үдерісіндегі мұндай дуализмнің бастауында зар заман ақындары [4], Сұлтанмахмұт Торайғыров [5] тұрғаны белгілі.

Өткен ғасырда өмір сүрген ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың соңғы шығармасы деп есептелетін «Айтыс (қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны)» поэмасы 1919 жылы жазылғанмен, аяқталмай қалған. Кезінде авторды дала ақынының өзі деп есептеп, ескілікті аңсаушы, алашордашыл, ұлтшыл, ұсақ буржуазияшы ретінде айыптауға негіз болған поэмада дәстүрлі қазақы дүниетанымның өзгеруінің нақты себебі қала деп көрсетілмесе де, көптеген мәселелерге қатысты өзіндік бағалау ашық қайшылыққа құрылған.

Қазақ халқының өркениетпен бірге келген, келетін түрлі өзгерістерден әлі де болса ада, таза кезінде жазылған бұл туындыда автор дала мен қаланы қарама-қарсы қойып, дала, сол далада өмір сүріп жатқан адамдар, даланың артықшылығы туралы өз пайым-танымын көрсетеді.

Ақын даланы, даланың ерке баласы қазақты эмоционалды реңі айқын, экспрессивтілігі жоғары, жағымды коннотациялы лексикалық бірліктермен сипаттайды. Даланың әр маусымдағы табиғаты, онда тіршілік кешіп жатқан халықтың түрлі әлеуметтік топтары, адамдар арасындағы шынайы туыстық, жанашырлық қатынастар, ұлттық дәстүрлер, ел билеушілер мен қарапайым халықтың сөзге тоқтауы, ел шетін қорғаған батырлар мен ислам дініне беріктік, қыр қазақтарында сақталған ана тілі мен кеңдік, тіл арқылы көрінетін діл-болмыс пен ұлттық ұстанымдар, жомарттық, үлкенді сыйлау, шынайылық сияқты ерекшелік-қасиеттерді көрсетеді. Аталған түсініктер тура мағынадағы номинативтер арқылы, тұрақты тіркестермен және ақын танымына сәйкес ой модельдерімен берілген: *Мен қазақ, қазақпын деп мақтанамын; Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ; Ерікті ен даланың құсынша ұшып, ержеттім* ***кеңшіліктің сүтін ішіп; Даламның кеңшілігін, бейқамдығын,*** *Жаным ізденп, жүрегім сүйеді анық; Даладағы* ***фальшысыз самородтың,*** *Олармен ауыстырман бір күлісін;* ***Ақ көйлек дала адамы*** *аңқылдаған, Жүрегінен мейірімі сарқылмаған,* т.б.

Алайда ол біртіндеп мәтін модальділігін өзгертеді, яғни оның сөзінде алаңдаушылық, сенімсіздік, болашақтан үрейлену тәрізді сезімдерді сипаттайтын жағымсыз мәнді тілдік бірліктер пайда болады, бұлар көбінесе қала тұрмысы, күнделікті тіршілік, ондағы адами қасиеттердің өзгеруі, мінез-құлықтың құбылмалылығы, әлеуметтік жіктің тереңдеуі, әділетсіздік, жалғандық т.б. секілді мәселелерді суреттегенде жиі байқалады: *Қылсам да мұны көріп шүкіршілік, Жүрегім сескенеді нені біліп?* ***Қорқамын*** *бұл заманы кетер ме деп****, Қаладан қазағыма мінез жұғып****; Мас болып партияға қызып алған,* ***Далалық табиғатын бұзып алған; Жұқтырдың көп күйеңді, қала, маған****, Бізді де қойған жоқсың есен-аман...*

Ақынның бұл ойлары атақты әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы» трактатында надан қалалардың бірі деп санаған Бағдатқа берілген сипаттамамен ұштасып жататыны аңғарылады [6], яғни қажеттілік, айырбас, опасыздық пен бақытсыздық салтанат құрған, атаққұмар, биліккұмар және бетімен кеткендер тұратын, материалдық құндылықтар мен ақша, тәнқұмарлық, билікке құмарлық сияқты көшпенділердің діл-болмысына жат қасиеттер үстемдік ететін қаланы оқырманның көз алдына келтіреді, содан сақтандырады.

Даланы жайлаған өз халқының өміріне, мінез-құлқына, билікке таласына С. Торайғыровтың көңілі толмайды, сондықтан да қала ақынының жауабына түрлі сын көзқарасын салғаны байқалады.

Ақын қазақ даласында болып жатқан өзгерістердің тек сол кезеңде ғана пайда бола салмағанын түрлі реминисценциялар арқылы көрсетеді. Көшпелі өмір салтының өзгеруімен пайда бола бастаған қалаға орналасудың, үй салудың себеп-салдарын, қала тұрғынының тұрмысын, сол тұрмыстың біртіндеп сананы билеуге көшкенін, қазақ менталитетіндегі өзгерістерді әр типті келтірінді құрылымдармен вербалдаған ақын мәтінаралық байланыстардың әлеуетін ерекше бағалағаны, пайдаланғаны байқалады. Мәселен, батырлар жырына, зар заман ақындарының, Бұқардың, Махамбеттің, Абайдың өлеңдеріне, А. Байтұрсыновтың «Масасына» сілтеме жасайтын цитаталар, реминисценциялар поэманың семантикасын, континуумын кеңейте, толықтыра түскен.

С. Торайғыровты толғантқан мәселелер одан бұрын «зар заман ақындарының» өлеңдерінде де «қала», «шаһар», «қорған», «үй», «бекініс» ұғымдарына қатысты сөз болғаны белгілі. Зерттеушілер бұның негізінде көшпелі өмір салтынан алыстап, отырықшылыққа бет бұру нәтижесінде қазақтың ата қонысы мен жерінен айырылып қалу, қазақы мінездің өзгеру қаупі жатқанын айтады [4].

Қазақ үшін дала халықтың бітім-болмысын, ұлттық рухты танытатындықтан, оның дүниетанымында, лексикасында даланы сипаттайтын, онымен ассоциацияланатын тілдік бірліктердің де мол болуы заңды. Ал сол даланың перзенті – ақын-жазушылардың көркем мәтіндерінде тілдік құралдар күрделі ойды ашатын тақырыпқа сай таңдалып, іріктеліп алынады. Олар негізгі ойды беретін бір немесе бірнеше сөздің лексика-семантикалық парадигматикасы, синтагматикасы арқылы мәтіндегі ойды жылжытып, оқиғаны сипаттап, дамытып отырады. Туындының тілдік қабатын ұйымдастырушы автор мұндай сөздермен өзінің субъективті көзқарасын да білдіріп отырады.

«Дала» сөзін лексикографиялық деректер былай анықтайды: 1. Кең байтақ жазық өңір, құла дүз. ... 2. Есік алды, тыс. ... 3. Ауылды жер, қыр [7]. Бұл сөздің осында көрсетілген мағыналары ақын М.Мақатаевтың «Біздің жақтың іңірі» өлеңінде *(жасырынған күн мен ауылдың елең-алаң түні, егіс даласындағы қызған еңбек, ауыл түнінің оттары, адамдардың дауысы, пысқырынған аттар, сықырлыған арба, тасыған арна, қыр астынан шыққан ай)* көрсетілсе, бірінші мағынасы М.Жұмабаевтың «Жазғы жолда» шығармасында жағымсыз реңде өзектенген: *шаң үйірілген, аспан күңіреніп, жерді құсаған жапан түз, меңіреу дала.* Осы кеңдік мағынасы мүлде қарама-қарсы сипатта Ж. Қашқыновтың өлеңінде берілген, яғни мұндағы жағымды мән айқындауыш болып тұрған синоним сөзбен күшейтіле түскен:

... Топырағыңды тағы айналып басыппын,
Сағыныштың жырын шайқап тасыттың.
О, туған жер, гүл *жазира* – кең *дала,*
Мен өзіңе өмір-бақи ғашықпын!

Осы орайда ақын Р. Нұрбайдың «ӘКЕ деген үш әріптен таныдым, ДАЛА деген төрт әріптің кеңдігін» деген жолдары да тағы бір мағынаны өзектендіріп тұрғанын айта кеткен жөн.

«Ауыл» концептісі Қ. Мырзалиев поэзиясында ойсурет типінде объективтенген.

Түрлі сезім органдары арқылы қалыптасқан стереотипті ассоциациялар негізінде пайда болған ойсурет, яғни дала – ***жайлау, жайлаудағы жусан, бұлақ, сағым***: Құшағын жайып шара көл, Жайлауға көшіп барады ел, Қайтарда, досым, мен үшін, Бір иіскем жусан ала кел; ...Бір жұтым бұлақ ала кел; ...Бір құты сағым ала кел, соңғы жолдағы сағым сөзі далаға тән кеңдікті репрезентациялап тұр; ақынның танымдық моделінде бұл концепт және оның өзгеру динамикасы теңеу, эпитет, метафоралар арқылы берілген: ***Көне етіктің ұлтанын жұлып алар, көктемдегі көк сазың***; ***Кеңсірікті қаңсытып жіберетін аңызақ, ыстығың; Инесі бар аяздың жебесінде; жылқылары тұратын біреуінің мойынына біреуі иек артып; әулиесі, бас иіп сыйлайтыны; ауыл-ана; кәрі қыр; маңмаңгердің тарамай құйрық-жалын, машинасын жуады күн батарда; күн нұрымен ойнайды антенналар әр шатырдың әдемі үкісіндей; көкжиекке көзіңді суаратын; баяғы еркін ауыл, еркін халық; далаға тән ыстық пен суық байқауы.***

Ал С. Ақсұңқарұлы өзінің «Дала философиясы» өлеңіне дала туралы барлық түсінік-пайымын енгізген, яғни осы сөздің лексикалық мағынасына кірмейтін, алайда ұлттық әлем бейнесіне тән және өзінің жеке тұлғалық қиялынан туған ассоциациялар байқалады. Дала образын ақын коннотациясы айқын сөздер арқылы бірнеше тармақпен көрсетеді және олардың бәрі ұлттық дүниетаныммен, тарихпен, мәдениетпен тікелей байланысты, яғни дала персонаж, заттық, тактильді бейнелер арқылы объективтенген. Жағымды және жағымсыз бояулы сөздердің семантикасы арқылы дала образындағы қайшылық та байқалады.

XX ғасырдың II жартысында жазылған көркем мәтіндердегі концептуалды ой даламен байланыстырылған қазақы мінез-құлыққа қаланың теріс ықпалы болса, XXI ғасырдың басындағы мәтіндерде даланы, ауылды аңсау, сағыну, өзгерту сияқты ойлар өзектене

бастағанын байқауға болады, мәселен, Н. Дәутайұлының әңгімесінде ауылдың жаңа бейнесін жасамақшы кейіпкер қазақты дала мен ауылсыз елестете де алмайды, алайда оның ауылды, даланы аңсауы, сағынуы тек сезім ғана емес, ол сол сезімін қазақ үшін пайдалы, жақсы іс жасауға ұмтылады, яғни жаңалық енгізуді көздейді: «Ауыл қалашығын салсақ. Биік, биік сан қабат үйлерден емес. Бір, екі қабат. *Ұлттық нақышпен.* Үйлердің жобасы жаңазамандық, ал келбеті *қазақы ою-өрнек*... Осыны айтып ұшы-қиырсыз далаға көзін салып, демін терең сіңіріп, біраз тұрып қалған. - Қазақ түгел қалаға көшіп кетпейді ғой, көке. *Ауылсыз да қазақ бола ма? Қазақ дегеніміз, дала мен ауыл емес пе.* Өзім солай ойлаймын, — деген сосын. - Сөйтетінің жақсы-ау. Ал әкеңнің мына тірлігіне кім ие болып, кім жалғайды? - деп сұраған бұл Жалғасқа сынай қарап. - Білмеймін, - деген ол. - Мен *жаңа ауыл* саламын, көке». Бұл өткен ғасырдың 70-жылдарынан басталған, М. Мақатаевқа «ұят болды-ау» дегізген тенденцияға жауап десе де болады.

Жайсандық, жомарттық, ашықтық, кеңдік, сезімталдық, адаммен қарым-қатынаста және өз ісіне адалдық, ар-намысты жоғары қою, рухани әлемінің байлығы, адамзатқа мейіріммен қарау, ақ көңілділік, уәдеге берік болу, айтқан сөзін орындау сияқты қасиеттер кең далада еркін өскен әр қазақтың бойынан табылатын еді, бірақ урбанизациялану үдерісі кезінде бұлар біртіндеп өзгере бастады. Үлкен қалада өмір сүру, ондағы күнделікті қарбалас тіршілік, шектелген аумақ, түрлі эмоциялар мен әсерлерді бақылау, жасыру, дәстүрлі мәдениеттің мегаполистегі тұрмыспен қабыспауы, көптеген жайттарға қатысты ұлттық көзқарастың жоғалуы қазіргі қоғамда өмір сүріп жатқан адамның мінез-құлқына өзінің таңбасын салып кетті. Басым көпшілігі қала тұрғындарына айналып үлгерген халық кеңдікті жоғалтып, бар нәрсені жоқ дейтін, басқа адамдарға аса бір сенімсіздікпен, қорқынышпен қарайтын болды, құдайы қонақ келеді деп әрқашан ашық жататын есік жабық тұратын болды, бұрынғы жайсаңдық пен ашықтық жоғалып, мінез өзгерді, екі сөйлеушілік, көрсеқызарлық, қатыгездік байқалуда. Мұның бәрі бұрынғы қазақтың қанында, жанында бар қасиеттерден арылуға себеп болып отыр. Ұлттық дүниетанымдағы осындай өзгерістер нәтижесінде қазақ ақын-жазушыларының көркем мәтіндерінде даланы аңсау жиі көрініп, қала концептісі қаламгерлердің әлем бейнесінде индивидуалды түйсінуі, танымының репрезентациясы ретінде көп қатпарлы, көп мағыналы құрылым түрінде байқалады

Қазақ халқының урбанизацияның алғашқы кезеңіндегі мінез-құлқы Ж. Жақыпбаевтың өлеңінде көрініс тапқан: Елден келсең, енді үйіне келіп көр, Қарсы алады жары күліп, күліп төр. ***Ауылынан ала келген мінезбен*** Айғайлайды ***ақ көңілден*** жігіттер. Осы менталитет өзгерісіне қаланың ықпалы «қырттар қыспағы» тіркесімен метафораланған: ***Қалаға келіп көрсем де қырттар қыспағын,*** Өзімді тауда жүргендей жайсаң ұстадым.

Бұл мінездің өзгеру себебі Н. Бәдіғұлдың шумақтарында нақтылана түскен: Моп-момақан түлегі едік даланың, Жанымызда жоқ еді еш нала-мұң. **Қалаға кеп, тағалы аттай тарпаңдап,** Үйіріңе сен **осқыра қарадың!** Моп-момақан түлегі едік даланың, Жанымызда жоқ еді еш нала-мұң. **Қалаға кеп, қағаз қажап жүйкені,** Үйіріме мен *қабарып қарадым!*..

Ал Г. Салықбай поэзиясында қала концепті бірнеше фрейммен танылады: а) ***Қала – суық:*** Қар қаланы, Қала қарды паналап, Бауырласып, құшақтасып, бағалап, ***Екі суық*** бірін-бірі жылытты – менің етігім жайлы ұмытты...; Көктем, міне, көз қадайды Күн иіп, ***Мұз*** еріді аздап қалған мұң ұйып...; ***Шаһар*** мынау ***тым қатыгез өзіңдей***....Өлтіреді білдірмей; Жыл өзгерді. Кім өзгерді? Қала қар. Қар көңілім қайдан пана таба алар? ***Жапырақ қашқан қала түз сияқты***, естегім ертең қатар мұз сияқты, Қайырымсыз қара жел боп сабаладың, Қарғалар ғана қалған күз сияқты; Топырақ суып, жаз өтті дедім, Сап-сары қала **тоңды-ай кеп...** ә) ***Қала – адамдар:*** Алматыға қар жауып тұр – дымқыл қар, арық ағаш артын бағып, тың тыңдар, Және ***адамдар өзіне-өзі тығылған***, Және ***шамдар – жеңілтектеу құбылған;*** Есік ашып бала-арманның есті үні, Елең етті ертеңгі бақ өскіні. Басып қалды басы ауырған көшені ***Түрлі-түсті киімдердің көшкіні;*** б) ***Қала – техника, сауда мекені:*** Қозғалыстың таусылғандай мәні ақыр, Сарайда да көрсетілмес сый тегін. Сымтемірден ***қайыр сұрап қала тұр***, Науқасынан айыға алмай жүйкенің...; Маңдайында жазу жанып-өшеді, Бізбикештің төркініндей дүкендер; Көк те сұр, көлік те сұр, қала – сұрғылт... Әмірін жүргізіп тұр қарасұр

бұлт. ... Кім саған кінә тақсын күзгі қала... в) Қала – астана: ***Бас қаланы*** басып қалды қарша үміт, Бұлбұл біткен әніменен жар салып. г) **Қала – эмоционалды жай-күй:** Шілде мынау. Қаңсып, шөлдеп барамын, Сені және су көремін түсімде: Сенбес едім: ***сең соққандай қаланың*** Сендей адам жүреді екен ішінде; Қайрамақшы болады ***қала шарық.*** Аспан жақтан адалдық күткен едім, Бара жатыр ол дағы аласарып; **Күмәнді қала, Тұманды қала** Белгісіздіктің буынан; Береке кеткен беймаза қаланың ішін кезеді өлең... Қашып тұр өңі қаланың, Түсімде еді тым сұлу. Тасып жатыр қара су...Қара суда ***тас қала,*** Тасқа айналмай мен қалай төзіп жүрмін, масқара! **Қала дел-сал.** Көңіл тоқтады; Серги алмай сәуірдің самалынсыз. **Қарс жауып қабағын, қала да үнсіз;** Ал есімің... өшкен сайын жаңғырды, қызыл көзін қылмыңдатып көшелер; Маңдайымды толтырды қатал тағдыр қаламы, кескілейді жол түрлі қажып біткен қаланы.

Қала өмірінің халық менталитетіне кері әсерін сезіп, білген шарасыздық күйі Е. Раушанов танымындағы «қала» концептілік құрылымының бір тармағын танытады: ... *Көк кептер мезі болған жауыннан көп, Ойлайды алда қанша дауыл бар деп.* ***Қалаға үйрене алмай жүрсе керек, Ол дағы мен сияқты ауылдан кеп.*** *... Бұйығып үндемейсің, жазған құсым, Ал, айтшы, не істейміз көнбегенде?* Ақын Алматы қаласын заттық және тактильді бейнелер арқылы танытады: *Тезірек Алматыға қайтам сосын**,** Сағынтып* ***дулы нөпір, Шулы аламан. Ару кент, Арман қала шұғылалы, - Алматы, ағын-халық шұбырады****; Содан соң ба? Күледі жел жындана, Күрсінеді жасыл қала, гүл қала; ... екеуміз...сосын мұң ғана барды, осынау іңкәр қалада; Қосыла алмайды дүрмекке көңіл, Қосыла алмайды әнге өжет.* ***Бұл неткен қала, неткен өмір, Мағына да, мән де жоқ.***

Қала концептісі қазақ қаламгерлерінің кейінгі буынында мынадай тілдік бірліктермен берілген, олардың арасында синкретті, плеонастикалық, перифрастикалық тіркестер жиі кездеседі. Айта кету керек, бұл ақындардың танымдық моделіндегі қалалар міндетті түрде астана емес, өздері тұратын немесе жиі болатын қалалар:

Серік Ақсұңқарұлы танымындағы **Алматы:** *Алматы барсаң – кеткісіз еді, Арбайтын еді ұстап ап! ... асқақ қала да алая қарады, Аңыздап келген балаға...Қала тұр сақтап бейіштегі әрін, Думанға батып не түрлі Күнекей деген періште барын ұмытып қалған секілді! Хош, Алматы, деймін сонда ішімнен, Бірге ұшып шық көңілімнің құсымен. Сайқал қала – сайқал қатын секілді, Маған опа бермейтінін түсінем; Өз ұлын сыртқа теуіп, Магнитше Өңезін неге тартад ішіне бұл? Алыстан ақынына бетін беріп, Тұр шаһар қызыл-жасыл түрге еніп, Болғанымен өзі әдемі, Әсемдікті Ұқпайтын жәлеп қатын секілденіп... Хош, өлең! Сөніп таңғы үміт, Әуреге мені сала ма. Қаламақысыз қаңғырып, Мен қалдым қарау қалада;* **Қарағанды:** *Аптап ыстық. Қаны кепкен бұтаның. Қара нөсер тамбай – миы жұқарып. Қара көмір қызыл шоқтай жатып ап, Қарағанды кетер ме екен тұтанып?*

Кәпұлы Дәулеткерей қала концептін былай вербалдаған: Қамырық оймен қамалып қалаға мәжнүн...; Қаланың тірлігі дәл осы – Дәтіңе дәретін сындырар! Астана, бүгін асқақ қаласың, Жаһанға әлі жақсы аттанасың; Бөбек қала бал тілегі, қараңғылық тәлтіреді; тірлік сұм ниет мына қалада.

Қарағандылық ақындар Руслан Нұрбай мен Серік Сағынтай үшін де қала концепті ақиқат дүниені эмоциялық жай-күй арқылы таныту нәтижесі ретінде вербалданады. Мәселен, Р. Нұрбай: «*Елордасың біз үшін есімі ерен, Қызығамын жұлдызды кешіңе мен. Ерте жылдың айтады естелігін,* ***Құлын-қала,*** *желі ғой Есіл-өзен; Ей, көшкен құс, кеше менің малым боп, Жөнеп жүргем мынау жалпақ далада. Қазір менде үйір де жоқ, табын жоқ. Таңылғанмын* ***табыт бетон қалада****»* десе, С. Сағынтай «*Біздің ауыл...* ***тар-қапас қала*** *қазір, Біздік тағдыр – бәйгеге балама жыр. Менің тәнім –* ***қаланың қуыршағы****, Жаным болса дүбірлі далада жүр; Жатыр Бұқпа лайланып, жаны ышқынып,* ***Тас қаланың*** *табанын ағыс қылып..; Маған арман – даладағы дарқан күй, Маған арман – қырмызы қыр етегі...* ***Теңіз даланың*** *иірімі екен жалмауыз Сені де жұтқан, мені де жұтқан* ***сұм қала****»*. Соған қарамастан қаламгер парадоксалды қорытынды жасайды: «Сағынғанмен, аңсағанмен даланы, Қалай қиып, тастап кетем қаланы? Тас көшеде тайғанақтап табаным, Жүрегім де тасқа айналып барады». Ал бұл дегеніміз «даламыз да, қаламыз да «елес қуған ессіздердің»

мәдени-рухани кеңістігіне айналған мезетте ақындық рух арайлаған авторлық «МЕН»-нің пәлсапалық ой түйіндеулерін жасауының өзіндік өрнегі» [8, 12]. Сондықтан да бұл контраст концептілердің құрылымын қалыптастыру эволюциясы әлі де жалғасуда.

Сонымен, келтірілген мысалдардың өзінен ***дала*** сөзінің мынадай мағыналарда қолданылғаны байқалады: 1) кеңістік, 2) үйдің сырты, алды, 3) ауыл орналасқан жер, 4) адам мекендемейтін құла дүз, 5) туған жер, 6) сұлулық, 7) ұлылық, 8) батырлық, 9) халық, 10) даңқ, 11) дала перзенттері, 12) Абай, 13) ақын, 14) Махамбет, 15) әке, 16) шаңсыз ауа, таза қоныс, 18) мінез - ақ көңіл; 19) ауыл-ана; 20) жайлау, жайлаудағы жусан, бұлақ, сағым т.б. Бұл лексикалық бірліктердің әрқайсысының ассоциативтік өрістеріне кіретін басқа да сөздер контекст арқылы өзектеніп, тұтас дала концептісінің түрлі фреймдерін қамтиды.

Қазақ көркем мәтіндерінде «қала» концептісінің когнитивтік моделі былайша көрініс тапқан: 1. Қала – астана; 2. Қала – жат менталитет; 3. Қала – суық; 4. Қала – тас мекен; 5. Қала – қапас; 6. Қала – адамдар; 7. Қала – техника, сауда мекені; 8. Қала – сайқал әйел; 9. Қала – даңғаза; 10. Қала – асқақ; 11. Қала – ару; 12. Қала – гүл.

Байқалып отырғанындай, контраст концептілердің сыртқы құрылымы түрлі тілдік бірліктермен берілген, яғни олардың қатарында этнолексика (қоныс, жайлау, жерошақ, құлын-қала), дәстүрлі қолданыстар (Жаз жайлау, күзгі күзек, қысқы тебін, дулы нөпір, шулы аламан), троптар (Қала қалжың айтады, түрлі-түсті киімдердің көшкіні, қызыл көзін қылмыңдатып көшелер, Және адамдар өзіне-өзі тығылған, Және шамдар – жеңілтектеу құбылған, Сымтемірден қайыр сұрап қала тұр), трансформацияға түскен фразеологизмдер (сең соққан қала), соны метафоралар (қажып біткен қаланы, бетон табыт қала, тар қапас, тас қала, күмәнді қала), қарапайым лексика (даңғаза, жынды, сайқал, жәлеп, Дәтіңе дәретін сындырар қала тірлігі), жағымды-жағымсыз коннотациясы айқын сөздер кездеседі.

Қорыта айтқанда, поэзия мәтіндерінде «дала/қала» контраст концептісі ұлттың ментальді дүниесін ақындардың жеке тұлғалық әлем түйсінуімен қабыстыруы нәтижесінде объективтеніп, олардың сезімдік-көркем танымын көрсетеді, концептілер құрылымын кеңейтіп, мазмұнын байытады. Ал прозалық мәтіндерде аталған жұп концептінің вербалдануы өзгеше болатыны сөзсіз, бұл олардағы психологиялық (субъективті), географиялық (қала, ауыл, дала, табиғат), тұйықталған кеңістік (үй, бөлме, палата, көлік) психологиялық-концептуалды қызмет атқаратынымен байланысты. Сондай-ақ ән мәтіндері де аталған концептілердің құрылымына қатысты мол дерек беретіні айқын.

Пайдаланылған әдебиет

1 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. Антология. – М., 1997.

2 Маслова В.А. Современные направления в лингвистике: учебное пособие / В.А. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 272 с.

3 Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2006. - 26 б.

4 Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы: ARNA-B, 2013. – 192 б.

5 Еспенбетов А. С. Творческая биография Султанмахмута Торайгырова: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора фллологическх наук. – Алма-Ата, 1993. – 46 б.

6 Аль-Фараби, А.Н. Трактат о взглядах жителей добродетельного города. Философские трактаты. - Алма-Ата: Гылым, 1970.

7 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк – Прес, 1999. – 774 б.

8 Әліәкбар Ә.Ә. Дауылапаз Дулеткерей / Кәпұлы Дәулеткерей. Бөрісырғақ. – Алматы: Хантәңірі, 2014. – 280 б.

Пайдаланылған көркем әдебиет
1 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-т. - Алматы: Ғылым, 1993.
2 Мақатаев М. Соғады жүрек. – Алматы: Жазушы, 1982.
3 Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Білім, 1995.
4 http://alashainasy.kz/proza/nespbek-dautayulyi-aygyirks-58202/
5 Жақыпбаев Ж. Ләйла. – Алматы: Атамұра, 2002.
6 Бәдіғұл Н. Ойлан // Қазақ әдебиеті, 14.12.12, №51.
7 Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: 2001.
8 Раушанов Е. Ғайша бибі. – Алматы: Жазушы, 1991.
9 Мырзалиев Қ. Көш. - Алматы, Жазушы, 1973.
10 Ақсұңқаруұлы С. Адам Ата – Хауа Ана. – Алматы: 2000.
11 Кәпұлы Дәулеткерей. Бөрісырғақ. – Алматы: Хантәңірі, 2014. – 280 б.
12 Нұрбай Р. Ар-Рух. – Алматы: Palitra-phess, 2014.
13 Сағынтай С. Жазу. – Астана, 2007.

Концепт «дала» - один из базовых концептов в казахской национальной концептосфере, он отражается в различных языковых единицах как национальное естество в мировоззрении писателя, прямое проявление его менталитета. Так как через концепт «дала» можно познать общенациональные ценности, в художественных текстах его часто используют в качестве контрастной пары к концепту «қала». Динамику изменений в национальном менталитете казахских поэтов, занимающихся творчеством в различные периоды, показывает этот очень важный для концептуально-содержательной информации художественного текста контрастный концепт.

The concept 'dala' is one of the basic concepts of the Kazakh National sphere of concepts. It is reflected in various language units as the national nature in a writer's worldview, direct manifestation of his mentality. Since through the concept "dala" it is possible to know the national values, it is often used in literary texts as a contrast to the concept pair "kala". The dynamics of changes in the national mentality of Kazakh poets creating their works in different periods, shows contrast concept which is very important for the conceptual and content information of a literary text.

ӘОЖ 811.512.122’373

К.С. Алдашева[1], А.С. Набидуллин[2]
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті[1]
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті[2]
Алматы, Қазақстан
kama_kz89@mail.ru, aibosha@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА СӨЗДЕР – ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ БОЛМЫСТЫҢ КӨРІНІСІ

Қазіргі қазақ әдеби тілі лексикасының сипатты басты белгілерінің бірі – сөздік құрамның жаңа сөздермен, ғылым мен техника саласы бойынша қазақ тілінің өз мүмкіндіктері арқылы жасалған жаңа аталымдармен толығуы. Тіл жүйесі – әрбір ұлт тілінің ойды жеткізуге мүмкіндік жасайтын тәсілдері мен құралдарының жиынтығы. Ұлттың когнитвтік санасындағы өзгерістер, қоғамның саяси-әлеуметтік құрылымындағы жаңа сипаттар тіл жүйесіндегі жаңалықтардың пайда болуына алып келеді. Тілдің төл әлеуеті арқылы жасалып, қазіргі қазақ тілінің сөздік қорына еніп жатқан жаңа сөздердің

когнитивтік және кумулятивтік функциясы олардың ұлттық-мәдени болмысын тануға мүмкіндік береді.

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөздер ұлттық-мәдени болмыстың көрінісі ретінде талданады.

Кілт сөздер: жаңа сөз, ұлттық-мәдени болмыс, таным, когниция, лингвомәдениеттану, төл тілдің әлеуеті.

Тілдің кез келген бірлігінің пайда болуы және оның коммуникативтік актідегі көрінісі – когницияның репрезентациясы, ойсанадан өтіп барып ұсынылуы. Бұл ретте тіл стратегиясына байланысты қазақ тілінің өз әлеуеті арқылы жасалған жаңа сөздер мен ғылыми-техникалық терминдердің ұлт когнициясынан туындағанын айрықша атап өтеміз: өйткені олардың жасалуында сөзді ұсынушының (автордың) ұлттық ойлауға негізделген зияткерлік қабілеті, нақты ұғым үшін халық санасында қалыптасқан атаудың бір семантикалық компонентін ұғымдық сыйымдылық ретінде пайдалана білу қабілеті бар.

Бұл мәселелер тілдік білім құрылымының қалай жеткізілетінін, ақпаратты қайтадан қалай өңдеп беретінін зерделейтін когнитвиті лингвистика саласында қарастырылатыны белгілі. Осы саланың маңызды және көкейкесті болуының және оған ғылымдардың барлығының да дерлік назар аударып, қызығушылық танытуының басты себебі – адам мен қоғам және тіл мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың тұтастай өзгеруінде. Өйткені адам, белгілі бір ұлттың өкілі «әлем образын» өзінің негізгі тілінің лексикалық-грамматикалық сипаттарымен жеткізе алады десек те, қоғам дамуындағы елеулі өзгерістер, жаһанануға бет бұру, тілдердің араласуының қарқынды дамуы адамдардың когнициясының өзгерулеріне әсер етіп отыр. Е.С. Кубрякованың пікірі бойынша когниция *(cognition)* термині «тану, танып білу, ойлау, сарапқа салып ойлау» дегенді білдіреді. Ғалымның өмір сүру, өз тіршілігін сақтап қалу үшін интеракция, қоршаған ортамен байланыс, қоршаған орта мен табиғатқа, қоғамға бейімделу нәтижесінде адамның когнициясында да өзгерістер болады деген көзқарасы өте әділетті [1, 81-84]. Сондықтан когниция ұғымын да, когнитивті лингвистиканың бағыттарын да этнотілдік, концептілік немесе мәдени тілдік нысаналар төңірегінде ғана қарастыру жеткіліксіз болады.

Осыған байланысты Ю. Карауловтың мына пікіріне назар аудартамыз: «...расширение идет в направлении от значения к знанию, и поэтому данный уровень, связанный с отражением действительности и знаменующий переход значения в знание, я называю когнитивным. Знание, оставаясь в основном объектом интереса разных дисциплин философского и психологического циклов, все в большей степени становится и лингвистическим объектом, именно в силу вербального, по преимуществу, своего воплощения и бытования, и мы можем говорить теперь о формировании, наряду с когнитивной психологией, также когнитивной лингвистики» [2, 5].

Когнитивті лингвистиканың барлық проблемалары *концепт, концептуалдау, категорияландыру* және *концепт-ая (концептосфера)* немесе *әлем бейнесі* деген категориялар арқылы талданатыны белгілі. Бұларға қатысты көптеген зерттеулер жарияланды, сонымен қатар тілді жүйе ретінде де, оның қолданысқа түскен кезінде де когницияға байланысты ерекшеліктер болатындығы туралы жаңа аспектілер байқалуда.

Аталған терминдерді қысқаша түрде нақтылай түссек, концепт жайында бірнеше көзқарастардың бар екендігін байқаймыз. Когнитивтік лингвистикамен тікелей айналысушылардың қатарында В.К. Карасиктің тұжырымы мәнді, ол «концепт – шартты түрдегі менталды бірлік» деп қарастырып, оның үш құрамдас бөлігін – ұғымдық, образды-ассоциациялық және құндылық белгілеріне тоқталады [3, 127]. Бірақ И.А. Стерниннің пікірінше, концепт туралы көп еңбек жарияланғанымен, «осы терминді анықтап түсінуде айырмашылықтар бар. Оны сөз мағынасымен теңестіретін түйіндер де кездеседі, логикалық категория ретінде, тіпті тілге қатысы жоқ идея ретінде дәлелдейтін пікірлер де бар» [4, 12]. Дегенмен көбірек мойындалған пікір бойынша концепт ұғымының «айнала қоршаған орта,

әлем жайындағы білімнің тіл құралдарымен жеткізілуі. Концептінің құрылымы арқылы нақты бір мәдениетке, нақты бір ұлттың ойлауына тән белгілер бейнеленеді. Ол белгілі бір ұлт пен мәдениет туралы ақпаратты сақтаушы болып табылады» [1, 90-92] дегенді білдіретіндігіне тоқталуға болады.

Сайып келгенде, соңғы жылдардағы зерттеулердің көпшілігінде Е.С. Кубрякованың басқаруымен жарияланған когнитивті терминдер сөздігіндегі анықтамалар басшылыққа алынады. Сондықтан біз де өз тарапымыздан *концептуалдау, категориялandыру* және *концепт-ая (концептосфера)* немесе *әлем бейнесі* деген терминдерге қатысты аталған сөздіктің тұжырымдарымен шектелетін боламыз. Сөздікті құрастырушылар когнитивті лингвистика аталымдарының барлығын дерлік жан-жақты зерттеген, оның үстіне кейбір мәселелер жөнінде логикалық, психолингвистикалық, математикалық түсініктерді пайдаланып барып анықтамалар жасалған.

Концепт-ая (концептосфера) түсінігі (орыс тіл білімінде бұл терминді алғаш ұсынған ғалым – академик Д.С. Лихачев) – сөз мағынасының семантикалық аясы дегеннен кеңірек ұғым, концепт-аяны құрайтын концептілер – ойлаудың нәтижесі, ойлау арқылы қалыптасқан түсініктердің ақпараттық базасы дегенді білдіреді. Жалпы алғанда, когнитивті лингвистика нысаналарының және осы салада қолданылатын әдіс-тәсілдердің қай-қайсысының да қазіргі жаңа сөздер мен жаңа қолданыстардың табиғатын анықтауда рөлі мен маңызы жоғары.

Бұл аталғандардан қазақ сөзінің лингвомәдени ерекшеліктері және бұны зерделейтін жаңа ғылым саласы – қазақ лингвовмәдениеттануының проблемалары туындайды.

Әлемнің тілдік бейнесінде ұғымдардың концептуалдануын лингвомәдени тұрғыдан зерттеудің жалпы теориялық және әдіснамалық негіздемелері фразеологизмдер табиғаты арқылы қарастырылатын зерттеулерден – В.Н. Телия, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова, В.В. Воробьев, В.А. Маслова, А.Д. Костомаров, Н.И. Толстой және басқа да ғалымдардың еңбектерінен бастау алды. Ғылыми бағыттың атауының өзі айқындап тұрғанындай, лингвомәдениеттану бағытының пайда болуы – заңды құбылыс, бұл – тіл білімінде байырғыдан бері айтылып келе жатқан тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатысы, мәдениет пен тілдің өзара байланысы, бір-біріне ықпалы бар екендігі туралы пікірлердің логикалық жалғасы. А.Байтұрсынұлының «...қай халық та болса, табиғат бауырында болып, табиғат тауқыметінде тұрып, табиғат қабағына қарап өмір кешкен. ... табиғат ісіне өзгеше қарап, табиғат күшін өзгеше ұғып, бәріне өзгеше мағына берген» [5, 106] деп жазғаны, Қ. Жұбановтың «...бір елдің тіліндегі сөздерге сәйкес келетін екінші бір елдердің тілдеріндегі сөздер қашанда толық сәйкес болып отырған емес, үйткені елдердің тіршілік жолындағы, тарих заңымен келіп шыққан ұғымдағы айырмашылықтар... ол сөздер бір-біріне толық сәйкес келе бермейді» деген ойлары [6, 351], І. Кеңесбаевтың «Бағзы заманнан халқымызбен қоса жасап, атадан балаға мұра болып селбескен тіл қазынамыз – ел-жұртымыздың, мәдени сана, ой-парасат, ұғым-наным атаулысының тоғысар түйіні, сарқар арнасы есепті» [7, 110] деп көрсеткені – қазақ лингвомәдениеттануы бойынша алғашқы пікірлер. Қазіргі кезеңде қазақ лингвистикасында бұл мәселеге қатысты бірқатар көзқарастар айтылуда, атап айтқанда, Э. Сүлейменованы, Ж. Манкееваның, А. Алдашеваның, Ж. Уматованың, А. Исламның, Н. Аитованың, Ж. Исаеваның және т.б. зерттеулерінде тіл мен ұлттық-мәдени ерекшеліктің, мәдениет пен сөздің семантикасы арасындағы байланыстың мәселелері талқыланған және бұл еңбектердің бірқатары осы мәселе бойынша құнды негіздер бола алады.

Лингвомәдениеттанудың іргетасын қалаушылардың бірі – В.В. Воробьев бірнеше ерекшеліктерін атап өтеді: а) лингвомәдениетанудың негізгі нысанасы тілдік бірліктердің қолданысқа түскен кезіндегі мәдениетпен байланысы және олардың арасындағы өзара ықпалды белгілі бір жүйелі тұтастықта танып-білу; ә) лингвомәдениеттанудың пәні – тілдік коммуникация жүйесіндегі қоғам тұрмысының ұлттық формалары; б) лингвомәдениеттану жаңаша ойлауға, жаңа қоғам өміріне байланысты туындаған фактілер мен құбылыстарды, ақпаратты толық және объективті түрде танып-білуге бағдар жасайды; в) халық санасында қалыптасқан құндылықтарды – фактілер мен құбылыстарды, ақпаратты тілдің қалай

жеткізетіні, қазіргі мәдени ойлаудың қалыптасуына ықпал ететін ұғымдық қатарларды динамика түрінде және өзара диалектикалық қарым-қатынасты талдауды бағыт етеді [8]. Зерттеушінің осы көзқарастарынан анық байқалатыны – тіл мен мәдениеттің арасындағы байланыстың, өзара қарым-қатынастың бүгінгі қоғам мүшелерінің ойсанасында, тілді қолдануында қалай жүзеге асырылатындығының аса өзектілігі. Бұл тұжырым жаңа сөздер мен қазақ тілінің өз ресурсы арқылы жасалған ғылыми-техникалық терминдерді тіл мен мәдениеттің байланысының, олардың бір-біріне өзара ықпалының жемісі, нәтижесі ретінде синхронды аспектіде қарастыруға толыққанды негіздеме бола алады.

Төл тілдің өз ресурстарымен жасалған қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөздердің, ғылыми-техникалық терминдердің семантикалық-грамматикалық құрылымында когнитивті және кумулятивтік функция сақталған. Оның бірнеше себебі бар: тәуелсіз мемлекет талабы мен тіл саясатына сәйкес туындаған жаңа аталымдардың қай-қайсысы да – қоғамның қазақтілді мүшелерінің ұлттық пайымдауына, ұлттық-мәдени когницияcына негізделіп барып жасалған жаңа сөздер, қандайда бір жаңа сөз болсын, оның ішкі құрылымы мен сыртқы пішінінде қазақтілді жеке тұлғаның ұлттық лингвомәдени ортаға қатыстылығы көрініп тұрады. Сонымен қатар әсіресе қазақ төл сөздерінің семантикалық дамуы, өзгеруі арқылы жасалған жаңа сөздер ұлт мәдениетінің белгілерін тасымалдаушы қызметін атқарады (*көзқаман, кәдесый, жәдігер, сауқат* типтес сөздердің этимологиясы мен семантикасы ұлттық рухани құндылықтарды жеткізе алады).

Жаңа сөзді зерттеу әдістері семасиология ғылымының аспектілерімен тағыз байланысты. Сөз мағынасы – сөздің сыртқы дыбыстық жиынтығы (яғни лексема) мен осы дыбыстық жиынтық атайтын заттар мен құбылыстардың арасындағы өзара сәйкестіктің адамның ойсанасында белгіленуі. Кей реттерде сөз мағынасы философиялық категория – түсінік ұғымымен де теңдестіріледі.

Семасиология ғылымы сөз мағынасының тура (номинативті), ауыспалы (туынды), уәждемелі, бейуәждемелі (немотивированное), еркін және идиомалы байлаулы мағыналарын ажыратады.

Зерттеу жұмысының нысанасы үшін сөздің атауыштық мағынасы, яғни сөздің номинативті және атауыштық қызметті иеленетін қосымша коннотативті мағыналары маңызды.

Қазіргі лингвистикада сонымен қатар сөз мағынасының анықталуы екі тұрғыдан: референциалды (referential) және функционалды (functional) тұрғыдан қарастырылады.

Референциалды мағына арқылы белгілі бір түсінік беріледі, сөйтіп, заттың, сапаның, құбылыстың, ұғымның объективті түрде бейнеленуі жүзеге асырылады; яғни мағына аталатын зат пен осы зат туралы түсініктің өзара байланысынан тұрады. Сөз мағынасына функционалдық тұрғыдан қарау сөздің қандай қызмет атқаратынына негізделеді.

Семасиология ғылымында сонымен қатар сөздің денотат және коннотат мағыналары жайында да айтылады.

Ақиқат шындықтағы, қоршаған ортадағы белгілі бір нысананың (объектінің) барлық қасиет-сапаларын, ішкі мазмұнын, қай салада нақты қолданылатынын дәл айқындап көрсете алатын сөздердің семантикасы денотат мағынаға ие. Дегенмен сөздердің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Әрбір жеке сөзде фонетикалық, морфологиялық, лексикологиялық, синтаксистік факторлар бір-бірімен ұштасады, сонымен қатар әрбір жеке сөзде әлеуметтік лингвистиканың, этнолингвистиканың, ұлттық мәденитанымның белгілері болады. Сөз логиканың, психологияның, философияның, семиотика мен ақпарат теориясының объектісі екендігі де мәлім. Демек, жаңа сөзді алғаш кездестіргенде әрбір жеке адамда өзінің ұлттық мәденитанымына, логикалық, психологиялық, философиялық ойлау-қабылдау-пайымдау өрісіне қарай нақты бір пікір қалыптасады. Әрбір жеке адамда сөз туралы соншалықты анық болмаса да, өзіндік тұжырым болады. Пайда болған, ұсынылған жаңа сөз жеке адамның қалыптасқан көзқарастары мен тұжырымдарына сәйкес келмеуі мүмкін.

Тілдегі әрбір сөз екіжақты нысан арқылы танылатыны белгілі. Оның бірі – сөздің сыртқы нысаны (әлемдік лингвистикадағы еңбектерде «план выражения» деп аталады) немесе лексема, екіншісі – сөздің ішкі нысаны (әлемдік лингвистикадағы еңбектерде «план содержания» деп аталады). Сөздің ішкі нысаны деген мәселеге келгенде, әртүрлі пікірлерді жинақтай отырып, Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаров бұл «лексикалық түсінік» деген ұғыммен бірдей деген қорытынды жасады [9, 14]. Демек, вербалды-семантикалық деңгей деген ұғым коммуникативтік актіде қолданылатын сөздің семантикасын, лексикалық мағынасын білуді меңзейді. Бірақ лингвомәдени құзыретті, одан әрі тілдік тұлға дәрежесін таныту үшін сөздің семантикасын аңғару жеткіліксіз. Өйткені әрбір сөздің тұтас семантикасының өзі семантикалық компоненттерге бөлінеді (кейбір еңбектерде семантикалық көбейткіш, семантикалық үлес деген атаулар да қолданылады). Н.И.Толстой, Е.М.Верещагин және В.Г.Костомаровтың пікірлері анық, олар сөздің ішкі нысанын семема терминімен атап, көптеген семантикалық компоненттерден тұратындығын белгілеген [9, 25]. Семантикалық компонент дербес сапаға, басқа да лексикалық түсініктерді бере алу қабілетіне ие. Әрине, төл тілдің иесі нақты бір сөздің лексикалық мағынасындағы семантикалық компоненттерді ажырата алады. Тілдің төл иесіне нақты бір мағынасын анықтап беру туралы өтініш жасалғанда, ол міндетті түрде семантикалық компоненттердің бірін көрсетеді.

Семема құрамындағы семантикалық компоненттер лексикалық түсініктің құрамына енеді де, заттың, құбылыстың, ұғымның жіктемелік белгілерін танып-білуге мүмкіндік жасайды.

Қазақ тілінде *сый* сөзінің негізгі денотат мағынасы – *«ерекше көрсетілген құрмет, зор қошемет»* [10, 450]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде осы денотат мағынаның төңірегінде *сыйлық, сыбаға, тарту, үлес, ілтипат, құрмет, беделі арту, қадірі өсу* тәрізді бірқатар коннотат мағыналар және *сыйлық, сый-қошемет, сый-құрмет, сый аяқ, сыйластық, сыйлас, сыйлағандық, сый-сауқат, сый-сыбаға, сый-сияпат* сияқты тілдік құрылымдар қамтылған. Соңғы жылдары қолданысқа түскен *сыйақы, кәдесый, тосынсый* неологизмдері осы сөздің денотат мағынасына және семантикалық компоненттерінің мағынасына негізделіп жасалған. Оларды күрделі сөздің екінші сыңарының мағынасы да айқындай түседі: *кәде* сөзінің *әдет / дәстүр / жөн-жора, салт* мағыналарының [11, 518] қай-қайсысының да ішкі семантикасы *сый* сөзінің *сый-қошемет* семантикасымен ұштасып, қазақша балама ретінде ұсынылған атаудың ұғымдық сыйымдылығын толық жеткізе алады.

Бірақ басқа тілдердегі белгілі бір ұғым, зат, құбылыс атауының семемалық сипаты да, оның құрамындағы семантикалық компоненттер де екінші тілде осы ұғымды беруге жеткіліксіз болуы мүмкін. Сондықтан лингвистика және лингводидактика салаларында тіларалық балама деп аталатын термин орныққан. Бұл мәселе көптеген еңбектерде таратылып айтылады, дәлелдеу мақсатында бірнеше мысал келтіреміз.

Басқа елдің мәдениеті бойынша *жар-птица – ертегіде кездесетін, сәуле шашатын қанаты адамды таңғалдыратын құс* [12]. Қазақ мәдениетіне тән емес осы атауды беруде қазақ тілінде сөздің семантикалық компонентінің мағынасы алынып, *жалын-құс* атауы жасалған және сөздіктерге енгізілген. Бұл сөздің мағынасының түсінікті болуына семантикалық-құрылымдық калька тәсілі барынша жол ашады.

Оңтүстік Америкадағы үнділердің мәдениетіне қатысты болып табылатын және басқа елдердің де мәдени-тұрмыстық тіршілігіне кең тараған *мокасины* сөзі қазақ тілі сөздіктерінде екі нұсқада – бейімдеу және түсіндіру жолдарымен көрсетілген (*мокасин* және *мәсі секілді аяқкиім*).

Күнделікті тұрмыстық, мәдени-тұрмыстық атаулардың қазақша баламаларын нормаландыру мен қалыптандыруда осындай амал-жолдар – лексикалық түсінікті эксплицитті түрде анықтап жеткізу – тиімді болып саналады.

Сонымен қатар әсіресе көркем әдебиет жанрларында басқа халықтардың мәдени ерекшеліктерін танытатын жекелеген сөздердің қазақша баламасын жасау (ұсынып, байқап көру әрекеті) бар. Бұл ретте фондық семантикалық компонентті негіз ету арқылы орныққан,

нормаланған шетел сөздерінің қазақы нұсқасын ұсыну әрекеті бой көрсетіп қалатынын айтуға болады. Лексикалық фон немесе фондық білім ішкі тілдік, реляциялық семантиканы таныта алмайды, ол – тілден тыс заттар мен құбылыстардың ақиқат шындыққа байланысын танып білу ғана. Төмендегі мысалдарда *торт* сөзі үшін *балкүлше* баламасы қолданылған:

Бәріміз өте ыждағатты бейнеде ***балкүлшені*** *есікке таман апардық, жатақтасым есікті ашып кіріп келді де, аңырып, бірталайға дейін не болып жатқанын білмей тұрып қалды.*

Шынымды айтсам, бағана ***балкүлшені*** *есікке жақындатып, оның келуін күткен сол сәтте ғана маған мұның бөлек мәні бардай сезілді* (Қазақ әдебиеті, 2014, 26 қыркүйек).

Көрсетілген типтес жаңа сөздің (жаңа қолданыстың) көрініс беруіне көркем әдебиет саласының жанрлық-стильдік ерекшеліктері «жеңілдіктер» жасайды. «Көркем мәтіннің кестелі тілінің коммуникативтік қызметі оның адамдарға оның ерекше танымдық аксиологиялық мәнінде» [13]. Алайда бұл сөз нормалану және қалыптану дәрежесіндегі сөздердің қатарына ене алмайды. Шет тілінен енген сөз *(торт)* – мәдениетаралық термин атауы деңгейіндегі, қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамында нормаланған атау. Қазақша баламаның құрамындағы *«тәтті» (бал)* семантикалық компонентіне ілескен *«күлше»* сөзі лексикографиялық еңбекте *«этн.»* белгісі қойылмағанымен, *«қоламтаға көміп пісіретін дөңгелекше нан»* [14, 302] деген анықтамасы арқылы оны ұлттық реалий атауларының қатарына жатқызуға болады.

Сөздің сыртқы пішіні мен оның ішкі нысанының арасында тығыз байланыс бар деп есептеуге болмайды. Лексема аталғанда, оның мағынасын бірден түсіну барлық уақытта да мүмкін болмайды: жеке адамға нақты бір сөз таныс (бұрын бірнеше рет визуалды түрде көрген немесе естіген), бірақ ол оның қандай ұғымды атайтынын білмейді. Немесе керісінше жағдай болады: тиісінше ұғымды жеке адам танып біледі, яғни ұғымның мағынасы, түсінігі оның санасында актуалданады, алайда ол үшін осы ұғымның өз тіліндегі атауы беймәлім. Бұл жайт қазіргі кезеңде әсіресе ғылым мен техника атауларының ұлт тіліндегі атауларын коммуникативтік актіде қолдануда жиі байқалады. Бұның саяси-әлеуметтік тұрғыдағы себептері анық: біріншіден, соңғы 25 жылға дейін қазақ тілінің қолданылу аясы шектеулі болғандықтан, қазақтілді қоғам мүшелерінің санасында және қолданыста өзге тілден енген атаулар әбден орныққан, екіншіден, жаңа сөздер мен жаңа терминдерді орнықтыру мен тіл қолданысына активті түрде енгізу жолдары жетілдірілмеген.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Краткий словарь когнитивных терминов. Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

2 Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи её изучения. // Язык и личность. – М., 1989. – С.3-8.

3 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волглград: Перемена, 2002. – 477 с.

4 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: 2001. — 189 с.

5 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

6 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 581 б.

7 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер/ Исследования по казахскому языкознанию. – Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.

8 Воробьев В.В. Лингвокультурология: учебное пособие. – М.: Издательство РУДН, 2006.

9 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 320 с.

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Т.8: П-Т / ред. А. Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1985. – 591 б.

11 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Т.4: Ж-К / ред. А. Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1979. – 672 б.
12 ru.wikipedia.org/wiki
13 Манкеева Ж. Тілдің адамтанымдық үрдісі. Қазақ әдебиеті. №22 (3238).//http://writers.kz/journals/?ID=10&NUM=41&CURENT=&ARTICLE=1715
14 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Т.5: К-Қ / ред. А. Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1980. – 640 б.

Основной особенностью, которая характеризует современное состояние лексики казахского литературного языка, является пополнение словарного состава лексическими инновациями, новыми научно-техническими терминами, созданные на основе использования внутренних ресурсов языка. Внутренний русурс (сментический потенциал; план выражения) каждой лексической единицы казахского языка включает в себе когнитивную и кумулятивную базу самого народа и позволяет познать национально-культурную природу каждого слова.

В статье анализируются лексические инновации и новые термины, созданные путем использования внутренних ресурсов языка и сохраняющие в себе национально-культурную и когнитивную характеристику этноса.

One of the main characteristic of the vocabulary of modern Kazakh literary language - creation of new words, new words in the field of science and technology through the new features in the Kazakh language. Language is a system of national language ideas, means, methods and instruments. Changes in the nation's cognitive consciousness, in political and social structure of society will lead to the emergence of a new features in a dialog system of a language. the Kazakh language originated by the potential of its national culture, develops its vocabulary and new words cognitive function and allows the recognition of their national and cultural identity.

In the article the Kazakh new words are analyzed as a manifestation of national and cultural existence.

ӘОЖ 801.81 (5қаз.)

Р.С. Амренова
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
amrenova07@mail.ru

ФОЛЬКЛОР МӘТІНДЕРІНІҢ ЛИНГВОМЕНТАЛЬДІ КЕҢІСТІГІ

Мақалада қазақ ертегілері көне дәуірлердегі әлем бейнесінде адамның табиғат объектілерін өзімен біртұтастықта түйсінгені туралы таным-білімді өз бойында қамтыған тілдік дерек ретінде қарастырылады. Қазақ халқы көптеген халықтар сияқты даналығын, дүниетанымдық көзқарасын, салт-дәстүрін ертегілер тілінде түйіндеген, сол себепті олар тұтас "әлемнің тілдік бейнесі" ретінде сипатталады. Өткенді зерттеу арқылы тарихи сананы қалыптастырып, ойдың тұтастық желісін қалыптастыруға болатындығы жайлы ой қозғалады. Фольклор материалдары негізінде концептілерді зерделеу концептіде этностың құндылықтары көрініс тауып, этностың кез келген тарихи кезеңдегі, дәуірдегі дүниетанымдық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретіндігі зерделенеді. Қазақ халқының ұлттық ойлауын толық сипаттау үшін ертегілер әлемінің тілдік бейнесіне назар аударылып, қазақ халық ертегілерін зерделеу арқылы ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан құндылықтар мен архетиптерді когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерттеудің маңызы жайлы айтылады.

Кілт сөздер: ғаламның тілдік бейнесі, концепт, адамның моделі, тіл иеленушінің әлем бейнесі, лингвомәдени қауым, когнитивтік әлем.

Әр халық тарихтың қайталанбас жаратылысы болғандықтан, оның бет-бейнесі де, рухани бітімі де өзгеше болып келетіні белгілі. Ұлттық мәдениеттің дүниежүзілік мәдениет кеңістігіне енудегі өте күрделі міндетті жүзеге асырудың анықтауышы төлтумалығын сақтап қалу болып табылады. Ұлттық мәдениет адамды осы мәдениетке тән құндылықтар арқылы тәрбиелей алады әрі тәрбиелеуі тиіс. Ұлттық мәдениет өзінің ерекше құндылықтарымен құнды, өйткені бұл құндылықтар дүниені және бұл дүниедегі болмыстың мәнін көрудің тағы бір тәсілі болып табылады. Мәдениеттің құндылығы – оның әрбір дәуірде даму деңгейі және әрбір нақты уақыт кезеңі қоғамның рухани күйін бейнелейтіндігінде. Әр халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани, мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы, өмір тіршілігіне, күнделікті тұрмысына қажет бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, талғамы, т.б. сол тілде сөйлеуші ортада қалыптасып, тілінде сақталады. Демек, сөз заттың тура таңбасы емес, дүниенің тікелей бейнесі емес, ол – біздің санамызда тілдік шығармашылық үдеріс нәтижесінде туған бейне, "ұлт пен тіл біртұтас" деген қағидаға сүйенген "ғаламның тілдік бейнесі".

Н.Ю. Шведова ұсынған әлемнің тілдік бейнесі жіктемесінде әлем бейнесі "адамның айналасында" әрі "адам үшін" деген ұстаным негізінде құрылады. Адамның өзі, оның қызметі – адамның өмір сүруі, оның тәні мен рухы, генетикалық тұрғыдан немесе тіршілік жасау үдерісінде пайда болған оның түрлері, іс-әрекеті, еңбегінің түрлі нәтижелері, оны қоршаған орта, оның тіршілік ету аясы – кеңістік пен уақыт, жанды және жансыз табиғат, адам қалыптастырған мифтер әлемі, адам жасаған қоғам және оны қоршаған орта" [1, 3-16].

Қазақ ертегілері – көне дәуірлердегі әлем бейнесінде адамның табиғат объектілерін өзімен біртұтастықта түйсінгені туралы таным-білімді өз бойында қамтыған тілдік дерек. Қазақ ауыз әдебиетін, оның ішінде қазақ аңыз, ертегілері қазақ өмірінің айнасы деуге болады. Қазақ халқы көптеген халықтар сияқты даналығын, дүниетанымдық көзқарасын, салт-дәстүрін ертегілер тілінде түйіндеген. Сол себепті оларды тұтас "әлемнің тілдік бейнесі" ретінде сипаттауға болады. Ұлттың этнос ретіндегі ерекшеліктерін тіл мен халықтың көзқарасы арқылы зерделеуге болады. Өйткені ауызша дамыған мәдениет қазақ халқының жан-жақты дамыған көркем мәдениеті болып табылады Өткенді зерттеу арқылы тарихи сананы қалыптастырып, ойдың тұтастық желісін қалыптастыру мүмкіндігі туады. Халық тарихынан тысқары, халықтың өмір салтынан оқшау ұлттық мәдениеттің болуы мүмкін емес. Яғни фольклор материалдары негізінде концептілерді зерделеу концептіде этностың құндылықтары көрініс тауып, этностың кез келген тарихи кезеңдегі, дәуірдегі дүниетанымдық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында фольклор материалдарын ұлттық ойлау жүйесінің рухани көзі ретінде қарастыруға болатындығы анықталып отыр. Қазақ аңыз, әңгімелері мен ертегілерінде дүниенің жаратылысы, адам, өмір туралы көне түсініктер сақталған, сондықтан оларды этностың ментальді құрылымының дереккөзі деп білеміз. Ғасырлар бойы дамыған мәдениет адаммен үздіксіз байланыста болып, халықтың жиған-терген руханилығы адамның жадында, көкейінде, санасында, тіпті бейсанасында орын алып, өле-өлгенше сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған. Ауызша мәдениет халықтың рухани байлығын ғасырдан-ғасырға жеткізіп, санада қалыптастырып, жадыда сақтауға ықпал еткен. Яғни қазақ халқының ұлттық ойлауын толық сипаттау үшін ертегілер әлемінің тілдік бейнесіне назар аударған жөн. Қазақ халық ертегілерін зерделеу арқылы ғасырлар бойы ұрпақтан-ұқпаққа беріліп келе жатқан құндылықтар мен архетиптерді когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерттеудің маңызы зор. Аңыз, әңгімелерді осы тұрғыдан зерделеу барысында түйгеніміз: аңыз, ертегілердің ең басты тақырыбы адам, адамның өмірі, оның қиындықты жеңіп мұратына жетуі, жақсылықтың зұлымдықты жеңуі болып табылады. Өмір – адам үшін ең басты құндылық, өмір – табиғаттың сыйы, тіршілік негізі, халық оны бағалап, адамгершілік мәнге толтыра білу қажет деп білген. Көне заманнан қазіргі уақытқа дейін сақталып келген рухани мәдени құндылық –

адамның рөлін жоғары түсіну. Адамдар арасындағы қарым-қатынасқа үлкен мән беру, сөзге тоқтау, отбасын, елін, жерін қорғау, ата-ананы сыйлау, әйелді құрметтеу сияқты дәстүрлі құндылық ұрпақтар бірлігі мен жалғастығын жүзеге асырады, этностың сақталуы мен дамуына жетелейді. Қазақ халқының психологиялық мәдениетіне "ұрпақтардың жанжалдасуы" тән емес, бұл – рухани құндылықтар отбасы, ру, этнос мүшелері арасындағы қатынастар үйлесімділігінің басым болуының белгісі. Халық этикалық білімдер жүйесін жасап, мораль туралы түсініктерін ауыз әдебиеті арқылы жеткізген. Моральдік қағидалар ғасырлар тереңінен тамыр алады. Халық санасында көпғасырлық мұраттар негізінде қайырымдылық пен зұлымдық, махаббат пен жеккөру, игілік пен опасыздық ұғымдары қалыптасқан. Ғасырлар тереңінен бастау алатын дәстүрлі мораль, норма аса үлкен мәнге ие. Моральдік қағидалар қоғам өмірінде аса зор рөл атқарады. Сондықтан адамгершілік мақсатқа жету – абыройлы тіршілік, ортақ нормаларды сақтаудың нәтижесі.

Көне дәуірлерден бастап қазірге дейін тілдің кумулятивтік қызметі арқасында ұрпақтан- ұрпаққа рухани-тарихи мұра болып жалғасып келе жатқан қазақ ертегілері қазақ ұлтының этникалық тұтастығында, адамдардың (халықтың) өзін этникалық сәйкестендіруінде маңызды орын алады. Өйткені кез келген тілдік тұлғаның я халықтың ұлттық сәйкестігі оның түп тамырынан – тарихының терең қойнауларынан бастау алатынын ескерсек, қазақтың бүгінгі өмір салты мен көне ертегілердегі халықтың өмір салты арасындағы тамырластықты табуға әбден болады. Этникалық сәйкестікте ұлт үшін өзінің тарихи эволюциясында қандай-да бір негізді немесе ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан көзге көрінбес жіпті сақтап қалуы маңызды болып табылады. Осы тұрғыдан жалпы қазақи ұлттық негізді іздестіретін болсақ, әрине, қазақ ертегілері және онда көрініс тапқан сөз тіркестері, реалийлер, сондай-ақ халық тұрмыс-тіршілігінде орын алған салт-дәстүрлер туралы тілдік деректер т.б. этникалық тілдік сәйкестіліктің басты қайнар көзі болатыны сөзсіз.

Қазақ халқының 180 ертегі, аңыз-әңгімесін қарастыру барысында статистикалық әдіс қолданылып, қазақ халқының дүниетаным әлемін сипаттауға мүмкіндік беретін ментальді таңбаланған концептілер ретінде анықталған концептілер жүйеленіп, сипатталды.

Н.Ф. Алефиренконың пікірінше, когнитивтік құрылымдар нақты тарихи сипаттамаға ие болады, яғни қалыптасқан, өзгермейтін бірлік ретінде емес, үдеріс ретінде интерпретацияланады. Осыған байланысты кез келген концепт қалыптасып, қызмет ететін дәуірдің тарихи-мәдени және әлеуметтік кодын танып, қарастыру қажеттігі туындайды.

Фольклор мәтіндерінің лингвоментальді кеңістігінде кездесетін адам туралы концептілер және ертегілердің тілдік әлемі когнитивтік құрылымдарда антропоцентристік идеяның бар екендігіне дәлел. Демек, антропоцентристік идея тілдің мазмұны, адам мен тілдің түрлі байланысын анықтауға бағытталған қазіргі лингвистикалық зерттеулердің негізгі мақсаты болып табылады. Осыған орай зерттеуімізде ертегі, аңыз, әңгімелерді зерделеу барысында анықталған маңызды концептілердің бірі ретінде "Адам" концептілер аясы қарастырылды.

Адамның моделі немесе бейнесі оның интеллектуалды қабілеттері мен қасиеттерін сипаттау негізінде құрылады. Мысалы, фольклор мәтіндері, фразеологиялық бірліктерді талдау негізінде қазақ этносының моделін құрып сипаттауға болатындығы анықталды. Адам бейнесі (адам моделі) қандай қасиеттері, ерекше бірліктері, онтологиялық қасиеттері қарастырылуына байланысты дифференциалды түрде зерттеледі. Адам бейнесі немесе адамның тілдік концептуалды моделі түрлі тілдік материал негізінде конструкциялануы мүмкін.

Лингвомәдени қауымның, я этностың, жеке тіл иеленушінің әлем бейнесі немесе ондағы белгілі бір объекті тұрғысындағы таным-білімін, тәжірибесін көрсететін өзара байланысты бірнеше концептілердің жиынтығы" негізінде анықталатын *Адам* концептілері аясы қазақ ертегілерінде қазақ халқының әлем туралы көне уақыттардағы танымы мен білім-тәжірибесін аңғартатын түрлі концептілердің өзара байланысында құралады. Қазақ ертегілерін адамға орталықтанған парадигмаға енетін когнитивтік лингвистика қағидаларына

сәйкес концептуалдық талдау тұрғысынан қарастырғанда, *Адам* туралы, нақты айтқанда, ертегінің бас кейіпкері болып табылатын *Адамның* жаратылуы, өсіп-жетілуі, болмысы тұрғысындағы халықтың білімі мен танымының қазіргі ғылыми танымға негізделген бейнеден өзгешеленетінін байқауға болады.

Адам – аса күрделі жаратылыс. Адамды әлемдегі қандай да болсын құбылыстар бейжай қалдырмаған. Адам санасы тек өзін танумен шектелмей, өз ғұмыры мен тіршілігіне, болмысына тән құбылыстарды зерттеп, өзгертуге тырысқан.

"Адамның ойлау әрекеті мен жинақтаған тәжірибесі арқылы оның когнитивтік әлемі анықталады. Әлем бейнесі ұжымдық санамен, көзқараспен, ұжымдық философиямен байланысты болады да, когнитивтік модель арқылы айқындалады. Сөзде заттың өзі белгіленбейді, аталмайды, зат туралы адамның санасында бейнеленген түсінік, қандай да бір концепт аталады [2, 5-81]. Яғни зат туралы адамның санасында бейнеленген түсінік ретінде концепт беріледі.

Қазақ халқының *Адам* жаратылысы, болмысы туралы көне дәуірлердегі таным-түсінігінің жиынтығы бір ғана ертегінің аясында емес, бірнеше ертегінің аясында, сондай-ақ жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің ауқымында ғана емес, бірнеше ертегілердегі тілдік бірліктердің өзара жүйелі сабақтастығының, семантика-логикалық байланысының негізінде анықталып отыр. Бұл жерде әлем объектілерінің көне дәуірлердегі халық санасындағы бейнесін және тілдік бейнесін қарастырғанда, басшылыққа алынатын әдіс-тәсілдерді екшелеп алу маңызды. Бұл орайда, әрине, концептуалдық талдауға ерекше орын беріледі.

"Денотативтік, коннотативтік және сигнификативтік мағыналардың жүзеге асырылуын анықтап, сөздің семантикалық құрылымын ашуға бағытталатын семантикалық талдаудан бір таңба астында табыла алатын жалпы концептілерді іздестіріп, таңба болмысын белгілі когнитивтік құрылым тұрғысынан анықтауымен ерекшеленетін концептуалдық талдау әлем туралы таным мен білімді талдауға, түсіндіруге бағытталады" [3, 85].

Зерттеу нысаны концепт болып табылатын концептуалдық талдаудың басты мақсаты – әлем объектісіндегі таным мен білім, түсініктердің түрлі дәуірлерде немесе бір кезеңдердегі түзілу, құрылу жолдарын бақылау. Ал жалпы когнитивтік лингвистикада концептуалдық талдаудың әртүрлі формалары көрсетіледі. Мысалы, әдеттегі нақты лексика сыртында тұрған концептілер мен пайымдауларды қарастыру, сондай-ақ дәуірдің тірек сөздері мен ұғымдарын зерттеу арқылы да жүзеге асыруға болады. Концептуалдық талдаудың негізін салушы А. Вежбицкаяның айтуынша, фреймдік семантика әдісіне сүйене отырып, сол немесе басқа сөздер тобы сыртында қандай білім құрылымы тұрғанын да анықтауға болады [4].

Ал Е.В. Кларк нәрселер мен құбылыстарды категориялауда қолданылатын сөз-классификаторларға талдау жүргізуді ұсынады [5].

Осы орайда отандық ғалым Э.Д. Сүлейменованың пікірі өзгеше болып табылады: "Жекелеген сөздер немесе анықталған лексика-семантикалық топтар семантикасының әр алуандығына қарамастан, бұлардың барлығы әлем бейнесінің тек үзінділері, жұғындылары. Әлем бейнесі – бұл танымдық когнитивтік феномен, ол жекелеген сөздердің мағыналарынан, я олардың мағыналық жиынтығынан құралмайды. Әлем бейнесі, сондай-ақ бөлініп алынған ірі тілдік бірліктерде де тұтас көріне алмайды. Әлем бейнесі глобалды мәтіндерде, қоғам тарапынан туындайтын және қоғам тарапынан туған барлық мәтіндердің жиынтығында көрініс береді. Әлем бейнесі ұғымы өз мағынасында тұтастық, бүтіндік сипатты қамтиды, сондықтан ол тілде адамдардың ұзаққа созылған қарым-қатынасы актісі ретінде тек мәтіндер түрінде жүзеге асырылуы мүмкін" [6, 90].

Шындығында, бір-екі қазақ ертегісінің мазмұнында, я ондағы сөздер мен сөз тіркестері, я ондағы антропонимдер семантикасына талдау жасау арқылы халықтың көне дәуірлердегі әлем туралы таным-түсінігін сипаттау мүмкін емес, бір бүтін тұтастық ретіндегі әлемнің объектілерінің өзі түрлі сипаттар мен бөлшектерден тұратын бүтінді құрайды.

Адам түйсінуімен қабылданып, оның санасында бейнелеген әлем бейнесі (концептуалдық) өзінің материалданған формасы – әлемнің тілдік бейнесіне қарағанда анағұрлым күрделілігімен танылады, өйткені тіл барлық кезде толықтай әрі жан жақты адам

түйсінуіндегі әлемнің концептуалдық бейнесін тұтастай жеткізе алмайды. Мұны өз кезегінде халқымыздың философ ақыны Абайдың айтқан мына сөздерінен де аңғаруға болады: "*Көңілді, көрікті ой ауыздан шыққанда, өңі қашады"* [7, 192].

Сондықтан түп негізі жеке, сондай-ақ қоғамдық сана болып табылатын әлем бейнесінің бір ғана тілде сөйлейтін лингвомәдени қауымдағы адамдардың әлеуметтік ортасына, алған білімі мен тәрбиесіне, жасы мен жынысына қарай әртүрлі болуы мүмкін, әрі ол әркелкілік барлық кезде тілде көрініс бере бермейді. Осыған орай әлем бейнесі – концептуалдық бейнеге белгілі бір дәрежеде абстрактылық, идеалдық сипат тән.

Адамның жаратылуы туралы көне дәуірлердегі таным-білімі дәл қазіргідей бір ғана ғылыми сипатта берілмейді. Әлем объектілеріне орай қазақ халқының білім-танымы, басқаша айтқанда, ұлттық әлем бейнесі үнемі қозғалыс-өзгеріс үстінде дамып-жетіліп отырғанын да тілдік деректер көрсетеді. Мысалы, халықтың көне дәуірлердегі әлем бейнесінде жылдамдықтың өлшемін анықтауда табиғат – меже. Қазақ ертегілеріндегі кейіпкерлердің бірі Желаяқ антропонимінің семантикасы тез жүгіретін жүйрік, ұшқыр адам деп анықталады. Бұл орайда, жүйріктіктің, ұшқырлықтың өлшеміне *жел* алынып, жүйрік адам аяғының қозғалысы желмен салыстырылған. Ертегілерде жүйріктіктің межесі болып табылатын желді уәж ету нәтижесінде Желаяқ туралы мынандай мәліметтер беріледі: *"Ашық алаңда бір адам киіктерді қуып ұстап жүр екен. Аяғына байлаған қазандай екі тасы бар. Бұл Желаяқ деген жүйрік екен. Аяғына тас байламаса, екпінімен тоқтай алмайды екен"* ("Тотан батыр" ертегісі).

Алынған үзіндіде не себепті табиғат құбылысы – Желдің, ұшқырлықтың, жүйріктіктің межесі болып табылатынына уәж келтірілген. Ол уәж астыртын салыстырулар арқылы жүзеге асырылған: табиғаттағы тез жүгіретін, жаяу адамға ұстатпайтын киіктерді ұстап алу, екі аяғына қазандай екі тас байлап қою – *Желдің* киіктен де тездігін, қозғалыста тоқтамсыздығын көрсетеді. Жалпы әлемді немесе оның объектілерін танып-білуде адам қолданатын танымдық тәсілдердің ең бастысы – салыстыру. Өйткені Адам қандай да бір жаңа құбылысты танып-білуде оны өзіне таныс ескі құбылыстарымен салыстыратыны мәлім.

Ал адамның ең жоғары көру қабілетінің шектеу деңгейі "Желкілдек" ертегісінде "*Әскер басы Телегей деген алып күншілік жерден байқайды екен"* дегенде *күншілік жер* алынса, "Ертөстік" ертегісінде көру қабілетіне шектеу қойылмайды, яғни жердің асты-үсті түгелдей оның назарында: *"Жер астының қырағысымын. Төстік, сенің не күйге ұшырағаныңның бәрін көріп отырмын. Бар өнерім қырағылық, жердің асты-үстінде менің көзімнен қағыс жер жоқ, қандай нәрсе болса да, анықтап қарасам, бәрін де көремін"*. Кейінгі ертегіде ең жоғары көру қабілетіне шектеу болмайтынына айғақ – жердің асты-үсті ғана емес, қалтарыс-қағыс жерлер де енеді.

Қазақ ертегілерінен алынған бұл тілдік деректер Адам танымының өз тіршілік-тынысымен, әлемнің сол адам я этносы қоршаған ортадағы объектілерге байланысты қалыптасатынын көрсетеді.

Қазақ халық ертегілерінде көп жағдайда, адамның өзін табиғатпен тұтастықта түсінетін танымы адамның белгілі бір жануар кейпінде немесе, керісінше, аң мен жан-жануарлар адам кейпінде беріліп отыруынан көреміз. Мұндай бейнелер антропоморфыланған, зооморфыланған бейнелер деп аталады. Антропоморфыланған кейіпкерлер: *Ай мен Күн, Шалқұйрық* ("Ер Төстік" ертегісі), үй хайуанаттары ("Үй хайуанаттарының жыл басына таласуы" ертегісі), т.б. Зооморфыланған кейіпкерлер: *Жалмауыз, Жезтырнақ, Бапы хан*, т.б.

"Тілде сақталып, жинақталатын, жиынтығы мәдениет типін құрайтын нақты бір мәдениет үшін негізгі болып саналатын мағыналар, құндылық доминанттары концептіде күрделі ментальді бірлік ретінде анықталады" [8, 5].

Сонымен, концептілердің символдық жүйесі халықтың дәстүрлі дүниетанымының негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылады. Концептіде тек қана жеке адамның білім жиынтығы емес жалпы тілдік ұжымның, лингвистикалық қоғамдастықтың ғаламды тану арқылы ғасырлар бойы жинақталған білім жүйесі сақталған. "Концепт – дүниені, әлемді, ақиқат болмысты адам миында (санасында) бейнелейтін когнитивтік бірлік. Ол тілдік

ұжымның дүниені танып-білуінен жасалады... Концепт арқылы халықтың, ұлттың дүниетанымын, ой-өрісін, білімін анықтауға болады" [9, 19-20].

Мифонимдерде сақталған, сол мифонимдерге қатысты мифтік аңыз, әңгімелерде жинақталған әлемді танып білуге деген өте көне архаикалық көзқарас, мифтік таным ғаламның мифонимиялық бейнесін реконструкциялауға, сипаттауға мүмкіндік береді.

Миф – байырғы адамдардың күнделікті тұрмысы мен өмір тәжірибесінен туған таным-түсінігі, өмір салты, ішкі сезім-түйсігінің нәтижесінде қалыптасқан ойлау жүйесі.

Тілдің когнитивтік кеңістігінде тілдік формалар арқылы адам туралы ментальді түсінік беріледі. Адам – әлемнің бір бөлшегі, ал адамның сол тұтас әлемде бағдар жасауы, өзін қоршаған әлем объектілерін тануы тұрғысындағы тәжірибесі, білімі түрлі дәуірлер, кезеңдер бойында дамып, динамикалық сипатқа ие болғанын тілдік деректерден іздестіріп табуға болатынына көз жеткізуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Шведова Н.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над "Русским семантическим словарем" // ВЯ. – 1992. – ¹1. – С. 3-16.

2 Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М.: "Наука", 1976. – С. 5-81.

3 Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова. Память // Логический анализ языка. Культурные концепты. – Москва: "Наука", 1991.

4 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва. Русские словари, 1996. – 416 с.

5 Кларк Е.В. Универсальные категории: о семантике слов-классификаторов и значениях первых слов, усваиваемых детьми // Психолингвистика. – М., 1984.

6 Сулейменова Э.Д. Знание языка: "языковая картина мира" // Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – 2-е изд. – Алматы: "Демеу", 1996. – 90 с.

7 Абай Құнанбаев. Шығармалар. Екі томдық. II том. – Алматы: "Жазушы", 1968. – 250 б.

8 Темиргазина З.К. Антропологическая лингвистика и культурная антропология в современной системе гуманитарных знаний // Тіл әлемі. Мир языка. – Алматы: "Нұр-Принт", 2005. – С. 40-44.

9 Қалиұлы Б. – 2008, Б.19-20].

В статье говорится о том, что материалы фольклора дают возможность определить лингвоментальное пространство казахского народа. Говорится о том, концептуальный анализ способствует выявлению языковой картины мира, национального своеобразия этноса. На основе материала казахских сказок рассматривается языковая картина мира казахских сказок с точки зрения когнитивной лингвистики.

In the article it is said that the materials of folklore give the chance to define lingvomental space of the Kazakh people. It is said that the conceptual analysis promotes identification of a language picture of the world, a national originality of ethnos. On the basis of material of the Kazakh fairy tales the language picture of the world of the Kazakh fairy tales from the point of view of cognitive linguistics is considered.

ӘОЖ 378.1.147(5қ)
А-91

Б.К. Аубакирова, Ж.Т. Қадыров
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
a.b.k_1967mail.ru

ТЕЛЕХАБАРЛАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТІЛ МӘДЕНИЕТІ

Мақалада көгілдір экрандағы телерепортаждар мен жаңалықтар топтамасында тілдің бұзылып барып жұмсалуының белең алады. Осындай келеңсіздіктерге жол бермеу мәселесі баяндалады. Сонымен қатар тілшінің немесе арнаулы репортаж жасаушы тележурналистің тілі жазылған мәтінге сүйенетін диктор тілі мен тілдің «кәсіби емес» типтерінің аралығынан көрініс табатын ақпарат орын алған. Оқиға дәл сол мезетте берілетіндіктен, тілші тілі көп жағдайда алдын ала дайындалмайтындығы көрініс табады. Мұндайда сөйлеушінің жеке тілдік бейнесі маңызды орын алады. Осыған орай репортаж тілі көп жағдайда ауызша әдеби сөйлеу тілінің бір түрі ретінде арнайы қарастырылмайды. Репортаж тілші-сұхбат беруші қатынасында диалогқа құрылатыны туралы баяндалады.

Ауызекі сөйлеу тілінің үлгілері және жергілікті тіл ерекшеліктері көрініс табатындығы мысалдармен дәлелденеді.

Түйін сөздер: теория, негіз, көгілдір экран,тележүргізуші,ақпараттық, көрермен, ағартушылық, насихаттық, тіл, қағида,насихат, логика, прагматика, тілдік норма, сөз, нормалары, коммуникативті, интонация, ауызекі сөйлеу, үлгі, жергілікті, тіл ерекшеліктері, көрініс, мысалдар.

Он тоғызыншы ғасырдың орта шенінде әлемнің ұлы математиктерінің бірі Вильям Гамельтон «есептен қорытқан жорамал шамасы» «квартернион» деген атпен тарихқа енді. Алайда, жаңалықтың жолы қашанда ауыр болатыны белгілі. Сондықтан В.Гамельтонның «екі символы» 1867 жылы ғана, Кэмбридж университетінің профессоры Д.Максвеллдің осыған негізделген «екі теңдеуінен» кейін «электр тогы мен магнит күші арасындағы қатынас», бүгінгі «электр және магнтизм» теориясының негізін қалады. Содан басталған 150 жылдық тарих қойнауында «көгілдір экран» деген атпен өмірге енген теледидар әлем халқының күнделікті көзі мен құлағына айналды. Телевизиялық жұқпалы дерт бүкіл әлемді тегіс жаулап алды. Бұл – бұлтартпас шындық. Қалың қатпарлы тарихы бар теледидар бүгінде шартарапты түгелдей жайлап, әлемдегі көрермені ең көп ақпарат құралына айналды. Оның себебі, әлемнің кез келген қиыр шетіндегі оқиға сол сәтте, сол сағатта, сол күні жалпақ дүниеге тарап, Жер тұрғындарын құлағдар етті. Қазіргі таңдағы ақпарат беру әдісі бұрынғы әдістен тым алшақ, мүлдем жаңаша сипатқа ие болып отыр. Бұл қазіргі заманғы ақпараттық уақыт кеңістігінің еркін әрі батыл, әрі көз ілеспес шапшаңдықпен билеп алуына байланысты. Сол тұрғыдан алғанда, барлық бұқаралық ақпарат құралдарымен салыстырғанда, теледидардың бірінші кезекке шығатыны ақиқат. Сол ақиқатты орамды тілмен жеткізу тележүргізушілердің еншісінде [1, 29].

Теледидар - тек хабар таратушы құрал ғана емес, ағартушылық, насихаттық та құрал. Зерттеуші Құдайберген Тұрсын теледидар әсерлілігіне мынадай анықтама береді: «Теледидар әсерлілігі өзіне 3 негізгі бағытты қамтитын, әлеуметтік ақпарат тұжырымдамасын жүзеге асырады: Ағартушылық /білім жөнінде негізгі ақпарат болып табылатын хабарламаны таратады/; Танымдық /логикалық және прагматикалық ақпарат негізінде алынған өзіндік білім туралы ұғымды қалыптастырады/; болжаулық /болашаққа баға беріп, ол туралы ұғымды қалыптастырып, ол туралы деректі таратады/; ұлттық мәселе төңірегіндегі өткір проблемаларда қоғамды топтастыруға қызмет етеді [2, 42].

«Айтылған сөз атылған оқпен тең» деген халықтық нақыл уақытқа тәуелді құбылыс, тікелей эфирдегі жұмыс процесінің ең негізгі ережесі деуге әбден болады. Тікелей эфир кезіндегі мәтінді өңдеуге, қандай да бір қатені түзеуге ешқандай мүмкіндік жоқ. Тікелей эфирдегі әрбір әрекет жеке-жеке және тұтастай алғанда уақытқа тәуелді. Сондықтан да секундтар аясындағы сөйленген сөздің салмағы нысанаға алынуы шарт. Тікелей эфирдегі уақытты табысты өткізу – айрықша қабілеттіктің, тамаша тапқырлықтың, кәсіби шеберліктің нәтижесі, уақыт аясындағы журналистиканың шарықтау шегі. Тікелей эфир қамтыған аудиторияның аумағы да, жүргізуші-журналист сөйлеген сөздің салмағы да уақыт таразысымен өлшенеді. Демек, тікелей эфир – уақытқа тәуелді құбылыс.

Бүгінгі Қазақстандағы қазіргі қазақ тілі және оның сипаты телехабарлар тілінен көрінеді. Телехабарлар – қазақ өмірінің айнасы, қазақ тілінің даму дәрежесінің көрсеткіші. Ал телехабарлар тілі дегеніміз – көпшілік көрермен қауымға бағытталған ауызша әдеби сөйлеу тілі. Қоғамның жан-жақты дамуымен бірге тілдің сөздік қоры мен құрамы да арта түсуде. Бұл ретте бұқаралық ақпарат құралдарының, соның ішінде телехабарлардың тілдік үдерістерге әсері зор екендігін атап өту керек. Ал оның эмоционалдық және ментальдық ықпалы одан әрі күшейіп отыр. Осыған орай бұқаралық ақпарат құралдары бүгінгі қоғамдық сананы қалыптастыруға қабілетті және ол керісінше болуы да мүмкін. Бұл тележурналист тілінің көтерер жүгі зор екендігін көрсетеді. Сол себепті ауызша әдеби сөйлеу тілінің сипаты және әдеби тілдің жалпы теориясы толық зерттеліп болды деп айтуға болмайды.

Экран алдында сөйлеуді бүгінгідей дәрежеге жеткізу үшін, талай талант өз еңбегін сіңірді. Соның нәтижесінде ақпарат кеңістігінде ресми сипаттағы жаңалықтар мен сараптамалық бағдарламаларды қамтитын телеарналардың қазақ тілді журналистері бүгінде өз көрерменін тапты. Себебі көгілдір экраннан сөз сөйлейтін тележүргізушілер мен арнаулы репортаж жасаушы тележурналистерді бүгінгі көрермен мұқият тыңдайтын болды. Экрандағы адамды, профессор Г.В. Кузнецов айтқандай, «егер оның сөзі қағазбен тұншықтырылмаса, жаттанды болмаса, ол сенің көз алдында туындап отырса, сөйтіп, сенің өзіңді ойлануға итермелейтін болса ғана тыңдай аласың» [3, 130]. Бүгінгі таңда бұл қағида жүзеге асты. Телеарналардың қазақ тілді журналистері қазақ тілінде еркін, телехабарлар тілінің ерекшелігіне сәйкес жылдам, қысқа әрі нұсқа сөйлейді

Дикторларды жинау, талдау, саралау, іріктеу сияқты сатылардан өткізіп барып көпшілікке ұсынатын хабары көпшілік қауымға арналған ауызша әдеби сөйлеу тілі деңгейінде қалады. Соның бірі «Хабар» арнасында да белес алған.

Қазіргі кезде «Хабар» арнасының қорытынды жаңалықтарында мынадай сөйлем үлгілері көп кездеседі. «Басқа әріптестеріне қарағанда бізде көбірек жұмыс істеген ол республиканың ішкі өмірімен, қазақстандықтардың тыныс-тіршілігімен жақсы таныс». Осындай күрделі сөйлем үлгілері бүгінгі телехабарлар тіліне тән ерекшелік ретінде қабылданып, ауызша сөйлеу үлгісі тұрғысынан өрескел қате жіберілмегенмен, әдетте мұндай сөйлемдер құрамындағы сөйлем мүшелерінің орын тәртібі бойынша «Ол басқа әріптестеріне қарағанда бізде көбірек жұмыс істегендіктен, республиканың ішкі өмірімен, қазақстандықтардың тыныс-тіршілігімен жақсы таныс» түрінде сабақтас құрмалас сөйлем ретінде құрылып айтылады [4, 18].

Қорытынды жаңалықтардың негізгі қызметі хабарлау, орын алған оқиға туралы ақпарат беру болғандықтан, онда кездесетін сөйлем үлгілері де құрылысы жағынан соған сәйкес ерекшеленеді. Мысалы, «Ол туралы «Руханият» партиясының төрайымы Алтыншаш Жағанова баяндап берді». «Кездесу барысында екі елдің ынтымақтастығы әжептәуір қарқында дамып жатқаны айтылды». «Еліміздегі демократиялық өзгерістерді талқылаудың тиімді органына айналған комиссия бірнеше бағытта үлкен шаруалар атқарғанын айта кету керек». «Айта кету керек, осыдан бір апта бұрын ядролық қауіпсіздік саласындағы Қазақстанның ерен еңбегін АҚШ-тың Президенті Джордж Буш та мойындаған еді». «Сарапшылардың айтуы бойынша, біздің қоғамымызда ашық та әділетті сайлау өткізуге жағдай жасалған». «Министрдің айтуынша, биылға жоспарлаған заң жобаларының 94%-ы жасалып біткен». Демек, болған оқиғаны хабарлауда және оның кім тарапынан айтылғанын

білдіру үшін, журналистер өз тілінде қыстырма сөздерді немесе баяндауыштың алуан түрлі формаларын қолданады [4, 33].

Тілшінің немесе арнаулы репортаж жасаушы тележурналистің тілі жазылған мәтінге сүйенетін диктор тілі мен тілдің «кәсіби емес» типтерінің аралығынан көрініс табады. Ақпарат орын алған оқиға үстінде берілетіндіктен, тілші тілі көп жағдайда алдын ала дайындалмайды. Мұндайда сөйлеушінің жеке тілдік бейнесі маңызды орын алады. Осыған орай репортаж тілі көп жағдайда ауызша әдеби сөйлеу тілінің бір түрі ретінде арнайы қарастырылмайды. Репортаж тілші-сұхбат беруші қатынасында диалогқа құрылады. Мұндайда ауызекі сөйлеу тілінің үлгілері және жергілікті тіл ерекшеліктері көрініс табады. Мәселен, «Бұйыртса, додаға түсуге бел буып отырғандардың армансыз жұмыс істеуіне мүмкіндік бар» деген сөйлемді (додаға түсу бақыты бұйырып отырғандардың бел буып, армансыз жұмыс істеуіне мүмкіндік бар немесе жай ғана додаға түсуге бел буып отырғандардың армансыз жұмыс істеуіне мүмкіндік бар деп айтуға да болады). «Әлемдік державалардың бәсекесінен АҚШ-тың да тыс қалғысы жоқ» дегенді (Әлемдік державалардың бәсекесінен АҚШ-тың да тыс қалғысы келмейді немесе АҚШ-та тыс қалмақ емес деудің орнына) [4, 38].

Репортаж тілінде басқа тілден енген сөздер де ұшырасады. Мысалы: «*...он тонна консервы*, бес жүз отыз екі орындық *палаткалар* бар, оған *одеяло*, *простыня*, барлық *принадлежность матрацтарымен* бірге (*...он тонна қалбырдағы тағам,* бес жүз отыз екі орындық *шатырлар* бар, *көрпе, ақ жайма, матрац сияқты төсек-орын жабдықтары бар* деудің орнына).

«Табанда сұхбат алынатын жұмысшылар мен қызметкерлердің аузына әр кез сауатты, жатық, көркем тіл түсе бермесі анық. Демек, бұл ерекшеліктерді ескермей, телеарна тілінің әр сүрінгенін аңдысақ, жаға жыртысу болып шығады» [4, 55]. «Дегенмен «нені, несі, нетіп, жаңағы, яки, мысалы, иә, сонымен, ал енді, тағы» тәрізді бұралқы сөздерді жиі қолданатын кісілер бара-бара сөз ауруына шалдығатынын байқамай қалады» Мысалы, «Бірақ бізде, *енді,* ашық айтуға болады, сөз бостандығы Қазақстанда бар. *Енді* кейбір жағдайлар болады, *мына, мына* билікке кейбір газеттердің *несі,* тақырыптары, материалдары ұнамайды. *Енді,* мен өзім ойлаймын, олай жазуға болмайды, бірақ басқа газет арқылы дискуссияға, солай пікірталасқа түсуге болады» (*бірақ бізде, ашық айтуға болады, сөз бостандығы Қазақстанда бар. Енді кейбір жағдайлар болады, мына билікке кейбір газеттердің тақырыптары, материалдары ұнамайды. Мен өзім ойлаймын, олай жазуға болмайды, бірақ басқа газет арқылы дискуссияға, солай пікірталасқа түсуге болады* деудің орнына) [4, 63].

«Хабар» арнасының ресми сипаттағы қорытынды жаңалықтары ауызша сөйлеу тілінің тамаша үлгісі болғандықтан, ондағы хабарды жүргізуші дикторлар мен арнаулы репортаж жасаушы тілшілердің орынды сөз қолданысымен бірге оны көрерменге ауызша сөйлеу тілінде жеткізудің интонациялық ерекшеліктеріне егжей-тегжейлі тоқталу телехабарлар тіліне қатысты мәселелерді жан-жақты зерттеуге септігін тигізеді. Сонымен қатар «Хабар» телеарнасынан берілетін қорытынды жаңалықтардың спутниктік байланыс арқылы шет елдерде, Қытай мен Ресейде және т.б. жерлерде көрсетілетінін ескерсек, онда ауызша сөйлеу тілінің интонациялық ерекшеліктерін түбегейлі қарастырудың маңызы зор екені түсінікті болып отыр. Олай дейтініміз, бейтаныс тілдің сөзін түсінбегенмен, интонемасын аңғарған адам оның интонациясының, әуенінің ерекшеліктерін байқай алады, сол арқылы тілдің әдемілігіне баға береді. «Интонацияның орны – қандай тілдің болсын құрылымының нағыз өзегінде, оны аңғармау, оның маңызын дұрыс түсінбеу – тілдің жалпы табиғатын түсінбеумен барабар», – дейді белгілі француз ғалымы Б. Мальмберг [4, 75]. Жазуда шартты түрде үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, сызықша, сұрақ белгісі, леп белгісі және сол сияқты басқа да тыныс белгілерімен берілетін мағына ауызша сөйлеу тілінде сөйлеушінің дауыс интонациясы арқылы жандандырылады және оның логикалық екпін, пауза (кідіріс), темп (қарқын), сөйлеудің негізгі тоны, мелодика (әуен), ритм (ырғақ), интенсивтілік, просодикалық тембр тәрізді интонациялық компоненттерінің көмегімен құбылып отырады. Олар ауызша сөйлеу тілін анағұрлым мәнерлі, сазды етіп, әсемдейді және соның нәтижесінде

тыңдаушылар мен көрермендерге әсер ету күшін үстемелей түседі. Мысалы: *Қазақ елінің мерейін үстем еткен Маратқа қандай мақтау айтсақ та жарасады! Жарайсың, Мәзімбаев! Алар асуың әлі де биік болғай!* Мұндағы эмоциялық мағыналы сөздер ең көтеріңкі тонмен, максималды интенсивтілікпен созылыңқы айтылып, сөйлемнің бірінші мағыналық өзегі болып табылады да, екінші мағыналық өзегі сөйлемнің соңында орналасады.

Туған тіліміз теледидардан табиғи, жұмсақ, түсінікті оқылса дейміз. Өйткені көгілдір экрандағы телерепортаждар мен жаңалықтар топтамасында тіл бұзылып барады. Мәтін сөйлемдері құлаққа қатқыл естіледі. Қағазда басылған әріптердей етіп айнытпай оқуға тырыспау керек. Үндестік заңына қарай бағыт алған дұрыс. Сонда бәрі де табиғи сипатқа ие болмақ еді. Телехабарлардың шығармашылық қызметкерлері мен дикторлары сөзді дұрыс ырғақпен, үйлесіммен, үндесіммен дыбыстай алмайтын жайттар жиі кездесіп отырады. Ауызша тіл нормасының бұзылуы, бір жағынан, ана тілінен қол үзіп барып, онымен қайта табысқан шақта етек алса, екіншіден, тілдің фонетикалық және фонологиялық сипатын ескермеуден туындайды. Фонетика үшін сөздің жазылуы емес, айтылуы, естілуі маңызды екендігіне дау жоқ. Әдеби тілдің ауызша нормаларынан жөнсіз ауытқулар ең алдымен сөз қалай жазылса, солай дыбыстаудан, жазу жүйесі мен ауызша сөз жүйесінің өздеріне тән ерекшеліктеріне мән бермеуден, яғни тілдік білімнің жетіспеушілігінен туындап жатады. Бір ізге түскен арнаулы ережелер және орфоэпиялық сөздіктер сөздік қор мен құрамдағы сөздердің жазылуы мен айтылуының арасындағы айырмашылықтарды айқындап, сөздердің ауызша дыбысталу нормасын көрсетіп, оларды жөнге салып отырады. Өйткені көпшілік алдында сөз нормалары мен тұрмыстық қатынастағы сөйлеу тіліне тән дыбыстау нормаларын араластырмай, қалыпты межеден жөнсіз ауытқымай, сауатты сөйлей білу де тілдік қарым-қатынас үшін аса маңызды. Мысалы, «*Сондықтан құрылыс жұмыстарының барлық түрінде қолданылатын ұсақ тастарға сұраныс көп»* деген сөйлем *«Сондықтан құрұлыс жұмұстарының барлық түрүнде қолданылатын ұсақ тастарға сұраныс көп»* деп оқылады. Себебі қазақ тілінің ерін үндестігі бойынша еріндік дауысты дыбыстан кейін еріндік дыбыс айтылады. Берілген мысалдан көріп отырғанымыздай, сөз қалай жазылса, дәл солай дыбысталып оқылатын жайттар да бар екен (мәселен, «*сондықтан», «барлық», «қолданылатын», «ұсақ», «тастарға», «сұраныс», «көп»* сөздері). Бірақ мұндағы қазақ тілінің ерекшелігі болып табылатын *қ, ұ, ө,* сол сияқты ә, қ, ғ, і, ұ, ү, h, ң дыбыстарын қазақыландырып айтқан жөн. Құрамында жоғарыда аталған дыбыс түрлері бар сөздерден қазақы иіс аңқып тұруы керек, нақтырақ айтқанда, «ә» дыбысынан қазақ халқының жан сұлулығы мен ашықтығы, «қ» дыбысынан қайраттылығы мен қонақжайлығы, «і» дыбысынан ізеттілік қасиеті, «ұ» дыбысынан ұлылығы, «h» дыбысынан қаһармандығы, «ң» әсем үнділігі тәрізді қазақ халқының менталитетіне тән қасиеттер көрініс табуы тиіс. Болашақта журналистер және көпшілік алдына шығып сөз сөйлейтін адамдар ауызша сөйлеу тілінің орфоэпиялық нормаларын сақтаса, онда нұр үстіне нұр болар еді [5, 81].

Тележурналист ақпаратты жеткізуде қазақ тілінің сөздік қорындағы сөздерді стильдік тұрғыдан орынды қолданып, тіл заңдылықтарын сақтауды естен шығармай, орфоэпия ережелеріне сүйене отырып тіл қатса, онда ол, біріншіден, өзінің эфир алдындағы міндетін орындайды. Екіншіден, бұдан тележурналистердің өзін, өз халқын және қазақ тілін сыйлайтындығы, құрмет тұтатындығы байқалады. Себебі сөз зергері Ғабит Мүсірепов айтқандай, «Тілді қадірлеу дұрыс сөйлеуден басталады. Адам мәдениетінің алғы шарты – дұрыс сөйлей білу. Түсіне білгенге сөйлей білген де өнер». Үшіншіден, сан мыңдаған адамдардың тілін дамытады, дұрыс сөйлей білуге дағдыландырады, қоғам мүшелерінің тіл байлығын, сөз саптауын, сөйлеу нақышын екшейді, іріктейді. Қазақ тілінде жүргізілетін үздік телехабарлар арқылы біз өзімізді ғана емес, өзге ұлтты, халықты да ана тілімізде сөйлетуіміз керек. Бұл үлкен достық пен берік байланыстың кепілі және еліміздің «бәсекеге барынша қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясын» жеделдетуге өз септігін тигізеді. Сондықтан тележурналист айтар сөздің көтерер жүгі зор.

Тележурналист үнемі ізденіс үстінде жүруі керек. Өйткені телехабарлар тілінде журналистердің ұқыпсыздығынан сөздік қордағы сөздерді қолдануда кейбір стильдік

қателер, диалект сөздер мен былапыт, қоқырсық сөздер және ақпараттың мазмұнын бұлыңғыр ететін шұбалаңқы сөйлемдер кездеседі. Бұның себебін кейбіреулер бүгінгі тележүргізушілерге «Әй дейтін әженің, қой дейтін қожаның жоқтығымен» түсіндіреді. Біздің түсінігімізше, телевизия құрылымында, ең алдымен, тележүргізуші өз сөзіне өзі жауап бере аларлықтай дәрежеде болуы керек. Ол үшін болашақ журналист мектепте оқып жүргенде сапалы білім алып, оны университет қабырғасында одан әрі дамытуы және өзі ізденуі тиіс. Осылайша журналист халықтың сирек қолданылатын сөзін теріп алып, ұмытылып бара жатқандарын құлпыртып өмірге әкелетіндей деңгейге жетуі қажет. Микрофон алдында оқылатын сөйлемдердің бұрыстығы, сөз қолданудағы стильдік қателер бәрінен бұрын, көрерменнің, әсіресе қазақ тілін үйреніп жүргендердің сауатсыздануына әкеледі. Себебі қазақ тілін терең зерттеп жүрген мамандардан басқа қарапайым халыққа телехабарларда сөйленетін сөздердің бәрі мінсіз көрініп, олар сөз, сөйлемнің сол үлгілерін қате күйінде естерінде сақтап қалады. Сөйтіп, елімізде жалпыхалықтық сауатсыздық белең алады.

«Хабар» арнасының қорытынды жаңалықтары еліміздің барлық аймақтарында көрсетілетіндіктен, онда жергілікті тіл ерекшеліктері қолданылмағаны дұрыс. Өйткені оңтүстік аймақта қолданылатын диалект сөздерді солтүстік аймақтың адамдары түсінбейді. Сондықтан телехабарлар тілі жалпы халыққа түсінікті қазақ әдеби тілінде жүргізілуі тиіс [6, 5].

«Хабар» арнасындағы қорытынды жаңалықтардың тілінің бүгінгі жай-күйі жаман емес. Ондағы қазақ тілді журналистер өз көрерменін тапты. Олар өздерінің салиқалы да салмақты сөздерімен көпшілік көрермен қауымды баурап алды. Көптеген журналистер сөз қолданудың өзіндік стиліне ие. Бірақ кемшіліктер мүлдем жоқ деп айтуға болмайды. Ол үшін тележурналистер өздеріне қойылған талаптарды үнемі есте сақтап, орындап жүрулері керек. Олар күнделікті өмірде тіліміздің қалай дамып бара жатқанын, қандай сөздермен байып, көркею үстінде екенін, әр сөзді айтар оймен астастырып құру керектігін ұмытып кетпей, эфир уақыты заңдылығына сәйкес, қалыптасқан сөздік қор, терминология, орфография-орфоэпия ережелері мен грамматикалық-фонетикалық заңдылықтарды сақтап, әдеби тіл нормасында тіл қатуға міндетті. Сонда ғана телехабарлар тілі сөйлеу мәдениетінің жоғары деңгейлі сапалық көрсеткішіне ие болып, болашағы зор болатындығына күмән келтірмейміз [7, 93].

Филология ғылымының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның корреспандент-мүшесі Шерубай Құрманбайұлы «Тіл мәдениеті тілді қолдану, жазу, сөйлеу мәдениетімен тығыз байланысты, тіл мәдениеті дегеніміз – коммуникативтік қарым-қатынас кезінде тілдік тәсілдерді дұрыс ұйымдастырып, белгілі бір тәртіппен жүйелі қолдану, тіл мәдениеті тілдік норманың 3 түрін қамтиды, атап айтсақ тілдік норма, сөз нормалары, коммуникативті норма» дейді.

Сөздерді дұрыс айту, сөздерді сұрыптап талғаммен қолдану, сөйлеу мәдениетіндегі заңдылықтарды сақтау және т.б. өзекті жайттар туралы терең ой айтады.

Күнделікті басылымдарда, әсіресе радио-теледидарларда жиі ұшырасатын кемшіліктердің бірі – сөз мағынасына мән бермеу. Әсіресе, журналистер сөз қолданыстарында сөздің тура мағынасы мен ауыспалы мағынасы мен мағыналық реңктерді біле бермейтіндігі қатты қынжылтады. Шындығын айту керек, теле-радио жүргізушілер мағыналық реңктерді мүлде ажырата алмайды. осында болып отыр. Егер бұл кемшілікке дер кезінде тосқауыл қоймасақ, терминологиялық Мә*селе,* нормативтік-лингвистикалық негіздерге елеулі түрде нұқсан келетін болады. Жасыратыны жоқ, қазір журналистер қате жібермеуге тосқауыл болатын қажетті әдебиеттерді, сөздіктерді мүлде оқымайды. Осыдан барып тіл мәдениеті бұзылады, – деді Ш.Құрманбайұлы [8, 11]. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтсақ, қазақ тілінің бүгінгі және келешектегі тағдыры баршамыздың қолымызда. Бұл мәселеге бейтарап қарауға болмайды. Орнымен қолданылған сөз, тіл заңдылығына бағынған сөйлем, дұрыс айтылған ой – бәрі - бәрі тіл тазалығы мен тіл мәдениетінің сақталуына әсер етеді. Тіл – халқымыздың басты қазынасы, аса жоғары құндылығы. «Жүйелі

сөз – жүйесін табар» деп ата-бабамыз бекерден-бекер айтпаған. Тіл мен сөздің жүйесі бұзылмасын десек, біз ел болып, қоғам болып осы мәселеге бір кісідей атсалысуымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

1 Масғұтов Совет «Көгілдір экран-өмір айнасы» (1976 ж.)

2 Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, 2004ж.

3 Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). –Алматы: «Арыс», 2003.- 228 бет.

4 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 304б.

5 Жазушы және сөз мәдениеті. – Алматы: Ғылым, 1983. – 152б.

6 Әмір Р. Қазақ лингвистикасы және лингводидактика мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 287б.

7 Қисымов С. Бұқаралық ақпарат құралдары – тілдік жүйені қалыптастырудың маңызды факторы. Жинақ (Мемлекеттік тіл: терминология іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі). – Астана, 1999. – 464 бет.

8 Ауыпбаев Ә. Ж. Хабарды жүргізген – Ләзиза Аймашева. // Егемен Қазақстан, 2001, 26 қыркүйек, 12 бет.

В данной статье говорится о несоблюдении литературных норм языка тележурналистами. В большинстве случаев с экранов телевизоров мы слышим непрофессиональную, предварительно не подготовленную речь. Корреспонденты и дикторы используют в своей речи лексические единицы, ограниченные в употреблении. Имеют место примеры использования диалектных выражений, просторечий, жаргонизмов, что недопустимо для речи журналистов.

Teleporting in the article refers to methods of correction of linguistic norms that permitted about the conduct of broadcasters and journalists. Due to the popularity of the use of non-normative saying and words in speech. On the screen the tape, where with speech in the article and spending of blue and television, which sets out the matter to prevent such in the collection is gaining popularity. Special report of reporter or speaker and language language language and also refer to the manufacturer's telejournalist text contained in "unprofessional" reflects developments over aralynn types of information, as in the case of pre-diindolemethane language, journalist. it is important that the private language speaker's way.

ӘӨЖ 800.6.61-56 (5Қ)

А.Б. Бекимова, Б. Шалабай
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
balfb@inbox.ru, bshalabai@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛДЫ СИНТАКСИСТІҢ НЕГІЗГІ БІРЛІГІ – СӨЙЛЕНІМ

Бұл мақалада қазақ тіл білімінің жаңа қырларының бірі функционалды синтаксис, оның негізгі бірлігі – сөйленім туралы сөз етіледі. Сөйленімнің зерттелу тарихына шолу жасалынып, функционалды еңбектерге талдау жасалынды. Сөйленімнің функционалды синтаксис саласындағы алатын орны, өзіндік жасалу ерекшеліктері анықталды. Сөйленімнің ең басты ерекшелігі – сөйлеу актісінде пайда болатындығында. Сондықтан сөйленім ұғымының маңызын ашу мен оның түрлерін анықтау, маңызды құбылыс ретінде тану оның маңызды сипатын айқындауда басты міндет ретінде алынады.

Тірек сөздер: функционалды грамматика, функционалды синтаксис, сөйленім, айтылыс, айтылым, сөйлем.

Тіл білімі дамуының жаңа кезеңінде функционалды грамматика, мәтін лингвистикасы сынды жаңа бағыттармен бірге тілге көптеген ұғымдар мен атаулар енді. Қазақ тіл біліміндегі күрделі де жаңа саланың бірі – функционалды синтаксис саласы. Функционалды синтаксисте қарастырылатын мәселенің бірі – сөйленім. Алғаш рет сөйленім терминімен аталатын ұғым XX ғасырдың екінші жартысынан басқа тілдер грамматикасында сөз болып, тіл фактілерімен дәлелденіп талдана бастаса, қазақ тіл білімінде әлі де әр түрлі пікірлер тудырып келе жатыр. Сөйленім деп атағанымызбен, қазақ тіл білімінде бұл терминге күні бүгінге дейін берілген бірізді атау жоқ. Орыс тіл білімінде «высказывание» деп аталатын ұғымға сәйкесінше «айтылыс», «айтылым», «сөйленім», «сөйленіс» сияқты баламалар беріліп жүр.

«Сөйленімге» берілген анықтамалардың лингвистикада сан алуан түрлері кездеседі. Сөйленім термині тіл білімінде әр түрлі қолданысқа ие. Ең алдымен сөйленім термині тіл бірлігі, кейде сөйлеу бірлігі деп те қолданылады. Шындығында, бұл терминнің мағынасы өте терең әрі аса маңызды, сондықтан оның мәнін нақтылап түсіндіріп алуды қажет етеді. Қазақ тілінің функционалды синтаксисін зерттеуде орыс тіл білімінің үлгілік жолы болғандығын жоққа шығаруға болмайды деп есептейміз. Өйткені сөйленім туралы пікірлерде орыс тілі синтаксисі мамандарының пікірлерінің ізі жатқандығы белгілі. Сол себепті, ең алдымен, сөйленім туралы орыс тілі синтаксисі концепцияларын көктей шолып өткен артық болмайды, тіпті қажет. Сөйленім ұғымының негізін қалаған ғалымдардың еңбектерін оқып талдағанымызда, осы бір терминнің әртүрлі түсінілетіндігін байқаймыз. Атап айтқанда, Ф.Данеш, К.Гаузенблас, П.Адамец, В.Г.Адмони, В.Г.Гак, М.Дымарский, Ю.А.Левицкий, Г.В. Колшанский, Н.Ю.Шведова сияқты ғалымдар «сөйленім» терминіне анықтама беріп, жан-жақты қарастырды.

Ф.Данеш 1963 жылы «сөйленім» түсінігін жекелеген сөйлеу актісіне де, сөйлемге де теңестіруге болмайтындығын айтқан. Кейіннен К.Гаузенбласпен бірге жазған еңбегінде де «сөйленім де, сөйленімнің сызбалары да тілдің жүйелі формацияларына жатады» деген. П.Адамец болса, сөйленім теориясы,бір жағынан, тар мағынасында синтаксистен тыс, кең мағынасында синтаксистің шеңберіне кіруі де мүмкін дейді [1, 302].

«Сөйленім» ұғымына кеңінен түсінік берген В.Г.Адмони болды. Ғалымның «Система форм речевого высказывания» монографиясында аталған мәселе жан-жақты қарастырылды. Автор сөйленімнің жіктемесін жасады. Сөйленімдерді бүтін(цельные) және элементарлық(элементарные) деп екіге бөлді. «Под цельными высказываниями понимаются те, которые охватывают все высказывание полностью, от самого начала до самого конца. Это любой диалог, или любое полифоническое речевое единство, любой текст любого размера». «Элементарные высказывания – это мельчайшие составные части цельного единства, образующие структурные единства. В диалоге это реплика, или вопросо-ответное единство, в развернутых устных и письменных высказываниях» [2, 7-8].

Сөйленім мәселесінде В.Г.Гактың да тұжырымдамасының өзіндік орны бар. Автордың пікірінше: «сөйленім дегеніміз – белгілі бір жағдаятпен сипатталатын тілдегі көрініс». Яғни сөйленімнің референті жағдаят болып табылатындығын айтады. Сөйленімге тән негізгі белгілерді атайды: «ситуативность, избирательность, направленность, компрессия и избыточность, информативность, внутренняя форма, эфемерность, уровневая интеграция» [3,245]. М.Я. Дымарский болса В.Г. Гактың бұл тұжырымдамасымен келіспейді. Автор сөйленімді тілдік таңба деп атау дұрыс еместігін өзінің анықтамасында көрсетеді: «высказывание – это минимальное речевое произведение, как любая манифестация языка, имеет знаковую природу, но само по себе не является языковым знаком »[1, 308-310]. Яғни сөйленімнің сөйлеу тілі шеңберінде ғана шектелмей, әдеби тілдің барлық саласына негізделгенін айтады. Осы аталған көзқарастардан барып сөйленімді мәтіннің бөлшегі, әлде сөйлеудің бір актісі деп тану керек пе деген сұрақ туындайды. Н.Ю. Шведова сөйленімнің

белгілерін көрсеткенде, мәтінді сөйленімнің «өмір сүруінің» ортасы деп танығаң (4 белгі) [4]. Ю.А. Левицкий: «Сөйлеу мәтінінде қатысымдықтың басты реалды бірлігі сөйлем емес, сөйленім болып табылады» [5, 38],- дейді. Себебі ғалым – «сөйлем – тіл бірлігі, сөйленім – сөйлеу бірлігі» деп ажырата қарайтын зерттеушілердің бірі.

Функционалды зерттеулерге талдау жүргізгенімізде, сөйлем мен сөйленім терминдерінің ара жігінің әлі де ажырай қоймағандығын, яғни бірінің орнына бірі қолданылатынын байқадық. Мәселен, бір еңбектерде «сөйленім» атауы қолданылса, енді бір зерттеулерде «сөйлем» термині қолданылады. Жаңа ұғым болғандықтан, сөйленімнің анықтамасын, басқа тіл бірліктерінен ажырайтын белгілерін, т.б. қырларын ашу қазіргі қазақ тіл білімінің зерттеуді қажет ететін мәселелерінің бірі болып табылады. Синтаксис саласын зерттеуші тілші ғалымдар сөйлем синтаксисінен тыс сөйленім терминін де дербес тану керектігін айтқан.

Зерттеушілердің көбі сөйленім мен сөйлем қандай белгілер арқылы ажыратылады деген мәселе төңірегінде зерттеулер жүргізіп, былай деп жауап берді: предикаттық пен коммуникативтік белгілері арқылы сөйленімді сөйлемнен ажыратуға болады. Бұл белгілерге сөйленім ғана ие деп айта алмаймыз. Себебі, сөйлем құрылымдық грамматикада қарастырылғанымен, аталған белгілерге де жауап береді. Яғни сөйлем де сөйленім сынды қатысымдық қызмет атқарады.

«Сөйлем» - құрылымдық үлгісі бар синтаксистік бірлік. Бұл жердегі құрылымдық үлгі деп отырғанымыз – бастауыштық-баяндауыштық құрылымдық үлгі, яғни предикаттық қатынаста жүзеге асады. Ал орыс тіл білімінде құрылымы жоқ синтаксистік үлгілерді сөйлем қатарына жатқызбай, сөйленім деп тану бар. Сөйлемді сөйленімнен ажыратудың басты айырмашылықтары:

1. Сөйлем тіл бірлігі болса, сөйлеудегі іске асуы – сөйленім.
2. «Сөйлем» атауы дәстүрлі грамматикада қолданылса, «сөйленім» термині функциональды грамматикада жұмсалады [6, 396-397].

Мәселен, ғалым В.Г.Адмони көзқарасы бойынша, кез келген шағын сөйленім негізінде сөйлем жатыр, ол негізінен екіқұрамды және құрамдары арасындағы байланыс берік синтаксистік қатынаспен, атап айтқанда предикатты қатынаспен жүзеге асады. Сөйлемге тән предикаттықты сөйленімге де тән дейтін зерттеушілер де бар (М.Я.Дымарский, В.Г.Гак, Ю.А.Левицкий). Орыс тіліндегі *Қайырлы таң! Жарайсың! Мүмкін* сияқты сөйленімдерге келгенде, ғалымдардың пікірі екіге жарылады. Бірқатар ғалымдар мұндай сөйленімдерден предикаттылықты табу мүмкін емес десе, екінші бір ғалымдар сөйленімнің бұл түрлері предикаттылық талабына толық жауап бере алатындығын айтады. Екінші пікірді ұстанушылар сөйленімге келгенде предикаттық талабына жауап беретін, жауап бермейтін құрылымдар да сөйленім бола алады. Мәселен, М.Я.Дымарский сөйленімде ең бастысы қатысымдық мақсат болу керек - деп айтқан [1, 37].

Қазақ тіл білімінде тілші ғалымдар К.Аханов, З.Ерназарова, Б.Шалабай, Ж.Жақыпов, Г.Сәрсеке, А.Елеуова, Л.Ибраймова, т.б. сөйленімді жан-жақты зерттеп, оның жасалу жолдарына көңіл бөлген.

Сөйленім мәселесіне арнайы тоқталған ғалым *К.Аханов*. К.Аханов эмоционалды-экспрессивті қызмет атқаратын құрылымдарды сөйлемдер қатарына жатқызбайды және оларды *айтылыс* деп атайды. Автор айтылыстардың қатарына *коммуникативті қызметі жоқ, яғни бірдеме жайында хабарлауды білдірмейтін, информация үшін жасалмаған сөздер мен сөз тіркестерін* жатқызады. Оларды төмендегідей түрлерге бөлді:

1) Әр түрлі эмоцияны білдіретін айтылыстар: *Қап! Ойпырмай! Бәрекелді! Әттеген-ай! т.б.*

2) Сәлем беру және оған жауап айту, рақмет айту, тілек білдіру, кешірім сұрау мәнді білдіретін айтылыстар: *Амансыз ба! Сәлеметсіз! Кешіріңіз! Рақмет! Кеш жарық! Келуіңізбен! Аман-саусыз! Кездескенше!* және т.б.

3) Диалогтарға тән мақұлдау немесе теріске шығару, келісу не келіспеу мәнді білдіретін айтылыстар: *Иә; Жоқ; Бар; Солай; Жақсы; Жарар; Ешқашан да т.б.*

4) Бірдемеге үндеу, көңіл аударуды білдіретін айтылыстар: *Айда! Марш! Алло! Караул! т.б.*

5) Жалпы сұрақты білдіру және оған жауап қайтару: *Кіммен! Немен! Бұл қалай! Дәнеме емес. Ештеме емес. т.б.*

6) Дербес қаратпалар: *Студенттер! Өй, жігіттер!* және т.б. [7, 206].

Одағайлар да, қаратпалар да өздігінен хабар беруге арналмаған, олардан біз хабар алатын болсақ, тікелей мазмұнынан емес, бірнеше ой қорытындыларынан келіп туады. Жоғарыда келтірілген одағайлар және қаратпалар сөйлемге ұқсап айтылғанымен, сөйлем бола алмайды, себебі олар бастауыштық-баяндауыштық құрылымға сәйкес берілмеген.

Сөйлеу тілінің прагмалингвистикалық аспектісін зерттеген *З.Ерназарова* сөйлем мен нақты коммуникацияда қолданылатын синтаксистік құрылымды ажыратады: «Сөйлем мен сөйлесімнің ең басты айырмашылығы – біреуінің сөйлеу актісінде пайда болатындығында. Сөйлемнің өзі арқылы аяқталған ой берілетін болса, сөйлесімде мағыналық байланыс, тақырып ортақтығы арқылы қалыптасады», ал бұл дегеніміз – контекстегі сөйлем [8, 115].

Зерттеуші *А.Елеуованың*: «Синтаксистегі сөйлем табиғатын контекстік және жағдаяттық тұрғыдан қарастыратын зерттеулерде *сөйлем-айтылымның* белгілі бір бөліктерінің актуалданбай түсіп қалуы предикативтілік және контекстік-психологиялық сипаттағы коммуникативтік категорияларынан көрінеді» - дейді [9, 11].

Сөйленім туралы сондай-ақ Ж.Жақыпов өзінің функционалды синтаксиске арналып жазылған докторлық диссертациясында тоқталады [10]. Б.Шалабайдың мақаласында [11, 85] сөйленім функционалды синтаксистің негізгі бірлігі ретінде қаралады.

Сөйленім мәселесін зерттеуде тілші ғалым *Г.Сәрсекенің* де пікірі бар. Автор: «сөйленім деп – қатысымдық немесе функциональдық синтаксистегі сөйлемді атайды. Сөйленімдерді тема, ремаларға бөлшектеу – қатысымдық синтаксистегі негізгі мәселелердің бірі. Себебі әрбір сөйленімде жаңа бір ой хабарланады. Контекстен белгілі болып келген хабар, ойдың басты бөлшегі *тема* деп аталады да, теманы нақтылай түсетін, соған қатысты жаңадан айтылатын ой бөлшегі *рема* деп аталады. Ремалық бөліністер бірнеше болуы мүмкін. Сол себептен талдауларда Р1, Р2, Р3... т.с.с деп белгіленеді, - дейді [12, 76].

Тіл ғылымында сөйленімнің түрлерін мақсаты мен жағдаятқа қатыстылығы бойынша мағынасы және құрылымына қарай бөледі.

Сөйленімдер сөйлеушінің сөйлей білуінен (шешендігінен), өмірлік тәжірибесінен, мамандығынан қолданыс табады. Осыған орай Л.Ибраймова *іс-әрекеттің жағдаятына* қарай сөйлесім әрекетінде қолданысқа түскен сөйленімдердің бірнеше түрлерін анықтайды [13].

Жағдаятты баяндайтын сөйленімдердің басты қызметі ақпаратты жеткізу, баяндау болып саналады [13, 11]. Бұл сөйленім сөйлесім әрекетінің монологтық сөйлеу түріне сәйкес келеді. *Мысалы: Мал-мүлкімді талады, кісімді өлтірді, қызымды алып кетті деп бізді бұзық адам көріп, қазақтар жазғырады. Дүниеде не боп жатқанына хабарсыз, ауылынан адым жер шығып көрмеген, аң сықылды жайылған қазақ біздің неғып мұндай күйге түскенімізді қайдан білсін. Адам лажсыз елінің тілегіне бағынады. Дүниеде тағдыр бар, лажсыз өмірге қону бар: тағдыр деген сондай, бостандық, еркіндік деген жоқ (Ж.Аймауытов. Ақбілек. 4б).*

Жағдаятты сипаттайтын сөйленімдердің қызметі – іс-әрекеттің нақтылы жағдаяттарын сипаттау болып табылады. *Мысалы: Бұрынғыдай емес, Алтынай тұрмысына енді риза. Риза болмай не ғыпты? Байы атқа мініп, кісі болды. Кісі болғалы, үйі үй болып келеді. Өмірі бітпеген қара ала сырмақ та, ақ киіз де төр алдында пайда болды. Бұрынғыдай емес, Алтынай жымың қағып, көк ала әбдіренің аузында көбірек аша беретін күйге ұшырады (Ж.Аймауытов. Ақбілек. 10б).*

*Жағдаятты дәлелдейтін сөйленімдер***.** Сөйлеуші жағдаяттың болғандығын немесе оның қалай болғандығын т.б. дәлелдеп, оның нақтылы себептерін көрсететін сөйленімнің бір түрі. *Мысалы: Мамырбай өгіздей өкірді, сылқ етіп отыра кетті. Ауыл қойдай маңырап, қозыдай шулап жатқанда, дүрсілдеткен атты кісінің тықырын шеттегілердің құлағы шалып қалды.*

- Атты-атты!- дегенде, су жүрек болып қалған жұрт үшін тартқан дауылдай кенет басыла қалды да, сонша болмады, қайтадан дәуірлей, бажылдай күңіреніп кетті. Ол келген қазақ екен.

- Немене?

- Бәйбішені атып кетті. Ақбілекті алып кетті.

- Ойбай! Бекболатты атып кетті.

- Күйеуді ме? Е!

- О қайдан жолығып?

- Мына жақтан құс салып келе жатқан емес пе? Ойбайлаған әйелдің дауысы шыққан соң, қуа жөнелгенімізде....

- Өлі ме, тірі ме?

- Әзір тірі, кім білсін (Ж.Аймауытов. Ақбілек. 11б).

Жағдаятты нақтылайтын сөйленімдер – көбіне сөйлеушінің айтылған ойды мақұлдап немесе теріске шығаруынан болады. *Мысалы:*

- Қу боп қапсын? Мені жатырқағаннан саумысын? – деп Бекболат жолдасына назын білдірді. Соны айтқанда Ақберген манағыдай емес, ажары сазарыңқы тартып:

- Сенен мен не жатырқайын? Сені жатырқағанда менің табарым да белгілі ғой. Бірақ не айтудың жөнін таба алмай келемін. Өзің не ойлайсың? Бұл сөзге Бекболаттың жүрегі еріп кетті. Сондықтан:

- Сенде бөтен ниет болады деп менде ойлаған емеспін, Әуелі құдай, құдайдан соңғы жақынымда, досым да сен деп білем.Сен білмейтін сыр жоқ.Сенен басқа ақылдасар кісім де жоқ (Ж.Аймауытов. Ақбілек. 41б).

Жағдаятты қорытындылайтын сөйленімдер – көбіне адам іс-әрекетінің шешімі, қорытындысы болып табылады [13, 12].

Жағдаятты салыстыру мәндегі сөйленімдерде сөйлеуші өз білім қорындағы жағдаятпен салыстыру арқылы сөйлеу әрекетін өрбітеді. *Мысалы:*

Ақбілек өзгеше еді ғой. Әсіресе оның дауысы, оның күлкісі адам баласында жоқ еді. Ақырын сөйлесе, жас ботаның даусындай, қаттырақ сөйлесе күміс қоңырау таққандай ма, қалай әйтеуір көмейінен, көмей емес-ау, кеудесінен күңгірлей-сыңғырлай шыққан бір сиқырлы жат дауыс дәл жүрегіне барып тиер еді. Ол күлсе, бұл жалғанның бәрі күліп жібергендей. Өзге әйел оның бір тырнағына, басқан ізіне тұрмай қалар еді (Ж.Аймауытов. Ақбілек. 26б).

Бұл аталған сөйленімдерден басқа лингвистикада болжалды және аяқталмаған сөйленімдер де кездеседі.

Болжалды сөйленімдер сөйлеушінің сөйлесім ниетіне қарай туындайды. Бұл сөйленімдер арқылы толыққанды тілдік қатынасқа қол жеткізуге болады деу дұрыс емес. Себебі бұндай сөйленімдердің ақиқаттылығы нақты емес. *Мысалы: Қасыңдағы қыздарға Ақбілек қабақ шытып, қаңқыл етіп, даусы сыңқыл-сыңқыл етіп:*

- Көзім тартып тұрғаны несі? – деп, бір бұраңдап қойған еді.

- Жай тартады да... Қуанарсың... Қай көзің?

- Қуанар ем сол көзім, - деді. Кім елеген оңдайды? (Ж.Аймауытов. Ақбілек. 1б).

Аяқталмаған сөйленімдерге келетін болсақ, бұл сөйленімдер мәтін лингвистикасы аясында қарастырылады [13, 13]. Яғни аяқталмаған сөйленімдерде көбіне ақпараттың маңызды бөлігі айтылады.

Сөйленім ұғымының функционалды синтаксис саласында зерттелуін қарастыра келіп, негізгі тұжырымдарды жинақтасақ, олар төмендегідей:

1) сөйленімді тіл бірлігі, сөйлеу бірлігі деп те қарау;
2) сөйленімді сөйлеу бірлігі деп тану, ол – сөйлемнің сөйлеуде іске асуының моделі;
3) сөйленімнің басты белгісі – қатысымдық қызмет атқаруы.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: сөйленімнің анықтамасы қандай дегенде, ұғымның өзі толық мәнде анықталмай тұрғанда, бірізді анықтама табу мүмкін емес.

Сөйленім – жасанды емес, тіл дамуының сұранысынан туындаған, қолданыстағы түрлі түзілістердің танылуы, аталуы қажеттілігінен туындаған атау.

Сөйленім деп қатысымдық немесе функциональды синтаксистегі сөйлемді атаймыз. Бұл дегеніміз, контекстегі сөйлем. Сөйленімнің басты ерекшелігі – сөйлеу әрекетінің қызметін атқаруында. Әрбір сөйленім сөйлесім әрекетінде пайда болатыны бізге белгілі. Сол себептен сөйленімнің түрлерін сөйлесім әрекеті тұрғысынан қарастырамыз. Жағдаятқа байланысты сөйленімдердің мәні мен мазмұны белгілі бір сөйлеу әрекеті үстінде айқындалады.

Бүгінгі таңда функционалды синтаксис, оның негізгі тілдік бірліктерінің қалыптасу жолдарын айқындау маңызды іс болып табылады. Қазақ тіл білімінде сөйленім мәселесі енді-енді ғана қолға алына бастады. Оның негізгі теориялық тұғыры толық айқындалған деп айтудың өзі қиындау. Себебі сөйленімге қатысты іргелі зерттеулерді қарасақ, бұл ұғым бойынша даулы мәселелер әлі талай ізденістерді қажет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Дымарский М.Я. Теория высказывания и вопросы синтаксиса. В кн: Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. – Санкт-Петербург: «Наука», 2005. – 478 стр.

2 Адмони В.Г. Система форм речевого высказывания. – М: «Наука», 1994. – 160 стр.

3 Гак В.Г. Языковые преобразования. – М., 1998.

4 Русская грамматика. – М., 1980.

5 Левицкий Ю.А. Сочинение в синтаксической системе языка. Диссертация на соискание докт. филол. наук. – Пермь, 1983. – 257 стр.

6 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: «Санат», 1993. – 496 б.

7 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Оқу құралы, 2-басылым.- Алматы, «Санат» баспасы, 1996.- 240 б.

8 Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы: «Рауан» 2006. – 215б.

9 Елеуова А. Қазақ тіліндегі актуальсыздану құбылысы және оның сөйлем құрылымында алатын орны: фил. ғыл. канд... автореферат. – Алматы, 2007. – 26б.

10 Жақыпов Ж. Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы). Фил.ғыл.докторы дайындаған диссертация. – Алматы, 1999.

11 Шалабай Б. Функционалды синтаксистің бірліктері//Новые парадигмы в когнитивной лингвистике (серия филологический сборник. Вып.13). –Алматы – Кемерово-Витебск-Бишкек, 2014.

12 Сәрсеке Г. Қазақ тілінің функциональды грамматикасы. Ғылыми зерттеулер жинағы. - Павлодар: ПМПИ баспасы, 2011. - 187 б.

13 Ибраймова Л.А. Сөйлесім синтаксисінің лингвистикалық функционалдық табиғаты. Фил.ғыл.канд..автореферат.- Алматы, 2009. – 24 б.

В данной статье исследуется одно из новых направлений казахского языка – функциональный синтаксис и его основная единица- высказывание. Проведен обзор по истории исследования высказывание, также проведен анализ функциональных трудов. Исследована роль высказывание в области функционального синтаксиса, определены особенности самосоздание высказывания.

Наиболее важная особенность высказывания – это его образование в разговорном акте. Поэтому понятие «высказывание», раскрытие его сущности и определение его видов составляют главную цель как основной процесс в познании его важности.

In this article, one of the features the new knowledge of kazakh language is the

functional syntax, which are the basic units of speech. We gave some details about utterance and its history, then analyzed functional works. The utterance is a functional role in the field of syntax, self-generated features. The utterance is a most important feature is when that will the act of speech. Therefore, the utterance importance of the concept of speech and its recognition as an important phenomenon which opening will be as important in determining the nature of the task.

УДК 81`42

Л.Е. Дальбергенова, А.С. Туребекова, Ж.С. Тасбулатова
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
ljasatdal@mail.ru; anel.turebekova@mail.ru; *zhan_tass@mail.ru*

КОГНИТИВНОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ КАУЗАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ

Статья посвящена анализу когнитивного компонента каузальных конструкций на примере русского, казахского и немецкого языков. В работе представлена категория причины отражающая ментальное восприятие и субъективные суждения о причинно-следственных явлениях объективной действительности. Когнитивное осмысление причино-следственных ситуаций проявляется в предполагамом характере каузальной ситуации.

Ключевые слова: причина, субъективный модус, модальный компонент, гипотеза, степень знаний.

Современная научная парадигма характеризуется стремлением проникнуть в глубинную природу языковых явлений и соответствующих им семантических пространств. Основное внимание исследователей направлено на раскрытие сущности когнитивной и коммуникативной функций семантических категорий. Категория каузальности является одной из фундаментальных семантических категорий, исследованию которой посвящено большое количество работ в современной лингвистике (А.П. Комаров, С.Ж. Тажибаева, В.Гирке, Г. Цифонун, Г. Фраас, Б. Шмидтхаузер, Н. Стоянова, Е. Рудольф, А. В. Бакулев и др.). Изучение категории каузальности в разноструктурных языках обусловлено общими закономерностями отражения объективной действительности в человеческом сознании [1; 2; 3; 4; 5]. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью раскрыть когнитивные механизмы категории каузальности и её реализации в речи, наиболее ярко проявляемые в субъектной перспективе, ментальном восприятии, интеллектуальном созерцании и субъективных суждениях об объективных причинно-следственных явлениях. С целью выявления когнитивных механизмов каузальных отношений нами предпринята попытка выявить средства их вербализации на примере русского, казахского и немецкого языков.

Свидетельством когнитивного осмысления объективных реалий и субъективности каузальных отношений служит полагаемая причина. Полагаемая причина отражает степень полноты и характер знаний говорящего о наблюдаемых событиях, степень достоверности высказывания, меру субъективной уверенности говорящего в правильности сделанного утверждения, например:

(1) «*Но* ***Эммануил*** *этого,* ***похоже, не знал и потому*** *нисколько не встревожился»* (Б.Акунин. Пелагея и красный петух).

Перифраза: *Я предполагаю, что* ***Эммануил не знал,*** *потому (поэтому) нисколько не встревожился.*

Или: Эммануил нисколько не встревожился, ***потому что,*** *как я предполагаю,* ***Эммануил*** *этого* ***не знал.***

Сравним: {Следствие *[Эммануил нисколько не встревожился],* Предположение + Основание ***[потому что,*** *как я предполагаю,* ***Эммануил*** *этого* ***не знал]}.***

{ Следствие [q]}, {Предположение + Основание denn [p]}

Каузальный дискурс демонстрирует взаимосвязь двух типов смыслов – объективных и субъективных. Объективный смысл вербализуется в следственном компоненте *(Эммануил нисколько не встревожился)* и служит логической посылкой для установления полагаемой причины, породившей это следствие. Так, следующий пример наглядно демонстрирует иллокуцию полагания в причинном компоненте:

(2) Людмила Николаевна не любила дружить с профессорскими женами, ее раздражали разговоры о научных успехах мужей, платьях, домашних работницах. Но, ***вероятно, потому, что*** *мягкий характер застенчивой Марьи Ивановны был противоположен ее характеру,* ***и потому, что*** *ее трогало отношение Марьи Ивановны к Толе,* ***она очень привязалась к Марье Ивановне*** (Б. Пастернак. Доктор Живаго).

Каузальная связь создается субъектом сознания между объективным фактом действительности **(*она очень привязалась к Марье Ивановне)*** и предполагаемой причиной ***(вероятно, потому, что*** *мягкий характер застенчивой Марьи Ивановны был противоположен ее характеру,* ***и потому, что*** *ее трогало отношение Марьи Ивановны к Толе)***.**

Рассмотрим аналогичный пример причинно-следственной связи в немецком языке:

(3) Beunruhigt sah er auf seinen Block. Er würde hierfür einen professionellen Zeichner brauchen. Er starrte in das Gesicht, und ***es lag wohl an der Hitze oder am Maisgerruch****, dass er sich auf einmal abwenden musste* (D. Kehlmann. Die Vermessung der Welt). *(Он посмотрел беспокойно на свой блок. Ему бы сюда профессионального чертежника. Он всмотрелся в лицо и резко отвернулся,* ***возможно, из-за жары или запаха кукурузы)*.**

Причинность передается с помощью глагола *(an D. anliegen (причина в том, что)).* Субъективность каузального дискурса заключается в нефактивности причинной ситуации, выражаемой в модусе полагания. Предположительный характер причинного компонента можно продемонстрировать трансформационным методом: *er musste sich auf einmal abwenden,* ***denn*** *es war* ***wohl*** *heiss und es roch nach* ***Mais*** *(он отвернулся,* ***видимо, потому, что было жарко и пахло кукурузой).*** В данной каузальной ситуации представлена возможная, полагаемая причина как отношение мыслящего субъекта к реальной действительности. Средством вербализации когнитивного состояния субъекта сознания служит модусно-прагматический формант – модальное слово ***wohl***.

Неуверенное обоснование говорящего, полагаемый характер причины иллюстрирует метод перифразы:

Es war ***wohl*** *heiss und es roch nach* ***Mais, vielleicht deshalb*** *musste er sich auf einmal abwenden (он отвернулся,* ***видимо, потому, что было жарко и пахло кукурузой).***

Эксплицитным маркером полагаемой причины, неуверенного обоснования говорящего в казахском языке служит частица *ба:*

(4) Оспан ағаның әпкемнің «ауруына» үйреніп алғаны соншалық – осы күні өлдім десе қарамайды. ***Сондықтан ба*** *әпкем соңғы күндері жаңа ауру тауып алды* (Б. Мұқа. Жеті желі). *(Дядя Оспан до такой степени привык к болезни сестры, что не посмотрит на нее, даже, если она скажет, что умирает.* ***То ли поэтому,*** *сестра выдумала в последние дни новую болезнь)*.

Полагаемая причина вербализуется в казахском языке также вводным словом ***бәлки (наверное, видимо***), в корреляции с причинным сказуемым с аффиксом ***-ғандықтан:***

(5) Абайдың көп жаманшылықпен майдандасып көрмегі анық білініп тұр. Сонысымен, аға дос өз бойындағы тәуекелін, шыдамын танытты. Және ондай сын, қысылшаңда жас, әлсіз тобына күш салмай, ақыл да қоспай өз бетімен бір өзі шыдасуға табылып отыр. ***Бәлки,*** *жастарға Абай тәрбиесі дәріс есепті* ***болғандықтан****, бұларды кей*

сұмдық бәледен таза сақтағысы келетін ***шығар.*** *«Ондайды көп ойлатып бұлардың көңілін бұзбайын. Тұнығын лайламайтын» деген сияқты. Абай мінезін Көкбай осылай топшылады* (М. Әуезов. Абай жолы). *(Было очевидно, что Абай не так часто боролся со злом. Таким образом, брат показал, терпение и умение рисковать и к тому же****, возможно****, потому что Абай воспитывал молодежь своими лекциями, он хотел, наверное, оградить их от некоторого зла. Будто хотел сказать «Не буду будоражить их чистые души, заставляя их задумываться над этим злом». Так думал Кокбай о поведении Абая).*

Семантика полагания передается в казахском языке также с помощью двух модальных слов в сочетании с причинным маркером:

(6) Сана тірі болған ***соң шығар, бәлкім, әйтеуір*** *бір ұлы күшке сенесің* (Б. Мұқа. Жеті желі). *(Может быть из-за того, что есть общее понимание, в общем веришь в какую-то высшую силу)*

Примечательным в данной конструкции является проявление субъективности каузальных отношений в связи с предполагаемым характером причинного компонента *(Сана тірі болған* ***соң шығар, бәлкім*** *(может быть из-за того, что есть общее понимание****),*** а также обоснования обобщения в следственном компоненте ***(әйтеуір*** *бір ұлы күшке сенесің (в общем веришь в какую-то высшую силу))*. Модальное слово *әйтеуір* выполняет в данных эпистемических каузальных связях функцию усиления модуса полагания.

Анализ иллюстративного материала выявил также сходство в казахском и немецком языках: позиция говорящего верблизуется в следственной ситуации с помощью сложных глагольных конструкций с модальными глаголами. Например:

(7) Ihr Gastgeber wohnte im Parkhof Nummer vier, in der Stadtmitte, gleich hinter der Baustelle des neuen Museums. Damit sie es nicht verfehlten, hatte er mit dünner Feder einen sehr genauen Lageplan gezeichnet. ***Jemand musste sie von weitem gesehen und angekündigt haben, denn*** *wenige Minuten nachdem sie in den Hof eingefahren waren, flog die Haustür auf, und vier Männer liefen ihnen entgegen* (D. Kehlmann. Die Vermessung der Welt). *(Владелец их отеля жил на улице Паркхов номер 4, в центре города, сразу же за постройкой нового музея. Чтобы они не заблудились, он нарисовал тонким пером очень точный план города.* ***Должно быть их кто-то увидел издалека и объявил о них,*** *потому что через несколько минут, после того как они заехали во двор, раскрылась дверь и четверо мужчин подбежали к ним).*

В данном высказывании фиксируется не причинно-следственное отношение между фактами и событиями, а выражается отношение между двумя суждениями: суждением о наблюдаемом положении дел (***denn*** *wenige Minuten nachdem sie in den Hof eingefahren waren, flog die Haustür auf, und vier Männer liefen ihnen entgegen)* и суждением говорящего о вероятном следствии данного события ***(Jemand musste sie von weitem gesehen und angekündigt haben)***.

Модус полагания представляет собой нефактивную информацию и вербализуется с помощью сложной временной формы глагола, образуемой с помощью модального глагола *müssen* в простом прошедшем времени *(Präteritum)* и основного глагола в сложном прошедшем времени *(Perfekt):* ***musste gesehen und angekündigt haben.*** Предположение основывается на эвиденциональном заключении*:* ***denn*** *wenige Minuten nachdem sie in den Hof eingefahren waren, flog die Haustür auf, und vier Männer liefen ihnen entgegen (поскольку через несколько минут, после того как они заехали во двор, раскрылась дверь и четыре мужчины подбежали к ним).* Эпистемическую каузальную связь автор маркирует с помощью союза ***denn*** *(поскольку),*

Метод трансформации демонстрирует эпистемический уровень каузальных отношений – связь между модусом полагания и наблюдаемым событием: ***Ich vermute****, dass jemand sie von weitem gesehen und angekündigt hat,* ***denn ich sehe,*** *dass wenige Minuten nachdem sie in den Hof eingefahren waren, flog die Haustür auf, und vier Männer liefen ihnen entgegen.*

Каузальная конструкция создается, таким образом, субъектом, владеющим двумя типами информации: косвенной и достоверной.

Формальная схема данного типа каузальных отношений выглядит следующим образом:

[Эпистемичекий модус + пропозициональное содержание)

1) { Следствие + предположение [q]}, {Основание denn [p]}

Сравним: {***Предположение*** *[jemand* ***musste*** *sie von weitem gesehen und angekündigt haben]*, ***Основание*** *[****denn*** *wenige Minuten nachdem sie in den Hof eingefahren waren, flog die Haustür auf, und vier Männer liefen ihnen entgegen]}.*

Опущение каузального маркера не меняет смысл каузального высказывания:

Jemand musste sie von weitem gesehen und angekündigt haben, *wenige Minuten nachdem sie in den Hof eingefahren waren, flog die Haustür auf, und vier Männer liefen ihnen entgegen.*

Позиция говорящего и оцениваемое им следственное событие эксплицируются в казахском языке аналогичным способом с помощью сложного глагольного сказуемого:

Ол кісі мені ***жақтырмайтын болу керек****, өмірі бір тіктеп қараған емес. Оған не бүлдіріп ұнамай қалғанымды білмеймін* (Б. Мұқа. Жеті желі) ***(Должно быть*** *этот человек* ***не долюбливал меня****, ни разу в жизни он не посмотрел на меня прямо. Не знаю, что я ему такого сделал).*

Данный пример иллюстрирует создание каузального дискурса: выражение модуса полагания (*Ол кісі мені жақтармайтын* ***болу керек)*** и основания данного полагания (*өмірі бір тіктеп қараған емес*). Субъективность каузального дискурса проявляется в гипотетичности ситуации, гипотезу субъекта речи эксплицирует сложное сказуемое ***жақтырмайтын болу керек (жақтырмайтын + болу керек***). *Болу керек* является вспомогательным глаголом.

Необходимо отметить, что каузальные отношения между фрагментами сообщаемого фиксируются в казахском языке имплицитным способом в структуре сложного предложения. Отсутствие каузальных маркеров свидетельствует о высокой степени субъективности подобных конструкций. Метод включения каузальных союзов и ментального глагола «полагать» позволяет продемонстрировать нефактивность следственной части, а следовательно, и меру субъективной уверенности говорящего в правильности создаваемого утверждения:

Ол кісі мені ***жақтырмайды деп ойлаймын, өйткені*** *бір тіктеп қараған емес (Я думаю (предполагаю), что этот человек* ***не долюбливал меня****, потому что ни разу в жизни он не посмотрел на меня прямо).*

Формальная схема данного типа каузальных отношений выглядит следующим образом:

2) { Предположение [q]}, { ***өйткені*** [p]}

Сравним: {***Предположение*** *[Ол кісі мені* ***жақтырмайтын болу керек****]*, ***Основание*** *[(****өйткені*** *) өмірі бір тіктеп қараған емес]}.*

Итак, иллюстративный материал свидетельствует о наличии сходства в немецком и казахском языках: предполагаемый факт действительности, отражающий позицию говорящего в следственной ситуации выражается в сопоставляемых языках с помощью составных глагольных сказуемых со вспомогательным модальным глаголом (*müssen* в немецком языке и *керек* в казахском языке). Причинная ситуация маркируется как эксплицитным, так и имплицитным способом.

Сопоставительный анализ каузальных отношений в художественном дискурсе на примере немецкого, казахского и русского языков обнаруживает различные особенности их реализации в когнитивном аспекте. На основе анализа практического материала мы смеем утверждать, что полагаемая причина отличается наибольшей степенью субъективности ввиду непосредственного вовлечения говорящего в создаваемые каузальные отношения. Говорящий создает причинную связь между своими речевыми актами: гипотезой, предположением о существовании того или иного положения дел и обоснованием данного полагания. Полагаемая причина характеризуется нефактивностью, созданной говорящим: каузальная связь может не соответствовать действительности, фактически не существовать или же наоборот, как факт действительности быть представленным с точки зрения говорящего, отражая его видение объективной реальности. Следовательно, полагаемая

причина представляет собой отношение логического вывода и основания, т.е. отношение между фактивными и нефактивными ситуациями. В ходе логического рассуждения субъект речи обосновывает логический вывод, гипотезу о наблюдаемом положении дел. В основе полагаемой причины лежит степень субъективного знания о положении дел, основанного на нефактивной информации. Нефактивность проявляется в создании субъектом сознания различных гипотез, версий и выводов, которые носят потенциально достоверный характер.

Степень полноты и характер знаний говорящего об описываемом явлении, меру субъективной уверенности говорящего в правильности сделанного утверждения отражает семантика модальных слов, в русском языке – *вероятно, возможно, должно быть, наверное, видимо и т.д.* казахском языке – *шығар, бәлкім, бәлки, сияқты, мүмкін;* в немецком языке – *vermutlich, wahrscheinlich, wohl,* а также сложные глаголные конструкции в немецком и казахском языках.

Следовательно, полагаемая причина не только фиксирует причинно-следственные отношения между событиями, но и выражают отношения между наблюдаемым положением дел и суждением говорящего о вероятной причине или о вероятном следствии этого положения. Таким образом, создается взаимосвязь между недостаточной осведомленностью субъекта и фактическим положением дел. Полагаемая причина представляет собой модифицированное осново-следственное отношение в когнитивном аспекте, формально маркированное различными языковыми средствами, модусными актуализаторами, обеспечивающими их адекватное осмысление. Предполагаемая причина отражает мыслительную, ментальную, интериоризированную в сознании человека деятельность. Располагая той или иной информацией в различной степени достоверности, в зависимости от степени знания субъект сознания выражает эпистемические суждения, суждения о вероятной причине или следствии той ли иной ситуации.

Формальное выражение данного типа каузальных эпистемических отношений выглядит следующим образом:

Cons. [Mentaler Modus ПРЕДПОЛОЖЕНИЕ] ←caus.← *Antez*. [Фактивная информация].

Таким образом, анализ практического материала позволяет утверждать, что когнитивные механизмы каузальных отношений отражаются в дискурсе с помощью привлечения дедуктивного умозаключения, связывающего мысли в ряд посылок и заключений. Функциональной особенностью предполагаемой причины является отражение мыслящего субъекта, созерцающего, познающего внешний мир. Оценивая различные ситуации и фрагменты действительности, строя различного рода каузальные конструкции, субъект речи выражает свое личное отношение к наблюдаемым событиям.

Список литературы

1 Volodina A. Konditionale und kausale Relationen im gesprochenen Deutsch. Dissertation. – Heidelberg: Neuphilologische Fakultät, 2007. – 337 s.

2 Всеволодова М.В. Поля, Категории и концепты в грамматической системе языка // Вопросы языкознания.– М.: Наука, 2009.– № 3. С.76-99.

3 Ященко Т.А. Каузация в русском языковом сознании. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2006. – 478 с.

4 Dalbergenova Lyazzat, Zharkynbekova Sholpan, Zhuravlyeva Yevgenia.The Subject Perspective of Causal Relations (in the Cases of Russian and German) // Studia Slavica Hung. - Budapest: Akadémiai Kiadó, 2014. – №59 (2).

5 Dalbergenova Lyazzat, Zharkynbekova Sholpan. Proseedings of INTCESS 14 – International Conference on Education and Social Sciences. – Istanbul: Ocerint – pp. 1743 -1749. URL: http://www.ocerint.org/index.php/digital-library

Бұл мақала болжамды себеп категориясының семантикалық талдауына, көрсетілген көзқарасқа және баяндамашының қызметіне арналды.Жұмыста құрылымы әртүрлі

тілдердегі (қазақ, орыс, неміс) субъективтік модус вербалдануының эксплициттік құралдары анықталды.

This article analyzes the semantic category of the suspected cause, which reflects the views and positions of the speaker. The paper revealed explicit means of verbalization of the subjective mode in different structural languages (Russian, Kazakh, and German).

ӘОЖ 81:001.12/.18

С.Қ. Иманбердиева[1], Ә.О. Ыбырайым[2]
Алматы менеджмент университеті[1]
М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті[2]
Алматы[1,] Тараз[2] , Қазақстан

ЛАТЫН ҚАРПІ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ОНИМДЕРІНІҢ ДҰРЫС БЕРІЛУ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қазақ онимдерінің латын қарпінде дұрыс берілу мәселесі қарастырылған. Онимдерді халықаралық қолданысқа икемдеп, географиялық атауларды карталарда, атластарда және халықаралық БАҚ-нда стандарттау проблемалары талданған. Қазіргі кезде латын қарпіне көшудің негізгі басымдықтары айқындалған. Топонимдерді бір тілден екінші тілге аудару мен жазуға байланысты ұсыныстар берілген. Ұлты қазақ азаматтарының аты-жөндерін латын әліпбиімен дұрыс беру нұсқалары көрсетілген.

Тірек сөздер: топоним, аялық білім, транслитерация жүйесі, латын әліпбиі, географиялық атаулар, оним.

Халқымыздың жер-су атаулар жүйесі ұлттық бірегейліктің, сол атаулар өрнектеген төл этникалық-территориялық бірегейліктің бірден-бір көрсеткіші болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстан территориясындағы жер-су атауларының халықаралық келісімшарттарда, ресми құжаттарда, шетелдік БАҚ-тарда, ғаламторда қолданылу барысы күн өткен сайын өріс алып келеді. Олардың жазылуы, айтылуы, халықаралық деңгейде қолданылуы еліміздегі топонимдердің дұрыс зерттелмеуінен және арнайы ұлттық стандартталған географиялық атаулар болмағандықтан дұрыс жүргізілмеуде.

Кең байтақ қазақ даласында ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа тарап, бүгінгі заманға жетіп отырған жер-су аттары (топонимдер) – талай дәуірдің қарт куәсі (Т.Жанұзақ). Тарихи атаулар негізінде ұрпақты тәрбиелемесек, онда ұлттық бірегейлендіруді, түптеп келгенде тіліміздің, санамызды мүлде жоғалтамыз. Сана жоғалса, онда ұлт та жоғалады.

Қазақ тілі тарихи және ұлттық ерекшелігімізден ақпаратын беретін географиялық және этнографиялық реалийлерге өте бай. Бұл реалийлерді екінші тілде жеткізу үшін аялық білім болу керек, яғни жалпы ұлттық құндылықтар, тарихтан, жер бедері ерекшеліктерінен, ұлттық танымнан хабардар болу қажет.

Зерттеушілер жалпы ономастикалық лексикадан ономастикалық реалийлерге ерекше көңіл бөледі, себебі олар әркез ұлттық нақышқа ие болады. Тілде олар өмірде бар немесе ойдан қалыптасқан (шығармалардағы) нысандарды атайды. Әр атау негізінен нысанның локалды (жеке) және қай ұлтқа тән екендігі жөнінде ақпарат береді, яғни бұл нысанды тұлғаға, орынға (жерге), ұлтқа, мәдениетке т.б. қатыстылығына қарай бірегейліндіреді.

Бүгінгі күні мәдени-маркіленген бірліктің ортақ таптастырылуы жасалынбаған, зерттеушілер белгілі қағидаларға сүйене отырып, реалийлердің өзіндік таптастырылу үлгілерін ұсынады.

Аялық ақпарат мазмұнына сай, ең алдымен, тарихтың ерекше фактілерінен және ұлттық қауымдастықтың мемлекеттік құрылымынан, географиялық орта ерекшелігінен,

бұрынғы және қазіргі материалды мәдениетке тән бұйымдардан, этнографиялық және фольклор ұғымдарынан т.б. – яғни реалийлерге қатысты барлық ақпарат берілуі тиіс.

Тілдік фактор еліміздің әлеуметтік өмірінде ерекше стратегиялық рөл атқарады. Мәселен, ұлттық паремия, прецедентті феномендер т.б. тілдік бірліктер халықтың ұрпақ тәрбиелеуінде маңызды болып табылады. Мысалы, жер бедері ерекшелігі мен кен байлықтары жөніндегі ақпарат тікелей тілдік бірлікте көрсетілген: *Келіншектау, Миялы, Жусанды, Аңырақай, Дегерес, Жыланды, Жыңғылды, Қарашығанақ, Жезқазған, Кентау, Текелі* т.б. Осыған байланысты тілдік бірліктер экологиялық тұрақтылықты қамсыздандыруда стратегиялық маңызды рөл атқарады. Себебі тіл табиғи орта туралы жергілікті халықтың білімі мен танымын сақтаған.

Қазақстан топонимидерінің маңызды мәселелерінің бірі – ғасырлар бойы бірнеше қабат негізінде қалыптасқан: түркі, араб, моңғол т.б., сонымен бірге екі – қазақ және орыс тілдерінде беру нәтижесі екі күрделі мәселенің туындауына әкеледі. Біріншісі – айтылуы, екіншісі – жазылуы немесе атаудың графикалық берілуі. Бұл мәселелер ономаст, фонетист, картограф, IT мамандары тарапынан шешілуі қажет. Географиялық атаудың ауызша түрі хронология тарапынан алғанда алғашқы, жазбаша түрі кешірек қалыптасқан – бұл кодталуы және ауызша түрінің сақталу тәсілі, сол арқылы дыбыс тіркестерінен құжат түріне айналады.

Ауызша түрі дегенде дыбыстары дұрыс, стандартқа сай, яғни қазақы лингвистикалық қауымдастыққа тән стандарт шеңберінде айтылуы сөз болады. Біздің жағдайымызда, Кеңес үкіметінің идеологиялық ықпалының әсерімен көптеген топонимдер фонетикалық та, графикалық та өзгерістерге түсті. Мәселен, *Алматы – Алма-Ата, Алмата - Алматы; Медеу – Медео – Медеу, Көкшетау – Кокчетав – Көкшетау, Жамбыл – Джамбул – Жамбыл* т.б. Сонымен бірге кейбір топонимдерімізді орыс тілінде аудару мәселесі де нақтылауды талап етеді. Бұл біздің құндылықтарымызды, яғни түпкі ақпаратты жоғалтуымызға әсер етті. Осындай фактілердің, кері әсердің орын алмауы үшін және әлемдік стандартқа сай болу үшін онимдерді латын қарпімен берген дұрыс болады. Түптеп келгенде, қолданбалы топонимканың мақсаттарының бірі – халықаралық қолданысқа икемдеп, географиялық атауларды стандарттау. Бұл карталарда, атластарда және халықаралық БАҚ-нда жүргізіледі. Халықаралық фонетикалық әліпби (ХФӘ) географиялық атауларды жазбаша берудің қосымша көмекші құралы болып табылады. Алайда кирилл әліпбиі негізінде жазып, одан оны қайта латын қарпімен жеткізіп, екі жұмыс жасағаннан гөрі, бірден латын қарпіне көшкен дұрыс болады, себебі екі қаріпте карта жасауға жұмсалатын қаражат үнемделеді және жоғарыда аталған мәселелер шешімін табады. Сонымен бірге кирилл қарпінде дайындалған карталарды халықаралық фонетикалық әліпбиге сай беру үшін кирилл мен латын символдарының толық сәйкестігін беретін транслитерациялық кілт болу керек. Мұнда көптеген қиындыққа тап боламыз, себебі төл дыбыстарымызды сәйкестендіріп берудің дұрыс жолдарын беретін әліпби жасауға тура келеді, бұл тағы да қаражатты талап ететін қосымша жұмыс. Әркез жаңа атау қалыптасқан сайын немесе атау өзгертілген сайын осындай кедергіге тап боламыз.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 2012 жылдың 14 желтоқсанындағы «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» деп аталатын Жолдауда «Тіл туралы **жауапкершілігі жоғары саясат** біздің қоғамымызды одан әрі ұйыстыра түсетін **басты фактор** болуға тиіс» екенін басты назарға ала отырып, «алдағы уақытта да **мемлекеттік тілді дамыту** жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды табандылықпен жалғастыра беретінімізді» атап өтті және «Біз 2025 жылдан бастап **әліпбиімізді латын ғарпіне**, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек» [1] деп нақты міндеттер жүктеген болатын. Латын әліпбиіне көшудің мақсаты – «балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік меңгеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызу екенін» естен шығармауымыз керек [1].

Елбасымыз латын әліпбиі туралы мәселені бұған дейін де бірнеше дүркін көтерген еді. Мәселен, 2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев: «Латын әліпбиін қарайтын кез келді. Бұл мәселені

кезінде кейінге қалдырған едік. Қалай болғанда да, латын әліпбиі бүгінде телекоммуникация-лық салаларда басымдыққа ие болып отыр. Сондықтан да, бұрынғы кеңестік елдердің көпшілігінің латын әліпбиіне көшуі де кездейсоқ емес. Мамандар осы мәселені зерттеп, нақты ұсыныстарын жасауы тиіс. Біздің балаларымызды ағылшын тілінде оқытудың өзі латын әліпбиімен байланысты. Ал біз қазір барлық мектептерде ағылшын тілін оқытамыз. Сондықтан мұнда тұрған қорқынышты ештеңе жоқ»–, деген болатын.

Латын әліпбиіне көшудің мақсаты – «балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік меңгеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызу екенін» естен шығармауымыз керек. Дегенмен, «әліпби ауыстыру ана тілімізге не береді, неден ұтып, неден ұтыламыз?» деген сұрақ та көпшілік көңілінде жүргені белгілі. Бұл бағытта елімізге танымал ғалымдардың пікіріне жүгінсек, тұтас түркі еліне елеулі ғалым, Мемлекеттік сыйлықтың иегері М.Мырзахметұлы латын жазуына көшудің бес артықшылығын көрсетеді: «1-ден, қазақ тілі табиғи қалыпқа түсіп, жасандылыққа ұрынған артикуляциялық базасынан арылып, табиғи қалпына түсер еді; 2-ден, әріп сандары 42 әріптен 28-34-ке дейін қысқарып, жазу сыйымдылығы артып, машинкаға да, компьютерге де сыйымды болар еді. Интернетке де кедергісіз шығар едік; 3-ден, латын жазуына өтуге біздің тәжірибеміз де бар. Қазіргі аға ұрпақтың бәрі де латын жазуын қиналмай оқи береді. Ал жастар болса шет тілдерін оқығандықтан, латын әрпімен таныс болғандықтан тез меңгеріп кетеді; 4-ден, біз латын әрпін біркелкі ортақ таңбамен алсақ, түрік халықтары бірін-бірі оқи алатын мүмкіндікке келеді; 5-ден, ең бастысы – санамызға күнде әсер етіп отырған кеңестік идеология мен дүниетанымның тұтқынынан босаймыз» [2, 246-247].

Латын әліпбиіне көшудің мұндай басымдықтарымен қатар, оның кейбір қиындықтары да бар екенін жасырмаймыз. Негізгі қиындық ана тілімізге тән төл дыбыстарды бейнелейтін әріптердің формасы екені даусыз. Қазіргі кезде тілші ғалымдар, информатика және тағы басқа салалардың мамандары дайындаған латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуының бірнеше нұсқасы бар. Аталған дыбыстар бұларда түрліше беріліп жүр. Олардың кейбіреулері қосарлы таңбалармен берілсе, кейбіреулері қосымша белгілер үстеу арқылы берілген. Соған орай, кейбір әріптер компьютердің негізгі базасында жоқ. Бұл компьютерге қосымша бағдарламалар орнатуға мәжбүрлейді (ал ондай мүмкіндік әрдайым, әсіресе, шет елдерде жүргенде мүмкін бола бермейді) және мәтінді терудің тиімділігін төмендетіп, жылдамдығын тежейді. Сондықтан да, қазақ әріптерін таңбалауда тек компьютердің пернетақтасында бар әріптерді пайдалану аса маңызды болмақ. Бұл ретте көршілес Өзбекстан, Түркменстан мен Азербайжан елдерінің тәжірибелерін зерттеп, олардың кемшіліктері мен артықшылықтарын сарапқа салған дұрыс.

Қазіргі ғаламның жаһандану үрдісінде түркі халықтарының бірігу идеясы бүгінгі күннің күн тәртібіне қайта қойылуда. Оған түрлі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар мәжбүрлеп отыр. Ал бүткіл түркі халықтарының басын біріктіретен басты фактор ретінде – ортақ жазу, ортақ әліпби айтылып жүр. Қазіргі түркі халықтарының мәдени-рухани құндылықтары мен ұлттық рухы ежелгі жалпытүркі әлемінің рухани құндылықтарынан бастау алатындықтан ұрпақ бойына ұлттық рухты сіңіріп, жалпытүркілік ұлттық сананың берік қалыптасуын қамтамасыз ету қазіргі түркілердің тарихи тамырын терең тануына, түркілік тектілден тараған ана тілдерінің тарихи даму жолын саралай білу деңгейіне байланысты. Сондықтан түркі халықтарының жаңа әліпбиін түзуге қатысты мәселелер жалпытүркілік континиумда қарастырылса нәтижелі болмақ. Жаңа заманға сай жаңа қоғамның қажеттілігін қанағаттандыра алатын тіліміздің фонетика-фонологиялық табиғатын толық сақтаған, ғылыми-теориялық, методологиялық негіздемесі берік алфавит жүйесін түзу түркі тілдерінің бірі – қазақ тілінің тарихи тамыры мен көркемдік әлеуетін, жалпы табиғатын терең тануға жол ашып, мемлекеттік тілдің мәтребесін айшықтай түседі [3, 27-28].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың жоғарыда аталған Жолдауындағы ана тілімізге қатысты тағы бір мәселе – «тілді заманға сай үйлестіріп, терминология мәселесінен консенсус іздеу» [1]. Жалпы халықаралық терминдерді аудару ерекше маңызды мәселелердің бірі. Содан да болар, бұл туралы пікірлерді баспасөз

беттерінен, ғылыми конференциялардан жиі кездестіруге болады. Латын әліпбиіне көшу бұл проблеманың да оңтайлы шешілуіне ықпал етеді. Енді орыс тілінен және орыс тілі арқылы шет тілдерінен енген сөздерді бұрынғыдай «орыс тілінде қалай жазылса, қазақ тілінде де солай жазудан» құтыламыз. Ондай сөздер жазылуы мен айтылуы жағынан қазақ тілінің заңдылықтарына жақындай түседі. Бұл жаңа сөздердің тілімізге тез сіңіп, біте қайнасып кетуіне мүмкіндік береді.

Қазіргі зиялы қауым өкілдері латын әліпбиіне көшуді әлемдік өркениет жетістіктеріне алып баратын негізгі жол деп есептейді. Оның саяси мәні де зор. Яғни латын әліпбиіне көшу арқылы Қазақ елі бүкіл түркі әлемімен бұрынғыдан да жақындаса түседі. Сонымен бірге шетелдерде тұратын қандастарымыз үшін өз атамекенімен қарым-қатынас жасауларын да жеңілдетеді. Ақпарат және телекоммуникациялық саладағы қолжетімділік те артады.

Латын қарпіне көшудің тағы бір маңыздылығы – БҰҰ географиялық атаулар бойынша және БҰҰ географиялық атауларды стандарттау бойынша конференцияның сарапшылар тобы латын қарпін қолданбайтын барлық елдерден келісілген, бірегей транслитерация жүйесін пайдалануды талап етіп отырғандығында. Түркі халықтарына ортақ латын қарпін дайындасақ, бұл бүкіл түркі халықтарының тығыз байланыста болуына септігін тигізер еді.

Транслитерация бір тілдегі атауды екінші тілге сол тілдің қарпімен жеткізу болса, транскрипция латын тілінен scribere – «жазу», топонимді бір тілден екінші тілге тек қабылдаушы тіл жазуымен беруі, яғни тарнслитерациядағыдай қосымша немесе арнайы әріптерге, диакритиктерге немесе басқа да маркерлерге жүгінбей екінші тіл жазуымен аудару.

Мұндай тәсілдің артықшылығы – қабылдаушы тіл оқырманы шетел сөзін оқи алуында. Алайда атау құлаққа жағымсыз және оқырманның артикуляциялық жүйесіне жат болуы мүмкін, бірақ транслитерациялық кілтсіз-ақ атаудың түпнұсқадағы ауызша түріне жақын берілуі сақталады.

Сонымен атауларды екінші тілде жеткізудің тиімді тәсілі ретінде транскрипция қабылдануы мүмкін. Оған ертеректе зерттеушілер мен алғашқы саяхатшылар жергілікті тұрғындардан естігенін дәл сақтау үшін жүгінген. Алайда транскрипция кері қайтаруға жатпайтын үдеріс. Бұл топоним бір тілден екінші тілге транскрипцияланғаннан кейін қайтадан түпнұсқа тілге транскрипциялануы міндетті түрде бастапқы формасын бермейді. Бұл, әрине, түпнұсқа жүйеде траскрипцияланған формасынан картада немесе мәтінде кездескен атауды қайта қалпына келтіргісі келетіндер үшін үлкен кемшілік.

Топонимикалық карталарды жасау барысында геоақпараттық картографиялық әдіс кеңінен қолданылады. Географиялық карталардағы атаулардан көптеген тарихи-мәдени ақпараттар алуға болады. Картада берілетін топонимдер аса көңіл бөлуді талап етеді. Бұрыс немес нақты емес атаулар берілген карта – бұл қате ақпарат беретін анықтағыш. Географиялық атауларды жан-жақты зерттеу – шығу тегі, мағынасы, уәждемесі, өзгертулер, жазылуы, айтылуы т.б. – ономастика, соның ішінде топонимикада зерттеледі. Карта түзу үшін қолданылатын топонимдер картографиялық топонимика нысаны болып табылады. Оның басты мақсаты – географиялық атауларды нормалау, яғни картада пайдалану үшін міндетті болып табылатын әр географиялық атау үшін бір, тұрақты аталуын анықтау.

БҰҰ-ның Экономикалық және әлеуметтік кеңесінің арнайы шешімімен құрылған БҰҰ сарапшылар тобының географиялық атаулар жөніндегі ұсыныстарына сәйкес [UNGEGN] картографиялық ұйымдар және олардың өндірістік кәсіпорындары елді-мекендердің, топонимикалық мәліметтер базасының, түрлі мақсаттағы атластар мен карталардың, газетирлер (географиялық атаулардың стандартталған тізімі) және басқа да картографиялық шығармалар мен ақпараттар материалдардың тізімін құрауда төмендегідей қағидаттарға сүйенуі керек:

– георгафиялық нысан атауларын тіркеу ресми немесе архив материалдарына сүйене отырып жазылуы керек;

– географиялық атау елдің жауапты органдары арқылы стандартталған болуы тиіс;

– бір географиялық нысанға бір географиялық атау бекітіледі;

– кирилицаны қабылдаған немесе латын жазуын пайдаланбайтын басқа елдер географиялық атауларын халықаралық қолданыс үшін белгіленген және БҰҰ бекіткен өзінің жеке транслитерация жүйесі бойынша құрылған латын алфавитінің әріптерімен жазуы тиіс;

– географиялық атаулардың жазылуы мен дұрыс айтылуы лингвистикалық аспектіге сүйенуі тиіс [4, 43-44].

Топонимдер сияқты осы уақытқа дейін ұлты қазақ азаматтарының аты-жөндері орыс тілінде «транслитерация» негізінде беріліп келді. Транслитерация әртүрлі графикалық жүйедегі тілдер арасында қолданылады, ол сол тілдердің әріптерін сәйкестендіру негізінде жасалады. Осыған сай жалқы есімдерді тіл аралық жеткізу орын алады. Алайда тәжірибе көрсеткендей, транслитерацияны қолданудың жетістіктері де кемшіліктері де бар екені бәрімізге аян. Жетістігі – жазбаша түрінде кісі есімі өзгеріссіз беріледі, ал оның иесі тілдік бірегейлендіруден тәуелсіз, әмбебап бірегейлендіруге ие болады. Кемшілігі – транслитерацияда қабылдаушы тіл ауызша жеткізуде өзінің ережелеріне басымдық береді.

Транслитерацияны қолдану туралы орыс ғалымы Д.И.Ермолович мынадай пікірді білдіреді: «Бүгінде орыс тілінде транслитерация тура мағынасында тілдік тәжірибеде қолданылмайды. Мұның себебі ағылшын, француз, неміс, венгр және басқа да тілдерде латын әліпбиіндегі көптеген әріптер өзінің дыбыстық қабатын өзгерткен немесе белгілі әріптік тіркестер мен сөздер де стандартқа сай оқылмайды. Сондықтан да орыс тілінде транслитерация сол қалпында жүргізілсе, түпнұсқада оқылуында бір-біріне ұқсамайтын кісі есімдерінің вариантты қалыптасады» [5].

Транслитерациялау ережесін жасау алдында оған қойылатын талаптар мен жалпы ұстанымдарды белгілеп алу шарт. Н.Рсалиева «http: //dbserv.ihep/su/~pubs/trans-e.htm» сайтында кезіккен жоба авторлары орыс есімдерін транслитерациялауда төмендегідей ұстанымдарды ұсынғанын көрсетеді:

1. Бір есімнің тек бір нұсқада транслитерациялануын қамтамасыз ету;
2. Ағылшын оқу ережелеріне сәйкес оқылуын (readability) қамтамасыз ету;
3. Тұрақты қалыптасқан транслитерациялау үлгілерін ескеру;
4. Авторлардың тәжірибесіне жүгіну.

Автор осы ұсыныстарды толық қолдай отырып, оны өз тарапынан бірқатар толықтырулармен жалғастырады:

1 .Қолдануға жеңіл, қарапайымдылықты қамтамасыз ету;

2. Үнемділікті қамтамасыз ету;

3. Диакритикалық үстемелерді қолданбау;

4. (Орфографияның дифференциалдық принципіне орай) мүмкіндігінше таңбаға таңба принципін сақтау;

5. Респонденттермен жасалған аудиторлық тәжірибе нәтижелерімен санасу [6,71].

Қазақ тілінде *Әйгерім, Айнұр, Мөлдір* т.б. есімдердің варианттарының қалыптасуы осындай транслитерацияның салдары.

Сонымен бірге Д.И.Ермолович кісі есімдерінің этимологиялық сәйкестігінің сырт қалып қоятыны жөнінде пікірін айтқан: «тарскрипция мен транслитерациядан басқа кісі есімдерін қабылдау мен жеткізуде аз зерттелген әдістің – этимологиялық сәйкестік әдісі немесе транспозиция байқалады» [5].

Кеңес өкіметі кезінде ұлты қазақ азаматтары баланың тууы туралы куәлігіне бала есімін ауызша айтып жаздырған, ал АХАЖ бөлімінің қызметкерлері ұлттық ерекшелік, тарих, есім тағудағы уәжден бейхабар, яғни аялық білімі болмағандықтан және ұлты қазақ азаматтарының аты-жөндерін дұрыс беру туралы нұсқаулықтың болмауынан қате, ұлттық антропонимиконға жат кісі есімдерін жазу орын алған.

Қате берілу үлгілері:

- Әріптің түсіп қалуы: Аяулым/Аяулм;
- Ь қосып жазу: Айгүл/Айгуль;

- Төл дыбыстардың орнына басқа әріп жазу: Әйгерім/Айгерим, Әйгерим, Айгерім; Нұргүл/Нургуль, Нұргуль;
- Ұлттық кісі есімдеріне жат түрлерінің қалыптасуы, яғни транспозицияның сырт қалуы: Тілеуқабыл/Телекабель;
- «а» әрпін қосып жазу: Айман /Аймана, Анар/Анара;
- дж тіркесінде беру: Жамбыл/Джамбыл/Джамбул, Жамилә/Джамиля;
- қазақ тіліндегі үлгісінде де -овна/-евна түрінде беру: Бегалықызы/Бегалиевна; т.б.

Жоғарыда берілгендерді ескере келе, 2007 жылдан бері А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, т.б. гуманитарлық институттардың ғалымдары тарапынан жүргізілген жұмыстардың нәтижесі ретінде жасалған қазақ-латын қарпін пайдаланып, түркі халықтарына ортақ латын әліпбиін түзіп, сол арқылы онимдерді беретін болсақ, қазіргі кезде өзекті болып тұрған бірнеше мәселелердің шешімін тапқан болар едік. Атап атйқанда, халықаралық стандартқа сай карта, атластарда топонимдерді беру жүйесі және кісі есімдерін халықаралық стандартқа сай жүйеге енгізу мәселелері шешіледі. Төмендегі кестелер түрінде бір-екі мысалды беріп көрейік, бұл тек жоба түрінде, алдағы уақытта осы бағытта зерттеушілер тарапынан жұмыстар жүргізіледі деген сенімдеміз.

1-кесте. Топонимдерді қазақ-латын қарпіне сай рәсімдеу

	Кирилл қарпімен берілуі	Латын қарпімен берілуі
	АЙҚОНЫС – көл, Қостанай обл.	**AIKONIS** – köl, Kostanay obl.
	АРАЛСОР – көл, Қостанай обл.	**ARALSOR** - köl, Kostanay obl.
	АЙДАРЛЫ – қыстау, Жамбыл обл.	**AYDARLI** – kıstau, Jambıl obl.
	АНҚАТЫ – өзен, БҚО	**ANKATI** – özen, BKO
	АРАЛ – қала, Қызылорда обл.	**ARAL** – kala, Kizilorda obl.
	АРЫС – өзен, ОҚО	**ARIS** - özen, OKO
	БАҚАНАС – өзен, Алматы обл.	**BAKANAS** - özen, Almaty obl.

2-кесте. Антропонимдерді қазақ-латын қарпіне сай рәсімдеу

	Кирилл қарпімен берілуі	Латын қарпімен берілуі
	МӨЛДІР	**MÖLDİR**
	АЙНҰР	**AYNUR**
	ӘЙГЕРІМ	**ƏİGERİM**

Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттік тіл – қазақ тілі деп жазылған. Осыған сәйкес аталмыш жер-су атауларын, дүниеге келген сәбилердің аты-жөндерін мемлекеттік тілде рәсімдеудің кезі келді. Кез келген елде онимдерді ана тілінде реттеу бірінші кезекте тұрады, себебі олар сол тілдің реалийлері ретінде ұлттық таным, тарих, мәдениеттен көрініс береді. Екіншіден, тілдік саясат орын алады, яғни тілдің мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін сақтау. Үшіншіден, нысандарды, азаматтарды ұлттық бірегейлендіру үрдісі жүреді. Төртіншіден, географиялық нысан атаулары мен кісі есімдері ұлт тәрбиесінде негізгі рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 14 желтоқсан 2012 жыл.

2 Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат, 1998.

3 Ескеева М.Қ. Ортақ түркі әліпбиі – жалпытүркілік сананы жаңғыртудың кепілі // Халықаралық кеңістіктегі қазақ графикасы. – Астана, 2012. – 23-28 б.

4 Әбдуәлиұлы Б. Транслитерация және қазақ ономастикасының мәселелері // Халықаралық кеңістіктегі қазақ графикасы. – Астана, 2012. – 40-47 б.

5 Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур. – Москва: Р. Валент, 2001.

6 Рсалиева Н.М. Қазақ ономастикалық атауларын ағылшын тілінде транслитерациялау ережесі (ЖОБА) // Халықаралық кеңістіктегі қазақ графикасы. –Астана, 2012. – 67-89 б.

В данной статье рассматривается правильная передача казахских онимов на основе латинской графики. Проанализированы вопросы соответствия оформления онимов международному уровню, проблемы стандартизации географических названий на страницах международных СМИ, картах и атласах. Даны рекомендации при переводе топонимов с одного языка на другой, а также при их написании. Представлены правильные варианты написания фамилий, имен, отчеств граждан казахской национальности на основе латинского алфавита.

This article discusses the correct transfer of Kazakh Onim based on the Latin alphabet. Conforming Onyms to the international usage, problems of standardization of geographical names in maps, atlases and international media are observed. The advantages of transferring to Latin alphabet are defined. Recommendations on translating and writing the toponyms from one language into another are given. The citizen's full names whose nationality is Kazakh are shown in the Latin alphabet.

ӘОЖ 81:002 (каз)

Б.Х. Исмағұлова[1], М.Қ. Қанабекова[2]
Орталық Азия университеті[1]
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті[2]
ismagulova.b@mail.ru; menya.56@mail.ru
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ НЕОЛОГИЗМДЕР СӨЗДІГІ: ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЖЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ҚҰРАСТЫРУ ҰСТАНЫМДАРЫ

Мақалада тәуелсіздік кезеңінде қазақ тілінде пайда болған жаңа сөздер мен қолданыстар сөздігінің қоғамдағы қажеттілігі және мемлекеттік тілдің дамуындағы ролі қарастырылады. Осы әлеуметтік қызметінен туындайтын неологизмдер сөздіктерін құрастыруда қолданылатын негізгі ұстанымдар анықталады. Лексикографиялық бағыттағы теориялық-тәжірибелік зерттеулердің жүргізілуі, жаңа қолданыстар сөздігінің қажеттілігі мен әлеуметтік маңыздылығы атап көрсетіліп, қазіргі неографиядағы сөздік корпусын құрастырудың өлшем-критерийлері зерделенген.

Тірек сөздер: қазіргі қазақ тілі, неологизмдер, жаңа қолданыс, жаңа сөздер сөздігі, лексикография, коммуникация.

Тәуелсіз, егемен еліміздің жиырма бес жылдығының қарсаңында қоғамда орын алған түбегейлі реформалар қатарында қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесін ерекше атап өту қажет. Себебі қазақ тілінің осы қысқа мерзімдегі тіршіліктің көптеген саласында қатынас құралына айналып қолданыс аясының айтарлықтай кеңеюі тіл қабаттарының жан-жақты дамуына әкелгені анық. Осы тұрғыдан қарасақ, әсіресе сөз қорының көбейіп өсуі, яғни жаңа сөздер мен белгілі сөздердің жаңа қолданыстары орасан зор екенін байқаймыз. Сол себептен зерттеуші ғалымдар соңғы ширек ғасырда орын алған лексика-семантикалық өзгерістерді

«лексикалық бум» деп пайымдайды. Оның негізінде қоғамдағы күрделі өзгерістер жатқаны сөзсіз: шынайы тіршілік пен адамның сана-сезіміндегі саналуан өзгерістер өмірге жаңа атауларды алып келуде. Бұл құбылыс – әрбір тілде орын алатын заңдылық: неғұрлым қоғамдық өзгерістер терең және түбегейлі болса, лексика қоры да жаңа сөздер мен жаңа қолданыс арқылы өседі.

Осыдан қоғамда бірнеше қажеттілік туындайды. Біріншіден, сол жаңа сөздердің көпшілікке түсінікті болуы нәтижелі, оң қарым-қатынас, коммуникацияға әкеледі, дұрыс түсінбеу, мүлдем түсінбеу деген қатынасқа кедергі жасайтын жағдайларды жояды. Екінші қажеттілік тілдің даму тынысынан туындайды, яғни жоғарыда айтқан лексикалық инновациялардың қолданысқа ену-енбеуі: неологизмдердің қайсысы тілге сіңіп лексикасында орын алады, қайсысы окказионализм ретінде қолданылады, қайсысы мүлдем қолданусыз қалады – тіл мамандарының назарында болып зерттелуі. Бұл мәселелердің сырт көзбен қарағанда тіл біліміне жақынырақ болып көрінгенмен әлеуметтік қажеттілігі сөзсіз, себебі сөзді дұрыс қолдану және оны адресаттың адресант ойлаған мағынасында түсінуі (бір сөзбен айтқанда «дұрыс» түсінуі) коммуникацияның сапасын көтеріп, жеңілдетеді. Үшінші қажеттілік тілді қолданушыға байланысты, нақтырақ айтқанда – қолданушының мемлекеттік тілді меңгеру деңгейі мен қабілетіне: а) қазақ тілді тұлға (ұлты қазақ, қазақ тілі – ана тілі немесе ұлты қазақ емес, ана тілі – басқа тіл, бірақ қазақ тілін жете меңгерген) қазақ тілінде еркін сөйлеп, әрқашан қатынас құралы ретінде қолданады б) орыс немесе басқа тілді тұлға (ұлты қазақ не басқа) қазақ тілін үйренуде. Қазақ тілді тұлғалар жаңа сөздер мен жаңа қолданыстарды сөйлеу іс-әрекетінде дұрыс түсініп орынды пайдалануды қажет етеді. Ал қазақ тілін үйреніп жүрген адамдар да қоғамда жиі қолданылып жүрген және өзінің мамандығы, іс-тәжірибесінде қажет жаңа сөздерді біліп, қолдануға мәжбүр.

Қазақ әдеби тілі лексикасы динамикасындағы жаңалықтар мен өзгерістерге байланысты ғылыми сипаттағы лексикографиялық еңбектер қатарында атқаратын маңызды істердің бірі – тіл дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болған жаңа атаулар мен қолданыстарды тану, бір жүйеге түсіріп жинақтау, олардың қолданыстағы жай-күйін жіті қадағалап отыру. Бұл бағытта алғаш рет қолға алынған ғылыми-тәжірибелік ізденістер 1985-1990 жылдардағы авторлар ұжымы дайындаған «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» атты жинақтан, 1992 жылғы «Жаңа атаулар» сөздігінен басталып, бүгінде жалғасын тауып отырған ғылыми-теориялық зерттеулердің жүргізілуі мен сөзжасам, терминжасам тәжірибесіне негізделген қазіргі қазақ тілі лексикасынының даму сипаты көрсетілген еңбектердің жарыққа шығуы болып табылады. Демек, қазақ әдеби тіліндегі лексикалық «жаңалықтарды» дер кезінде жинақтап, қолданыстағы нормалық шегін, мағыналық өрісін анықтау маңызды болмақ. Ғалым Ш. Құрманбайұлының: «Соңғы жылдар көлемінде қазақ тіліндегі сөзжасам, терминжасам үдерісі біршама жанданып, сөздік құрамымызға жүздеген жаңа атаулар қосылды. Сондай атауларды уақтылы жинақтап, олардың қолданысын қадағалап отыру тіл үшін өте маңызды. Мұндай жұмыс лингвистер тарапынан жүйелі түрде жүргізіліп отырмаса, жаңа қолданыстарды дер кезінде сараптан өткізіп, олардың арасынан сәтті жасалғандарын іріктеп алу мүмкіндігін қолдан шығарып аламыз» деген ой-пікірінде бұл мәселеге тіл мамандары тарапынан айрықша көңіл бөлініп отыру қажеттілігі баса айтылған [1, 4].

Тілде жаңа сөздер мен мағыналардың пайда болуы – тіл үшін оның өміршеңдігін дәлелдейтін табиғи үдеріс. Бұл бізді қоршаған ақиқат өмірде болып жатқан жаңалық-өзгерістермен байланысты және де бүкіл қолданыстағы тілдерді олардың ажырамас қасиеті ретінде сипаттайды. Табиғат пен қоғамдағы ақиқат өзгерістерден басқа танымның үнемі жаңарып отыратын үздіксіз үдерісі жаңа сөздер мен мағыналардың жасалуында маңызды рөл атқарады, олардың нәтижесі жаңа сөздерден көрініс табады. Осыған байланысты жаңа сөздер туралы ғылым ретінде неология: а) тілдің даму жүйесінде оның әлеуметтік-тарихи шарттылығы ретінде жүретін номинативтік үдерістер механизмін табуға және сипаттауға тиісті тілдің сөздік құрамын толықтыру мәселелеріне арналған зерттеулерден және ә) жаңадан пайда болған лексикалық-семантикалық сөздердің әрбірінің мағынасы, басқа сөздермен тіркесі тізімінен тұратын және сондай зерттеулердің өзінше нәтижесін көрсететін

сөздіктер мен жаңа сөздердің анықтамалықтарынан тұрады. Мұнда, кейбір ғалымдардың пікірінше, ондай сөздікте белгілі уақыт ішінде пайда болған неологизмдер келтірілгені өте маңызды, тіпті егер жаңадан пайда болған сөз бір рет қолданылса да окказионализмге жатады [2].

Дамыған тілдерде, зерттеулер мәліметі бойынша, бір жылдың өзінде газет-журналдардан жазып алынған неологизмдер саны ондаған мың бірліктерді, жаңа атауларды құрайды. Олардың қолданысын қадағалап отыру, жіті бақылау, мағынасын түсіну, стилистикалық мәніне байланысты ерекшеліктерін білу және т.б. қарапайым тіл қолданушы үшін лексикалық қорымызда болып жатқан жаңалықтарды толық тану мүмкін емес. Мұндай жағдайда жол табудың бір амалы – белгілі бір дәуірде, кезеңде пайда болған жаңа сөздерді жинақтап бірізге түсіру, мағынасын түсіндіру, яғни лексикалық инновациялар үдерісінің даму сипатын айқындайтын арнайы неологизмдердің сөздігін жасау әрекеті болмақ.

Жаңа сөздік пайда болған хронологиялық (мерзім) межесін көрсету неліктен маңызды? Бұл жөнінде орыс тіл білімінде біршама теориялық тұжырымдар жасалды. Ал қазақ терминологиясын бірізділендірудің және аударма жасаудың нәтижесінде пайда болған жаңа қолданыстарды сөз мәдениеті аспектісінде зерттеген Айман Алдаш орыс тілінде лексикалық «жаңалықтарды» даралау үшін бірнеше межелер ұсынылғанын атап өтеді: «...солардың ішінде зерттеушілердің негізгі тірек ететіні – жаңа сөздердің пайда болған мерзімі. Бұл белгі-меже аса маңызды, өйткені ол сөзтізбе жасау, картотека қорын түзу жұмысымен тығыз байланысты» [3, 43]. Демек, тілдік хронологиялық өлшем бойынша лексикалық жаңа бірліктерді топтастыру да аса маңызды болып табылады. Бұл бағытта бірді-екілі еңбектер де жарияланып, олардың сөзжасамдық, терминдік табиғаты, нормалану дәрежесі мен әдеби тілде қалыптану мәселелері біршама сөз болды. Әсіресе, академик Р. Сыздықтың еңбектерінде бұл мәселелер кеңінен талданып, лингвистикалық сараптаудан өткізіліп, тілдік деректермен дәйектеліп тұжырымдалады [4]. Айталық, ғалымның тілдегі жаңалықтар жайлы мына бір таным-түсінігіне назар аударалық: «Жаңа қолданыстарды өзге де тілдер тәжірибесіндей, қазақ дүниесінде де жаңа қолданыстарды тіркеп, түсіндіріп, мысалдарын келтіріп ұсынып отыруды бастағанымыз да, әрі қарай жүргізіле беретіндігіміз де құптарлық іс. Және жаңа сөздер мен жаңа мағыналарды жинастыруды кезеңдерге орай әрбір 10-15 жыл барысындағы лексикалық жаңалықтар деп жүргізген тиімді. Мұндайда ең соңғы жаңа бірліктермен қатар, мұның алдындағы онжылдықтарда пайда болғандарының орнығу немесе ығысу процесі көрінетін болады, бұрын сәтсіз шыққандарының алмастырылғаны, қысқасы, «қозғалыс» сипаты айқындала түседі» [5, 181].

Бұл қайсыбір тілде пайда болған неологиялық бірліктердің «жаңалық» сипат-белгілерін өте жылдам жоғалтып, жалпы ұлттық әдеби тілдің игілігіне айналуымен байланысты. Демек, жаңа сөздер мен мағыналар сөздігінің міндеті – тілде пайда болған жаңа сөздерді дер кезінде байқау, тілді кез келген пайдаланушы оларды бірдей дәрежеде түсінетіндей және өз сөзінде қолданатындай етіп олардың мағынасы мен қолдану ерекшеліктерін тани білуі тиіс. Бұл, өз кезегінде, қоғам мүшелерінің тиімді әрі ыңғайлы қарым-қатынас жасауына жағдай туғызады.

Егер «тіл тұтынушысы» бір тілді емес көп тілді білетін болса, жаңа сөздер мен мағыналар сөздігіне деген қажеттілік арта түседі және бұл жердегі негізгі мәселе әр тілде сөйлесушілерді бірлестіруге, олардың өзара түсінісуін мен ынтымағын қамтамасыз етуге бағытталған біріктіруші міндет жүктеледі. Бұл – мемлекеттік тілді игерту тұрғысынан шешімін табуы тиіс. Өйткені мемлекеттік тілді нашар білетін және оны жаңадан үйреніп жүрсе де, сол тілде сөйлесуге бар ынта-ықыласымен кіріскен адамдар түгілі сол тілде еркін сөйлейтін адамдар арасында да жаңа сөздер легін игеріп үлгермейтіндіктен, тілдік кедергілер пайда болуы мүмкін, сондықтан жаңа сөздерді көпшілікке барынша түсіндіріп отыру аса қажет.

Жаңа сөздер мен мағыналар сөздіктері лексикографиялық тәжірибеде ерекше орын алады, өйткені белгілі уақыт ішінде қандай да бір тілде пайда болған жаңа сөздерге, жасалуы мен қолданысына тіл мамандарының айрықша назар аударуына мұндай

сөздіктердің ықпалы зор және тіл қолданушылар арасында жаңа сөздер мен оның мағыналарын жете тануға және оларды тілдік тәжірибеде дұрыс қолдану қағидаларын игеруге бағдар болатыны даусыз. Неологизмдердің дәлме-дәл ұғымдық көрінісін, олардың мағыналарын, қолдану ерекшеліктерін түсіндіру міндеті жүктелген жаңа сөздердің арнайы сөздігін жасау қажеттілігі әлеуметтік-экономикалық және лингвистикалық факторлардан келіп шығады. Қазіргі қазақстандық қоғамда жүріп жатқан «лексикалық дүмпу» жағдайларында қазақ тілі жаңа сөздері мен мағыналары сөздігінің маңыздылығы олардың мемлекеттік тілде сөйлесуге ұмтылған адамдардың әлеуметтік қажеттілігіне айналып отырғандығынан деп түсіну қажет. Тілде пайда болған жаңа сөз тілдің сөздік құрамын одан ары толықтыру көзі болғандықтан, жаңа лексикалық қолданыстарды тіркеу, олардың тілге немесе сөзге қатысты дәрежесін бағалау – неологиялық сөздіктердің міндеті болып табылады. Олар белгілі бір тіл құралдары арқылы берілетін шағын мәнмәтінді, олардың лексикалық маңызын грамматикалық және стилистикалық ерекшеліктерін ескере отырып, лексикалық жаңа сөздерді қолдану шарттарын көрсету сияқты практикалық міндеттерді шешуге арналған және тілдік инновация маркерлері қызметін атқарады. Жаңа сөздердің пайда болу механизмін теориялық тұрғыдан түсіну, тілде олардың туындау себептері мен заңдылықтарын анықтау, тілдің әрбір даму кезеңіндегі олардың мәртебесін белгілеу және т.б. жаңа сөздердің арнайы сөздіктерінде қазіргі қазақ тілінің лексикалық инновация үдерісін толық көрсету мүмкіндігін береді.

Жаңа сөздер сөздіктері сөздіктердің жалпы жүйесіне арнаулы микрожүйе жасай отырып енеді. Лексикография саласында сөздіктердің тәжірибедегі жіктелуін ескере отырып, қазіргі қазақ тілінің жаңа сөздерінің қолданыстағы сөздіктерін [6] тілі бойынша – бір тілді; лексикалық ауқымы бойынша – арнаулы; көлемі бойынша – толық: безендірілуі және ақпаратты нақтылау бойынша – баспалық, сөздік корпусында материал беру тәртібі бойынша – жиілікті деп бөлінетіндігін ескеріп отырған жөн.

Неологиялық сөздіктер туралы айта отырып, жаңа сөздерді лексикографиялық сипаттауға арналған ғылым ретінде неографияның белсенді дамуын атап өткен жөн, оған жаңа сөздер ұғымындағы сатылық идеясының авторы, Ресей ғалымы Н.З. Котелованың еңбектері дәлел бола алады, бұл идеяның негізінде сөздер ұғымының үш басқышы немесе үш сатысы туралы ілімі жатыр. Сонымен, сөз ұғымының бірінші сатысы – бұл сөйлесудің әрқилы талаптарынан туындаған, нақты сөйлесушінің сөзінде сол сөздің пайда болуы; екінші сатысы сол сөздің тыңдаушының сөзіне қосылуы; үшінші сатысы – сол сөздің жаппай қолданысқа енуі. Сөздің сатылы дамуына құрылған неологиялық сөздіктер типологиясына сәйкес тілдегі жаңа сөздің ұғымын көрсететін басылымдардың үш түрі бар: бұл: а) күтілмеген тілдік өзгерістер легін көрсететін жыл сайынғы сөздіктер; ә) он жылдық кезеңді қамтитын анықтамалық-сөздіктер, немесе Н.З. Котелованың жаңа сөздер мен мағыналардың, терминология бойынша «онжылдық» сөздіктері [6; 7; 8]; б) неологиялық түсіндірме сөздіктер немесе бірнеше онжылдықта пайда болған сөздерді қамтитын, әлі академиялық түсіндірме сөздіктерге енбеген, бірақ жалпы қолданыста (узуста) орныққан [8, 50] неологизмдер банкі. Егер сөздіктердің алғашқы екі түрі жаңа сөзді сипаттау міндетімен шектелсе және алдына нормативтік мақсаттар қоймаса, сөздіктің үшінші түрі қалыпты норма жүйесіне жатады: тек «уақыт сынағынан өткен», жалпы тілдік игілікке айналып, әдеби тілге енген сөздерді ғана қабылдайды.

Лексикография тәжірибесінде сыртқы өлшемдерді (кіріспе бөлімнің болуын, қысқартулар тізімін, сөздіктің өзін, қосымшаларды), сөздік құрастырудың негізгі өлшемдерін (қолданушының болашағы тұрғысынан сөздіктің міндетін), тілдік тұлғаларға (жазушыларға, журналистерге, филологтарға, аудармашыларға), студенттерге, қарым-қатынас саласы қызметкерлеріне және т.б. арналған сөздік көздерінің саны мен сапасын, сөздіктің макро және микроқұрылымын (материалдың орналасуының дәстүрлі әліппелік ұстанымын, сөздік мақаласының кем дегенде төрт бөліктен: бас сөзден, грамматикалық белгіден, дефициядан, дәйексөзден (цитатадан құралу міндеттілігін) анықтайтын белгілі ұстанымдар бар.

Оның үстіне, қазіргі неографияда сөздік корпусын құрастыру және неологиялық типтегі сөздік мақаласының анықтамалықтарын дайындау мақсатында арнайы ұсыныстар жасалды. Мәселен, неологизмдер сөздігінде:

- сөздермен бірге басқа да лексикалық жаңалықтарды да, мәселен, сөздердің жаңа мағыналарын, жаңа морфемаларды, тұрақты сөз тіркестерін (дәстүрлі түсіндірме сөздікте сөз сөзтізбенің негізгі элементі болып табылады) белгілеп қою мақсатқа лайық болуы керек;

- авторлық сөз тіркестері болмауы тиіс: жаңа сөз шынайы және қатаң құжаттық мәнмәтіндер күйінде (авторлық сөз тіркестері ерекшелігі болып табылатын кейбір түсіндірме сөздіктерден өзгеше) берілуі керек.

- көркемдеу материалы міндетті (түсіндірме сөздікте көркемдеу материалы факультативті);

- сөздің этимологиясын барынша толық және дәл келтіру қажет, бұл оның семантикалық-деривациялық «уәжін» айқындайды және жаңа сөздік бірлігінің мағынасы мен қолданысына демеу болады:

- сонымен қатар, белгіленген тілдік бірліктер қолданылатын мәнмәтіннің құжаттық және жағдаяттық құрамдас бөліктерін нақтылау үшін ақпараттық категориялар жүйесін үнемі жетілдіріп отыру, белгілердің қосымша әрекет-тәсілдерін енгізу ұсынылады.

Бұл сөздік мақаласын прагматикалық аймақпен толықтыру, яғни жаңа сөзді: а) әлеуметтік және кәсіби көрсеткіш; ә) жаңа сөздік бірлігін жасына, ұлтына, аумақтық ерекшелігіне қарай қолдану; б) жағдайдың үндестігі (ресми – бейтарап – ресми емес); в) сөздің диахроникалық тереңдігі (архаикалық – тарихи – жаңа); г) оны қолданудың жиілігі бойынша сипаттауға мүмкіндік береді. Бұдан байқайтынымыз, сөзтізбе сөздік мақаласына прагматикалық аймақтың енгізілуі неологизмдерді сөздік қолданушы мүддесінде дәлірек лексикографиялық сипаттауға жағдай жасайды, бұл тілге дұрыс көзқарасты қалыптастырады.

Қорытындылай келе, қазақ тілі жаңа сөздерінің сөздіктерін қалыптастыру «тіл тұтынушысы» көзқарасы тұрғысынан жасалған белгілі бір өлшемдер (критерийлер) негізінде жүзеге асырылады. Жаңа лексикалық бірліктерді сипаттауға арналған лексикографиялық басылымдар жаңадан пайда болған сөздер жайлы барынша толық ақпарат береді: жұртшылық тарапынан жаңа атаулардың қабылдану деңгейін анықтайды, ойды жеткізудің құралдары мен тілдік формаларының даму сипатын көрсетеді, сөздіктің мақсаттары мен міндеттері, оның макро және микроқұрылымын қалыптастыратын көздері мен өлшемдері туралы мағлұмат береді, бұл аталым (номинация) актілерінде көрініс табатын адамзат қоғамы тарихын дәл бақылап отыруға мүмкіндік береді әрі «тіл тұтынушысының» жаңа сөзді дұрыс түсініп қабылдауына зор септігін тигізеді.

Белгілі мерзімде жаңа сөздер мен жаңа қолданыстардың қосылуын тіркеп отыратын тарихи басылым болғандықтан жаңа атаулар сөздігі тіл мен қоғам дамуының дәлелі болып табылатыны сөзсіз. Нақты айтқанда, белгілі тарихи кезеңнің мәдени түрлілігін, соның ішінде тілдегі жаңалықтар арқылы қоғамдағы өзгерістердің бағыттарын, күшін, сандық көрсеткіштерін тіркей келе, бұл неографиялық еңбек өз заманының маңызды белгісіне айналады.

Әдебиеттер тізімі

1 Құрманбайұлы Ш. Жаңа атаулар мен жаңа қолданыстар. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2012. – 256 б.

2 Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка: учеб. пособ. для инс-тов и фак-тов иностр. яз. – М.: Высшая школа, 1989. -126 с

3 Алдаш А. Сөз мәдениеті: жаңа қолданыстар негізінде. Монография. –Алматы: Сардар, 2015. 43-б.

4 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілі – 60 жылда (дамуындағы тенденциялар) // Қаз ССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. 1977. – №3. – Б. 1-8.

5 Сыздық Р.Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – А., 2009. – 181 б.

6 Сыздықова Р., Сарыбаев Ш., Алдашева А., Уәлиев Н. Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. – Алматы: Ғылым, 1990.-136 б.; Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі

жаңа атаулар мен қысқарған сөздер. – Астана: ІС-Сервис ЖШС, 2009. – 256 б.

7 Новое в русской лексике.Словарные материалы. /Под ред. Н.З.Котеловой. – М.: Русский язык, 1980; 1981; 1986.

8 Котелова Н.З. Проект словаря новых слов. – Л., 1982. – 210 с.

В статье рассматривается социальная потребность в словаре новых слов и значений, появившихся в казахском языке в годы независимости, а также роль функционирования и развития государственного казахского языка. На основе анализа теоретико-практических исследований в области лексикографии приводится описание основных принципов составления словаря неологизмов. С учетом требований современной неологии и неографии, дается характеристика критериев отбора словника и разработки словарной статьи.

The article considers the social need of the new words and the using in the dictionary, appeared in the Kazakh language in the years of independence, also its role in the functioning and development of the state Kazakh language. It describes the basic principles of compiling a dictionary of neologisms on the basis of the latest theoretical and practical research in the field of lexicography. Taking into account the reguirements of modern neology and neography and the development of the glossary are given in this article.

УДК 81.42

С.Н. Касенов, А.О. Мукашева
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
muk-ak-om@mail.ru

О РОЛИ ВЫДЕЛИТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ТЕКСТЕ УСТНОЙ ЛЕКТОРСКОЙ РЕЧИ

Статья посвящена темо-рематической организации устно-научной речи, в структуре которой особое внимание уделяется выделительным словам, выполняющим в тексте функцию актуализаторов. Благодаря им устанавливается контакт между лектором и аудиторией, что способствует активизации внимания слушателя.

Ключевые слова: актуализатор, актуализация, маркированность/немаркированность, контактоустановление, лекторский текст, интонационное членение.

В устной научной речи, особенно в лекторской, частотны особые выделительные слова, на которых акцентируется внимание слушателя. Такие слова как бы сигнализируют о том, что дальше последует релевантная информация. Подобные выделительные слова предваряют вопрос, на который чаще всего сам лектор и отвечает. Отличие таких конструкций от вопросо-ответных единств в том, что вопрос-ответ умещаются в плоскость одного предложения (в границах одного предложения), тогда как вопросо-ответные единства двухчастны: первая конструкция содержит вопрос, вторая – ответ.

Конструкции с выделительными словами – одно из многих средств, способствующих полному и неискаженному восприятию речи адресатом.

«Актуализация в широком смысле этого слова заключается в переводе языка в речь: Актуализация на уровне синтаксиса – это приспособление синтаксической структуры к выражению коммуникативного задания». [1, 347]

«Как актуализируется то или иное конкретное высказывание, зависит от многих конситуативных факторов данного речевого акта. В этом смысле актуализация – явление речевое. Средства же актуализации и правила их применения принадлежат языку» [1, 348]

Одним из таких средств актуализации и являются особые выделительные слова, которые в дальнейшем мы будем называть – актуализаторами (типа *что*) Она *что? Пришла?*

Эти выделительные слова очень тесно связаны с интонационной членимостью высказывания: одно малоупотребительно без другого.

Вслед за исследователями разговорной речи особые выделительные слова, сопровождающие актуализацию, мы также будем именовать актуализаторами.

Благодаря актуализаторам и интонационной расчлененности речевой цепи на два отдельных сегмента, актуализация выражается более ярко и сильно, чем при нерасчлененности высказывания на отдельные сегменты.

По мнению исследователей разговорной речи, если рассматривать такую силу актуализации в отношении дихотомии говорящий/слушающий, то эта актуализация играет на слушающего (подчеркнуто нами).

Мы согласны с этим мнением. Приведем примеры, которые бы подтвердили сказанное. *А что же Пушкин? осуждает Сальери? (ср.: нерасчлененное высказывание Пушкин осуждает Сальери?)* Первое высказывание, безусловно, ярче и выразительнее второго благодаря актуализатору *что* и интонационной расчлененности.

Используя в своей речи высказывания с лексическими актуализаторами и интонационной расчлененностью, лектор прежде всего ориентируется на аудиторию.

Актуализаторы, сопровождающие интонационное членение в лекторском тексте, – следующие: *что, так, да, верно, правильно, хорошо*, (последние три – в значении *да*). Несмотря на различный морфологический статус, все перечисленные выше слова обладают общей функцией: служат в качестве средств актуализации компонентов высказывания.

Высказывания с актуализатором и интонационной членимостью на синтагмы имеют свою формулу строения: 1) препозиция актуализаторов по отношению к актуализированным компонентам; 2) выделенность этих компонентов в особую синтагму.

Поскольку высказывания с актуализаторами имеют вопросительный характер в целом, то и интонация имеет соответствующую «окраску»: часть, стоящая за синтагмой с актуализтором, произносится с интонацией повышения.

Актуализатор, выделяя ту или иную часть высказывания в отдельную синтагму, служит важнейшим средством дифференциации общего (в позиции перед предикатом) и частичного (в позиции перед другими членами) вопросов.

Актуализатор *ЧТО*

Являясь по морфологической природе вопросительным местоимением, *что* употребляется в вопросительных высказываниях и актуализирует в качестве ремы те части, на которые направлен вопрос.

В устном лекторском тексте актуализатор *что* зафиксирован в подавляющем большинстве случаев в начале всего высказывания. *Что-инициальное актуализирует* как бы высказывание вообще.

В разговорной речи *что*-актуализатор выполняет две функции: **слововыделительную** (в случае употребления *что* не в начале высказывания) и **контактоустанавливающую** (при употреблении *что* в инициальной позиции в начале высказывания). Можно квалифицировать функцию *что* в начале всего высказывания и в кодифицированном литературном языке как контактоустанавливающую. Необходимо с этим мнением согласиться, но с некоторыми оговорками. Поясним, что мы имеем в виду.

Для опытного лектора, как было отмечено, установление контакта с аудиторией – вопрос само собой разумеющийся и не вызывающий затруднений. И одним из приемов активизации внимания и является прием использования *что*-актуализатора в речи. С его

помощью лектор сигнализирует аудитории о том, что сейчас прозвучит вопрос, своеобразный по построению, на который аудитория может и не отвечать, так как лектор в любом случае ответит сам. Тем более они носят полуриторический» характер. Однако адресат может сделать попытку дать ответ на прозвучавший вопрос – либо вслух, бросив в качестве реплики из аудитории, либо про себя, как бы проверяя сам себя. В этом и заключается специфика устной лекторской речи.

Чаще всего, по нашим наблюдениям, есть несколько человек в аудитории, которые внимательно следят за ходом мысли лектора и, если звучит вопрос, они все вместе (вразнобой) или поодиночке реагируют на него: дают ответы. И лектор «как бы отталкивается» от их ответов, он удовлетворен, «канал обратной связи» работает, значит, он может продолжать дальше.

В разговорной речи высказывания с лексическими актуализаторами использует одно лицо, реагирует на них другое лицо, иначе говоря – высказывания, о которых идет речь, используются в диалогах. Однако ответная реакция второго человека не всегда выражается языковыми средствами: в ход могут идти кинетические и мимические средства. Например, на вопрос: *Он что? пришел?* Могут быть ответы: *Да//*; *Пришел//*, и в качестве положительного ответа – кивок головой или красноречивый указательный жест на предмет гардероба пришедшего: одежду (знак того, что «он» пришел).

В речи же лектора паралингвистические средства используются наряду с языковыми, но ни в коем случае не самостоятельно. Такова специфика жанра лекции.

Высказывания со *что*-актуализаторами в начале высказывания рассматриваются нами в различных позициях. *Что*-актуализатор не в начале высказывания:

Что-актуализатор не в инициальной позиции в начале высказывания актуализирует тот компонент высказывания, перед которым стоит, - в позиции перед главным членом однокомпонентного предложения (главная часть сложноподчиненного предложения): *А если в именительном падеже единственного числа в словарной форме нулевая флексия/ это что? обязательно?*

Перед глаголом-сказуемым двухкомпонентного предложения: (1) *Лингвистика что? стоит на месте? (2) Все существительные* ***что? строят такие пары по числу?***

Перед подлежащим, вынесенным в сегменты с повтором, наряду со *что* – частица *а*:

Значит вот это самое общее представление о функционально-семантическом поле/ потому что у него есть некоторая оппозиция// а <u>что</u> оппозиция? … //

Актуализатор *что* может выделять приглагольный член с объектным значением: *Ну/ наверно мы должны сказать о причастиях и деепричастиях/ как какой-то периферийной области/ которая обслуживает что? отношения порядка/ упорядоченности?*

В следующем высказывании лектор, задав вопрос с помощью *что*-актуализатора, выделяет приглагольный член с объектным значением. Сам же и отвечает на вопрос, однако вместо ожидаемой «интонации точки» - вновь вопросительная интонация: в конце высказывания употребляется актуализатор *так*: *Можно ли ответить на вопрос Что нового? – Грачи// или Улетели// Вообще реально можно такой диалог услышать// Но ведь это означает <u>что</u>? Что отвечающий/ он как-то не учитывает интересы задавшего ему вопрос/ <u>так</u>?*

На самом деле вопрос не требует ответа. Для актуализаторов в конце высказывания не важно, контактно или дисконтактно с ними располагаются актуализуемые слова. Последние могут занимать разные места в высказывании.

Актуализаторы в конце высказывания преимущественно выступают в качестве контактоустанавливающих средств. Лектор таким образом проверяет надежность работы «канала связи» [3].

Актуализатор *да*

Этот актуализатор, так же, как и *верно, правильно, хорошо* в значении *да*, выполняет функцию актуализации компонентов высказывания, на которые направлен вопрос.

Все актуализаторы располагаются в конце высказывания. По мнению О.А.Лаптевой, такие контактоустанавливающие средства выполняют еще и делимитативную функцию в тексте: (1) *Ну/ нормальное в общем-то предложение/ У нас сегодня гости/ мамин брат приехал/ да?* (2) *А фильм знаете какой был? «Земля Санникова»// По Ефремову/ да?* В (1) актуализуемое слово (нормальное) располагается неконтактно с актуализатором. Порядок слов – субъективный. (Ср.: Предложение *У нас сегодня гости/ мамин брат приехал в общем-то нормальное/ да?*). В роли именного предиката – слово с «широким» значением «нормальное».

В (2) актуализуемое слово и актуализатор располагаются контактно.

В примерах ниже - то же самое. *Да* актуализует именной предикат (3), а в (4) - состав подлежащего. (3) *Это немножко экзотика/* ***да****?* (4) *Мы знаем, что в русском языке/ есть категории одушевленности/ неодушевленности/* ***да***?

В следующем высказывании актуализуется его конец: (5) *Если в именительном падеже/ существительное имеет в качестве флексии –о или –е/ вот тут мы на коне[2]// Тут средний род[3]// Тут все хорошо[4]// да?*

Как кажется, актуализатор *да*, помещенный в конце высказывания, актуализует не только ту предикативную единицу, которая располагается непосредственно перед ним, но и две предыдущие – третью и вторую (главную часть сложноподчиненного предложения), так как они синонимичны, к тому же имеют одинаковое синтаксическое строение (N_1 Cop N… (Adj).

Однако можно интерпретировать и по-другому, хотя актуализация всех трех перечисленных единиц (ПЕ) остается в силе: Между ПЕ-2 и ПЕ-3 – причинные отношения (*Мы на коне, так как (потому что) тут средний род*). Между (ПЕ-2 + ПЕ-3) и ПЕ-4 – отношения следствия вывода (*Мы на коне, так как тут средний род, поэтому тут все хорошо*). Какие бы отношения между предикативными частями ни устанавливались, на функцию актуализатора это не влияет: *Но есть существительные которые/ как это в школе вас учили? Какие там есть? Singularia tantum/ да? И Pluralia tantum//…*

В приведенном высказывании как ярком примере «устности» вместо ожидаемой придаточной части после союзного слова *который* следует вопрос к аудитории? Не дожидаясь ответа, лектор отвечает сам. Актуализуемых компонентов два, однако актуализатор ***да*** «помещается» между ними. (Ср. *Sing tantum и Pluralia tantum/ да. Sing tantum/ да? И Pluralia tantum/ да?*)

Актуализатор верно

Верно – наречие по морфологической принадлежности.

В наших примерах выполняет функцию актуализатора в указанном «*да*-значении», утеряв свое наречное значение. Позиция актуализатора – конец высказывания.

«Или»/ разделительный союз/ и никаких отношений он выражать не может/ верно?

Инвертированный порядок слов во 2-й ПЕ (или субъективный порядок в плане актуального членения) усиливает актуализацию.То же самое в следующем высказывании: *Но за формами скрываются смыслы/ которые этими формами представлены/ верно?*

Прямой порядок (объективный) актуализуемой части высказывания: *А вот эти доминанты уже представляют собой как правило/ оппозитивные системы/ то есть они представляют собой/ настоящие категории/ верно?*

Правильно в значении *да*.

Правильно – также наречие по морфологическому статусу. Выполняет функцию актуализатора. *…Если перед нами ножницы/ дома/ что угодно/ это будет значит хорошие/ и соответственно были/ правильно?*

Так в значении *да*

Так – местоименное наречие в функции актуализатора. Располагается в конце высказывания. *Средства сочинительной формы связи я уже попытался назвать/ так?*

Я подошел к сидящему человеку. Когда я подошел/ он посмотрел на меня// [пример Всеволодовой М.В.] Значит это настоящее время/ так?

Актуализатор *так* + усилительная частица *ведь*: *Иногда говорится/ что подлежащее обозначает предмет/ о котором идет речь в предложении// На этом основании/ в предложении «Нам принесли телеграмму» / надо считать, что подлежащее здесь «телеграмма» / Так ведь?*

Делексикализованный глагол *понимаете* в функции актуализатора *да*. *...А если там мягкий согласный/ то это темное дело// может быть это гвоздь/ а может быть это кость/ понимаете?*

Правда в значении *да*

Правда – существительное по морфологической природе. Утеряв свое лексическое значение и морфологический статус, также выполняет функцию выделительного слова.

Жажда для нас/ это желание пить/ правда?

Таким образом, были рассмотрены вопросительные актуализаторы группы *да*. Как кажется, все актуализаторы способны замещать друг друга, кроме *хорошо*, *правда*.

На наш взгляд, указанная группа актуализаторов образует **систему**. И в этой системе актуализатор *да* является немаркированным, так как он способен замещать все другие актуализаторы, если иметь в виду закономерности таких замещений и возможность расположить указанные актуализаторы по принципу маркированности/ немаркированности их синтагматических свойств.

Актуализатор *так* может считаться немаркированным: все, что сочетается с *да*, сочетается с *так* и – наоборот.

Актуализаторы *верно*, *правильно* маркированы по отношению к *да* и *так*, но являются немаркированными по отношению к *хорошо* и *правда:* все, что сочетается с *верно* и *правильно,* не всегда может сочетаться с *хорошо* и *правда*.

Таким образом, как показал вышеприведенный анализ, особые выделительные слова в устной лекторской речи, являясь одним из средств актуализации наряду с интонационной расчлененностью речи на синтагмы и фразы, выполняют еще и контактоустанавливающую функцию, являясь еще и средством активизации внимания адресата.

Высказывания с подобными словами – прерогатива устной речи, в том числе и научной, письменной речи они не свойственны.

Мақала мәтінде өзектендіруші қызметін атқаратын, айырықша сөздерге ерекше назар аударуға мүмкіндік беретін, ауызша ғылыми сөйлеу стилінің тема-ремалық ұйымдастырылуына арналған.Мұндай сөздер дәріскер мен тыңдаушылар арасында байланыс орнатуға негіз болады да, олардың зейінін шоғырландыруға мүмкіндік жасайды.

The article is devoted to the theme and rheme organization of oral scientific speech where the structure focuses on intensifying words that function as actualizers in the text. Due to these words the contact is made between the lecturer and the audience that helps to activate the listener's attention.

Список литературы

1 Русская разговорная речь. – М.: 1973. – С. 347-348.

2 Русская разговорная речь. Тексты. – М.: Наука, 1978. - 307 с.

3 Девкин В.Д. Диалог. Немецкая разговорная речь. – М.: Высшая школа, 1981.

4 Скребнев Ю.М. Введение в коллоквиалистику. /Под ред. О.Б. Сиротининой. – Саратов, 1985. - 210 с.

5 Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис. – М., 1976.

ӘОЖ 81:001.12/.18

Қ.К. Кенжеқанова, М.А. Жанабекова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
kura87.87@mail.ru, magulsim@mail.ru

ҚАЙТАЛАМАЛАР САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ ЫҚПАЛ ЕТУШІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АМАЛ РЕТІНДЕ

Мақалада қайталамалар баспасөздің прагматикалық әлеуетін арттыруда қолданылатын тәсілдердің бір түрі ретінде қарастырылады. Жалпы қайталамаға ғалым-зерттеушілер тарапынан анықтамалар беріледі.

Саяси дискурста көрініс табатын қайталамалардың прагматикалық қызметі қайталамалардың түрлері арқылы беріледі: дыбыстық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік. Қайталамалардың әрбір түріне нақты мысалдар келтіріліп, тілдік бірліктер талданған және сәйкесінше олардың қызметтері де көрсетілген.

Газет беттерінде қолданылатын қайталамалардың барлық түрлері келесідей прагматикалық қызмет атқарады: ақпаратты әуезді ету; ойды дұрыс интерпретациялаңдыруға жетелеу; адресатқа эмоциялық тұрғыдан әсер ету арқылы оны еріксіз түрде әрекетке итермелеу; ойдың бірізділігін, ұйымдасқандығын көрсету; ақпаратты нақтылау, сипаттау және санамалау және т.б.

Тірек сөздер: қайталама, саяси дискурс, прагматикалық функция, қайталама түрлері.

Баспасөздің прагматикалық әлеуетін арттыруда қолданылатын тәсілдердің бір түрі – қазақ баспасөз тіліндегі *қайталамалардың қолданысы*. Қайталама дегеніміздің өзі – аты айтып тұрғандай тілдік бірліктердің әр түрлі деңгейлерде белгілі бір мақсатта қайталанып қолданылуы. Ал қайталамалардың табиғатын жан-жақты зерттеген О. Бүркітов «қайталама деп кез келген тілдік бірліктер мен құрылымдардың түрлі-түрлі сипатта, сан түрлі мақсатта және түрлі позицияда қайталанып қолданалуы», – деп анықтайды [1, 69].

Қайталамаларды прагматикалық жақтан қарастырған Н.Ж. Даулеткереева «қайталамалар тілдің барлық саласын – фонетика, лексика, грамматика саласын қамтып, стилистика тұрғысынан мәтін түзу, мәтін дамыту, көркемдеу қызметтерін атқарса, прагматикалық тұрғыдан адресанттың адресатқа түрлі мақсатта әсер етуін жүзеге асырады», – деп тілдік қайталамалардың прагматикалық жағына назар аударады [2, 36]. Ал Қ.Ө. Есенова қайталамаларды «газет мәтінің прагматикалық әсерін күшейту мақсатымен кеңінен қолданып жүрген тәсілдердің бірі» ретінде анықтап, оны *«прагматикалық интенсификатор»,* – деп атайды, «мағыналық құрамында прагматикалық компоненті бар бірліктер жай түсініліп қана қоймайды, оқырманның көңіл-күйіне де әсер етеді. Осындай прагматикалық компоненттердің қатарына жататын тілдік қайталамалар ғылыми әдебиетте прагматикалық интенсификаторлар деп аталады» [3, 223]. Яғни, баспасөз беттерінде қолданып жүрген қайталамалардың прагматикалық функциясы ғылымда аса қызығушылық тудырып отыр.

Бүгінгі тіл білімінде қайталамалар *дыбыстық қайталамалар, морфологиялық қайталамалар, лексикалық қайталамалар, және синтаксистік қайталамалар* деген түрлерге бөлініп жүр. Енді осы қайталамалардың әрбір түріне мысалдар келтіріп, олардың прагматикалық қызметтің мәнін ашып көрейік.

Дыбыстық қайталамалар дыбыстардың қайталануына негізделген ең жиі кездесетін қайталамалар түріне жатады. Баспасөз беттерінің тақырыпаттарында кездесетін дыбыстық қайталамалар адресатты қызықтырып, назарын аудартады. Олар тіпті мақала тақырыпаттарын жеңілдетіп, қабылдауды оңайлатып, оны дұрыс интерпретациялауға

жетелейді. Мысалы, ***Ұрандатпай ұйымдастырған ұтады*** (Е.Қ., 4 ақпан 2014), ***Ұлтты ұйытар ұлағат*** (Е.Қ., 5 ақпан 2014).

Думан Анаштың ***«Ұлт пен ұлыс ұйытқысы»*** деген тақырыпатпен жарияланған мақаласы ассонанстық дыбыстық қайталама көмегі арқылы жасалған. Мәтінде дыбыстық қайталаманың аллитерация түрлері қолданылғанын байқаса болады. Мысалы:

– ***Т****әуелсіздікпен қайта оралған құндылықтарымыздың* ***б****ірі және* ***б****ірегейі, ата-бабаларымыздың ұстанған ислам діні екенінде дау жоқ. Халық дәстүрімен үйлесімін тапқан ұлағатты дініміз тәуелсіздікпен* ***б****ірге* ***т****үлеп, қанатын кең жайып келеді. Құрбандық шалу тек мал* ***б****ауыздаумен ғана шектелмейді. Онда адамның ішкі ниеті, шын пейілі, дінге* ***б****екемдігі,* ***т****ақуалығы,* ***б****асқаларға жанашырлығы* ***т****аразыға* ***т****үседі,* ***п****енденің* ***п****ендешілігі мен жомарттығы сыналады.* ***Б****ереке мен* ***б****ірлік мерекесі* ***б****аршамызға құт әкелсін! – деді өңір* ***б****асшысы* ***Б****ердібек Сапарбаев* (Е.Қ., 7 қазан 2014). Мақала авторы мақала тақырыпаты арқылы адресаттың назарын аудартады. Ұлт пен ұлыстың ұйытқысы және тәуелсіздікпен қайта оралған құндылықтарымыздың бірі мен бірегейі ретінде дінді қастерлеуге, оны дұрыс түсінуге шақырады.

Дыбыстық қайталамалар айтылайын деген ойды, ақпараттың қабылдануын жеңілдете, оңайлата түседі. Тіпті дыбыстық қайталамалардың қолданысы үндестікпен айтылып, оған ырғақтық тән болып келеді.

Қайталамалардың келесі түрі **морфологиялық қайталамалар**. Морфологиялық қайталамалар сөз құрамының (аффикстердің, сөз таптарының) қайталамасына негізделеді. Енді аффикстік қайталамаға мысалдар беріп көрелік. Мысалы:

Ал осы ***Тәуелсіздігіміз*** *төбеден салбырап түсе* ***қалған*** *жоқ.* ***Бұл Тәуелсіздік*** *еркіндігінің өздігінен өзгенің қолына ұстата салмайтын ұлан дала ұлдарының ұлы шайқастарында шыңдал****ған****.* ***Бұл тәуелсіздік*** *бодандық бұғауынан бұлқын****ған*** *қайсар қазақ қанымен суырыл****ған****.* ***Бұл Тәуелсіздік*** *халық шежіресінде көмескіленбе****ген*** *ірілі-ұсақты ұлт-азаттық көтерілістерімен шыңдал****ған****.* ***Бұл Тәуелсіздік*** *Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың сара басшылығымен ғасырға парапар даму жолынан өт****кен****, бүгінгі ұландар қайсарлығымен нығай****ған*** (Е.Қ., 17 желтоқсан 2011).

Келтірілген мысалда есімшенің *-ған* жұрнағы өте ұтымды пайдаланылған. Адресант аффикстік қайталаманы пайдалана отырып, адресат санасына тәуелсіздік қазақ халқының қасиетті құндылығы екенін, еліміз тәуелсіздік жолында қаншама қиын да қыстау кезеңдерден өткенін тарих тұрғысынан санамалап беру арқылы сол кезеңдерді еске алуға еріксіз түрде итермелейді және оған экспрессиялық реңк береді. Сонымен қатар, бұл мысалда зат есім мен есімдіктің бірнеше рет қайталанғанын байқауға болады. *«Тәуелсіздік»* зат есімі мен *«бұл»* есімдігінің қайталануы – елдің, біздің тәуелсіздігімізге баса назар аудару үшін жасалған прагматикалық амал. Солай ете отыра адресатты тәуелсіздікті қорғауға шақырады, патриоттық сезімді оятады, тәуелсіздікті қастерлеуге тәрбиелейді.

Келесі мысал тіптен қызық. Бұл мысалда морфологияық қайталаманың түрлі амалдары кешенді түрде қолданылған:

Елдің туы берік қолда!

Бүгін *– ел тарихындағы елеулі* ***күндердің*** *бірі.* ***Бүгін*** *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың қызметіне ресми кірісуіне орай салтанатты Ұлықтау рәсімі – инагурациясы өтетін* ***күн****.*

*Сол ақ киіздің үстіне тұр****ып*** *Президент: «Дана бабалар дәстүрімен осы салтанатты сәттегі сөзімді алдымен ата-жұртыма, қасиетті халқыма арнаймын!», – деп бастады өз сөзін. «****Бүгінгі күн*** *– қазақ елінің шежіресіне мәңгі енетін* ***күн****. Тарихтың талай бұралаң белесінен өт****іп****, бұл* ***күнге*** *де жет****іп*** *отыр****мыз****. Бәрін* ***де*** *көр****ген*** *халық****пыз****, бәріне көн****ген*** *халық****пыз****. Ежелден еркін****дік****ті аң****сап****, азат****тық****ты көкс****еп*** *келе жат****қан*** *еліміздің басына талай рет бақ* ***та*** *орн****ап****, бағы* ***да*** *тай****ып****, сағы* ***да*** *сын****ған****, қилы кезең, зар заманға* ***да*** *талай ұшыра****ған****. Айқайла****п*** *жүр****іп*** *ашаршылыққа ұрын****ып****, ұранд****ап*** *жүр****іп*** *ұлт мүддесін ұмыт****қан****ымыз* ***да*** *ақиқат. Шүкір, кештеу* ***де*** *болса ес жи****ып****, еңсе көтер****іп****, егеменді елдің туын* ***да*** *тіге баста****дық****. Қазақ Республикасының Президентін бүкіл халық сайла****ған****ы – осы*

*жолдағы ең биік белестің бірі. Елдің қамын ойлайды, намысын жібермейді деп бір ауыздан сенім арт**қан**дарыңыз үшін шын жүректен алғысымды айтамын. Ел**ім үшін**, халқ**ым үшін**, Қазақстан**ым үшін** тарихтың қай сынағына **да** тәуекел деп бас тігуге дайынмын. Бұл жолда ең алдымен дана халқ**ым**а, дарқан ел**ім**е, ата-бабаның аруағына сүйенемін», – деп қазақтың қара тілімен төгілдіре, баршаны тебіренте сөйледі* (Е.Қ., 8 сәуір 2011).

Бұл мысал морфологиялық қайталаманың аффикстік (*-ып, -іп, -ап, -мыз, -қан, -ған, -мыз, -тық, -тік, -ым, -ім*), сөз таптарының (зат есімнің – *күн*, есімдіктің – *бүгін*, шылаулардың – *да, та, де, үшін*) қайталамалары бүкіл мысал бойында кездеседі. Ел тарихындағы елеулі күндердің бірі болып бүгінгі күн, яғни Елбасының ұлықтау рәсімі өтетін күннің маңыздылығын *күн* және *бүгінгі күн* сөздерін бірнеше рет қайталау арқылы осы күннің ел тарихына енетін күндердің бірі екенін білдіреді және сол күнді есте сақтауға шақырады. Бүгінгі күнге жету үшін қазақ халқы талай қиындықтарды бастап кешірді, талай жақсылықты да көргенін шылауларды қолдана отырып ойдың бірізділігін, ұйымдасқандығын көрсетеді. Шылаулардың қолданысы мәтінге бір жағынан ырғақтық берсе, бір жағынан сол бақ орнаған, бағы тайған кездердің санамалап береді, оны қабылдауды оңайлатады. «*Бәрін **де** көр**ген** халық**пыз**, бәріне көн**ген** халық**пыз**»* дей отыра адресант пен адресаттың үндес, бір мүддені жақтаушылар екенін көрсетеді. Адресат та сол халықтың қамқоршысы, елінің жанашыры екендігін білдіреді. Осындай қиындықпен келген егемендікті уыстан шығарып алмауға уәде берген елбасының сөзінде қолданған *үшін* шылаулары Елбасының халықтың, елдің береке, бірлігін нығайтуға бар күшін салатынына адресат қауымын сендіреді. Осы мақаланы оқи отыра адресат ел тізгіні сенімді тұлғаның басшылығында екеніне күмән келтірмейді.

Сонымен қатар, сөз таптарының ішінде зат есімнің, сын есімнің, есімдіктің қайталамалары көптеп кездеседі. Мысалы:

***Біз** бүгін қариясы қам**сыз**, азаматы алаң**сыз**, ұрпағы уайым**сыз** елдердің қатарына ұмтылдық. **Біз** үшін **көк** аспаны**мыз** ашық, **көк** байрағы**мыз** асқақ болғаннан артық мәртебе жоқ* (Е.Қ., 26 ақпан 2015).

Бұл мысалда *біз* жіктеу есімдігі адресант пен адресаттың пікірлес коммуниканттар екенін білдіреді. Яғни олардың көздеген мақсаты мен прагматикасы бір. *Біз* жіктеу есімдігінің қолданысы адресант пен адресаттың қарым-қатынасын жақындата түседі. Мұнда «өзім/өзге» стратегиясы өте жақсы қолданылған. Болымсыздық мағынаны беретін *-сыз* аффиксі мәтінге жағымды мән береді, адресанттың бағалауы да байқалады. Елдегі жағдайдың *алаңсыз, уайымсыз* болуы оқырман қауымын қуантпаса, ренжіте қоймас. *Көк,* сын есімінің қайталануы да ерекше. «Көк» сөзі – қазақ танымы үшін ауқымы кең сөз, бұл сын есімнің *көк аспан, көк байрақ* сөздерінің тіркесінде қолдануы оған ерекше мән үстеп, мәтіннің экспрессиясын аша түседі.

Сонымен, қайталаманың морфологиялық түрінің аффикстік қайталама, сөз таптарының қайталамасы көптеп кездесетіні анықталды. Олар айтылайын деген ойға баға беріп, ақпаратты нақтылау, сипаттау, санамалау, эмоциялық-бағалауыштық реңк беру, мәтін ырғағын келтіру, ақпаратты ұйымдастыру сияқты қызметтерді атқарып, өзінің діттеген прагматикалық функциясын атқарады.

Қайталамалардың ішінде жиі кездесетін ауқымды қайталама ол – **лексикалық қайталама**. Лексикалық қайталама деп жеке сөздердің немесе сөз тіркестерінің қайталануын айтамыз. Жалпы лексикалық қайталамалар адресатқа адресанттың интенциясын білдіру қызметімен ерекшеленеді. Олар белгілі бір дәрежеде әсер ету, әрекетке итермелеу, сендіру т.б. міндеттерді атқарады [3, 49].

«Әлем таныған тұлға» деген тақырыпатпен берілген мысалда өте көптеген лексикалық қайталамалар кездеседі:

*Ел басына күн туған қиын-қыстау кездерде небір таңдаулы **тұлғаларды** тарих пен саясат сахнасына шығара білген қазақ **халқында** мұндай таңдаулы **тұлға** бар болатын. Бүкіл әлем көз тіккен КСРО Халық депутаттарының алғашқы съезінде Қазақстан*

Министрлер Кеңесінің төрағасы ***Нұрсұлтан Назарбаев*** *топтан озып, суырылып алға шықты.*

Елбасы *билікке келуімен қазақтың жаңа* ***дәуірі*** *басталды. Бұл – егемендік, тәуелсіздік, еркіндік* ***дәуірі****. Бұл ер қазақтың Елбасымен бірге* ***дәуірлеу*** *кезеңі.*

Жұбан ақын айтса айтқандай, қазақ – ***«мың*** *өліп,* ***мың*** *тірілген»* ***халық.*** *Бірақ оның кешігі сақ, ғұн, көк түрік, Алтын Орда, Қазақ хандығы заманында да дәл бүгінгідей* ***атағы*** *аспандап,* ***абыройы*** *асқақтап көрген емес.* ***Халқымызға*** *осы* ***атақ*** *пен* ***абыройды*** *әперген – ұлты үшін туған ұлы қайраткер,* ***әлем таныған тұлға Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев.***

Қазақстан – бүгінде іргесі берік, ынтымағы жарасқан, экономикасы қуатты, саяси жүйесі сараланған, өз жолын, өз болашағын айқындаған, әлемдік қауымдастық алдындағы беделі биік мемлекет. Оның туған ***халқын*** *заманының сан алуан сынынан аман алып шығып,* ***биіктен биікке*** *бастап келе жатқан,* ***әлем таныған тұлға*** *–* ***Елбасы*** *бар. Ендеше,* ***Елбасымен*** *бірге өркениет биігін бағындыра берейік, ардақты ағайын!* (Е.Қ., 2 шілде 2014).

Берілген мысал, ең алдымен ақпараттық сипат алады. Адресат санасында *«әлем таныған тұлға кім»* екен деген сұрақ туындайды. Бәлкім бұл сұрақтың жауабын білетін де болар, алайда мақаланың алғашқы сөйлемдерін оқып, адресат сұрағына нақты жауап табады. Яғни адресатты, ең біріншіден, мақаланың тақырыпаты қызықтырады. Ол тұлға елге *атақ* пен *абыройды* әперген жай ғана тұлға емес, халықаралық мәртебеге ие *әлем таныған тұлға* екендігі адресат кеудесіне мақтаныш сезімін ұялатады. Мақала қазақ халқының *әлем таныған тұлғасы* бар екені тағы бір қайталауы оған тағы бір рет акцент түсіріп, елбасының мәртебесін асқақтата отырып, еліміздің болашағын елбасымен байланыстыруға үгіттейді.

Келесі қайталама түрі ол – **синтаксистік қайталама.** Синтаксистік қайталама сөйлемде бірдей сөйлем мүшелерінің, толықтай сөйлемнің және кей кезде ойдың қайталануымен жасалады. Мысалы:

Конституция – қасиетті құжат, бірақ ол Құран емес!

Саяси сын айтқандарды аяусыз қудалап, соттап түрмеге жауып жатыр, ***«демократия» осы ма?*** *Ел ішін діни экстремизм жайлап, әрі жаулап алды, билік алдын-ала қам жасамай, тек қырып салуды ғана біледі,* ***«зайырлығың» осы ма?*** *Адам құқығы тапталып, парасыз не сотта, не полицияда шаруаң шешілмей жатады,* ***«құқықтығың» осы ма?*** *Қоғам бір-біріне кереғар, бірі тоңып, екіншісі тойып секіргендерге жіктеліп жатса,* ***«әлеуметтігің» осы ма?*** (Ж.А., 30 тамыз 2012).

Келтірілген мысалда синтаксистік қайталама бірыңғай сөйлем мүшелерінің және риторикалық сұрақтың қайталануы арқылы жасалып отыр. Бұл үзіндінің прагматикалық әлеуеті мықты және тереңде жатыр. Адресант елде белең алып отырған қиыншылықтар мен саясаттың кемшіліктеріне налыйды, қынжылады, халықтың көзін ашуға тырысады. Адресант өзі қалаған деректерге ғана адресаттың назарын аудартып тұр.

«Мәңгілік Елдің Нұрлы Жолы» атты тақырыпатпен берілген үзіндіде *«Мәңгілік Ел» дегеніміз* деген сөз тіркесі үш мәрте қайталанып отыр. Бұл қайталаманың прагматикалық мәні – елдегі ұлттық идеяның маңыздылығын көрсету, елдің қажырлы еңбегінің арқасында асыл арман-тілектерінің орындалуы осы «Мәңгілік ел» атануында екеніне сендіреді. Мысалы:

«Мәңгілік Ел» дегеніміз *– Қазақстанның Мемлекеттілігі мен Тәуелсіздігінің мызғымастығына және мәңгілігіне жоғары деңгейде ұмтылуы.*

«Мәңгілік Ел» дегеніміз *– әлем тарихының буырқанған ағысында өзін-өзі танытуға ұмтылған халқымыздың ғасырлық арман-мүдделірінің орындалуы.*

«Мәңгілік Ел» дегеніміз *– бір ел, бір халық, бір тағдыр* (Е.Қ., 1 желтоқсан 2014).

Баспасөз беттерінде осы «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы көптеп көрініс тапқан. Осы идея түрлі басылымдарда өз жалғасын тауып отыр. Келтірілген «*Елбасының «Мәңгілік ел» сөзінің ұғымы өте терең»* атты тақырыпатпен берілген мысалда елдің «мәңгілік ел» атануы үшін бес түрлі ұстаным керек екендігін айтады. Сол бес ұстанымды бірдей сөйлемдер түрінде беру арқылы адресант, біріншіден, адресаттың назарын еріксіз түрде қаратады, екіншіден,

сол бес түрлі ұстанымның түрлеріне ерекше баса назар аударту арқылы сол құндылықтарды сақтауға, ұмытпауға үгіттейді. Мысалда ол былайша көрініс тапқан:

- *Қысқаша айтқанда, **«Мәңгілік ел» дегеніміз**, бұл – ғұмыры мың жылға созылып, тұғыры таймаған алдыңғы қатарлы алпауыт ел деген сөз. Бірақ ол үшін ерекшеліктердің төмендегідей бес ұстанымы болуы шарт. **Бірінші – діннің сақталуы. Екінші – нәпсі, жанның сақталуы. Үшінші – нәсілдің қорғалуы. Төртінші - мал-мүліктің қорғалуы. Бесінші – ақыл мен ой-сананың, оның ішінде сана еркіндігінің сақталуы*** (А., 1 наурыз 2013).

Келесі мақаладан берілген үзінді өң бойы синтаксистік қайталамаларға толы. Бірдей қайталамаларды қолдану арқылы адресант *тыныштық, татулық, тұрақтылық* сияқты құндылықтарды құрметтеуге, оны көзіміздің қарашығындай сақтауға шақырады. Осы құндылықтардың бәрі «*қазақтың арқасында»* деп қазақты бір марқайтып қояды, мәртебесін көтереді. Сөйте отыра адресаттың әлеміне жақындай түсіп, өзінің прагматикалық ықпалын жеңілдетеді. Адресант адресатты мадақтау арқылы олардың пікірлес, мүдделес жақтастастар екенін көрсетеді. Мақаладан үзінді:

Қазақтың арқасы

Тыныштық – мемлекеттің бейбіт дамуының кепілі.

Татулық – халықтың аман өсуінің кепілі.

Тұрақтылық – Тәуелсіздікті баянды етудің кепілі.

Осының бәрі сақталып тұрса, ол – қазақтың арқасы.

Қазақтың сабырлығының арқасы.

Қазақтың төзімділігінің арқасы.

Бәрі де қазақтың арқасы.

Әр қазақ елдің жүгін өз арқасымен көтереді.

Әрбір сарбаз қазақтың тыныштығын өз арқасымен қорғайды (А., 7 мамыр 2013).

Сонымен, газет беттерінде қолданылатын қайталамалардың барлық түрлері келесідей прагматикалық қызмет атқарады: мақалада айтылған ақпаратты адресат тарапынан жеңіл және оңай қабылдату; адресатты қызықтырып, назарын аударту, тіпті ақпаратқа әуезділік беру; ойды дұрыс интерпретацияландыруға жетелеу; адресатқа эмоциялық тұрғыдан әсер ету арқылы оны еріксіз түрде әрекетке итермелеу; ойдың бірізділігін, ұйымдасқандығын көрсету; «өзім/өзге» стратегиясын қолдану арқылы адресант пен адресат қарым-қатынасын жақындату; адресанттың бағалауын білдіру; ақпаратты нақтылау, сипаттау және санамалау; патриоттық сезімге баулу; оқырманды белгілі бір әрекетке үгіттеу.

Қорыта келгенде, тілдің прагматикалық қызметінің жүзеге асуы түрлі экстралинвистикалық факторларға байланысты болатыны айтылды. Газет мәтінін прагматикалық аспектіде қарағанда адресант пен адресат факторларының ерекшелігі айқындалды. Қазіргі таңда бәсекелестіктің, сұраныстың маңызы айтарлықтай болғандықтан, тілші адресатқа ықпал етудің түрлі жолдарын қарастырып, оны өз кезегінде прагматикалыққа жету үшін шеберлікпен қолдана білуі шарт. Баспасөз тілінің прагматикалық бағытта өсіп-өнуіне әсер ететін фактор – қоғамдық-әлеуметтік құбылыстар. Ал осы қоғамдық-әлеуметтік, саяси құбылыстар БАҚ беттерінде көрініс тауып, баспасөз тілінің прагматикасын анықтайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Бүркітов О. Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі: филол.ғыл.док. ... дис. – Алматы, 2002. – 292 б.

2 Даулеткереева Н.Ж. Қазақ баспасөзіндегі қайталамалардың прагматикалық мәні: филол.ғыл.канд. ... дис. – Алматы, 2010. – 119 б.

3 Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): филол.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 2007. – 345 б.

Дереккөздер: ЕҚ – Егемен Қазақстан / А – Айқын

В статье рассматривается повтор как один из методов, используемых для увеличения прагматического потенциала прессы. Даны определения и толкования ученых и исследователей.

Прагматическая функция повтора в политическом дискурсе выражается видами повтора: фонетический, морфологический, лексический и синтаксический. В статье даны конкретные примеры по каждому типу повтора и соответственно проанализированы языковые единицы и функционирование повтора в дискурсе.

Все виды повтора, встречающиеся в газете, выражают следующие прагматические функции: придает мелодичность информации; помогает правильно интерпретировать информацию, указывает на речевое воздействия адресата путем эмоционального воздействия; выражает однородность, связанность мысли; конкретизирует, описывает и перечисляет информацию и т.д.

Repetition is considered as one of the methods used to increase a pragmatic capacity of the press. Interpretation and definitions of scientists and researchers on a nature of repetition are given.

Pragmatic function of repetition in political discourse is expressed by its types: phonetic, morphological, lexical and syntactical. The article gives specific examples of each type of repetition and accordingly linguistic units in the discourse and their functions are analyzed.

All kinds of repetitions in newspaper express the following functions: it gives melody and rhyme to the information; it helps to interpret the information correctly, indicates a speech impact of the recipient through emotional impact; expresses homogeneity and unity of thoughts; specifies, defines and numerates information.

УДК 80/81

Б.В. Крамаренко
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан
krambv55@mail.ru

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ «КОНСТРУКТ» В ЯЗЫКОЗНАНИИ

В статье представлены результаты сопоставительных (компаративистских) исследований ряда слов некоторых современных языков с позиции графо-семантического подхода, разработанного О. Сулейменовым. На этой основе делается вывод о необходимости введения в языкознание понятия «конструкт», обозначающего структурно общие части одинаковой семантики у слов разных языков.

Ключевые слова: конструкт, графо-семантический подход, этимология, знак, смысл.

В книге известного казахстанского поэта, мыслителя и лингвиста О. Сулейменова «Код слова» обоснован и реализован новый, графический способ выявления этимологии слов различных языков [1]. Его идея пародоксальна: знак предшествовал смыслу большинства слов. В книге представлены законы создания слов на основе знаков. Всматриваясь в один знак, разные народы генерировали разные смыслы, обменивались ими, иногда отвергали их, создавая на базе этого отрицания свои смыслы. Так, по мнению О. Сулейменова, появилась «Грамматика отрицания» как способ создания новых смыслов и новых слов.

Графически отрицание смысла происходило с помощью дорисовки к знаку изображения копья или стрелы, камня или раны от них; а также благодаря перевороту нарисованного объекта. Все это показывало, что изображенный на знаке объект «убит», то

есть отрицаем. Формантами отрицания с помощью фонетического строя языка стали ***а*** (***ан***), ***ант***, ***но*** и другие, а также изменение качества звуков в словах. Отрицанием было и обратное прочтение. Этому спсобствовал бустрофедонный способ письма и чтения, когда первая строчка писалась слева направо, вторая справа налево,, а потом опять, как в первой строчке и т.д.

Законы «Грамматики отрицания» касаются слов, появившихся очень давно. Они действовали тогда одинаково во всех языках, но их применение в каждом конкретном случае приводило нередко в разных языках к разным результатам.

На основе подобного графо-семантического подхода мы тоже попытались рассмотреть этимологию ряда слов, происхождение которых является древним, а самое главное, что все они семантически объединены одним знаком, который гипотетически должен был быть у наших предков. Учитывая, что прямых свидетельств существования подобного знака у нас пока нет, считаем все дальнейшее изложение попыткой доказательства целого ряда гипотез.

Среди первых знаков, созданных человеком, не мог не быть знак, тесно связанный с основным инстинктом человека. Удовлетворение половых потребностей является одним из постоянных желаний физиологически зрелого человека, так же как и стремление быть сытым, находиться в тепле и безопасности. Природа создала такой мощный инстинкт с особой целью, благодаря ему продолжается жизнь вида, происходит «воспроизводство» людей. Именно с его развитием во многом менялась социальная жизнедеятельность человека, происходило изменение отношений между мужчиной и женщиной. Постепенное облагораживание основного инстинкта привело к формированию семьи, развитию культуры. Его сильнейшее влияние не могло не отразиться в языке, в лексике и фразеологии, в основах речи.

Издавна людей волновали вопросы плодовитости и появления всего живого. Некоторые фазы Луны как бы говорили людям, что без неё эти процессы не обходятся. Люди обожествляли Луну, сравнивали ее поведение с поведеним людей. Предполагается, что в ту далекую эпоху все люди, обитавшие в экваториальной Африке, поклонялись Луне. По их представлениям, жизнь всему давало нечто присущее Луне. Солнце часто нестерпимо жгло и уничтожало все живое. А с появлением Луны и прохлады везде начиналась жизнь, то есть в появлении живого было нечто лунное. Так возник смысл слова ***лоно*** – место, дающее жизнь. По звучанию слово напоминало Луну. Многие первые слова были связаны именно с ней. Об этом стоит прочитать в книге О. Сулейменова «Код слова» [1].

Итак, ***лоно***. Это на русском языке. Но если мы хотим выявить влияние основного инстинкта на формирование лексики, на развитие самых разнообразных смыслов, необходимо посмотреть: как это происходило в других языках. Сравним два слова: русское – ***лоно*** [**lono**] и казахское – ***ая*** [**aja**] [2]. Они имеют одинаковое значение и включают в свой состав ярко выраженные форманты отрицания. Правда, эти форманты разные. Древние тюрки, предки современных казахов, выбрали формант отрицания в виде конечного ***а***, да и слово создали особенное: читай его хоть справа налево, хоть слева направо, все равно получится ***айа***. Древние же славяне (русские) избрали отрицательный формант в виде ***но***.

Слово ***айа*** в переводе с казахского и с учетом отрицательного форманта буквально означает: ***луна не (не луна)***. И русское слово говорит о том же. Только не так очевидно. Казахское слово ***ай*** означает ***луна.*** Оно и сегодня активно используется в языке. С русским вариантом все гораздо сложнее. Если использовать инверсию слогов (метатезу), то перед нами: ***не(но) ло.*** Что такое ***ло***? Почему нужно отрицать семантику этого звукосочетания, чтобы получить значение ***лоно?*** Можно предположить, учитывая славяно-тюркские лингвистические оппозиции, что когда-то очень давно ***Луна*** как слово у предков славян была сконструирована как противоположность тюркской. Если у древних тюрков ***луна - ай,*** то у славян должно было быть что-то вроде ***йо***. (Мы еще не раз увидим: что у тюрков в начале, то у славян в конце и, наоборот. Имеет место и оппозиция по качеству гласных звуков: где у тюрков ***а,*** там у славян часто ***о.***) Но затем на определенном этапе глотогенеза в группе индоевропейских языков полугласный ***й*** стал меняться на плавные звуки ***л*** **[l]** или ***р***

[r]. И поэтому у русских Луна из ***йо*** приобрела форму ***ло***, а солнце из бустрофедонного общего с тюрками варианта ***йай*** [***jaj***] стала у европейцев ***йар (яр***) [***jar***] или ***хор (гор)*** [***hor***].

Однако ***ло*** – это полная круглая луна. А ведь чаще всего она вовсе не круг, а нечто более деформированное, поэтому появилось слово ***лоно(а)*** как аналог современного месяца, что буквально означало: ***полная луна не*** – то есть ***не полная луна***, а ушербная. Благодаря такому противопоставлению за ***ло*** закрепляется и второе значение – ***круг***, а то, что ***не круг*** - это ***лоно(а)***. Формант отрицания ***но(а)*** всем говорит, что это ***круг не***, то есть ***не круг.***

Однако, среди частей тела у женщин оказались такие, которые тоже имеют форму неправильного круга – их у разных народов тоже стали называть ***лоно.*** И теперь, чтобы ***лоно- часть женского тела*** и ***лоно-месяц*** носители языка не путали друг с другом, пришлось в слове ***лоно(а) со*** значением ***месяц*** качественно изменить первую гласную. Получилось: ***Луна.***

Смысл слова ***лоно***, его лунное происхождение, становится понятнее при сопоставлении казахского и русского фонетических вариантов. Но казахский вариант подсказывает еще и начертание соответствующего знака. Он состоит из двух месяцев (лун), так как при чтении знака древними тюрками в любую сторону воспроизводится слово ***луна - ай***. Ниже представлены элементы знака в округлом и «готическом» - угловатом стиле.

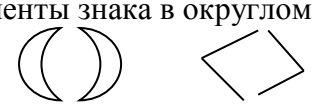

Рис. 1 Элементы знака ***лоно***, вытекающие из бустрофедонного характера слова ***ая (айа).***

При восстановлении (реконструкции) знака нельзя исходить только из современного состояния слова. Два лунных серпа образуют знак с помощью «отрицания переворотом», который сделан по горизонтали, хотя обычно он делался по вертикали и то, что было внизу, оказывалось вверху. Но важен сам факт разворота.

При использовании «Грамматики отрицания» нашими предками учитывалась история знака, в том числе и определенная последовательность его модификации.

О. Сулейменов в книге «Код слова» [1] дает этимологический анализ древнетюркского иероглифа «солнце» и его названия:

У слова ***jaj*** два значения: 1) «солнце»; 2) «лук» (др. тюрк.), оно имело знак –

Слово ***aj*** использовалось в значении «луна, месяц» (др. тюрк.), у него был знак –

Звук ***j*** – употреблялся в значении «стрела» (общечеловеч.), обозначался знаком – /

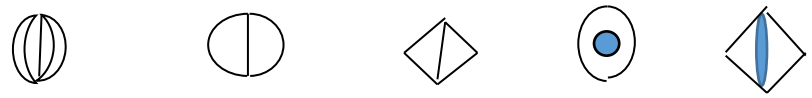
То есть, солнце – это «убитая» луна. Напомним, что чисто фонетически древнетюркское слово ***солнце*** тоже имеет бустрофедонный характер. В одну сторону будет ***йай,*** в другую – ***йай***. Выходит, что казахское слово ***ая (лоно)*** возникло как отрицание, но не знака «луны». Этот способ отрицания, как показал О. Сулейменов, уже был использован при создании знака «солнце». Поэтому пришлось использовать другой способ отрицания. Возникла ситуация, что луна должна была отрицаться, но не с помощью присоединения стрелы к лунному серпу, а как-то по-другому и с учетом того, что знак «солнце» уже существует. Словотворцы блестяще решили задачу: добавили к сложному знаку «солнца» (луна + стрела) еще один знак перевернутой (развернутой в другую сторону) «луны», который стал отрицанием отрицания, то есть апеллировал к лунной части солнечного знака. Поэлементно это выглядело так:

Рис. 2 Элементы «нового» знака: «старые» Луна+(плюс) ***Солнце***

В итоге прибавление второго полумесяца привело к отрицанию знаков: и «луны», и «солнца», что способствовало переразложению элементов знака. Однако, стрела или камень, или результат их применения – рана не могли не остаться, так как без них выходил простой круг, который мог бы читаться: и как полная луна, и как солнце. Вертикальная стрела,

касаясь обоих серпов, давала значение «не луна», но в то же время двукратное использование знака «луны» показывало, что речь идет о чем-то очень важном и с луной все же связанным.

А Б В Г Д

Рис. 3 Варианты знака «лоно»: А – синкретический стиль со «стрелой», Б – округлый стиль со «стрелой», В – готический стиль со «стрелой», Г – округлый стиль с «камнем», Д- готический стиль с «раной».

Нарисованный таким образом лунно-солнечный знак давал внешнее сходство с детородным органом женщины и некоторых самок священных небесных животных (коровы или оленихи, например). Это создавало возможность его сокрализации.

Фонетические процессы шли в соответствии с особенностями фонетического строя языка. Приведем «Правило III» (т.е. правило Создания сложного знака), сформулированное О. Сулейменовым. Оно гласит: «*Соединяя знаки, соединяй их названия»* [1]. Однако реализация четких правил создания слова в конкретных ситуациях не проста. Покажем, как их поэтапно могли решать предки казахов относительно «казахского» ***лоно*:**

1. К названию «луна» **– *aj*** прибавили название «солнце» - ***jaj*** и получили ***ajjaj*.**

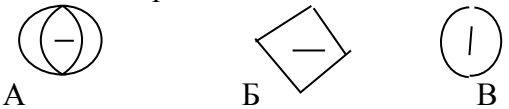
2. Два йота ***j j*** в середине слова в силу процесса стяжения звуков превращались в один ***j*.** И выходило с учетом переразложения: ***ajaj*.** Это могло пониматься как «месяц, месяц» или «луна, луна».

3. Новое слово, естественно, не могло быть простым удвоением уже известного. Это привело к устранению конечного ***j (й)***. Получилось слово-перевертыш, слово-отрицание. Такая фонетическая оболочка знака ***лоно:* – *aja*** дожила до наших дней. Но отметим некоторую странность присутствия этого слова в современных казахско-русских словарях.

В нашем исследовании мы активно использовали два словаря: 1) «Казахско-русский и русско-казахский словарь» составителей П.В.Косович, Д.Д. Секенова. – Кокшетау: Келешек-2030, 2012 [2]. 2) Казахско-русский словарь: около 50000 слов /Под ред. чл. корр. НАНРК Р.Г. Сыздыковой, проф. К.Ш. Хусаина. – Алматы: Дайк-Пресс. 2008[3].

Удивительно, но в первом словаре слово ***ая*** – раскрывается как ***лоно*** [2, 41]**.** А во втором это же слово обозначается как: 1) ***площадь, окружность, пространство чего-л.; 2) сень, укрытие*** [3, 97]**.** Очень странная ситуация. Первый словарь не указывает значений, имеющихся во втором, а второй обходит упоминание смысла, имеющегося в первом словаре.

Современное слово ***лоно*** многозначно. В разных языках оно означает: и женский половой орган, и грудь, и чрево, и пузо, и матку, и даже сердце [4]. У русскх это слово – символ материнства, хотя есть и другие значения [5]. О значениях в казахском уже сказали. Гипотетически этот знак существовал у многих народов в разных стилях исполнения. Со временем «стрела» в конструкции этого знака стала выполнять лишь функцию отрицания знаков «солнца» и луны и поэтому могла прорисовываться лишь частично, располагаясь вертикально или горизонтально.

А Б В

Рис. 4 Варианты знака ***лоно***: модифицированная (укороченная) «стрела».

Не имея пока письменных источников, где были бы эти знаки, мы обратились к опосредованным (косвенным) свидетельствам. Ими, на наш взгляд, могут стать китайский и японский иероглифы –女женщина. В латинской транслитерации китайское слово письменно обозначают как ***nǚrén.*** А в японском звучит как ***on'na.*** Этот иероглиф

напоминает готический стиль (Б вариант) рисунка 4. Но в иероглифе два «лунных угла» оказались перекрещенными, надвинутыми один на другой, а верхняя горизонтальная черта-«стрела» совместилась и слилась с линией, образующей один из углов. Как видно, в иероглифе сохранилось даже изображение «стрелы»: горизонтальная линия имеет «оперение» стрелы. Ниже мы приводим возможные этапы превращения знака ***лоно*** в иероглиф.

1 2 3

Рис.5. Возможные этапы превращения знака ***лоно-ая (айа)*** в иероглиф ***женщина.***

Вывод: элементы знака ***лоно*** содержатся в современной иероглифической письменности, что позволяет соотносить современные фонетические формы с гипотетически возможными ассоциациями, подсказывающими разные смыслы этого знака. В китайской фонетической словоформе ***nǐ̆rén*** первый слог, по всей видимости, -это формант отрицания. А вот второй ***rén –*** это все то же слово ***лоно***, только подвергшееся процессу ротацизма.

Сема ***лоно*** для обозначения женщины имеется и в казахском языке. Слово ***әйел –*** это слегка модифицировнное ***айа + л*** (наиболее значимая часть форманта казахского прилагательного ***лык***). Изначально было, скорее всего, ***айалык - лонная.*** Это было слишком грубым напоминанием о сущности женского организма, и слово постепенно изменилось. В суффиксе прилагательного ***лык*** осталась только согласная ***л.*** Затем изменилось и качество гласных. Со временем о буквальном смысле слова ***әйел***, то есть ***лонная***, все забыли.

То же самое произошло и в славянских языках. И здесь сема ***лоно*** была замаскирована. Первую согласную ***л*** заменили на ***ж***. Вполне возможно, что замена произошла еще тогда, когда в языке активно использовался постностратический вариант ***йоно***, что могло означать и ***не круглое***. Переход ***й*** в ***ж*** более вероятен и легок, чем непосредственно из звука ***л.*** Реконструкция процессов изменения может быть таковой:

йоно(а) > жёно(а) > жена > женщина

↓

лоно

В русском языке с тех времен в вариациях слова остались остатки изначальной формы. Это видно по наличию ***ё*** в словах: **жёнка, жёны**. А также в фразеологизме: *во времена* ***оно (оны).*** Изначально было: *время* ***йоно (йоны)***. Намек на конец матриархата, завершившийся с появленим слова ***жена*** в современном значении, отражает сожаление женщин об утраченной власти.

В начале развития языка каждое слово было огромным завоеванием. На его базе возникали новые с помощью самых разнообразных средств: отрицания, наделения слова дополнительными смыслами. Но, пожалуй, наиболее важным средством стало повторение конструкции старого слова в слове новом. Творчество по образцу, как известно, является эффективным видом творчества. Так появилась у древних словотворцев идея, которую мы с полным основанием можем назвать ***использованием конструктов при создании слова.***

На базе слова ***ая*** (***айа)*** появляется целый ряд новых, в которых ***ая (айа)*** становится частью слова. Смысл этих слов связан со смыслом ***лоно***, но лонный характер их семантики не всегда виден. Ниже мы приводим казахские слова, содержащие добавление звуков к слову ***лоно*** справа от конструкта:

- аялау (ая+лау) – лелеять, ласкать, *кого-л.,* ***любовно заботиться*** о *ком-л.*;

- аяулы (***ая+улы) – дорогой, родимый, милый***;

- аяш (***ая+ш)*** – *экспрессивн.* ***дорогая, любимая женщина.***

Рассмотрим подробнее слово ***аяқ*** (***ая + қ) – нога.*** Буквально слово обозначает орган (часть тела), ведущий к лону, касающийся лона. Последняя ***қ –*** сокращение слова ***келу*** – идти. Удивительно, но на латышском языке слово ***нога*** является обратным прочтением

казахской формы и выглядит как – ***kāja,*** на литовском используется очень близкая словоформа - ***koja.*** Почему это так, пока не ясно. Но для нас важно наличие этих вариантов, подтверждающих происхождение смысла слова ***нога*** от ***лоно.***

Это раскрывает происхождение и «русской» (славянской) ***ноги***, подтверждает технологию создания слова с помощью добавления к конструкту новых звуков справа и слева. В славянских языках к ***лоно*** в конце слова добавили слог ***га,*** что означало ***ведущий, идущий.*** Получилось ***лонога (йонога) – к лону ведущее***. Однако со временем указание на объект, от которого велся отсчет пространства, стало излишним, и первый слог ***ло(йо)*** отбросили. Получилось ***нога***. Несколько необычно с точки зрения здравого смысла. С помощью ног люди ходят, а вот, если слово прочитать буквально по слогам, то есть, складывая значения каждого слога, как это положено в слоговом языке, то оно означает: ***не ходи, не двигайся.*** Более логичным получилось слово у латинян – ***leg.*** Здесь, как видим, из ***ло***но***га*** удалили формант отрицания ***но.*** Словоформы испанского – pie***rna*** и португальского языков – pe***rna*** подтверждают, что сема ***нога*** связана с семой ***лоно.*** В обоих случаях конструкт ***rna*** – это немного измененное ***лоно,*** претерпевшее процесс ротацизма, а раньше было ***lna*** < ***лоно.***

У славян в слове ***нога*** имеется явное противоречие между названием органа и его функцией. Это с позиций современности. А если предположить, что под ***лоном*** поразумевается ***земля***, являющаяся, по мнению наших предков, так же как и женщина производящей сущностью, то многое становится на своё место. Вырытая могила была для них прообразом женского лона, поэтому людей **хо*рон*или** в позе **эмб*рион*а** или в позе «лягушки». Пращуры верили: людей, как и все живое, рождает земля, и, **похо*рон*ив** таким способом человека, люди помогают ему вновь появиться на свет. А насыпать могильный холм – это значило, по их представлениям, сделать землю беременной. Части тела, касающиеся при погребении в такой позе ***лона земли***, имели во многих языках в своем названии конструкт ***лоно:***

– ***к*о*лено***: на валийск. – pen-g***lin***, галисийск. – xeo***nl***lo, ирланд. – g***lúin***e, сесото – ***len***gole;

– ***ло*коть**: на валийск. – pene***lin***, ирланд. – ui***lin***n, исланд. – o***ln***boga, нем. – el***len***maß, норвеж. – a***len***, эстон. – küüna***rn***ukk, фин. – kyy***när***ää; на латыни – u***ln***a – локтевая кость. У русских, выходит, была когда-то форма ***лоно***коть;

– го***лень***: на казах. – жі***лін***шік, испан. –espi***nil***la, каталанск. – ca***nyel***la, хинди – pi***n***da***le***e. В примерах этого слова есть и обратное прочтение конструкта;

– ***ла***до***нь***: на польск. – d***łoń,*** чешск., словац. – d***laň***, болгар. – д***лан***. В рус. яз. до метатезы изначально было до***лонь***, то есть ***до лона*** касающаяся. В каз. яз. ***ала***қан – ладонь восходит к ***айа***қан**,** то есть тоже к конструкту ***ая (айа) – лоно***;

– па***ле***ц: на сербском – п***р***ст, болгарском – п***ръ***ст**,** чешском – p***r***s**t** (п***л*** переходит в п***р,*** а сложный звук ***ц*** (***тс***) претерпевает метатезу, «переворачивается», становится ***ст***). Тюркские формы: в турец. – pa***rm***ak, в узбек. **–** ba***rm***oq и финно-угор.: в эстон. **–** sõ***rm,*** фин. so***rm***i**,** демонстрируя замену сонорного ***n*** (***н***) на ***m*** (**м**), подтверждают происхождение слова от ***лона***;

- фа***лан***ги **–** составные части пальца и другие ч***лен***ы туловища.

К словам, где ***лоно*** – это ***мать сыра земля***, в русск. яз. относятся: до***лин*а**,** по***ляна***, д***лин***а, ск***лон,*** пок***лон,*** за***клон,*** г***лина, рон***ять**,** похо***рон***ы. В каз.яз: а***лан***ды – неровная местность, а***лаң*** – поляна, поле; а***лаң***қай – лужайка, открытая полянка. Русские дуплетные формы полные и сокращенные: по***ляна*** – по***ле,*** до***лина*** – до***л,*** д***лина*** – д***ли*ть** – результат переразложения.Они связаны с новым способом погребения, забвением старой веры. В других языках в корне этого словарного гнезда сохранились ***n(н)***: англ. – ***lon***g – длинный, ***len***gth – длина.

В европейских языках этот конструкт стал частью топонимов: Ката***лон***ия, **Го*лланд***ия, Ис***ланд***и**я,** Фин***ля***ндия**,** Нидер***ланд***ы, а также слов: ко***лон***ия**,** ***ланд***шафт**,** п***лан***тация**,** п***лан.***

Имеется явная связь между землей-лоно и названием одного из цветов радуги в ряде языков: в русск. – зе***лен***ый, япон. - **グリーン**– gu***rīn***, немец. – g***rün***. англ. – g***reen***, ***la***w***n***y (батистовый, покрытый травой). Зе***лен***а от за***лён***на – это земля, которая ***залон***илась, зацвела, весной распустила листья, дала завязь, налилась травой. У тюрков весна в степи ассоциируется с буйством красок от цветения цветов. Поэтому их лоно-земля в виде ***айа (ала)*** стала основой слова ***пестрый, пестрота - ала***лык.

Мотивы лона-земли есть в слове ко***рен***ь: алб. – r***rën***jë, франц. – ***ra***ci***ne,*** румын – ***ră***dăci***nă.***

Лунопок***лон***ичесто сменилось пок***лоне***нием со***лн***цу, поэтому у русских и других народов ***лоно*** сохранилось и в слове со***лн***це: польск. – s***łoń***ce, словацк. – s***ln***ka, а также ирланд. – gh***rian,*** финск. – au***rin***ko. Но у многих европейцев и в индийских языках от ***лоно*** в этом слове осталось по одному звуку: англ. – su***n***, греч. – ***ήλ***ιος (***i***lios), испан. – so***l***, нем. – so***n***ne, хинди – सूरज (soo***r***aj), непали – सूर्य (sū***r***ya).

К словам, где к конструкту добавляли звуки справа и слева, относится казахское слово қ***айы***н - родня мужа по отношению к жене, а также родня жены по отношению к мужу. Знак лоно ***<I>, (I)*** был здесь прочитан как некая общность, состоящая из двух частей, в которой каждая из сторон прочитывалась как знак уважения. Но если расшифровывать звукоряд слова буквально, то начальный ***қ*** – это сокращение слова ***қара*** – черный. Он негативно характеризует конструкт ***айы*** (разновидность айа). Конечное ***н*** – фонетический формант отрицания свидетельствует, что родня мужа не будет очернять лоно супруги. То есть, поэлементно слово значит: ***чёрное лоно не (не очерняющие лоно).*** Или другими словами: родня мужа не должна воспринимать его жену как сексуальный объект, как обладательницу лона. В свою очередь родня жены (прежде всего женщины) не должна воспринимать её мужа как сексуальный объект и не совращать его своим лоном.

Чтобы не было сомнения в том, что ***айы*** имеет отношение к ***лоно***, напомним, что существует казахское выражение (слово) ***айы-күні*** - время родить.

Смысл конструкта в других языках в таком же словарном гнезде сохранился. Рассмотрим слова: ***роди и родня.*** Эти слова - результат метатезы, то есть перестановки звуков (слогов). Изначально вместо глагола ***роди*** было что-то наподобие ***лонодай (йонодай).*** Затем в силу ротацизма последовали превращения:

лонодай > ***ронодай***> ***рондай*** > далее последовал процесс избавления от сонорных или

произошла метатеза

родай > роди ***роднай > родня.***

В других языках у подобных слов тоже сохранились остатки **лоно**: ирландском – c***lan,*** шведск., датск. – k***lan*** – род, община; галисийском - pa***ren***tes - родственники***;*** английском – pa***ren***ts – родители***;*** испанском – pa***rien***tes – родня; датском, норвежском – pårø***ren***de – родственники; узбекском – qa***rin***doshlari***,*** хинди – ***रिश्तेदारों*** – rishtedaa***ron,*** японском – ***ryō***shi***n*** – родители.

На знак ***лоно*** внешне похожа и лодка в казахском языке - ***кайык***, и пряжка ремня (*диал.*), с пряжкой передней подпруги у лошади - ***айы***лбас, в которых есть: ***лоно*** + ***л*** – остаток форманта прилагательного + ***бас,*** который прочитывается как ***головка*** (нечто выступающее вперед, выпуклое).

Подчеркнем, что все эти слова нельзя назвать однокоренными, хотя у них есть общая часть ***айы*** (видоизмененное ***айа – ая***). Их объединяет конструкт ***лоно-ая***.

Итак, что такое «конструкт» и зачем необходимо подобное понятие в языкознании?

Если общая часть родственных слов называется корнем, то конструкт – это общая часть слов одного семантического поля, имеющих смысловую связь со словом или его знаком, ставшими основой подобных ассоциаций. Это если рассуждать об уровне национального языка. Например, Олжас Сулейменов в своей книге «Аз и я» [6] представил много слов,

созданных разными народами на основе расшифровки иероглифа ***Ра***. В русском же языке, по его мнению, доминировал фонетический вариант знака «солнце» в виде ***Ре***, поэтому среди них оказались: ***ре***па***, ре***ди***с, ря***бина и даже ***ре***пей – ассоциации по приницпу внешней похожести формы этих представителей флоры на солнце. Они округлы (сферичны) как солнце, они имеют такой же цвет (желтый – репа или красный – рябина, редис, репей). К этому конструкту относится и слово ***ре***бенок**.** Назвать эти слова однокоренными нельзя, а вот словами, созданными на базе одного конструкта, вполне уместно. Но конструкт имеет несколько уровней, о которых речь пойдет далее.

В языке много слов, смысловая связь которых с конструктом, от которого они образованы, не так очевидна. Из глубины веков пришло в казахский язык слово ***қала*** – город. Мы считаем, что и здесь не обошлось без знака ***лоно***. Этот знак был расшифрован как план поселения. Многие города древности представляют собой окружности. Вариант Г на рисунке 3 можно принять за общий план города с центральной площадью, как, например, в городе Аркаим, тоже представлящим собой окружность, если смотреть на него с высоты птичьего полета [7].

Рис 6. Город Аркаим, открытый археологами в начале 80-х годов прошлого века.

С помощью сайта «Google-переводчик» мы посмотрели, как выглядит слово ***город*** в разных современных языках [4]. На основе полученных данных была составлена таблица.

Таблица 1. – Слово ***город*** на разных языках с указанием национальных вариантов конструкта **ая(айа) ГСГ** (гласный-согласный-гласный).

язык	слово	конструкт	язык	слово	конструкт
французский	v***ille***	***ille;***	баскский	h***iri***a	***iri***
йоруба	***ilu***	***ilu***	румынский	***ora***ș	***ora***
греческий	***πόλη (***p***óli)***	***óli;***	бенгальский	śah***ara***	***ara***
зулу	id***olo***bha	***olo***	телугу	nag***ara***ṁ	***ara***
грузинский	ქალაქ**ი (**k’***ala***k’i**)**	***ala;***	венгерский	v***áro***s	***áro***
казахский	қ***ала***	***ала***	***русский***	г***оро***д	***оро***
армянский	քաղաք **(**k’***agha***k**)**	***agha***	финский	ka***upu***nki	***upu***
индонезийский	k***ota***	***ota***	бирманский	my***aho***et	***aho***

Анализ таблицы показывает, что у слов совершенно разных языков есть нечто общее, а именно: принцип организации слова, сердцевина его конструкции – конструкты. Конструкты, на первый взгляд, разные, но все они легко могут быть сведены к знаку ***лоно*.**

Этот конструкт содержит два гласных звука, стоящих вокруг согласного (реже двух). Такое зеркальное расположение гласных вытекало из знака ***лоно*** – двух образующих его полумесяцев (углов). Кроме того, бросаются в глаза две группы конструктов: с согласным ***л*** и согласным ***р***. Это проявление процесса ротацизма: превращение ***л*** в ***р***. Причины появления этого процесса и особенности его проявления в разных языках и в разных корпусах слов пока не понятны.

Если вдуматься, то смысл слова ***город,*** как разновидности ***лоно – места, дающего жизнь,*** имеет право на существование. Ведь город – это и есть место рождения социальности, человеческого общества, цивилизации. Наши предки при их наивном восприятии окружающего были чрезвычайно мудры.

Языкознание долгое время развивалось в рамках родственных языков, поэтому многие понятия морфологии обусловлены именно этим обстоятельством. Однако рассмотрение некоторых азбучных истин на фоне сопоставления с примерами из дальнеродственных и неродственных языков может привести к совершенно иным выводам. Например, то же слово ***город*** имеет, согласно современной морфологии, корень ***город***. Считается, что оно произошло от слов ***ограда, городить***. Кстати, и так может быть истолкован знак ***лоно.***

Но если мы сравним русское слово ***город*** с румынским словом ***oraș*** или венгерским ***város***, имеющими аналогичное значение, то сразу же станет очевидным, что исторически слово ***город*** имело совершенно другой корень и несколько иную семантику. А если учесть данные языков, в которых процесс ротацизма не затронул этого слова, то выясняется, что слово ***город*** явно имело отношение к слову ***айа (лоно).*** Прийти к таким вывод нам позволяет идея конструкта.

На основе сопоставления слов из разных языков, представленных в Таблице 1, а также учитывая, что мог существовать один из первых знаков ***лоно,*** можно в соответствующем корпусе слов русского языка выделить общую со словами других языков часть ***оро,*** определив тем самым тип конструкта этого слова в русском языке. И уже на этой основе попробовать найти квази-однокоренные, а на самом деле, слова одной конструкции (одноконструктные слова). В русском языке это: в***оро***та, об***оро***т, пов***оро***т, б***оро***да, к***оро***на, к***оро***вай (так назывался раньше каравай), б***оро***на, об***оро***на и т.д. Даже поверхностный взгляд на корпус слов этого конструкта позволяет сделать вывод, что перед нами слова, которые по своему значению восходят к смыслу ***круг*** (или его части), возвратным движениям по кругу или же вращениям.

Но при выявлении конструкта важны не только внешние признаки, большое значение имеет семантическая близость. Вот фрагмент словарной статьи «Город» из этимологического словаря русского языка М. Фасмера: «*го́род* **мн.** *города́*, **укр.** *го́род*, **ст.-слав.** *градъ,* **греч.** *πόλις, κῆπος*, **болг.** *градъ́т*, **сербохорв.** *гра̑д*, **словен.** grâd, **чеш.** hrad, **польск.** gród, **в.-луж.** *hród*, **н.-луж.** *grod,* **кашуб.** *gard*, **полаб.** *gord*. **Родственно лит.** *gařdas* **"ограда", местн. н.** *Gařdama***s,** *Gařdina***s, лит.** *gardinỹ***s "хлев для мелкого скота" (Буга, РФВ 70, 248), жем.** *gardìs*, **вин.** *gařdį* **"решетчатый борт воза",.** *gr̥há***s "дом", авест.** *gərədō* **"пещера", алб.** *garth, -dhi* **"забор", гот.** *gards* **"дом", др.-исл.** *gerði* **"огороженный участок земли", тохар. В** *kerciye* **"дворец" (из *ghordhi̯om), фриг.** *Manegordum, Manezordum* **"город Манеса...» [8].**

Но слово ***город*** семантически восходит не к ***ограде*** или ***городьбе,*** не к ***дому*** (в расширенном значении). Вопреки М. Фасмеру, скажем, что слово ***город*** – это всего лишь ***лоно-круг,*** причем рукотворный. И в казахском слове ***қала*** смысл тот же – ***лоно-круг.*** Первый звук ***қ*** означает ***қай – как (***или ***приходить*** от слова ***келу)***. ***Ала*** – это видоизмененная форма слова ***ая (айа)***, но по сути своей используется тоже в значении ***круг***. Кстати, русское ***коло - круг*** и казахский вариант ***қала*** – это слова-близнецы. Они обозначают одно и то же – ***круг*** или точнее ***объект, похожий на лоно, как лоно, стремящийся (по форме) к лону***. Сравните: к***оль***цо и к***ала***ч**.** Эти два слова нельзя считать однокоренными, а вот одноконструктными - можно.

Переход русской формы с конструкта ***лоно*** (СГСГ) на ***айа>ала>оро*** (ГСГ) обусловлен фонетическими причинами, а не заимствованием, как может показаться. Реконструкция процесса такова:

1. появление семы ***лоно+то*** (то лоно) и озвончение ***то*** в ***до***, в итоге: форма: ***лонъдъ;***
2. влияние ротацизма: появление формы ***ронъдъ*** (по французски ***rond*** – и сегодня ***круг***);
3. добавление слога ***га*** в начале слова со значением «идущий» даёт форму ***горонъдъ***;
4. избавление от сонорных перед согласными преобразует словоформу в ***городъ***.

Слова ***город*** в русском языке, ***πόλη (pólī) –*** в греческом, а ***қала –*** в казахском вышли из одного конструкта. Идея конструкта способна объединить в одну цивилизационную цепь слова разных народов и культур, сделать их ближе друг к другу.

Что такое конструкт? Это своеобразная общая часть слов разных языков, имеющая одно (одинаковое) значение. Причем *общая* не означает *идентичная* в фонетическом или даже морфологическом смысле. Общей является структура той части слов разных языков, которая стала, по выражению О. Сулейменова, своеобразным «зерном смысла». Конструкт восходит к соотвествующему знаку. Этот смысл в каждом языке оформляется своеобразно его законам и с фонетической, и с морфологической точки зрения. В конструкте ***айа*** вместо ***й*** в разных языках могли оказаться разные согласные: ***л, р, г, х, с*** и т.д., а также их дифтонги. Вместо ***а*** могли вставляться другие гласные.

Благодаря этому появилось больше возможностей для словотворчества. Брался не корень слова, а его исходная структура. И все же каждая согласная образовывала свой корпус слов, а с учетом изменений гласных возникали своеобразные подвиды одного конструкта.

Что даёт для лингвистики понятие конструкта?

Во-первых, несколько меняет наше представление о глотогенезе.

Во-вторых, при создании (конструировании) новых слов современного языка можно воспользоваться законами словообразования с помощью конструктов.

В-третьих, делает более доказательной теорию единства происхождения языков. Она выглядит более убедительно, когда рассматриваются примеры из мертвых языков.

В-четвертых, идея конструкта меняет наше представление о структуре слов и их родстве, не только в национальном яыке. Родство определяется не только корнями, но и структурными единицами более общего порядка. Обнаружено и несколько иное семантическое родство слов. В словах с конструктом семантическая близость определяется общими чертами, похожестью предметов на знак по наиболее заметым качествам. Если иметь ввиду, например, ***лоно- ая*** (***айа***), то это: округлость или вращение, наличие зеркального расположения частей, двоичность предметов; близость к процессам деторождения, и появления живого, к другим физиологическим (название частей тела) и моральным процессам взаимодействия полов; к названию участков земли, единиц их измерения.

В-пятых, конструкты доказывают справедливость идей О. Сулейменова о важности знака в развитии языка. Им были выделены первые конструкты в разных языках, хоть он их так и не называет. Без его исследований не возникло бы идеи конструктов, которая стала следствием графо-семантического подхода, разработанного этим мыслителем и лингвистом.

В-шестых, нахождение конструктов в национальных языках позволит более точно осуществлять перевод с одного языка на другой. Кроме того, знание конструктов позволит обучающимся легче усваивать другие языки, даже дальнеродственные.

В-седьмых, понятие конструкта требует пересмотра некоторых теоретических положений морфологии, если не современной, то, по крайней мере, исторической. Сегодня наличие идентичных (обших для всех) частей в словах г***оро***д, в***оро***та, б***оро***да, б***оро***на, б***оро***зда, к***оро***ва и т.д. невозможно объяснить. Это считается совпадением, игрой случая. На самом же деле общность схожих частей этих «полногласных» слов обсловлена единством их происхождения от единого знака ***лоно,*** его зеркальной структуры **.**

В-восьмых, с помощью конструктов можно надежнее выявлять этимологию слов. «Этимон», который в свое время искали древние греки, при этимологических иследованиях – это и есть конструкт. Но для его нахождения нужны углубленные компаративистские исследования древних и современных зыков.

В-девятых, идея конструкта - это попытка найти общеморфологические структурные единицы слов, функционирующих в разных языках. Кроме конструктов уровня языка существуют конструкты языковых семей, языковых союзов. Возможно нахождение общелингвистических конструктов, к которым, несомненно, относятся две разновидности конструкта ***лоно-ая (айа),*** рассмотренные в статье. Могут быть и другие их разновидности. Таким образом, идея конструкта чрезвычайно продуктивна. Она, как генный метод, позволяет в языкознании проследить историю отдельных слов, взаимодействие языков и народов, сделав конструкты своеобразными маркерами глотогенза,.

Даже если какая-то частная гипотеза – этимология отдельных слов, предложенная нами, кого-то не убедила, считаем, что основная гипотеза: существования в древности знака ***лоно*** все же доказана. Но даже, если её материальные подтверждения будут найдены не скоро, она уже сделала не мало: помогла кристаллиции идей о необходимости введения в языкознание понятия ***конструкт***.

В заключение скажем, что это только начало пути. Найден, но до конца не изучен еще один конструкт: ***лоно-ая*** (***айа***). До этого О. Сулейменов рассказал о конструкте ***Ра (Ре),*** выявленном им на основе исследования древнеегипетского иероглифа ***Ра***[6], о конструкте ***алеф,*** который имел графическую опору в знаке, ставшем первой буквой финикийского алфавита[1]. Сколько еще будет выявлено конструктов трудно предположить: десять, двадцать, сто? Мы не знаем. Однако уверены, что каждый из них станет определенным шагом вперед в исследовании глотогенеза, в новом понимании структуры языка и скрытых механизмов словообразования, в расшифровке кода многих слов.

Список литературы

1 Сулейменов О. Код Слова. Введение в Универсальный этимологический словарь «1001 слово», Алматы, ОФ "Литературный Альянс", 2013. - 88 с. Онлайн: http://olzhas1001.com/Kod%20Slova%20Pages%20pages.pdf. Режим доступа: свободный.

2 Казахско-русский и русско-казахский словарь/ составит. П.В.Косович, Д.Д.Секеновой. – Кокшетау: Келешек - 2030, 2012. – 900 с.

3 Казахско-русский словарь: около 50000 слов /Под ред Р.Г. Сыздыковой К.Ш. ,Хусаина. – Алматы: Дайк-Пресс. 2008. – 960 с.

4 Google переводчик. Сайт автоматического перевода. Онлайн : https://translate.google.kz. Режим доступа: свободный

5 Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. Онлайн: http://www.onlinedics.ru /slovar/ushakov.html. Режим доступа: свободный

6 Сулейменов О. Аз и я. Онлайн: http://www.opentextnn.ru/man/?id=711#_ftn169. Режим доступа: свободный.

7 Аркаим, картинки http://yandex.kz/images/search?img_url=http%3A%2F%2Fsmoking-room.ru%2Fdata%2Fpnp%2Fghost_city%2F20564.jpg&uinfo=sw-1680-sh-1050-ww-1109-wh-628-pd-1.5-wp.

8 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка М.: Прогресс 1964 – 1973 Онлайн: http://enc-dic.com/fasmer/Gorod-3414.html. Режим доступа: свободный.

Мақалада кейбір қазіргі тілдер сөздерінің О.Сүлейменов әзірлеген графикалық-семантикалық тәсілдер тұрғысындағы салыстырмалы (компаративистік) зерттеулер нәтижелері берілген. Бұл негізде семантикасы бірдей әртүрлі тілдер сөздеріндегі құрылымдық тұрғыдан ортақ бөліктерді білдіретін «конструкт» түсінігін тіл біліміне енгізу қажеті туралы қорытынды жасалады.

In the given article there are given the results of the comparative research of same modern languages that is based on the approach offered by O. Suleimenov. Tht results of research stipulate the necessity of introducing the linguistic notion «construct» to define structurally common parts of similar semantics of words entering the wordstock of different languages.

ӘОЖ 81:002

М.Қ. Қанабекова
ҚазМемҚызПУ
Алматы, Қазақстан
menya.56@mail.ru

ҚАЗІРГІ СӨЗ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ТІЛ ДИНАМИКАСЫ

Мақалада қазіргі тілтанымдағы қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздерін қалыптастырудағы нормативтік аспектідегі зерттеулердің үлес-салмағы, ондағы ғылыми ой-тұжырымдардың қазақ сөз мәдениетінің дамуы жолында бағыт-бағдар болғандығы жайлы зерделенеді. Сондай-ақ қазіргі антропоөзектік бағыттағы ғылыми ізденістердің де даму әлеуеті мен өзектілік дәрежесі қысқаша сипатталады. Мұндай пайымдаулардың қазақ сөз мәдениеті теориясына қатысты ғылыми таным-түсініктерді кеңейте түсуге септігі тиетіндігі зерделенеді. Сөз мәдениеті ғылымының мазмұнын айқындайтын бірқатар ұғым-түсініктер де сараланып, олардың пайда болуына әсер еткен тілдегі экстралингвистикалық факторлар мен заманауи өзгерістер туралы сөз болады. Тіл динамикасы – қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерге қатысты құбылыс екендігі, әсіресе сөздік құрамдағы жаңа қолданыстардың жаңару белсенділігі қысқаша дәйектеледі.

Тірек сөздер: сөз мәдениеті, құрылымдық-нормативтік аспект, антропоөзектік бағыт, концепция, сөйлеу актісі, экстралингвистикалық фактор, тіл динамикасы.

Мәңгілік мұра болып қалған халқымыздың тілі мен атамекен қасиетті жері атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған бүгінгі өркениетті қоғамда әрбір ұлттың тілінің мәдениеті оның әдебилік сипатымен тікелей байланысты. Тілдің рухани құндылық ретіндегі қажеттілігі мен әдебилігін сипаттайтын ресми құжатта «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» негізінде айқындалған басым міндеттердің бірі – «сөз мәдениетін жетілдіру» мен «қазақ тілінің лексикалық қорын жетілдіру және жүйелеу». Олай болса, әдеби тілдің қалыптасуына және ғылым мен техниканың қарыштап дамуына орай жаңа сөз-қолданыстар айналымға еніп, тіліміздің лексикалық қорын жетілдіріп, тіл байлығын арттыра түсетіні сөзсіз. Ал қазір тілдің ішкі мүмкіндігі мен әлеуеті сөз байытудың негізгі көзіне айналды: ақпарат, ғаламдану, жаһандану, ұлтжанды, жариялылық, зайырлы, зияткерлік, ТМД, ҰБТ, т.б. Демек, қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік-саяси өзгерістермен тікелей байланысты орнығып қалыптасқан түсінік бар, ол – тіл динамикасы. Тіл динамикасы тілдік деңгейлердің барлық қабатында көрініп, оның сөздік құрамын қозғалысқа түсіреді. Сол тілдің «қозғалыстағы жай-күйін», сөздің қолданыстағы сыр-сипатын зерделейтін ғылым саласы – сөз (тіл) мәдениеті екендігі мәлім.

Қазақ тіл білімінде өткен ғасырдың ортасына дейін «тіл мәдениеті» деген ұғым-түсінік үстем болып келді. Бірте-бірте осы атаумен тілтанымның жеке ғылыми саласы да қалыптаса бастады. Әйтсе де заман өте келе, әсіресе кеңестік тіл білімінде «язык» және «речь» ұғым-түсініктерін айырып, тереңдетіп зерттей бастаған тұста «сөз мәдениеті», «сөйлеу мәдениеті» терминдері «тіл мәдениетімен» жарыса қолданылып, кейін сөйлеу

актісін арнайы зерделейтін атау-түсінік ретінде қалыптасты. Жалпыадамзаттық мәдени даму, оның ішінде қазақ сынды халықтың қоғамдық өміріндегі мәдени-рухани өсулер мен сілкіністер тіл (сөз) мәдениеті пәнінің өзектілігін арттырып, оны алдыңғы қатарға шығарды. Ал бүгінгі тәуелсіз Қазақстанда мемлекеттік мәртебеге ие ана тіліміздің алдынан тіл (сөз) мәдениеті тұрғысынан тарау-тарау тың, алынбаған асулардан асу, игерілмеген шалқар мұхиттай жаңа қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндігі туындап отыр. Мәселен, жоғарғы заң шығару орындарында қазақ тілінде заң жобаларын талқылап, оларды қабылдау, сот процестерін мемлекеттік тілде жүргізу, халықаралық дипломатиялық қарым-қатынастарда ана тілін кеңінен қолдану, сан алуан тармақты төл ғылым-білім тілін жетілдіру, т.т.с. салалардың ешқайсысы бүгінгі таңда тіл (сөз) мәдениеті ғылымын айналып өте алмайды. Сондықтан да күн өткен сайын қазақ тілі сөз мәдениетінің өзектілігі мен өміршеңдігінің маңызы арта бермек.

Демек, әдеби тілдің ауызша және жазбаша түрлерінің қатар дамып, қоғам өміріндегі қызметінің өрістей түсуі үшін оны замана сұраныстарына бейімдеу және даму жолында кездесетін түрлі ауытқулардан арылтып отыру, қоғамның, тілдік ұжым мүшелерінің сөйлеу мәдениетін көтеру «сөз мәдениеті» деген ғылыми-теориялық пәннің алдында тұрған зор жауапкершілік болып табылады.

Осылайша тіл мәдениеті – тілдің жеке элементтерін, тұлға-тәсілдерін, оның тәжірибе елегінен өтіп қалыптасқан, қоғам тарапынан қабылданған заңдылықтарына сәйкес дұрыс пайдалану туралы білім саласы болса, ал сөз мәдениеті – тілдегі қалыпты нормаларды бұлжытпай сақтауға жәрдемші және айтылар ойдың тыңдаушы жүрегіне жылы тиетіндей етіп, әсерлі әрі ұғымды дәл жеткізуге себепші тетіктерді айқындаушы құралдар жиынтығы. Бұл жөнінде белгілі ғалым Н. Уәли өз ойын былайша тұжырымдайды: «Тіл мәдениеті» дегеніміз – сөздерді дұрыс қолданудың емле мен белгілері ережелерін сақтап, сауатты жазу, оның ғасырлар бойы сұрыпталып келген, сөз зергерлері оюлап берген көркемдігі мен әсем өрнегін орнымен қолдану сияқты амал-әрекеттерді қамтиды. Тіл мәдениеті – тілдік нормаларының, тіл тәсілдерінің жетіліп, ширап даму дәрежесі [1].

Қазақ тіл//сөз мәдениетінің ғылыми сала ретінде қалыптасуына, оған тән ұғым-түсініктердің пайда болуына тілдегі түрлі экстралингвистикалық факторлардың, заманауи өзгерістердің ықпалы зор. Қауымдастық мүшелерінің қоғамдық-әлеуметтік тіршілігімен байланысты тілдің де қадір-қасиеті артып, сөз құдіретіне бас ию нәтижесінде халықтың өмірден түйген түйінді ойлары тілде көрініс тапты: тіл туралы қанатты сөздер, мақал-мәтел, фразеологиялық сөз орамдары, жұмбақтар, т.б.

Қазақ тіл білімі атты айдынды ғылымның қай сала-тармағының болмасын бастау-көзінде ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы, проф. Қ. Жұбанов сынды ізашар ғалымдар тұр. Олардың алғашқы ғылыми ізденістерінің өзінде, әсіресе оқулықтарында сөз//тіл мәдениетінің нормалық, коммуникативтік мәселелері алғаш рет қарастырылды. Мәселен, қазақ тілінің алғашқы тәртіпті оқулықтары – үш сатыдан тұратын («Дыбыс жүйесі» – фонетика, «Сөз жүйесі» – морфология, «Сөйлем жүйесі» – синтаксис) «Тіл – құралда» фонетикалық және грамматикалық нормаларды тұрақтандыру, кодификациялау аса маңызды болды. Бұл кезеңде нормалау, норманы қалыптандыру (акад. Р. Сыздықтың терминологиясы бойынша) шаралары қауырт жүргізілді.

Өткен ғасырдың 60-жылдарында тіл мәдениетінің жеке ғылыми пән ретінде қалыптасуына, оның теориялық мәселелерінің негізделуіне белгілі бір ғалымдардың еңбектерінің үлес-салмағы айрықша екендігін, бұл істің басы-қасында проф. М. Балақаевтың тұрғанын, оны зерттеу мен оқыту ісін алғашқы болып ұйымдастырғанын, арнайы зерттеулерімен жүйелегенін баса айтуымыз қажет. Дербес пән ретінде оның кейбір мәселелері (әдеби тіл нормасы, сөз тазалығы, грамматикалық тәсілдерді қолдану өрнегі, сөз қолдану мәдениеті, т.б.) М. Балақаевтың «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері» (Алматы, 1965) деген кітабында арнайы қарастырылды. Ғалым бұл мәселеде кейінгі еңбектерінде де жалғастырып, толықтырып, іргелі ұғымдары кеңінен сипатталып берілді. Қазақ тілі мәдениетіне арналған «Тіл мәдениеті және баспасөз» (Алматы, 1972), «Өрелі өнері»

(Алматы, 1976), «Сөз өнері» (Алматы, 1978) тәрізді жинақтар шығып, баспасөз беттерінде мақалалар жиі жарияланды.

М. Балақаев бастаған үлкен істі белгілі академик ғалым Р. Сыздықова сәтті және толымды жалғастырып келеді. Оның зерттеулерінде сөз мәдениетінің іргелі мәселелерінің бірі ретінде орфоэпиялық нормалар айқындалып, әдеби тілдегі жеке сөздердің, біріккен сөздердің, ритмикалық топтардың дыбысталу нормалары көрсетіліп, орфоэпиялық ережелері түзілді. Сөйтіп, норманы кодификациялау ісінде біршама жұмыстар атқарылды [2]. Сондай-ақ тіл (сөз) мәдениетін функционалдық аспектіде қарастыру академик Р.Сыздықованың зерттеулеріндегі негізгі бағыттардың бірі болды [3]. Әсіресе көркем мәтіндегі тілдік таңбалар белгілі бір заттың, әрекеттің, сын-сипаттың атауы ретінде ғана емес, эстетикалық мәнділік ретінде қарастырылды. Сөйтіп, тілдегі сөз көркем мәтінде образға айналып, функционалдық жүктеме алып, поэтикалық тілдегі даралық пен сөз шеберлігінің стильдік амал-тәсілдері тілдік деректер негізінде зерделенді.

Көрнекті тілші ғалым Ы. Мамановтың еңбектері соңғы жылдары ғана бір жерге жинақталып, толықтырып қайта басылып шықты. Осы еңбектерден біз тілші ғалымның сөзді коммуникативті сапасына қарай бағалау принципін өзінің сөз мәдениеті жөніндегі лекциялар топтамасы мен ғылыми мақалаларында ұстанғанын танып-біліп отырмыз.

Алғаш рет сөз мәдениетін коммуникативтік-функционалдық аспектіде қарастырған проф. Н. Уәлидің «Сөз мәдениеті» кітабында сөз (речь), оның коммуникативтік сапалары, сөз жатықтығы, сөз бедері, сөз байлығы, сөз тазалығы, т.б. тән белгілер айқындалып, дәлелденіп, аталмыш атауларға терминологиялық мазмұн берілді. Сондай-ақ осы зерттеулерінде пәннің атын бұрынғы кездегідей «тіл мәдениеті» деп емес, «сөз мәдениеті» деп атау ұсынылды [4, 220]. Сондай-ақ проф. Н. Уәлидің «Фразеология және тілдік норма» деген еңбегінде әдеби тілдің лексика-фразеологиялық жүйесі норма тұрғысынан қарастырылып, сөз дәлдігі, сөз дұрыстығынан ауытқу тәрізді жағымсыз құбылыстардың, әсіресе фразеологиялық бірліктерде жиі кездесетіні көрсетіліп, уәжді ауытқулардың түрлері мен типтері сараланды. Қысқасы, қай еңбегінде болмасын, сөз сапасын жетілдіруге бағытталған ғалымның теориялық тұжырымдарының маңыздылығы сөз мәдениетінің өзектілігі мен өміршеңдігін арттыра түсетіні анық.

Сөз мәдениеті ғылымының қазіргі даму бағыттары, ең алдымен, жалпы тілтанымдағы дәстүрлі парадигмалардың жаңа парадигмаларға ығысып орын беру үрдісімен тығыз байланысты. Демек, жаңа ғасыр басында өзге де ғылым салалары сияқты қазақ тіл білімінде, оның ішінде сөз мәдениеті саласында да заманауи креативті зерттеулер дүниеге келе бастады. Бұған дейін, жоғарыда аталған еңбектерде, өзге де зерттеулерде сөз мәдениеті негізінен тілдік-құрылымдық жүйеде көбірек қарастырылған болса, ендігі жерде антропоөзектік бағытты бағдарға алған ғылыми жұмыстар қолға алынып, сөз мәдениетінің біртұтас теориялық пән ретінде қалыптасуына негіз болды. Мұндай бағыттағы еңбектерде сөз мәдениетін зерттеудің қазіргі аспектілері жөнінде біршама құнды ой-пікірлер айтылып, ғылыми тұжырымдар жасалуда. Берілген тұжырымдар мен пайымдаулардың қазақ тілтанымындағы сөз мәдениеті теориясына қатысты тілімізде біршама орныға түскен ғылыми таным-түсініктерді кеңейте түсуге септігі тиетіні сөзсіз. Бұл тұрғыдан зерделі зерттеулерімен танымал ғалым Нұргелді Уәлидің «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты еңбегінде сөз мәдениетін тек нормативті аспектіде қарастырмай, функционалдық, коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік, лингвомәдени аспектіде зерттеу қажеттілігін нақтылай келіп, «тілдік тұлғаны» сөз мәдениеті пәнінің түпқазық ұғымы ретінде алуды ұсынды, яғни «тіл тұтынушысының» мәдени болмысын тереңірек тануға жол ашып, сөз мәдениеті ғылымының мазмұнын жаңаша бағамдауға бағыт-бағдар болды. Қазақ тілтанымында сөз мәдениетін антропоөзектік бағытта зерттеген алғашқы, ізашар ғылыми еңбек болып табылады.

Қазіргі сөз мәдениеті теориясына қатысты жаңаша мазмұнға ие зерттеу еңбектерден ғалым Д. Әлкебаеваның «Сөз мәдениеті» атты оқу құралының да құндылығы мен маңыздылығын атап өткен абзал. Бұл еңбегінде қазіргі қазақ сөз мәдениетінің негізгі көп

аспектілі сипаттары мен сөзтану ғылымының өзекті мәселелері, негізгі категориялары мен ұғымдары жүйелі қарастырылған. Сөз мәдениеті ғылымының теориялық негізі сөзтану (речеведение) ғылымымен сабақтас дей келе, ғалым оның себебін адамдық фактормен байланыстырады. Сөз мәдениетінің құрамдас бөліктері: сөз экологиясы, тіл саясаты, тілдік сана, жеке тұлғаның сөйлеу мәдениеті де ғылыми тұрғыдан зерделенеді. Әсіресе, сөйлеудегі кездесетін қателіктерді: орфографиялық, орфоэпиялық, грамматика-морфологиялық, пунктуациялық, коммуникативтік деп саралай отырып, әрқайсысының басты себептеріне тоқталуы – адамтанымдық бағыттағы ізденістердің өнімді нәтижесі екені даусыз.

Сөйтіп, антропоөзектік бағыттағы мұндай зерттеулердің жүргізілуі «тіл тұтынушысының» сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің лингвокогнитивтік, лингвоэкологиялық, прагматикалық деңгейлерде сипатталуына, сондай-ақ жеке тұлғаның өзіндік тілдік әлемін (тезаурусын) анықтауға, тілдік мәдениетін жетілдіруге зор ықпал ететіндігі даусыз.

Қазіргі бағыттағы ғылыми еңбектерде сөз мәдениетін зерттеудің мынадай аспектілері сараланып, әрқайсысының қарастыратын мәселелері, өзіндік зерттеу нысаны айқындалуда:

- құрылымдық-нормативтік аспектісі;
- функционалдық аспектісі;
- коммуникативтік-прагматикалық аспектісі;
- когнитивтік және лингвомәдени аспектісі;
- лингвоэкологиялық аспектісі;
- этикалық аспектісі.

Осы бағыттағы зерттеулерден қазақ тілінің сөз мәдениеті мәселелері, негізінен, тілдік-нормативтік аспектіде кеңінен жүргізіліп, әдеби тіл, тілдік норма, оның түрлері жөніндегі еңбектер ғылым саласының теориялық негіздерін қалыптастырып, практикалық мәнін айқындай түсті (М. Балақаев, Р. Сыздық, Н. Уәли, Б. Қалиев, И. Ұйықбаев, С. Бизақов, А. Алдашева).

Ал соңғы онжылдықтар беделінде қазақ тілтанымының сөз мәдениетінде, жоғарыда айтылғандай, басым бағытқа айналған антропоөзектік ұстаным бойынша адамды тілі (сөзі) арқылы тану идеясы (антропоцентризм идеясы) мына тұрғыдан пайымдалып, өзектілік сипаты дәйектелуде: тіл – ақиқат дүниенің бейнесі, таңбасы болса, осылардың түпқазығы – адам. Өйткені адам санасының ақиқат дүниені бейнелеуіштік қабілеті, сондай-ақ жасампаздық қабілеті бар. Осымен байланысты субъектінің тілді жасау қарекеті бар да, сол жасалған тілді қолдану қарекеті бар. Демек, «тіл тұтынушысының» я болмаса тілдік тұлғаның (жеке адам, ұлт, халық) тіл қарекетінің, тілді жасаушылық қарекетінің нәтижесінде тілдің дыбыстық, лексика-фразеологиялық, грамматикалық, функционалдық-стильдік жүйелерін, нормаларын қалыптастырады және оны дамыта түседі.

Әрбір жаңа заман, ұлт өміріндегі мәдени-рухани даму мен өзгерістер, атап айтқанда, бүгінгі тәуелсіз Қазақстандағы мемлекеттік тілдің жай-күйі ана тілімізді, ұлттық сана, салт-дәстүрімізді байытуға байланысты өткір мәселелерді алдымызға тартып отыр. Солардың бірі – халқымыздың мәдени-рухани мол мұрасы, ең байлығы – тілін жаңа сөздермен байыта отырып, сөздік қорын жетілдіре түсу міндеті, яки тілдің қазіргі даму үрдісін айқындау. Бұл бағыттағы іс-шаралар бірқатар ғылыми-тәжірибелік ізденістерден басталып, бүгінде жалғасын тауып отырған ғылыми-теориялық зерттеулердің жүргізілуі мен сөзжасам, терминжасам тәжірибесіне негізделген қазіргі қазақ тілі лексикасының даму сипаты көрсетілген еңбектердің жарыққа шығуынан анық көрінеді.

Қазақ тілі – сөз байлығы мол, эстетикалық қызметі айрықша ұлтымыздың қасиетті ана тілі. Сондықтан да сол бай тіліміздің нормалық-стилистикалық жүйесін танудың, жоғарыда айтқандай, қолданыстағы жаңа сөздер мен оның мағыналық өрісін, нормалық шегін анықтау, қысқасы, тілдегі «жаңару» мен «жаңғыруларды» сөз мәдениеті тұрғысынан талдап-таразылаудың маңызы зор. Бұл – жастардың тіліміздің бар байлығын жетік біліп, күнделікті өмірде, ғылымда, кез келген коммуникация түрінде дұрыс пайдалана білуге негіз болады

және осы үрдісті ары қарай жалғастыруына жол ашады деп сенеміз. Көрнекті қоғам қайраткері Әбіш Кекілбаевтың: «Ғасырлар қойнауынан сынын бұзбай, қуатын кемітпей, таза да көркем келбетімен жеткен ана тілімізді осы заманға сай ұқыпты пайдаланып, келешек ұрпаққа кемелдендіре жеткізу жолында ізденістер мен құлшыныстар азаймасын...» деген кемел ойы елдігіміз бен ұлттық болмысымызды ана тілі арқылы танудың бағдары, оны сындарлы жұмсаудың өнегесі болары хақ.

Әдебиеттер тізімі

1 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ... дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 312 б.

2 Сыздық Р. Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. – Алматы, 1983. – 75 б.

3 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 1997. –124 б.

4 Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, 1984. – 220 б.

Данная статья посвящена анализу теоретических положений и концепций, связанных с культурой казахской речи. Также в ней рассматриваются современные научные изыскания в области антропологии, раскрываются понятие, предмет культуры речи как средство выражения мысли в ходе речевого акта. При этом поднимается вопрос о динамике развития языка как явления, связанного с социальными изменениями в обществе, в особенности с активизацией обновления словарного состава.

This article is devoted to the analysis of theoretical positions and concepts associated with the culture of the Kazakh language. Also, it deals with modern scientific research in the field of anthropology, disclosed concept, object of speech as a means of expression in the speech act. This raises the issue of the development of the dynamics of language as a phenomenon linked to social changes in the society, especially with the intensification of renovation vocabulary.

УДК 81'22

А.Т. Оналбаева, Ж.Н. Уристенбаева
Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
a.onalbaeva@mail.ru

НЕВЕРБАЛЬНЫЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТА *ҚАМШЫ*

В работе рассматриваются результаты исследования невербальных средств общения. Невербальное общение в такой же мере, как и вербальное общение, является объектом лингвокультурологии, а теория невербального общения является частью общей теории лингвокультурологии. В статье рассматривается концепт как единица языка и культуры в их взаимодействии в трудах ряда исследователей. Камча – один из древних видов подручных средств, используемых в хозяйстве скотовода, обычно для приручения управления скотом, особенно лошадьми. Однако значение и значимость данного орудия вышли далеко за рамки чисто хозяйственного средства, что позволило исследователю квалифицировать қамшы как концепт

Ключевые слова: невербальная семиотика, невербальные средства общения, этнолингвистика, культура, концепт, знак, концептуальный подход.

Теорию невербального общения мы рассматриваем как часть лингвокультурологии, с этих позиций мы характеризуем ее связь с этнолингвистикой, которая, в свою очередь, может быть определена как пограничная с этнографией наука (Ольшанский). Язык в целом и невербальное общение в отдельности могут служить источником информации о традиционной и современной культуре этноса, о ценностной картине мира этноса, о культурных константах, регулирующих коммуникативное поведение представителей конкретной национальной культуры.

Знаки невербального общения, как и язык этноса, даже в новых условиях жизни сохраняют память о явлениях давно минувших дней, обеспечивая тем самым устойчивость и самобытность этноса. Это подтверждается многими исследованиями (см., например, работы К.К. Дуйсековой о понятии богатства у казахов и французов [1]; З.К. Дербишевой о речевом этикете и поведении киргизов [2]; А.Е. Карлинского о лингвострановедческом принципе обучения языкам [3] и др.)

Все народы мира различаются не только своими языками, но и мировоззрением. Этническое мировоззрение определяется совокупностью знаний о мире природы и людей, что определяет как общественное, так и индивидуальное сознание и мышление [4, 120].

В этнолингвистике язык и культура вступают в определенные отношения. Под культурой понимается материальная и духовная жизнь конкретного народа. Национально-специфическая лексика и фразеология, которая отражает образ жизни в связи с удовлетворением материальных (еда, одежда, жилище, ведение хозяйства) и духовных (религия, искусство, обычаи, традиции, модели поведения в стандартных ситуациях) потребностей выходит здесь на первый план. Значимость приобретают так называемых фоновые знания.

Каждая национальная культура своеобразна.

Ю.С. Степанов указывает на концептуальный подход к пониманию культуры, основные положения его концепции сводятся к следующему:

– культура представлена концептами;

– в культуре нет ни чисто материальных, ни чисто духовных явлений, так как они всегда представлены парами;

– концепты культуры образуют эволюционные и синхронные семиотические ряды;

– эволюционные семиотические ряды – это последовательные ряды явлений, сменяющих друг друга во времени, при этом от предшествующих последующим передаются функции по принципу преемственности;

– синхронные семиотические ряды, формирующиеся при участии концептов культуры из разных эволюционных рядов, принадлежат одной эпохе;

– концепты культуры, находящиеся в разных эволюционных рядах, могут объединяться общностью, сходством, образуя ментальные изоглоссы;

– концепты и их связи дифференцируются по степени распространения и важности для общества в целом и для отдельных групп;

– культура – это совокупность концептов и отношений между ними, отражающихся в различных «рядах» (прежде всего в «эволюционных семиотических рядах», а также в «парадигмах», «стилях», «изоглоссах»…) [5, 21-38].

Невербальное общение в такой же мере, как и вербальное общение, является объектом лингвокультурологии, а теория невербального общения является частью общей теории лингвокультурологии, цель которой достаточно четко определена В.В. Красных: лингвокультурология призвана выявить с помощью языковых данных базовые оппозиции культуры, закрепленные в языке и проявляющиеся в дискурсе; отраженные в зеркале языка и в нем зафиксированные представления об окультуренных человеком сферах: пространственной, временной, деятельностной и т.д.; проступающие сквозь призму языка древнейшие представления, соотносимые с культурными архетипами [6, 13].

Связь единиц системы невербального общения с базовыми концептами национальной культуры является более тесной в силу замедленности процесса ассимиляции означаемого и

означающего невербального знака в сравнении с языковыми знаками и в силу более тесной связи невербальных знаков общения с коммуникативной ситуацией. И, наконец, в знаках невербального общения получают отражение базовые концепты национальной культуры.

Одним из ключевых терминов современной когнитологии и лингвокультурологии является концепт, этот термин отвечает представлению, о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание всей человеческой деятельности и процессов познания действительности в виде неких «квантов» знания.

Концепт рассматривается как единица языка и культуры в их взаимодействии в трудах целого ряда исследователей: Н.Ф. Алефиренко, Н.Д. Арутюнова, А.П. Бабушкин, В.В. Воробьев, В.И. Карасик, В.А. Маслова, Ю.С. Степанов, Ш.К. Жаркынбекова, А. Ислам, Н.Г. Шаймерденова и др, однако до сего времени мы наблюдаем множество интерпретаций, касающихся содержательных различий между двумя смежными сущностями: понятие и концепт. Так, Ю.С. Степанов дифференцирует их следующим образом: «…понятие – это мысль о предметах и явлениях, отражающая их общие и существенные признаки, а концепт – это идея, включающая не только абстрактные, но и конкретно-ассоциативные и эмоционально-оценочные признаки концепты не только мыслятся, они переживаются….концепт – это точка пересечения между миром культуры и миром индивидуальных смыслов, это сгусток культуры в сознании человека и то, посредством чего человек сам входит в культуру» [5, 41-42].

Д.С. Лихачев считает, что концепт – это замещение значения слова в индивидуальном сознании и в определенном контексте, это личностное осмысление, интерпретация объективного значения и понятия как содержательного минимума значения [7, 281].

А.А. Залевская характеризует концепт с позиции психолингвистики как объективно существующее в сознании человека перцептивно-когнитивно-аффективное образование динамического характера в отличие от понятий и значений как продуктов научного описания (конструктов) [8, 39].

А. Соломоник определяет концепт как абстрактное научное понятие, выработанное на базе конкретного житейского понятия [9, 246].

В.З. Демьянков, анализируя понятие и концепт в художественной литературе и научном языке, считает, что понятие – это то, о чем люди договариваются, люди конструируют их для того, чтобы «иметь общий язык» при обсуждении проблем; концепты же существуют сами по себе, их люди реконструируют с той или иной степенью (не) уверенности [10, 45].

В.В. Колесов дифференцирует понятие и концепт следующим образом: концепт – это сущность, явленная в своих содержательных формах – в образе, в понятии и в символе… Понятие есть приближение к концепту, это явленность концепта в виде одной из его содержательных форм. Концепт – и ментальный генотип, атом генной памяти … и архетип, и первообраз, и многое еще [11, 19-20].

С.Г. Воркачев считает, что понятие (intellectus) рассудочно и связано с рациональным знанием (пониманием), концепт (conceptus) – производное возвышенного духа, разума, способного творчески воспроизводить смыслы [12, 16].

С.Х. Ляпин: «… концепт – это смысловые кванты человеческого бытия–в–мире, в зависимости от конкретных условий превращающиеся в различные специализированные формообразования, «гештальты» бытия… Концепты суть своеобразные культурные гены, входящие в генотип культуры и вероятно определяющие феноменологическую поверхность культуры, ее фенотип…» [13].

В нашем исследовании мы используем концепты в трактовке В.И. Карасика: «это ментальные образования, которые представляют собой хранящиеся в памяти человека значимые осознаваемые типизируемые фрагменты опыта. Типизируемость этих единиц закрепляет представления в виде различных стереотипов, их осознаваемость дает возможность передать информацию о них другим людям, их значимость закрепляет в

индивидуальном и коллективном опыте важные (и поэтому эмоционально переживаемые) характеристики действительности. Эти характеристики концептов представляют собой их образно-перцептивную, понятийную и ценностную стороны» [14, 24].

Камча – один из древних видов подручных средств, используемых в хозяйстве скотовода, обычно для приручения управления скотом, особенно лошадьми. Однако значение и значимость данного орудия вышли далеко за рамки чисто хозяйственного средства, что позволило известному исследователю Н. Уали квалифицировать *қамшы* как концепт [15].

Қамшы использовался и в схватках, драках, а также и во время охоты. Опытные охотники камчой могли перебить позвоночник волку: «*Қасқырға қырық сегіз таспа қамшыдан артық қарудың керегі жоқ*» (Ғ. Мүсрепов).

Скотоводы использовали камчу во время обряда приручения норовистых коней.

Камчу использовали во время обряда *беташар.* Считалось, что невестка, белое покрывало с лица которой открывали камчой, будет справедливой, честной по отношению к родственникам мужа, а сын, которого она родит, будет править народом, будет честным и справедливым правителем. Отсюда выражение *келіннің бетін үкілі қамшымен ашу.* В традиционной казахской культуре лицо невесты открывали также с помощью *камчи с вплетенной в нее красной нитью.* В *беташаре* актуализируется образная составляющая концепта *камча*, которая в народном представлении ассоциируется с понятием власти, силы, открывая лицо невесты с помощью камчи, тем самым желают невесте стать в среде родственников мужа уважаемым членом семьи, наделенным определенной властью и почетом.

Существовало также мифологическое представление казахов о том, что *камча,* украшенная перьями филина, оберегает от злых сил, кроме того, это знак, выражающий пожелание молодой снохе достичь высокого социального статуса. Камча выполняет также регулятивную функцию. Например, в прежние времена полагалось, по этикету, входить в дом со сложенной вдвое камчой. По сути по своим функциям это соотносится с русской кинемой «*входить в дом, сняв головной убор*», семантика одна и та же – выражение уважения к дому и живущим в нем людям, иллюстрация того, что входящий человек желает добра дому.

Если же человек входит в дом, *подняв камчу либо волоча ее*, это, с одной стороны, знак невоспитанности, невежливости, либо демонстрация агрессивно-конфликтного отношения входящего человека к хозяину дома.

Камча также имеет сакральный смысл. Камча для кочевников-скотоводов – многофункциональное средство. Известный этнограф С. Кенжеахметулы так описывает камчу: «Қазақ өмірінде қамшы – өнер туындысы, қамшы – рухани күш-қуат, қамшы – сый-сияпат, қамшы – жігіт пен қыздың сәні мен салтанаты, қамшы – азамат айбыны, қамшы – шебер қолдың айғағы, қамшы – алса қару, қалса – мұра екенін білетіндер аз» [16, 78-79].

В невербальном общении мы используем невербальные средства в ходе визуального непосредственного, межличностного взаимодействия, т.е. в речи. Система знаков невербального общения является объектом теории невербальной семиотики, которая, в свою очередь, выступает как часть лингвокультурологии, поскольку средства невербального общения составляют неразрывную часть коммуникативной культуры конкретного этноса, отражают древние архетипические и мифоритуальные представления человека.

Ярко выраженная национально-культурная самобытность невербальных средств общения дает основание для рассмотрения их на материале нескольких лингвокультур в сопоставительном аспекте.

Концепт *қамшы* часто используется как составная часть жестов в невербальной коммуникации. Материальные предметы, используемые в в невербальной коммуникации, характеризуют мужчин и женщин.

Материальными предметами могут выступать:

платок, косынка, шарф – у женщин,

камчу, бөрік, шапку, мундир, шапан, трость – у мужчин.

Материальные предметы, используемые в дейктических, ритуальных, регулятивных и эмотивных невербальных средствах указывают на их гендерные характеристики:

қамшы: қамшымен нұсқау, қамшыны тастау, қамшыны алдына тастау, қамшыны сілтеу;

орамал: орамалмен бұлғау,

либо относительно отчуждаемые части человеческого тела (*сақал: сақалымен шошайту, сақалымен саумалау;*

мұрт: мұртынан күлу;

шаш: шашын жұлу, шашын жаю).

Камча используется в эмоциональных жестах: *қамшы тастау* (бросить плетку – знак «прошу слова»), *қамшысын білемдеу* – угрозу, *қамшыны алдына тастау 1*- просить слова, *қамшыны алдына тастау 2* – бросить вызов.

Камча выполняет также регулятивную функцию. Например, в прежние времена полагалось, по этикету, входить в дом со сложенной вдвое камчой. По сути по своим функциям это соотносится с русской кинемой «*входить в дом, сняв головной убор*», семантика одна и та же – выражение уважения к дому и живущим в нем людям, иллюстрация того, что входящий человек желает добра дому. Невербальные средства, выполняющие в коммуникативном акте регулятивную функцию направлены на формирование определенных взаимоотношений, регулирование поведения людей в конкретных коммуникативных ситуациях, каузирование либо прекращение каких-либо действий. В отличие от эмотивных невербальных средств , значение которых несколько расплывчато и не всегда поддается четкому определению, поскольку иногда невербальный знак передает смесь эмоций (*бетім-ай* – одновременно ужас и удивление, *санын шапалақтау* – удовлетворение от того, что получилось так, как предполагалось, планировалось, радость и т.д.), регулятивные знаки в содержательном аспекте более конкретны и однозначны. Так, кинема *қолын шығару* означает категорический отказ, *қол көтеру* – прекращение действий, *басын изеу* – согласие, *шынашағын басу* – солидарность, *сұқ саусағын ерніне апару* – призыв к тишине, *арқасын қағу* – поддержку, *қамшысын білемдеу* – угрозу, *қамшыны алдына тастау 1*- просить слова, *қамшыны алдына тастау 2* – бросить вызов, *кесені қисайту* как знак утоления жажды и др.

Данные невербальные средства отражают и относительное социальное равенство коммуникантов и желание одного из коммуникантов нивелировать существующую между ним и его партнером социальную дистанцию. В случае, когда коммуникант, от которого исходит приветствие, хочет подчеркнуть свое особое почтение второму коммуниканту, вызванное его возрастом, особыми заслугами перед народом, либо его высоким статусом, то используются другие фатические кинемы: *қос қолды кеудеге қою; оң қолын төсіне қою; оң қолын кеудесіне қойып, бас ию; қол қусырып иілу; тізе бүгіп сәлем ету; тізерлеп, қол қусырып,тағзым ету; қамшыны кеудеге ұстау; екпетімен түсіп жата қалу; құшақтасу.*

Камча используется и в фатических невербальных средствах. Например: *қамшыны кеудеге ұстау*. Однако в современной коммуникативной культуре казахов мужские фатические невербальные средства представлены в несколько редуцированном варианте, такие кинемы, как *тізе бүгіп сәлем ету, тізерлеп қол қусырып, тағзым ету; қамшыны кеудеге ұстау; екпетімен түсіп жата қалу; құшақтасу* исчезли из обихода, оставшись лишь в художественных текстах, в театральных постановках и кино на историческую проблематику.

Итак, теория невербального общения является составной частью лингвокультурологии, поскольку средства невербального общения составляют неразрывную часть коммуникативной культуры конкретного этноса, отражают древние архетипические и мифоритуальные представления человека. Теория невербального общения непосредственно связана с такими науками, как этнография, этнолингвистика, культурология, переводоведение, теория коммуникации. Невербальное общение, характеризующееся более высокой, чем вербальное общение, степенью национально-культурной маркированности,

является формой репрезентации национального менталитета и тех базовых концептов, которые формируют национальный менталитет. Концептуальные основания невербального общения эксплицируются в соответствии с типом коммуникативной ситуации.

Список литературы

1 Дуйсекова К.К. Фразеологическая картина мира французского и казахского языков (концептуально-лингвокультурологический опыт исследования): дис. ... докт. филол. наук: 10.02.20. – Алматы, 2006. – 263 с.

2 Дербишева З.К., Сыдыкова Т.Ч. Речевой этикет и речевое поведение киргизов // Мир языка. – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2005. – С. 191–200.

3 Карлинский А.Е. Лингвострановедческий принцип обучения иностранным языкам // Язык и культура: лингвострановедческий аспект. –Алматы, 1998. – С. 138–149.

4 Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Академия, 1997. – 312 с.

5 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.

6 Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. – М.: Гнозис, 2002. – 190 с.

7 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 280 – 287.

8 Залевская А.А. Проблемы психолингвистики. – Калининград: Наука, 1983. – 286 с.

9 Соломоник А. Семиотика и лингвистика. – М.: Молодая гвардия, 1995. – 352 с.

10 Демьянков В.З. Понятие и концепт в в художественной литературе и научном языке // Вопросы филологии. – М., 2001. – №1. – С.35–47.

11 Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.

12 Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: Гнозис, 2004. – 236 с.

13 Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Архангельск: Изд-во Помор. Ун-та, 1997. – С. 11–35.

14 Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 2001. – С. 75–80.

15 Уәли Н. «Қамшы» концептісі // Ш. Сарыбаев және қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы, 2005. – Б. 204 – 205.

16 Кенжеахметулы С. Традиции и обряды казахского народа. – Алматы: ТОО «Алматыкитап», 2006. – 248 с.

Мақалада бейвербалды амалдарды ғылыми тұрғыдан зерттеудің нәтижелері қарастырылады. Бейвербалды амалдар вербалды амалдармен қатар лингвомәдениеттің нысаны болып табылатыны белгілі, ал бейвербалды амалдардың теориясы жалпы лингвомәдениет теориясының бір бөлігі екені белгілі. Сонымен қатар мақалада концепт мәселесіне арналған белгілі ғалымдардың еңбектері қарастырылады. Қамшы — қазақ халқының байырғы кездегі шаруашылық, мәдени өмірінде аса кең тараған ежелгі құралдардың бірі, мақалада концепт ретінде қарастырылып оның ұлттық-мәдени ерекшелігі когнитивті қатынастағы факторлаы анықталды.

The paper discusses the results of the study of non-verbal means of communication. Nonverbal communication is as much as verbal communication, is the object of cultural linguistics, and nonverbal communication theory is part of the general theory of cultural linguistics. The article discusses the concept of a language and culture of the unit in their interaction in the work of several researchers. Kamchia - one of the oldest types of available tools used in farming herder,

usually for taming cattle management, especially horses. However, the value and significance of the guns have gone far beyond the purely economic means, allowing the researcher to qualify as a concept қamshy

ӘОЖ 804.0+809.352.25

Б.Р. Оспанова
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан
baian_80@mail.ru

ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЛЕКСИКА ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ

Мақаланың зерттеу нысаны ұлттық-лингвистикалық мәселемен тығыз байланысты. Егер қазақ тілінің латын графикасына негізделетін болашақ әліпбиі ұлттық дыбыстық жүйеге негізеліп, сәйкесінше еміле ережелері дайындалатын болса, ұлттық сипат алады. Ол – «халықаралық сөздер» деген желеумен күні бүгінге дейін қазақшаланбай жүрген өзге тілдік қоғамдық-саяси лексиканы дұрыс жазуға мүмкіндік береді.

Өзге тілдік қоғамдық-саяси лексиканы (сөздерді) қазақша жазу мәселесі 1912-1938 жылдар аралығында көтерілген болатын. Авторлар өз ой-тұжырымдарын аталған кезеңдегі тәжірибелерді қазіргі қазақ тілі дыбыстық жүйесінің көрнекті тілші ғалымдарының тұжырымдарымен салыстыра отырып, дәлелденіп бектікен.

Кеңестік тілдік саясаттың ұстанымы туралы тың деректер беріліп, жаңа ғылыми қорытындылар жасалған. Зерттеуге қатысты өзге авторлардың ой-тұжырымдары салыстырылып талданған. Авторлар бейтарап ұстаным (позиция) ұстанған. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы бар. Ғылыми мақаладағы ой-ұсыныстар қазақ әліпбиін латыншаға негіздеп қайта құрастыруда және қазақ емлесін жаңартуда пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: лексика, басқа сөздер, саяси-экономика, мелекеттік тілдің мәртебесі.

Қоғамдық-саяси лексиканың өзіндік ерекшелігі, басқа сөздерден айырым белгілері, олардың семантикалық топтары деген мәселеге тілші ғалымдардың көзқарастары ортақ. Әдетте олар ондай сөздерге мемлекеттік-әкімшілік басқару жүйесіне және оның жүргізіп отырған саяси-экономикалық саясатына, қоғамдық-әлеуметтік даму үдерісіне қатысты сөздерді жатқызады, оған беретін анықтамалары да бір-бірінен аса алшақ кетпейді.

Б.Момынова өзінің «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика» деген еңбегінде Р.Барлыбаев, Ю.А.Бельчиков [1] және Ю.Д.Дешериев пен И.Ф.Протченколардың [2] қоғамдық-саяси лексикаға туралы ой-тұжырымдарын талдай келе, «Қазақ» газеті материалдары бойынша қоғамдық-саяси лексиканы мынадай топтарға бөліп қарастырады: 1) әлеуметтік-тарихи категориялар мен ұғымдарды білдіретін атаулар; 2) мемлекеттік құрылысты білдіретін атаулар; 3) әкімшілік жүйеге қатысты атаулар; 4) заң, сот жүйесіне байланысты атаулар; 5) саясатқа байланысты атаулар; 6) соғыс, әскери қимылдар мен қару-жарақка қатысты атаулар; 7) оқу-білім, мәдени салаға байланысты атаулар; 8) дін ұғымына қатысты атаулар [3, 29-30].

Қоғамдық-саяси сөздердің сөздік құрамдағы өзге сөздерден ерекшелейтін өзіндік сапа-белгілері бар. Олар бір қарағанда терминдерге ұқсас болып көрінгенімен, олардан қолданылу аясы, ауқымы, қызметі және жалпыхалықтық сипаты жағынан өзгешеленеді. Олардың терминдерден ажырататын басты белгілері мынада: Термин дегеніміз белгілі бір ғылым мен оның пәніне ғана қатысты болып, солардың ғалымдары мен мамандарының барлығына бірдей түсінікті, бірақ жалпы халыққа түсініксіз сөздер болып келсе, қоғамдық-саяси

лексиканы барлық жұрт пайдаланады. Ал терминдерге ұқсайтын жағы, көбінесе, өзге тілдерден дыбыстық-құрылымдық жақтан игерілмей, еш өзгеріссіз ауысып келуінде жатыр. Өзге тілдік сөздер екенін олардың түр-тұрпаты аңғартып тұрады. Осы белгісі оны термин сөздерге ұқсатып-жақындатып, кейбір адамдарды, тіпті қайсыбір тілші-ғалымдардың өзін де шатастырып жатады.

Әлбетте, қоғамдық-саяси лексиканы да экономика, саясаттану, философия, әлеуметтану, мәдениеттану, тарих сияқты т.б. гуманитарлық бір ғылымға теліп, шартты түрде соларға қатысты терминдер ретінде қарастыруға болады. Сондай-ақ қоғамдық-саяси лексика белгілі бір саяси-әлеуметтік кезеңде (мысалы: кеңестік билік кезіндегі «колхоздастыру», «қызыл отау», «электірлендіру», «индустрияландыру», «қайта құру», «жеделдету» т.б.) пайда болып, сол кезеңнің дәуірлеп тұрған уақытында кең қолданылып, оның уақыты өткен шағында қолданыстан шығып қалуына орай, «тарихи сөздер (историзмдер)» деген атау алса, керісінше жаңа заманның жаңа лебімен пайда болып жататындары «жаңа сөздер (неологизмдер)» деп те танылады.

Енді қоғамдық-саяси лексиканың қолданылу аясы мен ауқымына келсек, бұл сөздерді тілді тұтынушылардың белгілі бір тобы ғана емес, қоғам мүшелерінің барлығы – өздерінің қажетіне және мүмкіншілігіне қарай тұрмыс-тіршіліктің сан алуан саласында жаппай пайдаланады. Оның жалпыхалықтық тілдегі белсенді қолданысын қалыптастырып, тілде орнығуына жағдай жасайтын салалардың (ғылым, білім беру т.б.) ішіндегі ең негізгісі – бұқаралық ақпарат құралдары. Қоғамда болып жататын сан алуан өзгерістер мен жаңалықтар жаңа ұғым, құбылыс, заттардың атаулары ретінде кез келген тілдің сөздік құрамына, көбінесе, мерзімді баспасөз тілі арқылы енеді. Қоғамдық-саяси сөздер арқылы мемлекеттің ұстанып отырған саясаты мен экономикалық бағыт-бағдары айқындалады. Сол себептен саясаттанушы ғалымдар қоғамдық-саяси сөздерді мемлекет пен қоғамның саяси-экономикалық бейнесін сипаттайтын сөздер деп қарастырса, тілші ғалымдар оларды көсемсөз (публицистика) тілі деп танып, өз зерттеулерінде басты нысан етіп алады.

Өзгетілдік қоғамдық-саяси лексиканың осындай қолданыс аясы мен ауқымының кеңдігі, осыған орай, қолданысының аса белсенділігі оларды жат тілдік термин сөздерден түбегейлі ажыратады. Және олардың осы сапа-қасиеті тілді бұлдіруде термидерден әлдеқайда күшті болып келеді. Сондықтан да Халел Досмұхамедұлының: «Біздің қазақ-қырғыздың ішінде Аурапа тілдерін жақсы білетініміз аз, көбіміз білмейміз. Аурапа тілдері бізге орыс тілі арқылы жалғасады. Аурапа сөздерін алғанда түбін тексеріп, шамадан келгенше сөзді түпкі иесінің сөйлеуіне жақындатып алу керек» [4, 151], – деп сонау заманда өзтілдік қоғамдық-саяси сөздердің (ол заманда өзге тілдік терминдердің тілімізге кіру қарқыны бәсең болатын) сыр-сипаты мен тілге әкелер залалын дөп басып айтқан еді. Демек дыбыстық-құрылымдық тұрғыдан игерілмей, қазақ тілінің табиғатына бейімделмей алынып, тіліміздің «саясат», «қоғам», «мемлекет», «үкімет», «өкімет», «ояз», «болыс», «уәкіл», «өкіл» сияқты т. б. толып жатқан кірме сөздеріндей бола алмай жүрген өзгетілдік сөздердің қазақша баламаларын дер шағында тауып атау қою немесе қазақы түр-сипат беріп қазақшалау тіліміздің келешегі үшін бүгінде де аса маңызды.

Қоғамдық-саяси лексика – әдеби тіл сөздік құрамының қомақты бөлігін құрай отырып, оның мүмкіншілігін кеңейтеді және сол арқылы оның жан-жақты қызметін қамтамасыз етеді. Оның қалыптасып дамуы тарихи-саяси кезеңдермен, түрлі экономикалық-әлеуметтік жағдайлармен, жазба әдебиеттің, бұқаралық ақпарат құралдарының дамуымен тығыз байланысты. Әсіресе жазба әдебиет қалыптасып, БАҚ дамып өркендеген кезеңде қоғамдық-саяси лексиканың жалпыхалықтақ қолданысы кеңея түсіп, қоғамдық қызметі артады.

Қоғамдық дамудың әрбір сатысы тіл тарихына өз ізін қалдырып отырады. Белгілі бір саяси-экономикалық кезеңде (формацияда) тілде пайда болған сөздердің кейбірінің өміршеңдігі қысқа мерзімді ғана қамтыса (историзмдер), енді біреулері ұзақ мерзім бойы қолданыста болады. Ондай сөздердің жалпыхалықтық тілдегі қолданысы аса белсенді болып, күнделікті сөйлеу тілінің лексикасына айналады. Арнайы мән беріп қарамағанда олардың жалпыхалықтық сөздерден айырмашылығын ажырату қиын. Әлбетте, бұндай сөздер

тіліміздің төл сөзжасам жүйесі (хан, қараша, қағанат, ұлыс, тайпа, ру, бай, кедей, шаруа, шаруашылық т.б.) бойынша қалыптасады немесе сан ғасырлай бойы ауызша қалыптасқан әдеби тіліміздің дыбыстық-құрылымдық жүйесінің өзіндік ерекшелігіне, табиғи заңдылығына бейімделіп қабылданған кірме сөздер (қоғам, саясат, патша, сұлтан, мырза, болыс, ояз, пошта, поштабай, әкім, әкімшілік, мекеме, кеңсе, қызмет, мәртебе, дәреже т.б.) болып келеді. Бұндай сөздердің кірме сөздер екенін кейде арнайы үңіліп зерттеген адамның да аңғармай қалуы әбден мүмкін. Мысалы, біраз уақыттан бері «Белгілі есімнің белгісіз сыры» деген айдармен кейбір кісі есімдеріне түсініктеме беріп жүрген «Алаш айнасы» газеті «жомарт» деген сөзге: «Жомарт – таза қазақы есім. Қазақ тілінде оған «қолы ашық», «мәрт», «жүрегі кең» деген сөз балама бола алады» [5] деп анықтама берген. Бір қарағанда шынында да өз сөзіміз сияқты. Алайда Л.З.Рүстемовтің зерттеу еңбегіне сүйенсек, парсының «джәван» (молодой) және «мәрд» (смелый, храбрый) сөздерінің бірігуінен жасалған екен [6, 113-190-191].

Осы орайда ф.ғ.д., профессор Б.Момынованың қоғамдық-саяси лексика туралы: «Құрамындағы компоненттерінің таза қазақ сөздерімен келуі арқылы жасалатын атаулық тіркестер: *ұлт кеңесі, билік дәлізі, билік тұтқасы, жоғары билік* т.б. Бір компоненті кірме, өзге компоненттері қазақтың төл сөзі болуы арқылы жасалатын атаулық тіркестер: *саяси лидер, саяси күш, діни конфессия, билік Олимпі, саяси баспана, тіл саясаты, саяси шешім* т.б. Екі немесе барлық сыңарлары кірме сөзден құралуы арқылы жасалған атаулық тіркестер: *саяси реформа* т.б.» [7, 83],– деген жіктемесіне тоқтала кету жөн сияқты. Мәселен, оның таза қазақ сөздерімен жасалып тұрған атаулық тіркестер дегеніндегі «дәліз» сөзі парсының «dahlizi», ал «саяси», «діни», «саясат» дегендері араб-парсы тілдерінен еніп, өз сөзіміз секілді болып кеткен.

VIII ғасырдан бастап қазақ жеріне араб үстемдігі орныға бастағаны, соған орай, араб жазуы енгені тарихтан белгілі. Араб жазуы арқылы қазақ қоғамына білім, ғылым, дүниетаным, мемлекеттік-әкімшілік т.б. сөздер еніп тарады. XV ғасырдан бастап түркілік арабша жазудың жаңа дәуірі басталады. Өйткені түркітілдес ру-тайпалық одақтар мен бірлестіктер жекелеген мемлекеттерге айналумен қатар өз алдына ұлт болып та қалыптаса бастаған еді. Аталған ғасырдан бастап XIX ғасырдың аяғына дейін қазақ жұрты араб жазуына негізделген жалпы түркілік кітаби тілді (шағатай тілі немесе ескі өзбек тілі) пайдаланды. 1870-1910 жылдар аралығында Петербург, Қазан баспаханаларынан кітаби тіл арқылы дін-ислам қағидаларын уағыздайтын мұсылманша кітаптар, арабтық «Мың бір түн» кітабының оқиғаларына құрылған ғашықтық қисса-дастандар, қазақтың эпостық, лиро-эпостық, тарихи жырлары жеке кітап болып шығып, кең тарады. А.В.Васильев: «Далаға сапар шеге жүріп, кітабы жоқ киіз үйді сирек кездестіресің. Кітапқа деген сұраныстың күштілігін бір қазақ тіліндегі кітаптың әлденеше мың данамен оншақты рет басылғанын көресің» [8, 176-177], – деп жазады. Қазақ халқы орыс боданына айналғанға дейінгі хандық-әкімшілік басқару жүйесінің жазбаша құжаттарының тілі де осы дәуірдің жазуын еркін пайдаланды.

Түрлі жазба әдебиеттер арқылы енген араб-парсылық қоғамдық-саяси сөздер қазақтың сөздік құрамын толықтырып байыта түсті. Қолданыс тілінің түріне (жазу) қарай олардың көпшілігі араб-парсылық сипатта (милләт, жамиғиат, қизмат, хукмет, ғаскер, mahкама т.б.) болғанымен, жалпыхалықтық ауызша тілде де белсенді қолданыстағылары қазақы (қоғам, нәсіл, бодан, болыс, ояз, сот, заң т.б.) өң-түр алып, оның төл сөздеріндей болып кетті. Кейінірек «Түркістан уәляті» (1870-1883 жж.) мен «Дала уәләяты» (1888-1902 жж.) сияқты қазақтың алғашқы газеттері шыға бастауымен кітаби тілдегі араб-парсылық түпнұсқа бойынша жазылатын сөздер де тілдік тұрғыдан игеріліп, қазақ тілі табиғатына бейімделіп жазылып-айтылатын дәрежеге жетті.

Қоғамда болып жататын саяси-әлеуметтік мәні бар өзгерістер мен жаңалықтар өзімен бірге талай ұғым-түсініктерді ала келеді. Жазу мәдениеті белгілі бір дәрежеде жоғары қалыптасқан ұлт оларға дер шағында өз тілінде атау қояды немесе оларды өз тілінің табиғи бітім-болмысына сәйкестендіріп өзгертіп алады. Ал өзінің төл әліпбиі мен емле ережелері

қалыптаса қоймаған ұлттың уақытша пайдаланып отырған әліпбиі арқылы хатқа түскен өзгетілдік сөздер онша өзгеріске ұшырамай қолданыла береді. Сол себептен ұғым-түсініктердің атаулары алғашында қай тілден келсе, сол тілдік үлгіде жазылып-айтылатыны – төл әліпбиі мен емлесі қалыптаспаған қай тілге болсын тән. Әйтсе де өзгетілдік сөздердің түр-тұлғасының өзгешелігіне байланысты бөтендігі әрдайым сезіліп тұрады. Өйткені өзіндік жазу дәстүрі әлі қалыптаса қоймаған тілдің де мыңдаған жыл бойы ауызша қалыптасқан әдеби тілінің табиғи бітім-болмысы өзгетілдік дыбыстар мен дыбыс тіркесімдерін сол қалпында жазып-айтуды әрдайым жатырқап тұрады. Әрине, тілдегі бұл үрдіс оның сөздік құрамы өзгетілдік сөздермен әлі толықтай бүліне қоймаған кезде байқалады.

«Қазақ тілі негізінен ауызша дамыды: қазақтың қанына ананың ақ сүтімен еніп, жан-жүрегін ананың үнімен тербетті, ауыл арасанда ер жетті, аттың жалы, түйенің қомында жетілді, жыр боп шалқып, нұр боп қалықтады» [9, 7]. Сондықтан да өзгетілдік сөздерді қазақ тілі Ресейдің боданында қалып, орыстандыру саясатына душар болғанға дейін өмір бақи өгейсіп, өз сөзіне айналдырумен жетіліп келген еді.

Өзгетілдік сөздер еш өзгеріссіз жат елдің әліпби-емлесімен оқып-жаза алатындардың ұлттық тілде жазған мәтіндерінен көрініс табады. Олар өзі жазып отырған тілдің дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін әліпбиді пайдаланып жазған соң, өзгетілдік ұғым атауларын сол қалпынша жазады, оқығанда немесе айтқанда да солай қолданып, ел-жұртқа таратуға себепкер болады. Бұны Х.Досмұхамедұлы дер шағында атап көрсеткен болатын [4, 91].

Жаңа сөздерді, ең алдымен, бұқаралық ақпарат құралдары таратады. Олардың кең қолданысқа ие болып, жалпыхалықтық сипат алуы мерзімді баспасөз түрлерінің дамуымен тығыз байланысты. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ даласында «Дала уәләяті», «Түркістан уәләяті», «Серке», «Қазақ», «Қазақстан» т.б. қазақ газеттері мен «Айқап», «Шора», «Таң», «Шолпан» секілді т.б. журналдарының жарық көріп, қазақ баспасөзінің қалыптасып өркендей бастаған кезеңі еді. Бастапқы кезде қазақ газет-журналдарының тілі «шағатай» тілінен онша алыс кете қойған жоқ. Дегенмен сол кезеңнің барлық баспасөзінің алдына қойған негізгі мақсаттарының бірі – қазақ сөздерін барынша қазақша жазып, халыққа жеткізу болды. Осы мақсатта Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылары аянбай еңбек етті. Мәселен, өзінің алға қойған мақсаты жөнінде Ахмет Байтұрсыұлы: «Әдеби тілді сүйетін бауырларыма газетті қазақтың қара тілімен жазғанымыз ұнамсыз көрінсе, ол кемшілігімізге кешу өтінеміз. Жұрт үшін шығарылған нәрсе жұртқа жақын болуы тиіс» [10],– деп жазады.

Алаш арыстарының басым көпшілігі осы ұстанымда болды. Әсіресе, араб әліпбиін қазақтың төл жазуына айналдырып, халық игілігіне жаратуда А.Байтұрсынұлының еңбегі ерекше болды. Ол өзіне дейінгі қазақ жұртының пайдаланып келген араб жазуының қазақ тілі үшін ендігі уақытта тіптен қолайсыз екенін жақсы түсініп, қазақ баспасөзі беттерінде «Жазу тәртібі» [11], «Жазу мәселесі» [12], «Дыбыстарды жіктеу туралы» [13], «Емле туралы» [14], «Жоқшыға дерек» [15] сияқты көптеген мақала жариялап, өз ой-тұжырымын дәлелдеп, жазуды жетілдіре түсті. Оның «Оқу құралы» деп аталатын алғашқы әліппесі 1912 жылы жарық көрді [16, ***40***].

А.Байтұрсынұлы қазақтың ежелден ауызша қалыптасқан дыбыстық жүйесін негізге ала отырып, бұрынғы жазуды түбегейлі өзгерту арқылы жаңа әліпби құрастырып, араб әріп-таңбалармен жазылып келген түркілік сөз үлгілері мен қалың жұртшылыққа түсініксіз араб-парсы сөздерінің бұрынғыша жазылуына тосқауыл қойды. Оның жаңа әліпбиі сол кездегі мамандардың көпшілігінің көңілінен шығып, ықыласына бөленді. «А.Байтұрсыновтың араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешбір дау-дамайсыз қабылдады. Себебі, Байтұрсыновтың алфавитке жасаған реформасы әрі қазақ тілінің табиғатына сүйеніп, әрі ғылыми негізде жасалған болатын» [17, ***9***]. Оның төте жазуын тек қазақ зиялылары ғана емес, әлемдік тіл білімі ғылымының көрнекті өкілдері (Е.Д. Поливанов, В.Н. Яковлев және т.б.) де мойындап, жоғары бағалады [18, 32].

А.Байтұрсынұлының зор еңбегінің арқасында дүниеге келген қазақтың төл әліпбиі мен емлесі 1929 жылға дейін толық қолданыста болды. Тіпті 1929 жылы қабылданған қазақтың

латынша жазуымен қатарласып, 1940 жылға дейін жарыса қолданылды. Тіпті қазақ қоғамындағы өміршеңдігін бертінге дейін сақтай алды. Мәселен, заманымыздың заңғар жазушылары М.Әуезов пен Ғ.Мүсірепов қазақтың латынша, кирилше жазуларын оқып-үйренсе де, өмірлерінің соңына дейін өз қолжазбаларының басым көпшілігін А.Байтұрсынұлының «төте жазуымен» жазып өткен екен. Бұл жазу қазір де өзінің сол қызметін жоғалта қойған жоқ. ҚХР-да тұратын миллионнан астам қандастарымыз осы жазуды күні бүгінге дейін әр салада кең пайдаланып келеді.

XX ғасырдың 20-жылдарындағы саяси науқанның себеп-салдарына байланысты 1928-29 жылдары қазақ жазуы латыншаға негізделіп, 29 әріптен тұратын жазуға көшірілді. Тіліміздің осы әліпбиі мен емле ережелерін зерттеп-зерделесек, сол уақыттағы «Еңбекші қазақ», «Жаңа мектеп», «Лениншіл жас», «Тілші» сияқты т.б. газеттер мен тарихи түрлі құжаттар беттерінде «сатсыйализм», «сатсыйалист», «кәмүніс», «балшабек», «репорма», «сәбет», «пебырал», «сабнарком», «пұртакол» сияқты т.б. толып жатқан өзгетілдік сөздер қазақша жазылғанын байқаймыз. Өйткені Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығының тілдік саясатында ұлттық тілдерді дамытуға деген жылы шырай болған еді. Алайда бұл – Кеңес үкіметінің КСРО халықтарының барлығының көңілінен шығу үшін жасаған алғашқы кездегі саяси ұстанымы болатын. Ол ұзаққа бармады. Тап жаулары, КСРО-ны күйреткісі келетін шет елдердің шпионы деген желеумен ұлт зиялыларын құртқан кеңестік саясат өз күшіне ене келе, бұрынғы ресейлік орыстандыру саясатын қайтадан қолға алды. Тіпті 1926-1927 жылдардағы А.Байтұрсынұлының арабшаға негізделген жаңа әліпбиін сол қалпында қалдыру керек пе, әлде латынға көшірген тиімді ме деген талас-тартыстың да астарында орыстандыру саясаты жатты. Себебі кеңестік тілдік саясат орыс тілін барлық одақтас республикаларға ортақ мемлекеттік тіл етіп, болашақта коммунизмге бір тіл, бір мәдениетпен жетеміз деген ұстанымда болды. Орыс жазуының өзі латын (грек) әліпбиі негізінде қалыптасқандықтан, латыншаға көшірілген қазақ жазуын кейінірек орыс жазуымен алмастыра салу оңай еді.

Қалай дегенмен 1929 жылы Қызылорда қаласында ресми бекітілген латынша әліпбиімізнің емле ережесі А.Байтұрсынұлының әліпбиінен алшақ кеткен жоқ [19, 190]. Бұның себебі – ол кезде ұлтық болмыс пен ұлттық тілдің қадір-қасиетін жақсы түсінетін Алаш арыстарының көзі тірі еді. Олар орыс сөздерін жазып-айтуға мәжбүрлейтін бөтен дыбыстарды латынша түр алған «төл» әліпбиге енгізуге қатта қарсылық көрсетуі мүмкін болатын. Ал олар репрессияға ұшырап, атылып кеткен соң қазақтың осы латынша әліпбиінің 1938 жылғы толықтырылып қабылданған емле ережесі орыстандыру саясатын ашық түрде жүргізіп, «бұрынғы әліппемізде жоқтықтан тіліміздегі түрі бұзылып келген дыбысы бар сөздер, енді дұрысталып естілген жерлерінде х, ф, в дауыссыз дыбыстардың әріптерімен жазылады. Мысалы, *хат, хан, химиа, фазыл, вагон, совет* түрінде жазылады. ... Қазақ әдебиет тілінің әліппесінде 32 әріп қолданылады» [19, 196-197], – деген сияқты бірнеше шешім қабылдады. Бұл болса, өзгетілдік сөздердің тіліміздің дыбыстық жүйесінің заңдылықтарына бағындырылмай қабылданылуына кең жол ашып қана қоймай, оның табиғи дамуына да кері әсерін тигізіп, өзгетілдік сөздерді өз сөзіне айналдырып, сөздік құрамын толықтыра түсуіне зор кедергі келтірген еді.

1940 жылы қараша айынан бастап латын негізді қазақ жазуы 41 әріптен тұратын осы күнгі орыс жазуына көшіріліп, өзгетілдік сөздерді еш өзгеріссіз жазудың емле ережелері одан әрі жетілдіріле түсті. Ақыр аяғында орыс сөздері мен орысшаланған өзге де шетел сөздерін қаз-қалпында жазылуын талап ететін, біздің тілімізде жоқ, бірақ орыс тіліне тән барлық дыбыс-әріптер қабылданып, қазақ әліпбиіндегі әріптер саны 42-ге жетті. Содан бері қазақ қоғамының осы жазуға әбден бауыр басып, дағдыланып кеткендігі соншалық – өз тіліміз өзімізге өгей болып көрінетін дәрежеге жеттік. «Сөздердің дыбысталуы мен жазылуы арасындағы кереғар алшақтық біржолата жойылды» [20, 222], «Қазақ тілінде сөздер қалай жазылған болса, солай оқылады» [21, 10; 22, 5] деген ой-тұжырым тілші ғалымдар тарапынан да айтылатын болды. Дегенмен қазіргі саяси-экономикалық жағдай халқымыздың әлеуметтік дамуына ерекше әсер ете бастады. Соған орай, тұрмыс-тіршіліктің барлық салаларында небір

өзгерістер бой көрсетіп, тіліміздің де дамуына өзгеше бағыт-бағдар қалыптастырып отыр. Олай болса, қазіргі қазақ әліпбиі мен емлесі ұлттық бағыт табуы – заңды құбылыс.

Әдебиеттер тізімі

1 Бельчиков Ю.А. Обчественно-политическая лексика В.Г.Белинского. –М. 1962.

2 Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Развите языков народов СССР в советскую эпоху. – М., 1968.

3 Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. –Алматы: «Арыс», 1998.

4 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1998.

5 «Алаш айнасы» газеті 2013 жыл 23 қыркүйек, №185(1096)

6 Рүстемов Л.З. Араб-иран кірме сөздерінің қазақща-орысша түсіндірме сөздігі. – Ал.: Мектеп, 1989.

7 Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.

8 Елеукенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихы (Ежелгі дәуірден 1947 жылға дейін). –Алматы: «Санат», 1999.

9 Мырзабектен Ниязбекұлы Сапархан. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. –Алматы: «Сөздік-словарь», 2001.

10 Байтұрсынұлы А. «Қазақ» газеті, 1913, № 2, бас мақҡала.

11 Байтұрсынұлы А. Жазу тәртібі. «Айқап» журналы, N 9- 10, 1912.

12 Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі. «Қазақ» газеті, N 34-35, 1913.

13 Байтұрсынұлы А. Дыбыстарды жіктеу туралы. «Жаңа мектеп» газеті, №5. 1927.

14 Байтұрсынұлы А. Емле туралы. «Еңбекші қазақ» газеті, 27-март, 1929.

15 Байтұрсынұлы А. Жоқшыға дерек. «Еңбекші қазақ» газеті, 14 дек.,1925.

16 Байтұрсынов А. Оқу құралы (усул сотие жолымен тәртіп етілген қазақша алифа). І-ші кітап. – Орынбор, 1912.

17 Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов /Өмірі мен қызметі туралы/. /А.Байтұрсынов. «Тіл тағлымы». –Алматы, 1992.

18 Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2-4 июля 1929 г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКНТА. –Алматы, 1930 – С. 58.

19 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағлымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2012 ж. – 300 б.

20 Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. Таңдамалы еңбектерінің жинағы. – Алматы: «Ғылым», 1988.

21 Ислам Жеменей. Парсыш-қазақша және қазақша-парсыша сөздік. –Алматы: «Санат», 1994.

22 Аманжолов А. Түрік филологиясы және жазу тарихы. –Алматы: «Санат», 1996.

В статье рассмотрена специфика иноязычной общественно-политической лексики, ее роль и функции в языковой среде, а также значимость для перевода на казахский язык. Обосновывается необходимость создания национального алфавита и орфографии для разрешения указанных проблем.

The article describes the specificity of the foreign language of the socio-political vocabulary, its role and function in the language environment, the significance to be translated into the Kazakh language. Necessity of creation of the national alphabet and spelling for resolving these problems.

ӘОЖ 81'367

Г.Қ. Рысбаева,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
guldarhan@inbox.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ «ЖАРАТУШЫ КҮШТЕР» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

«Жаратушы күштер» концептісі - көзге көрінбейтін, бүкіл әлемді жаратушы, жарылқаушы ерекше күштер. Ұлттың ерекше дүниетанымды, рухани өмірді әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан түсінуде басты компонент болып табылатын концептінің басты белгілерінің бірі - оның мәдени реңге, бояуға ие болуы. Сондай мәдени бояуға ие концептілердің бірі - ұлттық дүниетанымдағы «жаратушы күштер» концептісі. «Жаратушы күштер» концептісіне «құдай, алла, тәңірі» культтік сөздерін жатқызамыз. «Жаратушы күштер» концептісімен байланысты тілдік құрылым бір күннің жемісі емес, ғасырлар бойы жасалып, өшпей, ұмытылмай, өз мәні мен күшін жоймай бүгінге дейін келіп отыр. Бұл ұғымның ұлттық санамызда белгілі, анық тұстарына қарағанда тылсым, жасырын тұстары көп.

Тірек сөздер: «Жаратушы күштер» концептісі, құдай, алла, тәңірі, жартушы, жасаған, культтік сөздері.

«Жаратушы күштер» концептісімен байланысты тілдік құрылымдар бір күннің жемісі емес, ғасырлар бойы жасалып, өшпей, ұмытылмай, өз мәні мен күшін жоймай бүгінге дейін жалғасып келеді. «Жаратушы күштер» концептісіне құдай, алла, тәңірі культтік сөздері және жаратқан, жаратушы, жасаған, жасаған ием, ие сөздері жатады.

«Жаратушы күштер» концептісінің бірі - «*Құдай*» концептісі түркі халықтарында әр түрлі айтылғанымен, лексикалық мағынасы бірдей, «бар әлемді жаратушы, құдірет иесі, тәңір, алла, жасаған» дегенді білдіреді. Құдай сөзі парсы тілінен енген, құдай – ұйғырша – «худа», түркменше – «худай», өзбекше – «худо», татарша – «ходай», қырғызша – «кудай», қарақалпақша – «қудай» деп аталады. Башқұрт, қарашай-балқар тілдерінде алла, құдай, тәңірі сөзі «алла, аллах» деп аталады.

«***Құдай***» сөзі кейде «***құда***» сөзімен ауыстырылып та айтылады. *Құда* сөзі құдай сөзінің қысқарған түрі. *Құдайдың құдіреті, құданың құдіреті* – алла тағаланың кереметі деген сөз. Мысалы, Бір күні кемпір *құдайдың құдіретімен* дым сезбей ауырыпты /Қазақ ертегілері/. *Құданың құдіреті*, қой аузынан шөп алмайтын секілді еді, аяқ астынан желік етіп, қағынып шыға келді /О.Сәрсенбаев/. *Құдай* сөзінің синонимі ***ақ*** сөзі. Ақ сөзі кейбір түркі тілдерінде құдай деген мағынаны білдіреді [1, 16]. Ескі діни ұғым бойынша ақ сөзінен «киелі», «қасиетті» ұғымның нышаны байқалады. Ақ сөзіне байланысты мынадай сөз тіркестері туындаған: *ақ бата, ақ тілек, ақ ниет, ақ жауын, ақ сары бас құдайы немесе боз қасқа құдайы, құдайына ақ сары басын айту, т.б. Ақ сары бас құдайы* – береке, бақыт үшін берілетін садаққа, құрбандық. Мысалы, Мен Абайға кінә қойдым. Елде қатын-бала сені уайымдап түн ұйқысын төрт бөліп, *құдайына ақ сары басын* айтады... Сен болсаң, шалжиып жатқаның мынау, – деді /М.Әуезов/.

«**Алла**» концептісі – араб тілінен алынған, «Аллаһ» деген ұлы жаратқанның есімі, қазіргі қалыптасқан дүниетанымымызда Алла тағала күллі ғаламды жаратқан күллі адамзаттың тәңірісі. «Алла» есімі үнемі бас әріппен жазылуы шарт. *Алла* сөзі – ұйғырша, татарша, түркменше, башқұртша, қарақалпақ тілінде «алла» деп аталса, қарашай-балқар тілінде «аллах», өзбек тілінде – «оллох» деп аталады. *Алла* – тіршілік дүниені және қиямет-қайымды жаратушы Құдай есімі. Ислам дәуіріне дейінгі арабтардың (негізінен Меккенің) Құдай ретінде сыйынған белгілі адамдарының қабірі. Алла исламда жалғыз Құдай, адамдарға

өзінің елшісі ретінде Мұхаммедті жібереді. Исламның қысқаша сенім-ұраны: «Алла мен оның елшісі Мұхаммедтен басқа ешқандай жаратушылар жоқ». Мұсылмандардың нанымы бойынша Құран Алланың өз сөзі. Алла бұл сөзін Мұхаммедке тікелей өзі немесе періште арқылы жеткізген екен. Мұсылмандардың құдайы Алла – өзінің жаратылысынан жалғыз, оның басқадай «серігі жоқ». «Алладан басқа құдай жоқ» дегенге сену ислам дінінің негізгі парызы болып саналады.

Құран уағызының негізі – *Алланы* дәріптеу болған. Алла ұғымының мұсылмандар арасында әр түрлі болғанымен Мекке мен Мединедегі кезеңінің құрандағы түсініктемесінде айырмашылығы жоқ. Құранның мазмұны да, тақырыбы да бір ғана Аллаға сену болғандықтан, көп құдайлы пұтқа табынушылыққа қарсы тұрған. Алла – жалғыз, оның ешқандай «теңдесі» жоқ. «Алла – жалғыз, Алла мәңгілік, ол тумайды, оны ешкім туған жоқ, оған тең келер ешкім жоқ». Құранда Алланың құдіреттілігі, қалтықсыздығы және ұлылығы туралы үнемі айтылып келеді. 18 мың ғаламның барлығы Аллаға бағынғандықтан дүниеде оның әмірінсіз ештеңе істелмейді, тіршіліктің дамуы оның әмірі негізінде ғана жүреді. Құран дұғасы осыны дәлелдейді. Сондықтан Алла өзі жаратқан дүниеге әмірін жүргізеді, демек тіршілікті дамытады, өзгертеді, барлық құбылысты өзі жасайды. Алла адамзатқа өте қайырымды, себебі ол адамның санасына сенеді, адамға кешірімді. Адам Алла құдіретіне сенгендіктен, өзін Құдайдың «құлымын» деп түсінгендіктен, дін жолына түсіп, Құдайға құлшылық етеді. Құдайға құлшылық етуші мұсылман қауым, тіршіліктегі барлық құбылысты Алла ісі деп түсінеді [2, 9]. Құранда алла «қайрымды», «ақылды», «дана», «жасаған дүниенің билігін қолында ұстаған» деген эпитеттермен суреттеледі. Әрбір мұсылманның негізгі борышы – Алланың құлы екендігін мойындау, басқа құдай бар дегенге сену кешірілмес күнә деп саналады. Құран бойынша, Алла – «жаратушы, жоқтан бар етуші, бір нәрсені кейіптеуші /мүсіндеуші/, ол ең сүйікті есімдер иесі. Жер-көктегі жаратылыстың бәрі оны дәріптейді. Ол – үстем /жеңімпаз/, әрі данышпан» /Хашр сүресі/. Жаратушы Алланың 99 есімі бар. Тәспиықтың тастарының саны тоқсан тоғыз болатындығы сондықтан. Шын тақуа әр тасты тартқанда Алланың бір есімін айтып отыру қажет. Мысалы: ар-Рахману, ал-Хусна, ар-Рахиму, ал-Малику, ас-Саламу, ал-Халиқу, ал-Ғаффару, ал-Қаһһару, ал-Кабиру, ал-Қадиру, ал-Аууалу, ал-Ахиру, ан-Нуру, ас-Сабуру, ас-Садиқу, т.б. Осы тоқсан тоғыздың ең құрметтісі – ар-Рахману, ар-Рахиму атты есімдер. Рахман Алланың шексіз мейірім, шапағат иесі екенін білдірсе, Рахим іс жүзінде көмек, рақым жасаушы екенін көрсетеді. Сондықтан бұл есімдерді дұға оқыған сайын қайталап отыру керек [3, 26-27]. Біз Алланың «Көркем есімдерінің» тілімізде кісі есімі ретінде жиі қолданып жүргеніне көп мән бере бермейміз. Алланың тоқсан тоғыз есімінің ең құрметтісі – ар-Рахману, ар-Рахиму атты есімдер. Рахман Алланың шексіз мейірім, шапағат иесі екенін білдірсе, Рахим іс жүзінде көмек, рақым жасаушы екенін көрсетеді. Қысқасы Рахман – мейрімді: Рахман/Рақым, Рақманқұл, Рахман, Рахманбек; әр-Рахим рақымды: Рақым/Рахым, Рақымжан, Әбдірахым, Рахима (әйел есімі); әл-Малик – бүкіл жаратылыстың иесі: Мәлік, Мәлікбай; әл-Халиқ – жаратушы: Халық, Халықберген, Әбдіхалық; әл-Қадир – құдіретті: Қадыр, Әбдіқадыр, Қадыржан, т.б.

«Жаратушы жалғыз – Алла», «Жалғыздық бір Аллаға жарасады» дейміз, бұл тіркестердің астарында үлкен мән жатыр, егер адам баласына қатысты айтылғанда, адам баласына жалғыздық жараспайтынын, жалғыздық тек Аллаға жарасатынын түсіндіреді.

«Он сегіз мың ғалам» тіркесі «әлемдегі барша тіршілік» дегенді аңғартатыны белгілі. *«Он сегіз мың ғаламды жаратушы жалғыз – Алла»* деп те айтылатын, кейде *«он сегіз мың әлемді билеуші бір құдай»* деген де фразеологизмдер кездеседі. Мысалы,

Өзі қақтың жолында
Он сегіз мың ғаламның,
Он бесі бар қасында
Жеті кәміл бабасы
Келді жетіп қасына /«Қобыланды батыр»/.

Жаратқан, жаратушы, жасаған, жасаған ием, ие дегендер – алла, тәңір, құдай сөздерінің қазақша баламасы. Олар да «бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі, яғни

құдай, алла, тәңір, жаратушы» деген мағынада жұмсалады. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жыраулары поэзиясындағы діни-ағартушылық ағымда Бекенқұл ақынның *«Жаратушым, мен сені…»* деген өлеңінде «*Жаратушым*» деп Аллаға сыйынады, жалбарынады. Алланы «пірім» немесе «күнім» деп мадақтайды. Өлеңнің мазмұны адам баласын жаратушы Аллаға сыйыну, оның жолының ақ екенін, сол ақ жолмен жүрген адамдардың – мұсылман баласының бақытты болатынын дәлелдегісі келеді. *«Жаратушы – Алланың жолы – нұрлы жол, ақ жол»* деген ойды жеткізеді.

Діни ағартушы ақынның *«Жаратушым, мен сені*» деген екі шумақ өлеңінде былай делінген:

Жаратушым, мен сені
Пірім, күнім деп сенем.
Тек өзіңе, өзіңе,
«Жәрдем берші» деп келем.
Жаратушы, ақ жолың
Бізге ғана жақ жолың.
Бізді бақытты ететін,
Сенің нұрлы хақ жолың… [4, 122].

Өлең шумағындағы «***Ж а р а т у ш ы»*** – діни ұғым бойынша, бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі [5;6,682]. – *Жаратушы-ау*, жазуың осылай ма еді! /А.Жүнісов/. Хат жаздым сәлемнама Манатжанға, Бетіне жанның бәрін қаратқанға. Бір алла осы аруға кез келтір деп, Жылаймын ертелі-кеш жаратқанға /Айтыс/. Жаратқан сөзі *«жалғыз», «алла», «құдай», «бір құдай», «жаппар», «ием», «тәңір»* сияқты культтік сөздерімен тіркесіп келіп, «жаратқан алла», «жаратқан жалғыз алла», «жаратқан құдай», «жаратқан бір құдай», «жаратқан жаппар құдай», «жаратқан ием», «жаратқан тәңір» деген сөз тіркестер жасауға қатысады. Осындай сөз тіркестерінің мағынасы «жаратушы құдай, тәңір, аллатағала, жасаған ие» деген мағынада жұмсалады. ***Ж а с а ғ а н*** – құдай, алла, тәңір, жаратушы деген мағынаны білдіреді [6;250]. *Жасаған ие* күннің жылуын, кемпірқосақтың болуын, ауаның жұпар иісін алып сөнбес, сембес ғажайып гүл өсірді /М.Мағауин/. *Жасағанның* қылығы күшті дейді, Сырлы аяққа бал құйып ішті дейді /Батырлар жыры/. *Жасаған* сөзі *«алла», «құдай», «ие», «ием», «тәңір»* сияқты культтік сөздерімен тіркесіп келіп, *«жасаған алла», «жасаған құдай», «жасаған ие», «жасаған ием», «жасаған тәңір»* деген тіркестер жасауға қатысады. Осы тіркестердің мағынасы жаратушы құдай, алла, тәңір, жаратушы деген мағынада. – Е-Е... Сүйтпей тағы не қылар дейсің... Ей, *жасаған алла-ай*! Елді құртпаса не қылсын?.. /Ж.Аймауытов/. ***И е*** – алла тағала, құдай, жаратушы, тәңір дегенді білдіреді [5; 4,424]. Байларды шалқар көл қылған. Кедейді құла шөл қылған. Жарлығы күшті *иенің* /Батырлар жыры/. *Ие* сөзі *«жаратқан», «жасаған», «тәңір»* сөздерімен тіркесіп, *«жаратқан ие, «жасаған ие», «тәңір ием»* деген тіркестер жасап, «алла, жаратушы, жасаған, құдай» деген мағынада жұмсалады. Алла, құдай. О, *жаратқан ием!* Алдымен атыңды айтып, жалбарынам /Б.Момышұлы/. Алла, құдай. «*Жасаған ием*, жар бола көр» деп күбірлейді ішінен /С.Алдабергенов/.

«Құдай, алла, тәңірі» культтік сөздері араб тілінен енген ***«құдірет, жаппар, хақ»*** сөздерімен көбінесе тіркесіп қолданылады. ***Жаратқан, жаратушы, жаппар, жасаған, жасаған ием, ие*** *дегендер* – алла, тәңір, құдай сөздерінің қазақша баламасы, синонимдес сөздер. Бұл сөздердің айтылуы басқа болғанымен лексикалық мағыналары бірдей. Олар да «бар әлемді жасаушы ұлы күш, құдірет иесі, яғни құдай, алла, тәңір, жаратушы» деген мағынада жұмсалады. Сондықтан адамдар әр уақытта осы күштерге жалынып, жалбарынған. Адамдар өздерінің бір-біріне жасаған жақсылық-жамандық әрекеттеріне жауап ретінде осы күштерге байланысты қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерін қолданған. ***Жаратқан, жаратушы, жаппар, жасаған, жасаған ием, ие*** дегендер тек қана алғыс, тілек мағынада қолданылады.

Түркі тілдерінде өте ерте заманнан келе жатқан культтік мағынада жұмсалатын сөз – «**тәңірі**». «**Тәңірі**» концептісі алтай тілдерінен алынған «аспан», «көк» деген мағынаны

білдіреді. «Тәңірі» сөзінің ежелден түркі тілдеріне меншікті сөз екендігін түркі халықтарының мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын, бүкіл әлемге әйгілі болған Орхон ескерткіштеріне (VIIIғ.) арналған құлпытастағы жазулардан көруге болады. Дания ғалымы Копенгаген университетінің профессоры Вильгельм Томсен Орхон жазуының «кілтін» тауып, сырын ашады. Орхон өзені бойындағы табылған үлкен тастағы жазудың ішінен түрік тәңірі деген сөздерді оқиды. В.Томсен ашқан алфавитті қолданып, академик В.В.Радлов 1894 жылы Орхон ескерткіштерін тұңғыш рет орыс тіліне аударып, текстің нұсқасын латын әліппесімен береді.

Мәселен, «Күлтегін», «Тонықөк» ескерткіштеріндегі:

Күлтегіннің үлкен жазуында:	*Аудармасы:*
Үзе көк теңрі,	Биікте *көк тәңірі*,
Асра йағыз йір қылынтуқда,	Төменде қара жер жаралғанда,
Екін ара кісі оғлы қылынмыс.	Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Кісі оғлынта үзе ечүм апам	Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған	Бумын қаған, Істемі қаған
олурмыш.	отырған.
Олурыпан, түрк будуның	Отырып, түркі халқының
илін, төрүсін тута бірміс,	Ел-жұртын қалыптастырған,
іті бірміс.	иелік еткен.

Күлтегіннің кіші жазуында:	*Аудармасы:*
Теңрі тег, теңріде болмыш	Тәңірдей *тәңірі жаратқан*
Түрк Білге қаған,	Түрік Білге қаған,
Бұ өдке олуртым.	Бұл шақта отырдым.

Тонықөк жазуында:	*Аудармасы:*
Теңрі йарулқазу!	*Тәңірі жарылқады*!
Бікүл түрк будунқа	Бүкіл түркі халқына
йаруғлуғ йағуғ келтүрмедім.	қарулы жау келтірмедім,
Төгүнлік атуғ йүртмедім.	Атты әскер жолатпадым. –

деген жазулар соған дәлел [7, 44,76]. Демек, ертеде ата-бабаларымыздың ұғымында Тәңір жер мен судың, көк пен жұлдыздардың және адамның жаратушысы болған. Яғни, «Тәңір» – байырғы түркілердің табынатын, жаратушы жалғыз құдайы». Түркілердің мына мақалы да осының дәлелі: Түн күн тапұн Тәңірге бойнамағыл, Қорқұп аңар еимену ойнамағыл – Бой тартпа, Тәңірге күн-түн табын, Одан қорқып, именгін, ойнамағын. *«Күндіз-түні Ұлы Тәңірге табын, түзу жолдан шығып кетпе, бас тартпа; Ұлы Тәңірден именіп, ұял, қорық, ойнама».* Сондай-ақ, «*Тәңірі*» сөзінің бірнеше мағынасы болғанын көреміз. Солардың ең алғашқысы, тұңғыш ұғымы – «аспан, көк». Екінші мағынасы, кейінгі дәуірлерде түркі тайпаларына араб, парсы тілдерінен ауысқан – «Алла», «Құдай» атаулары орнына жұмсалған. Мұның өзі «табиғат пен адам баласын билейтін құдіреттің мекені – аспан, көк» деген сенімнен туғаны күмән туғызбайды.

«Құдай, алла, тәңірі» культтік сөздерімен «*бір*» сан есімі немесе «*жалғыз*» сөзі анықтауыштық қызметте жұмсалады. Сонымен қатар, бір саны – белгілі бір бүтіндік, бірлік және өркениеттік, абсолюттік тыныштықты, жалпы ұғымды білдіреді. Ол тек Алла мен Ғарышқа тән. Тіліміздегі *бір құдайға тапсырды, бір құдайға сыйынды, бір құдайдан тілеп алды, бір құдайдың ұрғаны, бір аллаға тәуекел қылды, бір аллаға тапсырды, бір алладан сұрады және он сегіз мың ғалам, т.б.* тіркестері дәлел. Мысалы, Он беске келгенше Шаманбайдың қойын бақтым, *бір құдайдың атқаны* /Ж.Аймауытов/. Жасы жиырмаға келсе де, ісі әлі шалағай. Алды-артын ойлап сөйлеуді, ойлап істеуді қашан үйренерін *бір құдай білсін* /Б.Нұржекеев/. Бірінші тілек тілеңіз*: Бір аллаға жазбасқа*. Екінші тілек тілеңіз:

Пиғылы пасық залымның Тіліне еріп, азбасқа /Б.Қалқаманұлы/. *Бір тәңірден тілеген,* Қазам жетсе өлемін /Батырлар жыры/. Кейде *алла, құдай, хақ* сөздеріне «*тағала*» тұлғасы қосарланып, *«алла тағала, құдай тағала, хақ тағала»* деп те айтылады. «**Тағала**» сөзі де араб тілінен ауысқан, ал мағынасы – «тәңір, құдай, жаратқан» дегенді білдіреді [5, 1.227]. Бір сан есімі көбінесе *«құдай, алла, жаратушы, жаратушы ием»* сөздерімен тіркесіп көп қолданылады. Кейде «бір» сөзінің орнына синонимі «*жалғыз*» сөзі айтылады. Өйткені бүкіл дүниені, адамзатты, жан-жануарларды жаратушы жалғыз. Ол – құдай, ол – алла, ол – жаратушы ием. Яғни діни түсінік бойынша «бүкіл дүниені, адамзатты жаратушы» деген мағынанада жұмсалады. Бұл культтік сөз тіркестерін көркем мәтінде жиі кездестіруге болады. Мысалы, *Алла тағаланың* жаратқан ғаламын тамашалап жүрмін. Басқа еш нәрсе маған қажет емес... /Ж.Аймауытов/. Әуелде *құдай тағала* хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан /Абай/. Сонда Тарғын сөйледі: *Хақ тағала* құдайым, Ақ тарыдай ақтарып, Шешіп жаздың белімді! /«Ер Тарғын»/.

Қазіргі дүниетанымымызда *«құдай, алла, тәңірі»* концептісінен туындаған сөз тіркестерінің аясы өте кең. Осы культтік сөздердің тірек болуымен алғыс, қарғыс, бейтарап мағынада қолданылатын, этноса тән дүниенің тілдік бейнесін танытатын когнитивтік бірліктер, фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер көптеп саналады. *Тіліміздe алғыс мәнді* сөздерге бата беру, жақсы тілек айту сияқты сөз тіркестерінің де қатысы бар. Тілек сөздерінің бәрі де жақсылық тілеу ниетімен айтылады. Көркем шығармаларда бата сөздер ғасырлар бойы өңделіп, қырланып, казіргі дамыған деңгейге жетті. Тарихи даму барысында оның өне бойына қазақ халқының сан ғасырлық тарихи өмірі, еңбегі мен тұрмыс-тіршілігі орын тапты, оның жүздеген жылдар бойы қалыптасқан көркемдік-эстетикалық, діни-философиялық көзқарастары, биік мұраттары, қала берді жаратылысындағы өзіне тән психологиялық ерекшеліктері мен менталитеті бейнеленеді. Мысалдар, *Құдайым жарылқасын*, бай қылсын, төрт түлігін сай қылсын! Кетпес дәулет берсін! Кең пейіл берсін! /А.Байтұрсынов/.

Алғыс және қарғыс мәнді когнитивті бірліктер түркі тілдес халықтардың көпшілігінде кездеседі. Мәселен, «алғыс» сөзі алтайлықтарда, татарларда «алкыш, алқыш сос», қарашай-балқарларда «алгыш», сахаларда «алғыс», әзірбайжандарда «алгыш», қарқалпақтарда «алғыс» деп аталатын тілек араб сөзінен алынды, әрі кейінгі бата сөз үлгілерінің мазмұнына да исламның тигізген әсері мол. Қазақ, қырғыз халқында бата айтылады да, қарашай-балқар, татар тілдерінде алғыс сөзі «алгыш», «алкыш» деп аталып, үнемі тілек мағынасында қолданылады. Мысалдар, қарашай-балқар тілдерінде: *«Аллах джол берсин!» – «Алла қолдасын!» «Аллах онъартсын!» – «Алла оңғарсын!»* деген мағынада. Татарлар «құрбандық шалу» мейрамында құдайға құлшылық жасап, сыйынып, алғыс, тілек айтып «алкышлар» (алғыстар), «теләкләр» (тілектер), «догалар» (дұғалар) оқитын болған. Мысалы, *«Йоллык догасынан»* үзінді келтірейік:

Ут Анабыз, сиңа корбаан бирәбез, кабул ит!
Ут Анабыз, барча кайгыларыбыздан, бәла-казаларыбыздан,
Хәсрәтле-уйларыбыздан, яман чирләрдән,
Зәһәр нурлардан тәнебезне-күңелебезне арула!
Бөек Тәңрем! Атам минем! газиз углың сиңа ялвара!
Күк Тәңрем! Синең көчең күәтең, көдрәтең артсын!
Олыг Тәңре! Үзең ярлыка барлыка языклардан!
Кайраккан, Кайраккан! Алас! Алас!

* * * *

Чулпан бабай мал бирсен,
Зәңге бабай юл бирсен,
Умай-ана углы бирсен,
Кызыр-Батман кул бирсен! [8, 30].

Бұл үзіндіден татар халқының «Ут Ана», «Бөек Тәңрем», «Күк Тәңрем», «Умай-ана» тірек сөздерін жиі қолданып, құрмет тұтатыны, қазақ халқындағы «От ана», «Көк Тәңірі»,

«Умай ана» культтік сөздермен мәндес, лексикалық мағыналары ұқсас дүниетанымдық бірліктер..

Жоғарыда келтірілген алғыс мәнді культтік фразеологизмдер адамның жағымды көз-қарасын білдіретін, бір-біріне деген достық, жолдастық, туыстық, ізгілік қарым-қатынасы әрекетіне қатысты пайда болған. Ал, қарғыс мәнді культтік фразеологизмдер жағымсыз жағдайда айтылады. Балаға да, үлкенге де айтылатын ортақ қарғыстар: құдай атқыр, құдай төбеңнен ұрғыр, құдай жазаңды бергір, құдай көрсетсін, құдай ұрсын, алла бұйыртпасын, алла жазаңды берсін, тәңір тапсын, тәңір алғыр, т.б. Мысалдар, қарашай-балқар тілінде: *«Аллах урсун!» – Құдай ұрсын! түрік тілінде: «Allah cezasini versin!» – Алла жазасын берсін! «Allah canini alsin!» – Алла жаныңды алсын!* деген мағынада жұмсалса, ұйғырша: *«Худайым урсун!» – Құдай ұрсын! «Алла жазасын берсин!» – Алла жазасын берсин!* деген мағынада жұмсалады. *Бейтарап мәнді фразеологизмдерге* сөйлеу стилінде болсын, кітаби-жазба стильдерінде болсын жалпылама қолданылатын тұрақты сөз тіркестері жатады. Олар*: тәубешілік сөздер, шошынғанда айтылатын сөздер, кешірім сөздер, табалау сөздер*. *Тәубешілік сөздерге:* Құдайға шүкір! Аллаға шүкір! Бергеніңе шүкір! Құдая тоба! Құдай тағала! Тәубе! Тәубе! Тіл, көзден сақта! Пәле, жалаңнан сақта! Шүкір-шүкір! Құдай куә! Құдай ақы! Құдай деген! т.б. сөздер және сөз тіркестері жатады. Өзінің тағдырына, құдайдың бергеніне риза болған, жұмысының оң басқанына, жолы болғанына риза болған, бала-шағасы, өзіне жететін дәулеті бар адамдар соған тәубе қылып, тәубеге келіп, қанағаттанарлық сезімін білдіргенде осы сөздерді айтады. Бұл адамгершіліктің, парасаттылықтың белгісі. Мысалы, *«Құдайға шүкір»* – бұл күніме тәубе деген мағынада; бір нәрсеге көңілі толып, қанағат ету кезінде айтылады. *Құдайға шүкір,* оң қолым таза, аузым оймақтай! /Ж.Аймауытов/. *Шошынғанда айтатын сөздер:* Астапыралла! Алла-ай! Алла сақтасын! Құдай-ай! Сақтай гөр! Жасаған-ай! Ойбай-ай! О, тоба! Құдая тоба! О, тәңірім! Қу құдай! Жаппар құдай! Шүнақ құдай! т.б. Мұндай сөздер және сөз тіркестерін тосын жағдайда, қорыққанда, шошығанда жағасын ұстап тұрып айтады. Осыдан келіп *«Жағасын ұстады»* деген әдет шыққан. *Кешірім сөздер:* болары болды, оқасы жоқ, қайтер дейсің, өтті-кетті, құдай үшін кештім, құдай үшін, т.б. Кешірім сөздері көбінесе кешірушінің аузынан шығады. Жай, баяу айтылады, қатты сөз де, күлкі де болмайды. *Құдай үшін, құдай үшін айтып бер* дегендер өтіну, жалыну, жалбарыну кезінде айтылады. *Табалау сөздер:* Құдай тапқан екен! Құдай тапсын! Алла жазасын берсін! Тәңірі тапсын! Қарғыс жібермеген екен! Көрінде өкірсін! Асқанға тосқан! Әй, бәлем-ай! Бәлемге сол керек! Оған ол да аз! т.б. табалау сөздері халық ішінде бір-біріне қас-жаулар немесе біреуден зәбір көріп өш ала алмағандар өз дұшпандары бақытсыздыққа ұшырағанда әдет бойынша айызы қанып, отырған орнында құйрығын жерге түйіп табалаған кезде айтылады. Бейтарап мәнді тіркестерге тағы мынадай: *аққа құдай жақ, құдайға расы, құдайға қылып наланы, құдайға шет болу, құдай сәтін салса, құдайдың зарын қылды, құдай сүйер қылығы жоқ, алла сүйер қылығы жоқ, құдайын ұмытты, құдай алдында сұраусыз, құдай тұзымды көтерсе, құдайы берді, құдайы қонақ, құдайы көрші, алланың болар әмірі, тәңір жолы, тәңір бұйрығы,* алла ісі, т.б. сөз тіркестері жатады. Мысалдар, *«Құдайға шет болма»* – құдай алдында айыпты, күнәһар болма. Тұнғышбай кетсе, енді мен оқи алармын ба? әлде үйді құдайға тапсырып, кетіп қалам ба? Қой … *құдайға шет болармын* ... /Ж.Аймауытов, Шығ./. Мысалы, *«Құдай сүйер қылығы жоқ»* – оңып тұрған жоқ, жексұрын, сүйкімсіз, қылығы теріс, мінезі шәлкестеу адам жайлы айтылады. Рас, айтасыз, Абай, бұ қаланың Есберген, Кәріпжандай саудагерлерінің де *құдай сүйер қылығы жоқ.* Қырдың момын керуені кездессе, «құдайға қарайық» деп біз де тұрмаймыз – деп қалжың айтқан /М.Әуезов/.

Түркі тілдес халықтарда *«құдай», «алла»* концептісі мақал-мәтелдер де кездеседі. Мысалдар, қарашай-балқар тілінде: *«Аллах адамны джарлы этерге тебресе, алгъп бурун акъылын алады» – «Алла адамды бақытсыз етейін десе, ақылынан адастырады». «Аллах берген да этер, алгъан да этер» – «Алла өзі береді, өзі алады»; түрік тілінде: «Allah gumus kapiyi kaparsa altin kapiyi acar» –«Алла күміс есікті жапса, алтын есікті ашады»* дегенді білдіреді.

Қорыта келгенде, ұлттық дүниетанымдағы «жаратушы күштер» концептісінің когнитивтік моделін - **«Құдай», «Алла», «Тәңірі»** синонимдес концептілер арқылы анықтап, этностық дүниетаным мен салт-дәстүрге, наным-сенімдерге қатысты байырғы лексикадан қалыптасқан когнитивтік бірліктерге этнолингвистикалық талдау жасалды. «Құдай», «Алла», «Тәңірі» тірек-сөздерімен келген культтік фразеологизмдердің түркі халықтарының дүниетанымдық жүйесінде алатын орны айырықша, мифтік-танымдық бірліктер болып табылады. Адам санасында дүниенің көрінісі когнитивтік құрылым, когнитивтік бірліктер арқылы іске асырылады. Бейне когнитивтік модель қалыптастыратын адам есімдері: *Құдайберді, Құдайберген, Құдайқұл, Аллаберген, Алдаберген, Алла, Аллажар, Тәңірберген, Жаппар, Жаппарқұл,* т.б. кездеседі.

Әлемнің тілдік бейнесі **«Алла», «Құдай», «Тәңірі»** концептілер негізінде құрылып, когнитивтік бірліктер алғыс, қарғыс, бейтарап мағынада қолданылады. Ал, араб тілінен енген ***құдірет, жаппар, хақ, раббы және қазақ тіліндегі жаратқан, жаратушы, жаппар, жасаған, жасаған ием, ие*** деген культтік сөздерден туындаған когнитивтік бірліктер тек қана алғыс, тілек мағынада қолданылады. Алғыс, қарғыс және бейтарап мәнді сөз тіркестері ауызекі тілде көп қолданылатын тілдің лексикалық байлығының бір көрсеткіші және қазақ тілінің лексика-фразеологиялық жүйедегі орнын, функционалды-семантикалық мүмкіндігін кеңейте түсер мағыналық когнитивтік тілдік бірліктер. «Құдай», «Тәңірі» культтік сөздері тұрмыстық тілде қолданылса, «Алла» культтік діни рәсімдер мен мәтіндерде қолданылады. Араб тіліндегі Алланың 99 эпитеттері қазақ тілінде стихиялық түрде қолданылады. Бұл дегеніміз, қазақ топырағында мәдениет пен дүниетанымның түрлері қаншалықты болса, ұлттық менталитетімізге, дүниетанымымызға, рухани санамызға соншалықты әсер ететіндігінің бір көрінісі.

Әдебиеттер тізімі

1 Махмутов А. Архаизмы и историзмы в казахском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1963. 1

2 Энциклопедия «Ислам» /Бас ред. Р.Нұрғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. -287 бет. 2

3 Халифа Алтай. «Құран-Кәрім» қазақша баламасы. -Медие, 1991.

4 Әбілов М. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жыраулары поэзиясындағы діни-ағартушылық ағым (XIX ғ/дың екінші жартысы мен XX ғ/ң басы). 122-б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Көп томдық. –Алматы: Ғылым, 1976-1986.

6 Абай тілі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1968. -734 б.

7 Күлтегін: Көне түркі жазба ескерткіші. /Көне түркі тілінен аудар. М.Жолдасбеков. – Алматы: Жалын, 1986. -80 б.

8 Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «Тэнгрианство», Татарский электронный библиотека. 2009. – 75 с.

В статье рассматривается концепция национального мировоззрения через призму «высшего создателя» и «разума». Это же относится к раскрытию вопроса когнитивной лингвистики, связанной с указанной проблематикой. Орхоно-енисейская письменность является общим наследием не только для одного языка, но и для всех тюркских языков. Статья посвящено культам «Алла», «Кудай», «Тенгри» и связанным с ними когнитивным фразеологизмам в тюркских языках. Центральное место из древних верований всех тюркских народов (казахов и тюрков-татар) до принятия Ислама было занято культом Тенгри, который был верховным божеством Слова «Кудай», «Алла», «Тенгри» синонимичные культовые слова среди тюркских народов.

The article discusses the concept of national ideology through the prism of «Supreme Creator» and «reason». The same applies to the disclosure of the issue of cognitive linguistics, related to those issues. Orkhon-Enysei inscription is the general heritage of not only one language,

but for all the Turkic languages. And article considers to the cults of the «Alla», «Kudai», «Tangri» and related to them cognitive phraseologies in Turkish languages. The central place of the ancient beliefs of all Turkic people (Kazakhs and Turki-Tatar) before the Islam acceptance was occupied by a cult of Tangri, which was the Supreme deity. Words «Kudai», «Alla», «Tangeri» among the Turkish people are synonymous cult words.

УДК 84'23

Ж.С. Сарманова, Ж.А. Бейсембаева
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казастан
sary_enu@mail.ru, zhannabei@mail.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ФАКТОР СУБЪЕКТИВНОСТИ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ

В данной статье рассматривается субъективность переводчика и интерпретация при осуществлении синхронного перевода. Автор утверждает, что данный процесс проходит с учетом психолингвистического фактора, языковой компетенции, знаний и способностей самого переводчика. При этом и проявляется субъективность переводчика, когда в процессе перевода он привносит что-то свое при выделении нужной на его взгляд информации. В работе также приводятся практические примеры из деятельности переводчиков-синхронистов. Автор показывает, что они интерпретируют или же толкуют текст, передавая смысл высказывания на основе транскрибированных аудиозаписей практикующих переводчиков-синхронистов.

Ключевые слова: вербализация, интерпретация, девербализация, синхронный перевод, субъективность, адекватный перевод

В 21 первом веке в условиях глобализации, сложившейся экономической и политической ситуации, страны проводят все больше встреч на высоком уровне в форме переговоров, съездов, конференций и саммитов. В этом отношении необходимо выделить роль устных переводчиков, так как ни одно международное событие не проходит без их участия. В Казахстане, в частности в столице, городе Астана, за последние годы наблюдается тенденция повышенного спроса на услуги синхронного перевода. Следовательно, профессия переводчика обретает популярность, и мы невольно начинаем задумываться о подготовке будущих специалистов. Однако, когда мы говорит непосредственно о подготовке, необходимо обратить внимание на то, как вообще осуществляется процесс перевода, в данном случае синхронного. Само название «переводчик-синхронист» на английский язык переводится как «interpreter» или же «интерпретатор». Отсюда следует, что переводчик, осуществляя устный перевод, склонен к интерпретации услышанной речи, нежели к его буквальному выражению на другом языке. А что есть интерпретация?

Интерпретация – это понятие, противопоставленное понятию собственно перевода. Интерпретация – это перекодирование сообщения, что предполагает замену последовательности знаков одного языка последовательностью знаков другого языка [1, 47]. В отличие от собственно перевода интерпретация имеет дело не с единицами языков, а с идеями, со смыслом, и всячески игнорирует формальные межъязыковые соответствия. Интерпретация предполагает нахождение соответствующего способа выражения данного смысла в данный момент времени и в данном контексте, независимо от того, что этот способ выражения мысли и тот способ выражения той же мысли, который был использован в оригинале, могут нести разные смыслы в иных условиях. Другими словами, интерпретация

предполагает выделение значимых смысловых элементов в исходном высказывании и перевыражение смысле средствами другого языка таким образом, что оригинал и перевод могут совпадать по смыслу только в данных условиях и не обязательно включают формальные языковые эквиваленты [2, 134].

В ходе синхронного перевода текст в вербализированном виде на ИЯ воспринимается переводчиком. Переводчик понимает текст исходя из своей языковой картины мира, девербализирует его, обрабатывая полученную информацию и вычленяя самое основное, производит синтез текста на ПЯ и вербализирует текст. Данный процесс проходит с учетом психолингвистического фактора, языковой компетенции, знаний и способностей самого переводчика. При этом и проявляется субъективность переводчика, когда в процессе перевода он привносит что-то свое при выделении нужной на его взгляд информации.

На практике наблюдается множество примеров, когда переводчик-синхронист интерпретирует или толкует текст, передавая смысл высказывания. Давайте рассмотрим следующие примеры, транскрибированные аудиозаписи практикующих переводчиков-синхронистов.

Пример 1. *In the name of Allah, the Merciful and the Compassionate*.

Спикер начинает свое выступление данным предложением, и лишь потом приветствует гостей, что вызывает вначале паузу со стороны переводчика, и он просто опускает перевод. На практике, синхронисты часто прибегают к такому методу, так как при синхронном переводе происходит передача 70% информации. Онлайн-словарь Multitran предлагает следующий перевод: *во имя Аллаха Всемилостивого и Милосердного.*

Пример 2. *The motives of their struggles were to eliminate discrimination, extremism and violence to achieve their desired goals. Afghan women are confident that no more extremisms and violence would govern their destiny and through enhancing their capabilities, capacities and building self-confidence.*

Перевод 2. *При этом экстремизм больше не сможет управлять нашими помыслами. Наши способности и наша выносливость являются гарантами продолжения достижения положительных результатов в данной области.*

Идет абсолютная интерпретация, так как переводчик лишь передает смысл высказывания. Если в тексте оригинала повествование идет от третьего лица («The motives of their struggles», «Afghan women are confident»), то переводчик излагает речь от первого лица («Наши способности и наша выносливость»). В первом предложении говорится о том, что мотивы борьбы будут способствовать искоренению дискриминации, экстремизма и насилия, тогда как переводчик говорит, что экстремизм не будет управлять помыслами. Слова «discrimination» и «violence» опущены. Переводчик объединяет первое и второе предложение текста оригинала в одном предложении в тексте перевода, делая опущения и внося собственную интерпретацию.

Авторский перевод 2. *Причиной их борьбы являлось искоренение дискриминации, экстремизма и насилия для достижения поставленных целей. Афганские женщины уверены, что экстремизм и насилие не будут управлять их судьбами, что усилит их возможности, способности и повысит уверенность в себе.*

Пример 3. *Ministry of Women's affairs was established more than a decade back, and passed a long winding road of development within the administrative system of the Islamic Republic of Afghanistan. Through the support of Government of Afghanistan, it became a prominent structure within the government political and development framework.*

Перевод 3. *Министерство по делам женщин Афганистана образовано 12 лет назад. При поддержке правительства Исламской Республики Афганистан на протяжении недолгого времени своей работы министерство прошло через длительный и непростой путь развития, став к настоящему времени неоспоримой всеми сильной частью политической системы страны.*

Мы видим конкретизацию при переводе чисел («more than a decade back» - «12 лет назад»). В английском языке слово «decade» означает период в десять лет. Видимо,

переводчик знал о том, что вышеупомянутое министерство было создано ровно 12 лет назад. Возможно, он заранее готовился к переводу и наводил справки, или же таковая информация была им услышана ранее. С переводом цифр нужно быть предельно точным, и мы можем лишь предположить, что перевод является достоверным. Дальше мы видим, что вторая часть первого предложения и второе предложение объединено переводчиком в одно. Хочется отметить словосочетание «winding road», которое переводится как «извилистый путь». Переводчик прибегает к интерпретации, используя сочетание «длительный и непростой путь», что в принципе может подразумевать собой слово «извилистый». В данном примере передается именно тот эффект, который оказывает воздействие на слушателя, так как переводчик старается тем самым передать важность процесса образования и длительности работы министерства. Фраза «within the administrative system» опущена, идет добавление «к настоящему времени», которое мы не видим в тексте оригинала. Что же касается словосочетания «within the government political and development framework», то здесь также присутствует интерпретация «неоспоримой всеми сильной частью политической системы страны».

Авторский перевод 3. *Министерство по делам женщин было образовано более 10 лет назад и прошло извилистый путь развития в рамках административной системы Исламской Республики Афганистан. Благодаря поддержке правительства Афганистана оно стало сильной структурой в рамках развития и политической деятельности правительства.*

Пример 4. *The government policies were made more gender-responsive toward women empowerment, women rights and women identity as it is recognized in Afghanistan's Constitution, Law on elimination of violence against women and other approved laws and international conventions. With regards to these reform processes women participation in social lives, public administration, provincial councils and parliament, national security forces, health sector, particularly in education sector has increased remarkably.*

Перевод 4. *Также положительно была изменена политика ведомств по отношению к женщинам. Министерство внесло в конституцию страны, в закон по борьбе с насилием против женщин и другие законодательные документы неоспоримое право и роль женщин в общественной жизни, в секторе здравоохранения, провинциальных советах, парламенте и образовании.*

Видим полную интерпретацию в первом предложении текста перевода, так как переводчик пытается передать слово «gender-responsive» как положительное изменение по отношению к женщинам. Дальше мы видим конкретизацию, когда переводчик говорит о том, что министерство «внесло» в разные законодательные документы «право и роль женщин», с которого начинается второе предложение в тексте оригинала. В тексте перевода полностью опущены словосочетания «with regards to these reform processes», «national security forces», и «public administration».

Авторский перевод 4. *Государственная политика стала более положительной в отношении делегирования полномочий женщин, прав и личности женщин в соответствии с Конституцией Афганистана, Законом об искоренении насилия против женщин, а также другими законами и международными конвенциями. Что касается процесса реформ, участие женщин в общественной жизни, государственном управлении, работе провинциальных советов и парламента, национальной безопасности, в сфере здравоохранения и образования значительно повысилось.*

Пример 5. *Women have countless opportunities and a wealth of ways to achieve peace and development through supporting each other.*

Перевод 5. *Женщины могут получить и развивать ценные возможности путем мирного сосуществования в обществе.*

Переводчик прибегает к интерпретации, переводя «countless opportunities» и «wealth of ways» как «ценные возможности», а «through supporting each other» - как «сосуществование».

Авторский перевод 5. *Женщины имеют бесчисленные возможности и множество способов для достижения мира и развития путем оказания взаимной поддержки.*

Пример 6. *During the last five years Afghan-American university has been providing services of capacity building to ten thousand of business women and no later their PROMOTE project will be launched with many interesting programs for the business women of Afghanistan.*

Перевод 6. *Уже пять лет Афганско-американский университет Афганистана работает в сфере повышения квалификации женщин-предпринимателей. В то же время программа «Промоут» в ближайшее время планирует предоставить афганским женщинам-предпринимателям интересные и полезные экономические проекты.*

Следует отметить, что переводчик расчленяет предложение, поделив его на два, при этом опускает «ten thousand of business women», оставляя лишь слово «женщины-предприниматели». Во втором предложении добавлены «полезный экономические проекты», тогда как в тексте оригинала было лишь «interesting programs». Название программы переводчик оставил нетронутым.

Авторский перевод 6. *За последние пять лет Афганско-американский университет предоставлял услуги в построении потенциала десяти тысячам афганским женщинам-предпринимателям, а скоро университет запустит программу «Промоут», которая будет включать множество интересных проектов для женщин-предпринимателей Афганистана.*

Пример 7. *Using this opportunity I would like to offer my profound gratitude to the H.E. Mr. Nursultan Nazarbayev of the announcement of his countries educational programs for Afghan youth.*

Перевод 7. *Пользуясь случаем, хочу также выразить признательность Президенту Казахстана господину Нурсултану Назарбаеву за запуск Государственной образовательной программы для афганцев.*

В первом предложении опущено слово «profound» - «глубокая признательность», а также «H.E.», что обозначает «His Excellency». Фраза «Его Превосходительство» обычно употребляется в адрес министров, возможно, поэтому переводчик решил опустить данное обращение. Переводчик также использует прием генерализации, используя слово «афганцы» вместо «Afghan youth».

Авторский перевод 7. *Пользуясь случаем, я хочу выразить мою глубокую признательность Его Превосходительству господину Нурсултану Назарбаеву за запуск в его стране образовательной программы для афганской молодежи.*

Пример 8. *Kazakhstan now has the chance to take the next step at the UN to be a beacon to all [3].*

Перевод 8. *У Казахстана сейчас имеется шанс сделать второй шаг в ООН, чтобы освещать всем путь.*

Переводчик переводит слово «beacon» как «освещать», что в принципе правильно, так как буквальным переводом является «маяк». Еще один пример интерпретации, когда глагол «освещать» заменяет описание функций маяка.

Авторский перевод 8. *У Казахстана сейчас имеется шанс сделать очередной шаг в ООН для того, чтобы стать маяком для остальных [3].*

Пример 9. *That is why observing the freedoms of expression, assembly and religion are so important.*

Перевод 9. *Поэтому свобода слова и вероисповедания очень важны.*

Происходит опущение слова «observing» и «assembly».

Авторский перевод 9. *Поэтому важно соблюдение свободы слова, собраний и вероисповедания.*

Пример 10. *We look to Kazakhstan to further promote these rights and freedoms. We also support the recommendation in the Commission's recent Human Rights Report calling for Kazakhstan to bring its law on freedom of peaceful assembly into compliance with the UN Human Rights Committee and in line with international standards [3].*

Перевод 10. *Мы надеемся, что Казахстан будет в дальнейшем продвигать такие права и свободы, так как мы также поддерживаем рекомендации, которые были изложены в докладе Комиссии и которые гласили, что Казахстан приведет свой закон о мирном собрании в соответствие с комитетом по правам человека и международными стандартами.*

Происходит слияние двух предложений в одно в тексте перевода. «Commission's recent Human Rights Report» передано как просто «доклад Комиссии».

Авторский перевод 10. *Мы надеемся, что Казахстан будет в дальнейшем продвигать такие права и свободы. Мы также поддерживаем рекомендации, изложенные в докладе Комиссии о правах человека, которые гласили, что Казахстан приведет свой закон о мирном собрании в соответствие с комитетом ООН по правам человека и международными стандартами.*

Пример 11. *You will see the provision of the PPSA which says that third parties may join the clearing as well [3].*

Перевод 11. *В положении PPSA указано, что третьи стороны также могут принимать участие в клиринге.*

Так как здесь переводчик сталкивается с переводом неизвестной ему аббревиатуры «PPSA», он оставляет ее без изменений. В таких случаях рекомендуется так и поступать с тем, чтобы избежать серьезных искажений, но при этом передать прецизионную информацию.

Авторский перевод 11. *В положении соглашения о почтовых платежных услугах указано, что третьи стороны также могут участвовать в клиринге.*

Пример 12. *If it is somewhat against the legislation then there will be a diversion.*

Перевод 12. *Если это в некоторой степени противоречит законодательству, то произойдет диверсия.*

Переводчик сталкивается с одним из ложных друзей переводчика, так как в русском языке «диверсия» обозначает скрытные, но тщательно подготовленные специальные мероприятия диверсионно-разведывательных групп или отдельных разведчиков – диверсантов – по выводу из строя наиболее важных объектов или их элементов путем подрыва, поджога, затопления, а также применением иных способов разрушения, не связанных с ведением боя для достижения цели, а в данном предложении речь шла о перенаправлении товаров.

Авторский перевод 12. *Если это в некоторой степени противоречит законодательству, то произойдет перенаправление товаров.*

Пример 13. *We have developed extensive human rights "toolbox", which includes policy guidelines, human rights dialogues and statements, as well as action in multilateral forums such as UN, OSCE and Council of Europe.*

Перевод 13. *Мы создали инструмент по правам человека с руководствами, диалогами и выступлениями, а также действиями в ходе многосторонних форумов ООН, ОБСЕ и Совета Европы.*

В переводе опущены слова *«extensive» и* «policy» в отношении «guidelines», но интересен перевод слова *«toolbox», когда, благодаря приему конкретизации, в тексте перевода мы видим только слово «инструмент», тогда как словарь предлагает следующие варианты перевода:* ящик для инструментов; арсенал, набор инструментов.

Авторский перевод 13. *Мы разработали широкий набор инструментов по правам человека, включая политические руководства, диалоги о правах человека и выступления, а также действия в ходе многосторонних форумов ООН, ОБСЕ и Совета Европы.*

Пример 14. *The abolition of the death penalty will be another important step enabling Kazakhstan to deliver a strong message globally.*

Перевод 14. *Отмена смертной казни позволит Казахстану озвучить послание на глобальном уровне.*

При синхронном переводе краткость играет весьма важную роль, поэтому переводчик зачастую опускает «лишние» слова, фильтруя текст, чтобы передать самую основную информацию. В данном предложении синхронист опускает фразу «another important step», оставив ключевое слово «*enabling*» - «позволит».

Авторский перевод 14. *Отмена смертной казни станет следующим важным шагом для того, чтобы Казахстан выступил с посланием на глобальном уровне.*

Пример 15. *Kazakhstan is already showing leadership well beyond the immediate region. Now you have a chance to shine on the largest stage. I wish you every success.*

Перевод 15. *Казахстан проявляет лидерство за регионом, и сейчас у вас есть шанс блистать на политической арене, в чем мы желаем вам всех успехов.*

Следует отметить стилистическую ошибку, допущенную во фразе «лидерство за регионом». Правильнее было бы сказать «в пределах региона». Также переводчик сочетание «the largest stage» меняет на «политическую арену», что предполагает масштаб и размеры деятельности. Второе и третье предложение текста оригинала объединены в одно в тексте перевода с помощью соединительного слова «в чем».

Авторский перевод 15. *Казахстан уже становится лидером за пределами региона. Сейчас у вас есть шанс блистать на самой большой сцене. Я желаю вам успехов.*

Пример 16. *We believe that human rights, democracy and human rights constitute core values at the heart of the EU's own identity, endorsed in the Preamble to the European Convention on Human Rights and enshrined in a number of international human rights instruments.*

Перевод 16. *Мы считаем, что права человека, демократия вместе с правами человека составляют основную ценность для ЕС, которая в преамбуле Европейской Конвенции по правам человека и во многих международных инструментах по защите прав человека.*

В данном примере следует отметить мелкие искажения, которые вызваны громоздкостью предложения и обилием второстепенных членов предложения. Соответственно, переводчик фразу «core values at the heart of the EU's own identity» сокращает до «основной ценности для ЕС», что влечет за собой небольшое искажение при переводе оставшейся части предложения, так как в русском языке текст звучит несвязно ввиду отсутствия глагола во второй части предложения.

Авторский перевод 16. *Мы считаем, что права человека, демократия и права человека составляют основополагающие ценности в основе идентичности ЕС, и они подтверждаются в преамбуле Европейской Конвенции по правам человека и во многих международных инструментах по защите прав человека.*

Пример 17. *We also underline the leading role of the UN Human Rights Council, which Kazakhstan is now a member of, in addressing urgent cases of human rights violations and we will contribute vigorously to the effective functioning of the Council; the EU stands ready to cooperate with Kazakhstan to this end.*

Перевод 17. *Мы также подчеркиваем роль Совета ООН по правам человека, когда Казахстан, будучи членом совета, вносит свой вклад в эффективное функционирование совета. Евросоюз готов сотрудничать с Казахстаном.*

Отсутствует часть предложения «in addressing urgent cases of human rights violations», что приводит к упущению важного момента, которое, на наш взгляд, спикер хотел акцентировать. Такие прецеденты имеют место в синхронном переводе, и они могут оставаться незамеченными, если текст звучал связно и грамотно, но переводчикам рекомендуется избегать опущений, когда есть вероятность того, что важная информация может быть не услышана. Также переводчик озвучивает лишь «роль Совета», тогда как в тексте оригинала имеется в виду «ведущая» роль. В последнем предложении отсутствует перевод фразы «to this end», но это не отражается негативно на передаче смысла.

Авторский перевод 17. *Мы также подчеркиваем ведущую роль Совета ООН по правам человека, членом которого является Казахстан, во вкладе в эффективное функционирование совета; в этой связи Европейский союз готов сотрудничать с Казахстаном.*

Пример 18. *Timur, during our last meeting in Vienna you agreed on this wording. Why the heck do we need to make some changes now if your experts have already approved it?*

Перевод 18. *Тимур, на последней встрече в Вене вы были согласны по поводу формулировки. Почему же сейчас нам нужно вносить изменения, ведь ваши эксперты уже утвердили ее.*

Данный пример является ярким примером того, как переводчику следует поступать при переводе официальных переговоров. Очень часто спикеры поддаются эмоциям и употребляют нехарактерные для официальной встречи конструкции. Для того, чтобы избежать осложнений, которые могут привести к конфликту, переводчику иногда приходится адаптировать текст перевода,

пропуская резкие фразы или придавая им другой оттенок. Фраза «Why the heck» в английском языке является более мягкой формой конструкции «why the hell», что переводится как «какого черта». Так как в данном случае шли официальные переговоры, то переводчику было бы неуместно делать дословный перевод, так как он бы повлек за собой определенные последствия.

Частица «же» удается передать оттенок негодования, нетерпеливости, и переводчику удается передать смысл сообщения, вопроса, поставленного в адрес определенной стороны.

Авторский перевод 18. *Тимур, в ходе нашей последней встречи в Вене вы согласились с данной формулировкой. Почему же сейчас нам нужно вносить изменения, если ваши эксперты уже ее утвердили.*

Из вышеизложенного следует, что в процессе перевода переводчик отделяет извлеченный смысл от его языкового выражения, то есть имеет место девербализация сообщения. Девербализация есть осознание переводчиком того, что хотел сказать автор в анализируемом отрезке оригинала. Она состоит в том, чтобы забыть конкретные слова и высказывания, породившие извлеченный из них смысл. Перед тем как создать новое речевое произведение, переводчик сводит сформулированную мысль автора оригинала к мысли, не имеющей языкового выражения. Причем это происходит мгновенно и интуитивно, и в памяти переводчика сохраняется лишь извлеченный смысл, который он и передает в переводе.

На полноту понимания исходного смысла, то есть успешность интерпретации, влияют разные факторы. К ним относятся знание переводчиком языка оригинала и его знание предмета речи. Последнему фактору авторами теории придается особое значение, поскольку, по их мнению, смысл высказывания, возникает в сознании слушателя только в том случае, если слушатель располагает достаточным количеством знаний о предмете речи. Другой очевидный случай – недостаточное знание переводчиком предмета речи, когда он не обладает минимальным количеством знаний, позволяющим ему осуществить перевод, то есть понять [4, 74].

Следовательно, текст оригинала в процессе перевода проходит различные этапы восприятия и обработки прежде чем переводчик озвучивает текст перевода на ПЯ. При этом переводчик прибегает к различным стратегиям, чтобы сделать адекватный перевод, или же толкование, допускает ошибки и искажения.

Список литературы

1 Ширяев А.Ф. Синхронный перевод. Деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. - М.: Воениздат, 1979г. - 183 с.

2 Gerver D. The effects of source language presentation rate on the performance of simultaneous conference interpreters. In E. Foulke, (ed) Proceedings of the 2nd Louisville Conference on Rate and/or Frequency Controlled Speech, university of Louisville, 1969. P. 168-184.

3 Выступление Посла по особым поручением МИД РК Б.Садыкова на семинаре по теме: «Вклад Резолюции 1540 (2004) в региональное и глобальное разоружение и

нераспространение – к 10-тилетнему юбилею Резолюции 1540» в формате «Центральная Азия+», г. Астана, 11-12 марта 2014 г.

4 Абуов Ж.А. «Профессия переводчика: знания и навыки, необходимые для достижения высокого профессионализма» // Переводческое мастерство: современные методы обучения: мат. респ. научно-метод. семинара. – Астана, 2014. – 511 с.

Аталған мақалада аудармашының субъективтілігі мен ілеспе аударма жасау барысындағы интерпретация қарастырылады. Автордың айтуы бойынша аудармашы синхронист қажетті ақпаратты айқындау барысында өзіндік үлесін қосады. Мақалада сонымен қатар, ілеспе аудармашы жұмысынан нақты мысалдар беріледі.

This study takes into consideration the subjective nature of an interpreter revealed during simultaneous translation. The author claims that an interpreter provides relevant information colored with his or her personal view. The article also gives practical examples from the experience of simultaneous interpreters.

ӘӨЖ 316.77

Г.О. Сейдалиева
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
Алматы, Қазақстан
guldanaseida@mail.ru

МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗДІҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Әлеуметтік институт ретінде қалыптасқан БАҚ ақпарат жинап, өңдеп, таратып жариялап отырады. Мақалада бұқаралық ақпарат құралдарының бірі болып саналатын мерзімді баспасөздің қоғам өмірінде алатын рөлі сөз болады. Мерзімді баспасөз қоғамдық маңызды мәслелерді көтергенде ғана, оның әсер-ықпалы зор болатындығы белгілі. Қоғамдық пікір – өз кезегіндегі әлеуметтік өмірдің маңызды мәселелеріне байланысты туады. Мақалада сонымен қатар мерзімді баспасөздің негізгі мақсат-міндеттері де таратылып айтылады.

Тірек сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, мерзімді баспасөз, қоғамдық пікір, бұқаралық мәдениет.

Мерзімді баспасөз басылымы – тұрақты атауы, ағымдағы нөмірі бар және кемінде жарты жылда бір рет шығарылатын газет, журнал, альманах, бюллетень, олардың қосымшасы [1, 72-73].

Қазіргі заман мәдениетін біз көбінде медиамәдениетпен байланыстыратынымыз заңды. Өйткені бұқаралық ақпарат құралдары қазіргі заман адамын да, оның мәдениетін де құрастырады. Тәуелсіз еліміздің мәдениетін қалыптастырудағы БАҚ-ның рөліне тоқталып өтпес бұрын, оның құрылымын сөз етуді жөн көрдік.Медиа немесе басқаша айтқанда, бұқаралық қарым-қатынас құралдары дегеніміз түрлі хабар ошарды көпшілікке арнайы техникалық құралдар арқылы ашық әрі жария түрде жеткізу үшін құралған мекемелер. Бұқаралық қарым-қатынас құралдары бұқаралық ақпарат құралдары ұғымынан мағыналас тұрғысынан кең ұғым. Себебі, бұқаралық ақпарат құралдары көбіне теледидар мен мерзімді баспасөз ретінде қарастырылады. Ал көпшілік салада БАҚ-ты журналистикамен теңдестіретін түсініктің де барлығын айта кетуге тиіспіз.

Баспасөз тек қана хабарларды берумен шектелмейтінін ескеру керек. Ол сонымен бірге насихаттық рөл атқаратынын да ұмытпау керек. Баспасөз арқылы берілетін материалдарда тақырыптың көптігі, ішкі және сыртқы өмір жайларын беруде кең көлемде әрекет етіп,

географиялық тұрғыдан шектеліп қалмауы керек. Мұның өзі түрлі хабарлар арқылы шындыққа көз жеткізуді қамтамасыз етеді. Халық өміріне кедергі келтіретін нәрсенің бәрін мерзімді баспасөз дер кезінде көріп-біліп, ескертіп отыруы, қоғамдық пікір туғызуы қажет екені айтпаса да түсінікті. Мерзімді баспасөз қоғамдық маңызды мәселелерді көтергенде ғана, оның әсер-ықпалы зор болатындығы белгілі. Қоғамдық пікір – өз кезегіндегі әлеуметтік өмірдің маңызды мәселелеріне байланысты туады. Өткен мен бүгінгебайланыстыпроцестер мен фактілергебайланысты өріс алады. Актуальді оқиғалар мен құбылыстар, іс-әрекеттер мен идеялар бағаланып, нақты мақсаттар мен міндеттер және оған жету жолдары жөнінде қоғамдық пікір пайда болады. Ол көзқарастар мен тарихи санаға қатысты болып келеді. Жалпы қоғамдық пікір – өмірдің нақты жағдайларын байқай отырып, оны қалай өзгертудің жолдарын қарастыратын жүйе болып табылады. Қоғамдық пікір тарихи жағдайларға байланысты өзгеріп отырады. Ол ғылым, саясат, экономика, мәдениет, яғни барлық саланы қамти береді. Ал баспасөз болса, сол қоғамдық пікірдің туып, дамуына, жариялануына қызу араласып отырады. Егер демократия болмаса, қоғамдық пікір де еркін дами алмайды. Қоғамдық пікір – қоғамдық санадан туып, әртүрлі пікірлер арқылы қалыптасады. Қоғамдық пікір туындауында саяси партиялар мен әлеуметтік топтар, жастар және әйелдер мен ерлердің ұсыныс-пікірлері ескеріліп отырады. Зиялы қауым өкілдері өз көзқарастары бойынша пікір алмасады.

Бұқаралық ақпарат құралдары қазіргі өркениетті елдердің бәрінде де үлкен саяси күш болып саналады. Бүгінгі таңда журналистикаға «төртінші билік» ретінде қарап, оның алдына нақты бір ел ішінде болсын, жалпы алғанда, халықаралық қатынастар арасында болсын үлкен жаңа міндеттер қойылады. Бұл ұғым жайдан жай айтыла салған жәйт емес. Бұқаралық ақпарат құралдарының, оның әсіресе баспасөздің жүздеген жылдар қоғамда атқарып келе жатқан қызметі баршаға белгілі. Олай болса БАҚ-тың рөлі қоғамда орасан зор екенін айтқан қайраткерлер баршылық. «Төртінші билік» терминін XVII ғасырда ағылшын саясаттанушысы әрі публицист Э.Берк енгізген болатын. «....Міне осында рухани, аристократиялық және қоғамдық билік өкілдері отыр, ал журналистер бұл – «төртінші билік». Олар қоғамның мүддесіне қызмет ету үшін жаралған». БАҚ-тың қоғам мен мемлекетте, қажет десеңіз, әлемде араласпайтын жері жоқ. Қандай мәселе болсын бұқаралық ақпарат құралдарында сөз болып жататыны бәріне аян.

БАҚ- төртінші билік екенін халықтар да, елдер де мойындаған. Кез келген елдің билігі де БАҚ-пен санасып отырады, оған барынша мән береді. БАҚ арқылы қоғаммен байланыс орнатады. БАҚ-тың саяси-идеологиялық ықпалын, қоғамдық пікір туғызып, қалыптастыратынын, әлеуметтік-экономикалық процестерге назара ударып, сөз қозғайтынын, іс-әрекетке талдау жасап, оның жүзеге асуына әсер ететін әлеуметтік институт екені бәрімізге мәлім.

БАҚ «төртінші билік» болғанда, ресми түрдегі үш билік: заң шығарушы, атқарушы, сот билігі бар екені белгілі. Бірақ БАҚ-ты «төртінші билік» атаған – халық. Бұл қоғамның қолдауы мен ерік-жігерінен пайда болған ұғым.

Әлеуметтік институт ретінде қалыптасқан БАҚ ақпарат жинап, өңдеп, таратып, жариялап отырады. Сондай идеологиялық тұрғыда рухани өмірді де кең қамтып, танымдық, білімдік, тәрбиелік жайларды қозғайды. Сөйтіп, бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтік жүйеге қатысты болады [2, 16-17].

БАҚ туындадатын қоғамымыздағы жаңа құбылыстарға мыналарды жатқызуға болады:

- «Кітап мәдениетін» ығыстырушы визуалды түрлер мен жанрлардың кең жайылуы, теледидар мен компьютер оқуға деген қызығушылықты төмендетіп қана қоймай, адамның сенсорлық мүмкіншіліктерінің шегімен шектелетін қабылдаудың жаңа түрін туғызады. Визуалды бейне басылған мәтінге қарағанда сана асты деңгейінде белсенді әрекететеді.

- Бұқаралық қатынас құралдары қоғамдық сананың «бірігіп өсу» әсерін береді. Егер осыдан жиырма жыл бұрын мәдениет пен БАҚ-тың теңдес паритеттігі туралы, олардың іс-әрекетін қоғамның бақылау мүмкіншілігі туралы әңгіме жүргізуге болатын болса, қазіргі

таңда ондай әңгімелер сенімсіз болып табылады. Басқаша айтқанда, метафора ретіндегі төртінші билік түрінен БАҚ шындығында нақты күшке айналды.

- Әлеуметтік-мәдени бірегей ұқсастық кризисі. Жалпылама коммуникациялрдың жаһандық жүйесі мәдени айырмашылықтарды жоққа шығарудың мықты факторы болып табылады. Олардың басқыншылығына жауап ретінде, XX ғ. Және одан кешірек XXI ғасыр бірегейлікке (ұлттық, діни, әлеуметтік-топтық, тұлғалық) деген сұраныс пайда болды. Бүгінгі таңда бұл мәселе барлық елді алаңдатуда [3, 80-81].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қалыптасқан бұқаралық мәдениеттің негізгі белгілері: қоғамдық пікірдің «сұранысына» қажетті күнделікті оқиғалардың обьективтік түсіндірмесін қалыптастыратын, халыққа ақпарат беру сылтауымен өз мақсаттарын алға қоятын, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы азаматтардың санасында билеуші элита мүдделеріне сай манипуляциялар жүргізетін және бұқаралық саяси қозғалыстарды қалыптастыратын ұлттық немесе мемлекеттік идеология мен насихат жүйесінің болуы; бұқара адамына өзін ғылымға, саясатқа, мемлекеттік өмірге және т.б. қатыстымын деп сезінуге мүмкіндік беретін, бұқаралық сана қабаттарына арнаулы зерттеу және сәйкес ғылыми дайындықты қажет ететін күрделі құбылыстарды, «халықтық» тілге «аударып» енгізетін, бұқаралық әлеуметтік мифология; түрлі әлеуметтік игіліктерді шексіз тұтыну процечні тіршілік мәні мен мақсатына айналдыратын қатардағы тұтынушының сұранысын басқаратын, беделді мүдделер мен мұқтаждықтар, өмір салты мен сапасының стандарттарын қалыптастыратын, жарнама мен сән индустриясының барлығы. Сонымен, бұқаралық мәдениет – мәдениеттің қазіргі кезеңдегі көп функционалды, обьективті құбылысы.

Бұқаралық ақпарат құралдары қатарына баспасөз, кино, теледидар, аудио-және бейне кассеталар, плакаттар және т.б. енетіні анық. Сондықтан БАҚ үлкен аудиторияны қамтитын және тұрақты түрде қызмет ететін ақпарат таратудың құралы. Яғни, баспасөз, радио, теледидардың негізгі міндеті – жалпы мәліметті жинап, өңдеп, халыққа ұсыну болып табылады. Ал жалпы «Бұқаралық ақпарат» ұғымының мақсат-міндеттерін журналист Б.Жақып былайша таратып айтады:

1. Ақпарат бұқараға бағытталады (яғни қоғамға, халыққа, аймаққа, кәсіп иелеріне т.б.)
2. Қоғамдық өмірдің әр түрлі саласындағы көпшілікке қажетті, олардың ойларындағы көкейкесті мәселелерге сәйкес келетін ақпарат болуы керек.
3. Жалпыадамзаттық биік мұраттарға ұмтылдыратын мәселелер бойынша жұртшылықтың біртұтас көзқарасын қалыптастыру қажет.
4. Бұқараның ақпаратқа қол жеткізуіне тиімді жағдай жасалуы (яғни тегін немесе аз ғана төлемақыға ақпарат тарату, жаңалықтарды жеткізудің қарапайым түрлерін пайдалану).
5. Аудиторияның бір мезгілде ақпарат алуын қамтамасыз ету мүмкіндігі. Яғни ақпаратты үздіксіз, тұрақты және мерзімді түрде жеткізу. Теледидар мен радиода тұрақты уақытта хабарлар беріп отыру, ал газетте айдарлар мен циклдардың, беттердің реттлігін қадағалау.
6. Бұқаралық ақпарат құралдарына барлық қатысқысы келген азаматтарға ашық мүмкіндік беру [4, 24-25].

Демек, көпшілік газет оқып,радио тыңдап, теледидар көрген кезде әлемдегі жаңалықтарды біліп қана қоймай, сонымен бірге сол жайларға өзінің де қаншалықты қатысы бар екенін сезініп, сол құбылыстардың неге, қалай, не үшін болғанына анық көзі жетуі тиіс. Сол оқиғалардың болу процесін аңғарып, даму тенденциясына ой жіберіп, қандай заңдылығы барын пайымдап, өзі де іштей дайындықта болуына, қажет жағдайда нақты іс-әрекетке араласуына әсері болуы керек.Яғни, осы ақпарат күші бұқаралық ақпарат пен оқырманды, көрерменді, тыңдаушыны байланыстыратын алтын көпір іспеттес.

Бұқаралық ақпарат құралдарының ішінде әсіресе баспасөздің орны бөлек. Баспасөз – бұқаралық ақпарат құралы ретінде радио және теледидармен ұқсас обьекті ретінде де, өзара айырмашылықтармен де жұмыс процесін жүргізе береді. Алайда баспасөздің электронды ақпарат құралдарынан көптеген ғасырлар бұрын дүниеге келгенін, оның басқа ақпарат құралдарына көшбасшылық рөл атқарып, жол салғанын атап айту керек. Баспасөз газет-

журналдардың шығарылуы басылым ретінде бұқараға жетіп, оқу арқылы ақпараттың санаға сіңетіні өзіндік ерекшелік. Бұл, яғни тасқа басылған сөз. Оны бірнеше жылдан кейін де, тіпті ғасырлар өткенде де өмір шежіресін айқындайтын шындық ретінде пайдалануға болады. Баспасөз қысқа ақпараттармен бірге, терең талданып жазылған көлемді мақалаларды, көркем публицистикалық сөзді бере алады. Бұл мақалалардағы айтылатын ойлардың, қозғалатын проблемалардың қоғамдық маңызы зор. Онда көбіне өмірде болған оқиғаны, тіршілікте орын алған нақты фактіні қолданып жазады. Сайып келгенде, өмірде орын алған жағымды және жағымсыз фактіні көрсету арқылы, оған тиісті құзырлы органдардың назарын аударады.Сондай-ақ қалың көпшілікті белгілі бір қорытынды жасауға бастайды, оқырманды ойландырады, толғандырады, қоғамды сауықтырады. Мұның негізі жазбаша сөз болса, радио мен теледидар эфирдегі ауызша сөз, ақпарат болып табылады.

Қазір елімізде мерзімді баспасөздің орны ерекше деуге болады. Өйткені мемлекеттік, қоғамдық өмірде болсын баспасөздің әсер-ықпалы зор. Әсіресе, қоғамдық пікір туғызуда баспасөз ерекше көзге түседі. Күнделікті газет-журналдарда шығып жататын материалдар саналуан тақырыпта ой қозғайды. Ал олардың тиражы миллиондаған оқырмандарға жетеді. Мұның өзі үлкен идеялық та, идеологиялық рөл атқаратынын ескеруіміз керек. Демек, баспасөз халыққа сөз арнаудың, ой-санаға әсер етудің күшті құралы. Кез-келген мәселеде баспасөздің араласпайтын жері жоқ. Саясат, экономика, мәдениет, экология, әлеуметтік салалардың бәрін қамти береді. Және оған ұсыныстармен, пікірлермен, қажет болса сын арқылы ой тастайды, қозғау салады. Халықтың сөзін сөйлейді, мұң-мұқтажын мәселе етіп көтереді. Өйткені баспасөздің тірегі халық болса, халықтың да бір сенімді көмекшісі – баспасөз. Демек, бұл қашаннан бері келе жатқан жағымды үрдіс.

Газет көтеретін пайым-парасатты, аналитикалық материалдар ел халқының санасын көтеріп, ұғымын кеңейтуге қызмет етеді. Оқырманның көзқарасын қалыптастырады, білім-білігін көтереді. Баспасөздің бүкіл мән-мазмұнында алар ұлағат, үйренер тәлім аз емес, сондықтан оны халық рухани азық етеді, қызыға оқиды. [5,11].

Әрине, бұл орайда әрбір бұқаралық ақпарат құралдары түрлерінің өзіндік орны барын жоққа шығаруға болмайды. Мәселен, радио, теледидардың жеделдігін, дыбысы мен бейнекөрінісін атап айтуымыз керек.Теледидарда да, радиода да жаңа сипаттағы көзқарас, пікір, іс-қимыл қалыптасып келеді.

Қазақстанда баспасөз даму және ізденіс үстінде. Қазақ баспасөзі жаңа үрдіске иек артып, өмірдің нақты, шынайы бетімен үйлесіп келеді.Бұқаралық ақпараттың көз жанарын байлап, екі өкпесін қысқан тас қамалдың есігі ашылып, ішіне саңылау түскендей, газет, журналдардың тілі, стилі бұрынғы сіреskен қалпын жойып жаңалықпен, жаңа леппен көрініс табуда. Мемлекеттік және мемлекеттік емес баспасөз болып жіктеледі. Кешегі кеңестік кезеңде тек қана бір идеологияға бағынған баспасөз шығарылса, бүгінде әр алуан позициядағы баспасөз түрлері пайда болды. Плюрализм мықтап орнығып келеді. Біртектес мазмұндағы басылымдарды таба алмайсыз, олардың тақырыбы, стилі, концепциясы да әртүрлі. Қазақ баспасөзі халықтың санасын өзгертіп, басқаша ойлауға, бұрынғыдан өзгеше қам-қарекетке бару керектігін ұғындыруға, халықтың белсенділігі арттыруды өздерінің міндеті етіп келеді. Ақпарат ағынында бәсекелестік пайда болды. Ал бәсеке дегеніміз баспасөздің ішкі динамикасы, дамытушы күші болып табылады.

Баспасөз үшін аса қажетті болып табылатын 20-бапты сөз етпей болмайды.

1. «Сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады.

2. Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді.

3. Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үйретуге жол берілмейді». Осы бапта келтірілген мәселелердің қай-қайсысы болса да өзекті екені тайға таңба басқандай болып

шыққан. Шығармашылық еркіндігі баспасөз, тіпті басқа бұқаралық ақпарат құралдарына ауадай қажет екені белгілі [6,38-40бб].

Қазір әлемде қоғамдық құрылыстың өзгерістерге түсіп жатуына байланысты баспасөздің де мән-мазмұны жаңарып отырмақ. Экономика мен саясатта пайда болған құбылыстар қоғамдық дамуды тіпті басқа арнаға бұрды. Қоғамдық сала осылай дамыса, мерзімді баспасөз де өзгеріссіз қалуы мүмкін емес. Бұл да бір-бірімен өзіндік байланыста өркендейді. Әсіресе баспасөз бұл орайда халыққа өзінің әсер-ықпалын қай заманда да әлсіреткен емес. Оған демократиямен бірге, нарықтың жағдайы да әсер етіп отырады. Қоғамның өзі демократияланған болса, журналистика да сол биіктен көрінеді әрі оның белгілі бір дәрежеде қозғаушы күші бола алады. Саясат секілді журналистика да қоғамдық өмірге белсене араласады. Саясаттың өзі баспасөз арқылы тарайды, ел-жұртқа мәлім етіледі. Онсыз саясат соншалықты ауқымда халыққа түсінікті болуы екіталай. Саясаттың өрісі бұқаралық ақпарат құралдарына да тәуелді. Әйтпесе саясаттағы ой-тұжырымдар толық күйінде қалың бұқараның зердесіне жетуде дәрменсіздікке тап болуы мүмкін.

Демократияның әлемде қандай дәрежеде жүзеге асып жатқаны сол әлемдік баспасөз беттерінен айқын көрініп отырады. Сонымен бірге баспасөздегі демократия проблемасы қашанда күн тәртібінен түспек емес. Халықтың демократиялық құқықтарын кеңейту үшін күш жұмсайды. Халықтың еркіндігі, өз ісін атқаруы мен мемлекет ісіне араласуы мерзімді баспасөз, радио, теледидардың үздіксіз жүргізіп отыратын мәселесі. Демократия – саяси құрылыстың формасы ретінде азаматтардың теңдігі мен бостандығын, өкіметті басқаруға араласуын, әртүрлі орындарға сайлануға қатысуды көздейтін бағыт. Ол қоғамдық ұйымдар қызметін, өкіметті, мемлекеттік мәселелерді бүкілхалықтық етіп талқылауды жүргізуге пайдалы. Демократия жағдайында барлық адам заң алдында бірдей құқыққа ие болады, олардың әділ өмір сүруіне кепілдік береді. Демократияның тағы бір пайдасы – жариялылықты күшейтіп, әділетсіздікке қарсы сынды дамытуға жағдай жасайды. Демократия кезінде мерзімді баспасөздің рөлі онан сайын артып, қоғамдық пікірді қалыптастырушы ретінде көрінеді. Қоғамдық пікірді туғызатын да, жасайтын да халық, әлеуметтік топтар. Қоғамдық пікір – өз кезегіндегі әлеуметтік өмірдің маңызды мәселелеріне байланысты туады. Өткені мен бүгінге байланысты процестер мен фактілерге байланысты өріс алады. Актуальді оқиғалар мен құбылыстар, іс-әрекеттер мен идеялар бағаланып, нақты мақсаттар мен міндеттер және оған жету жолдары жөнінде қоғамдық пікір пайда болады. Ол көзқарастар мен тарихи санааға қатысты болып келеді. Жалпы қоғамдық пікір – өмірдің нақты жағдайларын байқай отырып, оны қалай өзгертудің жолдарын қарастыратын жүйе болып табылады. Қоғамдық пікір тарихи жағдайларға байланысты өзгеріп отырады. Ол ғылым, саясат, экономика, мәдениет, яғни барлық саланы қамти береді. Демек, мерзімді баспасөз сол қоғамдық пікірдің туып, дамуына, жариялануына қызу араласып отырады. Егер демократия болмаса, қоғамдық пікір де еркін дами алмайтыны белгілі. Қоғамдық пікір – қоғамдық санадан туып, әртүрлі пікірлер арқылы қалыптасады. Демократиялық қоғамды баспасөз еркіндігіне жол ашық. Нарықтық қатынастардың да өз заңдылығы бар. әрбір мемлекеттің ұстанған өзіндік саясаты мен идеологиясы болуы мүмкін. Соған байланысты баспасөздің жұмыс істеу процесінде тиісінше әдіс-тәсілдер орын алатынын жоққа шығаруға болмайды. Бұл жерде қайсібір принциптер мен үрдістерге орай кейбір ерекшеліктердің байқалатыны рас [7, 19-21бб].

Қолданылған әдебиеттер

1 Н.О.Омашев//Қазақ журналистикасы 3 томдық (1-том: Қазақ баспасөзі) - Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 352бет

2 Т.Бекниязов // Демократиялық қоғам және баспасөз: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 149б

3 А.Т.Құлсариева // Қазіргі заман мәдениеті. – Алматы, 2008. – 130б

4 Бауыржан Жақып//Публицистикалық шығармашылық негіздері:Оқулық.- Алматы:Қазақ университеті, 2007.- 486б.

5.Т.Бекниязов // Демократиялық қоғам және баспасөз: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 149б

6 Қазақ журналистикасы. 3 томдық. 1-том.:Қазақ баспасөзі – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 352бет

7 Т.Бекниязов // Халықаралық журналистиканың дамуы:Оқу құралы.-Алматы: «Қазақ университеті», 2003. – 132б

The article deals with the role of periodicals in our life. It states on the aims and objectives of periodicals. This paper introduces a significant role of mass media in the world which manipulates people's attitude and opinions and one of the most important types of schemes used for orientation in the social environment.

В данной статье подчёркивается существенная роль средств массовой информации в манипулировании мнениями и отношением людей, как одной из важнейших схем ориентирования в социальной среде. Мы постарались определить сущность периодических изданий, а также детально рассматривается основные цели периодических прессы.

УДК 81'2

Д.С. Ташимханова
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
dst2010@mail.ru

ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА*

В Казахстане проводится целенаправленная гармоничная языковая политика с учетом потребностей полиэтнического населения страны, особенностей происходящих в стране и в мире преобразований. Одним из значимых направлений внутренней политики государства является программа трехъязычия, внедряемая в систему образования, реализация которой предполагает воспитание полилингвальной личности. Разумное, грамотное внедрение трехъяычного образования даст возможность выпускникам учебных заведений быть коммуникативно-адаптированными в любой поликультурной среде. Высокая востребованность трехъязычного (полиязычного) образования в Казахстане обусловлена стремлением обучающихся к повышению профессиональной компетентности и конкурентоспособности в условиях интеграции страны в мировое культурное и экономическое пространство, подтверждением чему могут служить данные проведенного интернет-опроса студентов г. Астаны.

Ключевые слова: языковая политика, языковая ситуация, трехъязычие, трехъязычное образование, полилингвальная личность.

История теории языковой политики свидетельствует о том, что все успешные попытки сознательного вмешательства общества в развитие языкового функционирования были основаны на учете как внутренних тенденций языкового развития, так и социальных

* Статья написана в рамках реализации проекта «Языковая модель поликультурного образования: интерлингвокультурный аспект» на основе грантового финансирования научных исследований Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2015-2017 гг.

факторов, влияющих на функционирование того или иного языка [1, 51]. В Казахстане языковая политика – значимая составная часть государственной и национальной политики. Она строится с учетом потребностей полиэтнического населения страны, особенностей происходящих в стране и в мире преобразований. Фундаментальными принципами государственной языковой политики признаны ценность и важность любого языка, свобода личности в выборе и использовании языка общения. Основные положения языковой политики Казахстана, нашедшие отражение во многих государственных документах (Конституции РК, в законах «Об образовании», «О языках в Республике Казахстан», «Концепции гуманитарного образования в Республике Казахстан», в ряде других документов) направлены на сохранение и развитие национальных языков и культур. Так, в «Законе о языках в Республике Казахстан» указывается, что «…каждый гражданин Республики Казахстан имеет право на свободный выбор языка воспитания и обучения». В статье 8 Закона «Об образовании» подчеркнута важность «воспитания гражданственности и патриотизма, любви к своей Родине – Республике Казахстан, уважения к государственным символам, почитания народных традиций...; приобщение к достижениям мировой и отечественной культуры, изучение истории обычаев и традиций казахского и других народов республики». В «Государственной программе функционирования и развития языков на 2011-2020 годы» определены три основные цели языковой политики государства: 1) расширение и укрепление социально-коммуникативных функций государственного языка; 2) сохранение общекультурных функций русского языка; 3) развитие языков этнических групп [2, 37].

В Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг. главная стратегическая задача связана с полномасштабным функционированием государственного языка как важнейшего фактора укрепления казахстанской идентичности и единства при сохранении языковых прав всех этносов Казахстана [3, 3]. Реализация данной Программы была рассчитана в 3 этапа. На первом этапе был проведен комплекс мер, направленных на усовершенствование нормативно-правовой и методологической базы дальнейшего функционирования и развития языков. В рамках второго этапа (2014-2016 гг.) реализуется комплекс практических мер по внедрению новых стандартов, технологий и методов в области применения государственного языка и сохранения языкового многообразия в стране. В дальнейшем планируется проведение системного мониторинга степени востребованности государственного языка во всех сферах общественной жизни, качества его надлежащего применения и уровня владения при дальнейшем сохранении позиций других языков [3, 4].

Среди задач Государственной программы функционирования и развития языков на 2011-2020 годы» – реализация развития лингвистического капитала казахстанцев, что предполагает организацию системной работы по сохранению функционирования русского языка в коммуникативно-языковом пространстве Казахстана; создание благоприятных условий для изучения, сохранения и развития языков этносов, проживающих в Казахстане; также оказание содействия в изучении английского и других иностранных языков как средств делового международного общения [3, 6].

На современном этапе в языковой политике Республики Казахстан обозначено новое направление: внедряется инициированный Главой государства культурный проект «Триединство языков», предполагающий овладение гражданами тремя языками: казахским как государственным языком; русским как языком межнационального общения и английским как языком успешной интеграции в глобальную экономику [4]. Впервые идея о триединстве языков была озвучена Главой государства в октябре 2006 года на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана. Н.А. Назарбаев подчеркнул, что знание, как минимум, трех языков важно как для дальнейшего укрепления государства [5], так и для самореализации отдельной личности. Предложение о поэтапной реализации культурного проекта «Триединство языков» как отдельного направления внутренней политики было предложено Президентом РК Н.А. Назарбаевым в Послании 2007 года «Новый Казахстан в новом мире». Реализация проекта связана с постепенным переходом от распространенного в Казахстане

билингвизма к трилингвизму (полилингвизму), что «обусловит становление нового поколения казахстанцев, владеющих несколькими языками, имеющих широкие возможности позитивного роста своих сущностных сил и формирования конкурентоспособности как в профессиональной сфере, так и в личностной самореализации» [6, 21].

Программа трехъязычия внедряется в систему образования РК и подразумевает параллельное и одновременное обучение на трех языках. Переход к трехъязычию в новых социо-культурных условиях естественен, изучение и знание нескольких языков, безусловно, обогащает, расширяет границы кругозора личности, полиязычное образование имеет много положительных сторон. Это очевидные моменты, не вызывающие возражений. Но достижение поставленных задач возможно лишь при наличии целостной системы образования на трёх языках, и не только в рамках средней школы. В своей интерактивной лекции «Казахстан на пути к обществу знаний» Президент РК обозначил повсеместное внедрение трехъязычного обучения на уровне дошкольного образования. «Так мы сможем выстроить логичную систему овладения языком: азы – на уровне детского сада; в школе – базовый уровень; в университете или колледже – профессиональный язык по специальности» [7]. Изучение английского языка во всех дошкольных организациях и в программу первого класса в школах республики введено с 2012 года. С 2012-2013 учебного года трехъязычие в изучении школьных предметов в пилотном режиме было начато в 35 школах Казахстана. В настоящее время обучение на трех языках проводится в 110 школах Казахстана, количество таких школ, которые станут базовыми площадками для внедрения трехъязычной модели образования, планируется увеличить до 700.

Выступая на пресс-конференции Министерства образования и науки РК в ноябре 2015 года, вице-президент Национальной академии образования им. И. Алтынсарина М.Е. Мукатова сообщила: «во исполнение поручения Главы государства, данного на XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана от 23 апреля 2015 года, а также в рамках Плана Нации «100 конкретных шагов: современное государство для всех» МОН РК разработана и утверждена Дорожная карта развития трехъязычного образования на 2015-2020 годы….В соответствии с графиком переход к новому формату обучения всех общеобразовательных школ РК запланирован на 2023-2024 учебный год…[8]. Министр образования и науки РК Е. Сагадиев в интервью Tengrinews.kz подтвердил, что преподавание на английском языке будет вестись «согласно программе, с сентября 2019 года только в 10 и 11 классах и только по четырем предметам (физика, химия, биология, информатика). При этом в школе с казахским языком обучения математика, казахский язык, казахская литература, история Казахстана, география и ряд других предметов будут вестись на казахском языке. Русский язык и литература, всемирная история будут вестись на русском языке, независимо от языка обучения. В целом такое же соотношение в русскоязычных школах…» [9]. По мнению директора Центра трехъязычного образования Национальной академии образования им. И. Алтынсарина Л. Сырымбетовой, при реализации программы полиязычия в школах будут применяться специальные методики CLIL (предметно-языковое интегрированное обучение), направленные на освоение необходимого уровня владения английским языком, начиная с первого класса [10, 220].

Меры по подготовке полиязычных специалистов предпринимаются и в системе высшего образования. В 42 вузах открыты специальные отделения по подготовке полиязычных кадров по инженерно-техническому, естественно-научному и педагогическому направлениям, где более 10 тысяч студентов прошли обучение по полиязычному образованию и готовы учить детей на казахском, русском и английском языках. Это позволит в ближайшее время получить конкурентоспособных полиязычных специалистов и осуществить массовое внедрение полиязычия на всех этапах образования [11]. Накоплен достаточный опыт работы в рамках полиязычного образования во многих вузах страны, в их числе – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. В одном из интервью Д.Н. Нурманбетова, будучи первым проректором ЕНУ им. Л. Гумилева, отметила, что в

университете ведется большая работа по поддержке и развитию полиязычия. Уделяется внимание пропаганде политики трехъязычия среди молодежи. Одним из подтверждений этому служат съемки на базе университета короткометражного документального фильма национального телеканала «Қазақстан» Трехъязычие – путь к успеху», основная цель которого – пропаганда политики полиязычия и демонстрация успешного внедрения трехъязычного образования в вузовскую систему на примере ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. В университете проводится комплексная работа по формированию учебно-методических комплексов, создается академическая база для эффективного изучения языков, открыт Центр развития полиязычного образования и академических ресурсов, в задачи которого входит участие в подготовке высококвалифицированных специалистов со знанием нескольких языков, создание условий, стимулирующих ППС вуза на достижение качественного результата работы и профессиональное развитие в рамках полиязычного образования [12]. Действуют полиязычные группы обучающихся, количество которых ежегодно растет. 36 преподавателей ведут учебные занятия на английском языке, с изучением которого связана идея трехъязычия. По отдельным специальностям в полиязычных группах на английском языке с первого по третьи курсы преподаются от 65% до 85% дисциплин, 250 дисциплин различных курсов проводятся на иностранных языках. [13].

Программа трехъязычия предполагает воспитание полилингвальной личности и ориентирована, прежде всего, на подрастающее поколение. Воплощение в жизнь основных направлений государственной политики предполагает активное привлечение молодежи к их реализации и непосредственное участие в них. Глава государства, характеризуя молодежь как главную опору нашей страны, неоднократно отмечал, что успешное выполнение поставленных целей возлагается именно на молодежь, что вполне оправданно. В настоящее время молодежь составляет почти треть всего населения Казахстана, в 126 высших учебных заведений, по данным Министерства национальной экономики, обучается 477387 студентов (на начало 2014-2015 уч. года). Им предоставлены все возможности для реализации своего потенциала. Разумное, грамотное внедрение полиязычия в систему образования даст возможность выпускникам учебных заведений быть коммуникативно-адаптированными в любой поликультурной среде.

Востребованность обществом трехъязычной/полилингвальной личности в настоящее время очевидна, необходимость трехъязычного образования не вызывает особого сомнения: знание нескольких языков на сегодняшний день – показатель уровня образованности личности, компонент профессиональной квалификации и один из факторов конкурентоспособности специалиста, условие собственного благополучия. Внедрение трехъязычного образования – «решение жизненной потребности общества, активно интегрирующегося в глобальный мир, тем более, что по инициативе ЮНЕСКО 21 век провозглашен веком полиглотов» [14]. Однако отдельные вопросы внедрения трехъязычного образования вызывают определенную обеспокоенность общественности. По мнению специалистов, не подвергающих сомнению рациональность перехода к трехъязычию, «кардинальные изменения, происходящие в сфере образования, должны обсуждать и анализировать специалисты этой сферы». Директор языкового центра университета КИМЭП Ж. Смагулова полагает, что «переход к обучению на трех языках требует детального анализа аргументов заинтересованных сторон – учителей, родителей, администраторов, чиновников и других – в пользу многоязычного образования. Образовательная политика и эффективная методика должны основываться на научных данных…» [15]. В интервью с корреспондентом газеты общественно-политической газеты «Время» доктор филологических наук, профессор Д.Д. Шайбакова отметила, что внедрение трехъязычия в систему образования с учетом мирового опыта возможно, но «прежде чем делать это, нужно не гнаться за сроками, а подготовить научную базу, которая помогла бы нам, педагогам, специалистам, понять, каким образом должен произойти переход к новым стандартам образования…Говоря о форсированном внедрении обучения сразу на трех языках, мы подвергаем нашу систему образования определенному риску. Чтобы понять, как сделать трехъязычие эффективным,

нужно со всех сторон изучить эту проблему, а не ориентироваться только на социальные факторы» [16]. По мнению доктора филологических наук, профессора М.Р. Кондубаевой, внедрение трехъязычного обучения должно проходить с учетом «исследований по предметному обучению, которые есть в нашей стране… В методике обучения языкам есть понятия «полиязычие» и «полуязычие». Поторопившись с внедрением новых стандартов, мы можем получить целое поколение полуязычных детей…» [16].

Директор департамента развития дошкольного обучения и воспитания АО «Информационно-аналитического центра Е. Нурланов справедливо замечает, что «при проведении такой сложной политики, как трехъязычное образование, необходимо учитывать настроения и опасения, царящие в обществе» [17]. В этой связи считаем возможным представить отдельные результаты интернет-опроса студентов вузов г. Астаны, проведенного нами с целью выяснения отношения учащейся молодежи к программе трехъязычия, внедряемого в систему образования, для определения степени их осведомленности о политике полиязычия в РК. По данным опроса 88,9% респондентов (всего в нем приняло приняло участие 99 чел.) осведомлены о программе трехъязычия, внедряемого в систему образования РК, при этом 75,8% процентов студентов указали, что знают о конкретных мерах по внедрению трехъязычия, принимаемых в их учебных заведениях. 74,8% респондентов процесс внедрения полиязычия в систему образования воспринимают позитивно, отмечают его необходимость в условиях глобализации. Нейтральное отношение к программе трехъязычного образования выразили 16,2% респондентов, 7,07% опрошенных ответили, что не поддерживают идею трёхъязычия в образовании. Такое отношение части респондентов к программе трехъязычия, видимо, можно объяснить незнанием обучающимися иностранного языка, с неуверенностью в возможности освоения учебной образовательной программы на иностранном языке.

Желание обучаться на иностранном языке изъявили 71,5% опрошенных, и преобладающее большинство респондентов в качестве иностранного языка обучения указали английский язык. Свою готовность проходить обучение на трех языках продемонстрировали 78,8% студентов, при этом владение тремя (казахским, русским и английским) отметили 42% опрошенных, 43% респондентов заявили о свободном владении двумя языками (казахским и русским). Только одним языком (казахским или русским), по данным опроса, владеет 14% респондентов. Эти показатели позволяют строить определенные оптимистические прогнозы на будущее. По мнению опрошенных, знание нескольких языков им необходимо, прежде всего, для повышения профессиональной квалификации, творческой самореализации, социальной мобильности.

Представленные данные по отдельным вопросам интернет-опроса обучающихся свидетельствуют о достаточно высокой степени их осведомленности об изменениях и преобразованиях, происходящих в системе образования РК. Студенты в целом позитивно относятся к идее трехъязычия, внедряемого в систему высшего образования, указывают на необходимость в качественном полиязычном образовании и проявляют заинтересованность и готовность в его получении. Возросший интерес к изучению иностранного языка, являющегося в новом социокультурном контексте средством коммуникации и инструментом познавательной и профессиональной деятельности, необходимость знания нескольких языков могут стать для учащейся молодежи мощной мотивацией к обучению в целом. Можно утверждать, что программа трехъязычия в казахстанской системе высшего образования востребована. Этому есть объяснения и основания, подтвержденные мотивацией и стремлением обучающихся к повышению своей профессиональной компетентности, конкурентоспособности в условиях интеграции Казахстана в мировое культурное и экономическое пространство.

Очевидно, что эти данные не могут претендовать на исчерпывающий характер, однако, такие показатели, демонстрирующие определенные установки учащейся молодежи, дают в целом представление о характерных особенностях языковой ситуации в образовательной

среде, могут представлять интерес в плане исследования современного состояния языковой ситуации в стране в целом.

Список литературы

1 Попеску И. В. Теоретические аспекты языковой политики // Твое Время. – №1. – 2003. – С. 49-56

2 Кадеева М.И., Ташимханова Д.С. Полиязычие как базовая стратегия поликультурной языковой среды // Язык и межкультурное общение: Толерантность – Коммуникация – Текст: материалы междунар. научн. конф. – Астана: Изд-во ТОО «KazServicePrint LTD», 2015. – С. 37–43

3 Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг. // Казахстанская правда. – №338. – 2010. – С. 3-9.

4 Триединство языков // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.baiterek.kz/node/1421

5 Михайлова А. Современная языковая политика Казахстана – путь к успешному будущему // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://dv.kg/?p=2902

6 Жетписбаева Б.А., Аринова О.Т. // Вестник КарГУ. – N 4(68). – Сер. Педагогика. – Караганда: Изд.-во КарГУ им. Е.А. Букетова, 2012. – С. 19-23.

7 Казахстан на пути к обществу знаний: Выступление Президента РК в Назарбаев Университете // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.bnews.kz

8 Казахстанские школы в рамках трехъязычия полностью внедрят английский язык преподавания в 2023-2024 году // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.express-k.kz/news/?ELEMENT_ID=60761

9 Как в казахстанских школах будут внедрять трехъязычие // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.aktobeinfo.kz/news/kazahstan/kak-v-kazahstanskih-shkolah-budut-vnedryat-trehyazychie

10 Сырымбетова Л. Наши дети не должны стать аутсайдерами в будущем // http://erkindik.kz/

11 Полиязычие – гарант успешного будущего // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://magnolia.kz/articles/3662-poliyazychie-garant-uspeshnogo-buduschego.html.

12 Трехъязычие – путь к успеху // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/40742/

13 Сыдыков Е. Вопросы подготовки квалифицированных кадров // Мысль: Респ. обществ.-полит. журн. – №12. – 2015

14 Трехъязычное образование как фактор развития интеллектуальной нации // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://kagro.kz/stati/vypuski-gazety/

15 Реформа школьного образования в Казахстане: большая перемена // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.ekibastuz.kz/articles/

16 Язычный переполох // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.nomad.su/?a=10-201603300018

17 Трехъязычное образование как фактор развития интеллектуальной нации // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://bilimdinews.kz/index.php/item/810-trekh-yazychnoe-obrazovanie-kak-faktor-razvitiya-intellektualnoj-natsii

Қазақстанда, көпұлтты ел халқының қажеттілігін, елде және әлемде орын алып жатқан өзгерістерді қаматамасыз ететін, бағыты айқын анықталған бірқалыпты тіл саясаты жүргізілуде. Білім беру жүйесіне енгізіліп жатқан, мемлекеттің ішкі саясатының бірден-бір маңызды бағыты – үш тұғырлы тіл саясаты. Үш тұғырлы тіл саясатының жүзеге асуы жеке, көп ұлтты тұлғаны қалыптастырады. Үш тұғырлы тіл саясатының ақылға қонымды және сауатты енгізілуі білім ордаларының түлектерінің кез келген көпұлтты ортада коммуникативті бейімделе алушылық қасиетін қалыптасуына мүмкіндік береді. Қазақстанда үш тұғырлы тіл саясатыа деген қажеттілік жоғары. Ол

оқушылардың/студенттердің кәсіби компетенттілікты арттыруға және жаһандық экономикалық кеңістіктегі ел интеграциясының жағдайындағы бәсекеге қабілеттілік ынталарына негізделген. Астана қаласындағы жоғары оқу орындарында жүргізілген инернет сауалнамаларынан жинақталған мәліметтер осыған дәлел бола алады.

In Kazakhstan it is carried out targeted harmonic language policy, which considers needs of multiethnic population of country, features that are taking place in country and in the world of transformation. One of the significant directions of interior policy of state is trilingualism policy implementing to educational system. Realization of trilingualism program suggests breeding polilingual personality. Reasonable and literate implementation of trilingual system gives an opportunity to the graduates of educational institution to be communicatively adopted in any policultural surroundings. Necessity of trilingual education in Kazakhstan is high. It s caused by aspiration of students in order to increase professional competence and competitiveness in an integrational conditions of country in worldwide economic surrounding. The confirmation of it may serve and data of conducted internet survey among students of universities in Astana city

ӘОЖ (801.5.55.3 (5 Қ)

Г.С. Ахметова, Г. Қайрат
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
Gulnarkz1987@mail.ru, gulsaule_kairat@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕРДЕГІ СУБЪЕКТИВТІ ЖӘНЕ ОБЪЕКТИВТІ МОДАЛЬДІЛІКТІҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Осы мақала ағылшын және қазақ тілдеріндегі мәтін модальділігін білдіретін тілдік құралдарды зерттеуге бағытталған. Мақалада ағылшын және қазақ тілдерінің мәтіндеріндегі объективті және субъективті модальділігін берілу мәселелері мен ерекшеліктері қарастырылады. Көркем шығармалардағы объективті модальділік көбінесе сөйлеммен шектелетіндіктен, мәтін деңгейіндегі модальділік көбінесе субъективті болады. Өйткені кез келген көркем шығарма жазушының өзінің жеке субъективті әлемі мен көзқарасы арқылы жасалған туындысы, сондықтан ондағы барлық кейіпкерлер мен оқиғалардың жағдайы тікелей жазушының субъективті бағасына тәуелді болады. Мәтін деңгейіндегі модальділікті білдіретін түрлі тілдік құралдар тұтас мәтін немесе мәтіннің үзіндісінде грамматикалық, лексикалық, синтаксистік және стилистикалық тәсілдердің жиынтығы арқылы беріледі. Мәтін модальділігін білдіруде стилистикалық құралдардың арасында көбінесе эпитет, метафоралар, қайталаулар және теңеулерді қолданады. Өйткені осы аталған стилистикалық құралдар автордың кейіпкерлерге, мәтінге деген субъективті қатынасын тікелей білдіріп тұрады.

Түйін сөздер: модальділік категориясы, мәтін модальділігі, субъективті модальділік, объективті модальділік, тілдік құралдар.

Бүгінгі таңда грамматисттер модальділік категориясын жан-жақты қарастырғанымен бір пікірге келе алмады, өйткені модалділік категориясы көпқырлы және көп функционалды тілдік құбылыс. Көптеген тілшілер арасында дау туғызатын сұрақтардың біріне модальділік категориясының мәтіндегі қызметі жатады. Сондықтан мәтін модальділігінің кең мағынасын зерттей отыра, оның негізгі түрлерінің мәтінде берілу жолдарын зерттеу өте маңызды болып отыр.

Модальділік категориясы көпаспектілі категория болғандықтан, әдебиеттерде осы құбылысқа қатысты көптеген пікірлер бар. Модальділікті дәстүрлі субъективті және объективті модальділікке бөлетіндігі белгілі. Объективті модальділік деп грамматикалық жолмен берілетін айтылымның шындыққа қатысын білдірсе, субъективті модальділік сөйлеушінің немесе жазушының айтылымға қатысын білдіреді. Тіл ғалымдары объективті модальділік кез келген айтылымға маңызды болып табылады, ал субъективті модальділік факультативті болып келеді дейді [1, 73].

Бұл пікірдің дұрыстылығымен санаспауға болмайды. Сонымен қатар екі модальділік те бір-бірінен едәуір айрықша, сондықтан біз осы екі терминнің ара-жігін көрсетуіміз керек. Объективті модальділікті сипаттау үшін модальділік терминін алсақ, субъективті модальділікті сипаттау үшін эмотивтілік терминін ала аламыз. Сонда модальділік пен эмотивтілік сияқты айтылымның екі әмбебап сапасын қарастыруға болады. Осы екеуінің факультативтілігін анықтауында екі категория бір-біріне қарсы қойылып, қарастырылады. Осылайша біз модальділіктің мәнін анықтай аламыз.

Модальділік дегеніміз грамматикалық жолмен айтылымның шындыққа қатысын білдіретін, айтылымның факультативті немесе облигаторлы сипаты. Объективті модальділіктің грамматикалық жолмен жүзеге асырылуы туралы тіл ғалымдары ертеден айтып келе жатыр. Модальділіктің морфологоялық және синтактикалық жолмен берілуі туралы да белгілі [2, 42].

Алдымен мәтін түсінігіне анықтама берген жөн, өйткені дәл осы мәтінді құрастыратын модальдылық сияқты категориямен тікелей байланысты. Негізгі анықтама ретінде осы жұмыста И.Р. Галпериннің мәтін модальдылығының анықтамасы алынған: «Мәтін дегеніміз-жазбаша құжат түрінде аяқталған, осы құжатқа сәйкес әдеби өңделген сөйлеу шығармашылық процессінің туындысы және тақырыбы бар және әр түрлі лексикалық, грамматикалық, логикалық және стилистикалық байланыспен және белгілі мақсат-бағытқа және прагматикалық бағдарға ие ерекше бірліктер қатарынан тұратын шығарма [3, 119].

И.Р. Гальперин мәтін модальділігі жайлы былай пікір білдірген: «Мәтіндік модальділік бүтінге тән. Ол оқырманды осы бүтіннің субъективті-модальды мағынасын түсіну мақсатында айтылғанның жекелеген сөйлемдеріне реңк береді» [3, 56].

Мәтін модальділігіндегі объективті және субъективтінің көрініс табуы тіл білімінде түрліше түсіндіріледі. Мысалы И.Р.Гальперин, әсіресе, субъективті модальділікті мәтіндік және сөйлемдік деп бөледі. Ол субъективті және объективті модальділікті салыстыра отырып, екіншісінің мүлдем мәтін модальділігіне тән еместігін айтады. Осыған қоса объективті мағына көбінесе сөйлеммен ғана шектеледі деп атайды [3, 62].

Мәтін модальділігін жүзеге асыру жолдары мен тәсілдері жайлы сұрақ өте күрделі болып табылады. Мәтінде модальділік мағынаның берілуімен әр түрлі деңгейдегі морфологиялық тіл тәсілдерінен бастап, синтаксистік тіл тәсілдерінің өзара қатынасымен байланысты. Бұл тіл тәсілдері мәтіндегі модальділіктің функционалді-семантикалық шеңберінде жинақталады және бұны көптеген тілші ғалымдар шеңберлік категорияларға жатқызады. Көркем әдебиетте модальділік кейіпкерлердің мінездемесінде көрініс табады [4, 59].

Соңғы жылдар арасында мәтін модальділігін зерттейтін ғалымдардың жұмыстарында объективті және субъективті модальділік мәтіннің міндетті құрамдас бөлігі деген пікір айтылып отыр және оның сөйлемде не мәтінде пайда болу деңгейі мәтіннің жанры мен стиліне байланысты. Мәтін деңгейінде модальділікті ішіндегі объективтілігі пен субъективтілігі өзара бөлінбейтін категория ретінде қарастыруға болады. Бұл категориялар өзара тығыз байланысты және олар бірі-бірінсіз өмір сүре алмайды. Сонымен қатар олар әр түрлі қатынастарды білдіру үшін қызмет етеді [5, 22].

Кез келген сөйлем арқылы берілген ойда субъективті-модальді мағына болады. Егер объективті-модальді мағына айтылған ойдың шындыққа қатысын білдірсе, субъективті-модальді мағына сөйлеушінің айтылған ойға қатынасын білдіреді [5, 19].

Сөйлемнің грамматикалық анализінің аясын кеңейтуде субъективті-модальді мағынаны жалпы модальділік категориясына енгізу маңызды кезең болып табылады және сөйлемнен айтылған ойға және мәтінге апаратын көпір ретінде қызмет атқарады. Субъективті бағалау модальділігін фразалық модальділік және мәтіндік модальділік деп екіге бөлген жөн. Фразалық модальділік грамматикалық, лексикалық жолмен берілсе, мәтіндік модальділік осы жолдар арқылы және оған қоса стилистикалық тәсілдер арқылы берілуде.

Субъективті модальділікті өз ішінде екі жақта қарастыруға болады. Біріншіден, жазушының мәтіндегі кейіпкерлерге деген субъективті көзқарасын білдірсе, екіншісі мәтіндегі кейіпкерлердің бір-біріне деген өзара қарым-қатынасы және субъективті бағасын білдіреді [6, 19].

Мәтін модальділігін зерттеуде О. Уайлдтың «Дориян Грейдің суреті» мен Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романдарының үзінділері талдауға алынды. Мысалға алынған Оскар Уайлдтың «Дориян Грейдің суреті» атты шығармасында автор үш кейіпкерлердің өзара қатынасын көрсетеді және сонымен бірге өзінің жеке субъективті модальді көзқарасын әр кейіпкерге жекелей білдіріп отырады.

Автордың кейіпкерлерге деген жалпы қатынасын және субъективті модальділігін, яғни бағасын жекелеген бір сөйлемдерден ғана емес, ал жалпы мәтіндер, яғни біртұтас шығарманы сараптауы арқылы көрінеді. Яғни кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен мінездернің сипаттамасын жинақтай, сараптай келе, автор өзінің субъективті көзқарасын білдіреді, ал осындай субъективті көзқарастардың элементтерін шығарманы оқу барысында аңғаруға болады.

Ал кейіпкерлердің бір-біріне деген субъективті көзқарасын, бағасының білдіруде автор шығармада орын алған түрлі жағдайларға байланысты эмоционалды түрде өзгеріп отырады.

Осы шығармадағы автордың өзінің кейіпкерлерге деген субъективті-бағалағыш модальділігіне келетін болсақ, автордың кез келген кейіпкеріне жан ашиды. Осы шығарманың қайғылы аяқталғаны белгілі және осындағы не бары үш кейіпкер арасындағы субъективті модальділік шығарманың сюжеті өрбіген сайын шиеленісіп, күрделенген. Әрине, кез келген шығарма автордың өз қиялы мен ойының жемісі болғандықтан, көбінесе субъективті модальділік автордың жеке пайымдаулары мен сипаттамаларында, монологтарында жиі аңғарылады. Келесідей мысалдарда автордың кейіпкерлерге деген субъективті бағалағыш модальділігін аңғаруға болады.

Авторлық субъективті модальділігі және мүмкінділік модальділігі.

“Because to influence a person is to give him one’s soul. He does not think his natural thoughts, or burn with his natural passions. His virtues are not real to him. His sins, if there such things as sins, are borrowed. He becomes an echo of some one else’s music, an actor of a part that has not been written for him. The aim of life is self-development. To realize one’s nature perfectly that is what each of us is here for. People are afraid of themselves, nowadays. They have forgotten the highest of all duties, the duty that one owes to one’s self. Of course, they are charitable. They feed the hungry and clothe the beggar. But their own souls starve, and are naked. Courage has gone out of race. Perhaps we never really had it. The terror of society, which is the basis of morals, the terror of God, which is the secret of religion-these are the two things that govern us. And yet -“ [7, 105].

Автордың кейіпкерлерге деген субъективті модальділігі және болжалдылық мағына.

“To cure the soul by means of the senses, and the senses by means of the soul!” How the words rang in his ears! His soul, certainly, was sick to death. Was it true that the senses could cure it. Innocent blood had been spilled. What could atone for that? Ah! For that there was no atonement; but though forgiveness was impossible, forgetfulness was possible still, and he was determined to forget, to stamp the thing out, to crush it as one would crush the adder that had stung one. Indeed, what right had Basil to have spoken to him as he had done [7,100].

Автордың кейіпкерге деген субъективті модальділігінің теңеу арқылы берілуі.

Енді бұрыңғы нәрестедей уыз денесі былғанып, арамданып қалған тәрізді, бұрыңғы кіршіксіз, аппақ кеудесіне енді қара құзғын ұя салып кеткен тәрізді, күнә-сұмдықты білмейтін ақ жүрегі арамдықтың неше атасын біліп, бұрыңғы қыз басы енді қатын болып қалған тәрізді, бұл былғанған дененің кірі, жанның күнәсі өмірің тазармайтын тәрізді [8, 56].

Осы сөйлемде жазушы мәтін модальділігін білдіруде өзінің субъективті көзқарасын және кейіпкердің жан-дүниесін теңеулер мен метафоралар арқылы беріп тұр. Кейіпкердің жағдайын, әсіресе, тәрізді модальді сөзі арқылы теңеп айқындап тұр.

Автордың субъективті модальділігі, пайымдау және болжалдылық.

But perhaps it had been only his fancy that had called vengeance out of the night and set the hideous shapes of punishment before him. Actual life was chaos, but there was something terribly logical in the imagination. It was the imagination that set remorse to dog the feet of sin. It was the imagination that made each crime bear its misshapen brood. In the common world of fact the wicked were not punished, nor the good rewarded [7,100].

Авторлық субъективті модальділік. Жек көру сезімі.

A cry of pain and indignation broke from him. He could see no change, save that in the eyes there was a look of cunning and in the mouth the curved wrinkle of the hypoctrite. The thing was still

loathsome-more loathsome, if possible, than before-and the scarlet dew that spotted the hand seemed brighter, and more like blood newly spilled. It seemed to have crept like a horrible disease over the wrinkled fingers [7, 123].

Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романынан алынған үзінділерде де автордың жас қызға деген аяушылығы және тамсануы байқалады. Ал кейіпкерлердің бір-біріне деген субъективті модальділігін білдіруіне кейіпкерлердің өзара тікелей қатынасы болып табылады. Кейіпкерлердің бір-біріне деген субъективті бағалағыш модальділігі көбінесе диалогтарда немесе бір-бірін сипаттағанда кездестіруге болады.

Автордың субъективті модальділігі. Аяныш сезімі.

Сорлы Ақбілек сен жыламай кім жыласын? Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен, аруанадай анаңнан айырылдың! Келешектегі бақытты өміріңнің кілтіндей көріп, сары майдай сақтаған алтын қазынаңнан айналдың! Ар-ұятың төгілді, адамшылығың жойылды. Жас нәуетек жүрегің-соқпай жатып өрт болды. Жаңа шыққан жауқазын-піспей жатып жоқ болды. Шам-шырақтай жас жаның-жанбай жатып шоқ болды. Есіл ерке балалық-аяққа құйғанастайын шолтаң етті-тоқталды. Жыла, жасың бұла! Жасыңмен қайғың жуылсын! Жасыңнан теңіз жиылсын! Теңізді дауыл толқынтсын! Құтырсын толқын, туласын! Зарлатқан сені мұндарлар тұншықсын-суың да улансын! Қатын-қызы тұл қалып, сендей болып шуласын! [8, 85].

Кейіпкердің субъективті модальділікті білдіруі. Тамсану.

"You have a wonderfully beautiful face, Mr.Grey. Don't frown. You have to. And beauty is a form genius-is higher, indeed, than genius, as it needs no explanation. It is of the great facts of the world, like sunlight, or spring-time, or the reflection in dark waters of that silver shall we call the moon. It cannot be questioned. It has its divine right of sovereignty. It make prices of those who have it. You smile? Ah! When you have lost it you won't smile…. People say sometimes that beauty is only superficial. That may be so, but at least it is not superficial as thought is. To me, beauty is the wonder of wonders". Live! Live the wonderful life that is in you! Let nothing be lost upon you. Be always searching for new sensations. Be afraid of nothing…. Youth! Youth! There is absolutely nothing in the world but youth! [7, 78].

Кінәләу.

"You have killed my love. You used to stir my imagination. Now you don't even stir my curiosity. You simply produce no effect. I loved you because you were marvelous, because you had genius and intellect, because you realized the dreams of great poets and gave shape and substance to the shadows of art. You have thrown it all away. You are stupid and shallow. My God! How mad I was to love you! What a fool I have been! You are nothing to me now. I will never see you again. I will never think of you. I will never mention your name. You don't know what you were to me, once. Why once… Oh, I can't bear to think of it! I wish I had never laid eyes upon you! You have spoiled the romance of my life! How little you cn know of love, if you say that it mars your art! Without your art, you are nothing. I would have made you famous, splendid, and magnificent. The world would have worshipped you, and you would have borne my name. What are you now? A third-rate actress with a pretty face." [7, 67].

Кейіпкердің субъективті модальділікті білдіруі. Жалыну.

I think I should never have known it if you had not kissed me- if we had not kissed each other. Kiss me again, my love. Don't go away from me. I couldn't bear it. Oh! Don't go away from me. Oh, don't leave me, don't leave me [7, 165].

Мәтін модальділігінде кездесетін объективті және субъективті модальділіктің арақатынасын анықтап, көбінесе көркем шығармалардағы модальділік субъективті болады деген тұжырымға келдік, өйткені көркем шығарма жазушының өзінің жеке субъективті әлемі мен көзқарасы арқылы жасалған туындысы, сондықтан ондағы барлық кейіпкерлер мен оқиғалардың жағдайы тікелей жазушының субъективті бағасына тәуелді және жазушы оларды қалауынша сипаттайды.

Мәтін деңгейінде кездесетін модальділікті білдіретін түрлі тілдік құралдар мен тәсілдер жекелей емес, ал тұтас мәтін немесе мәтіннен үзіндісінде осы аталған тәсілдердің

жиынында немесе комбинациясында кездеседі. Осындай модальділікті білдіретін тәсілдерден басқа мәтін модальділігі стилистикалық тәсілдер арқылы беріледі. Зерттеу жұмысында қолданылған мысалдарды зерттей келе мәтін модальділігін білдіруде стилистикалық құралдардың арасында көбінесе эпитет, метафоралар, қайталаулар және теңеулерді қолданады. Өйткені осы аталған стилистикалық құралдар автордың кейіпкерлерге, мәтінге деген субъективті қатынасын тікелей білдіріп тұрады.

Әдебиеттер тізімі

1 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.:Наука, 1973.-351 с.

2 Кожина М.Н. Стилистика текста в аспекте коммуникативной теории языка. Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь, 1987.

3 Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Изд-во «Наука», 1981,116 с.

4 Дидковская Е.А. Средства выражения модальности в предложении и тексте. Автореф. ... канд.филол.наук: 10.02.19. – М., 1991.

5 Мамаділов Қ.А. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің модальділік құрылымдары: филол. ғылым. Канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 1996.-21 б.

6 Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы: Мектеп, 1968.-180 б.

7 The Picture of Dorian Grey". Oscar Wilde. English fiction collection. Сиб. Унив. Изд-во, 2008с.

8 Аймауытов Ж. «Ақбілек».– Алматы: «Атамұра» , 2003. – 266 б.

В текстах художественной литературы объективная модальность передается на уровне предложения, а субъективная модальность передается на уровне текста. Любое художественное произведение это плод воображения автора и отражения субъективного мнения автора. Поэтому описания событий и героев напрямую связано с субъективно-оценочным мнением автора. Текстовая модальность в художественных произведениях передается в комплексе лексических, грамматических, синтаксических и стилистических языковых средств. Среди стилистических приемов наиболее часто встречаются эпитеты, метафора, повторы и сравнения, так как именно через эти стилистические приемы автор может на прямую выразить субъективное отношение к героям призведения и тексту в целом.

In fiction objective modality in the text is expressed through the sentences, while subjective modality is expressed through the whole texts. Fiction is a creation and reflection of the author's imagination and his subjective opinion of the events and characters. Therefore, description of the events and characters is tightly connected with the author's subjective and evaluative point of view. Textual modality in fiction is expressed by means of lexical, grammatical, syntactical and stylistic linguistic units in complex. Epithets, metaphors, repetitions and simile are the mostly used stylistic devices expressing subjective modality, as they help to express the author's subjective attitude to the text in whole.

ӘӨЖ 801.81 (5 Қ)

М.М. Ашкеева, А.С. Шарипова
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
ashkeyeva.madina@mail.ru
sharipova-ayzhan@mail.ru

ТІЛДІК ӘДЕПТІЛІК ҰЛТТЫҚ-ЕРЕКШЕ КОММУНИКАТИВТІК КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕ

Берілген мақалада түрлі тілдік әдептілік теорияларына жалпы шолу жасалған. Тілдік әдептіліктің халықтың ұлттық және мәдени ерекшелігімен байланысты екендігі айқындалады. Тілдік әдептіліктегі ерекшеліктердің бір халықты келесі бір халықтан сыпайырақ не артық көру сияқты теріс пікірлердің орын алуына себепші екендігі аталып көрсетілген. Берілген мақалада мұндай әдептіліктегі әртүрлілікке ұлттық-мәдени ерекшеліктерден басқа себепші болуы мүмкін басқа факторлар да келтірілген.

Түйін сөздер: тілдік әдептілік, әдептілік стратегиялары, позитивті және негативті әдептілік, қарым-қатынастық стереотиптер.

Жалпы, әдептілік түсінігін әрбір халық өзінше түсінеді. Біреулерде бұл сыйластық, ал кейде тіпті құрметтеудің белгісі болса, біреулер үшін тәрбиеліліктің немесе айналадағы адамдарға жай ғана өзін көрсетудің жолы. Мысалы, ағылшындар үшін әдептілік – «showing consideration for others in manners, speech, etc.», яғни басқаларға деген өз сыйластығын көрсету болып табылса, қытай тілінде сыпайылық – бұл сөйлеуде, әрекеттерде көрініс табатын қарапайымдылық, сыйластық пен құрмет. Жапон және корей тілдері үшін сыпайылықтың маңыздылығы сонша, бұл тілдерді тіптен сыпайлықтың арнайы лексика-грамматикалық категориясы бар [1].

Сыпайылықты әрбір халық әрқалай түсінетіндіктен, белгілі бір әрекеттер, сөйлесу әдептері бір халықта әдепті, бір халықта әдепсіз болып есептеледі, соның есесінен бұл халықтар, адамдар арасындағы түсініспеушіліктердің, стереотипті теріс не оң пікірдің қалыптасуына әкеледі.

Мысалға, қытайлықтар мен жапондықтарды біресе еуропалықтармен салыстырғанда анағұрлым сыпайы халық десе [2, 4], біресе қытайлық сыпайылық әдепсіздік, қулық, тіпті өшпенділік ретінде қабылданады [3, 172]. Тағы бір мысал, ағылшындар орыстарды дөрекі деп сипаттаса [4, 97] орыстар, өз кезегінде, ағылшындарды ұстамды, сыпайы, сонымен қатар, жағымпаз, немқұрайлы, тіпті екіжүзді деп таниды [5]. Осыған байланысты ғалымдар арасында тіптен бір қоғамды әдепті және бір қоғамды әдепсіз деп жіктеу де кездеседі [6, 18]. Белгілі бір халық жайлы мұндай теріс стереотиптердің қалыптасуы сол халықтың әдептілік туралы өзіндік түсініктерімен реттелетін сөйлеу әдетіне тән өзіндік ұлттық коммуникативтік ерекшіліктеріне байланысты.

Тіл танымы ғылымында әдептілік мәселесі үнемі үлкен пікірталастар тудырған мәселелердің бірі. Негізгі дау батыстық және шығыстық зерттеушілер арасында әдептілік түсінігінің универсалдылық, яғни жалпылық табиғатына қатысты жүрді. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, кез келген мәдениет өзіне тән іс-әрекеттердің барлығы дұрыс және мұнысы басқа мәдениеттерге де тән болуы тиіс деп есептейді екен. Міне әдептілікті зерттегенде дәл осындай жағдайды батыстық зерттеушілер де өз бастарынан кешті деуге болады.

Әдептілік туралы ең алғашқы да және ең көп зерттеулер жүргізген бастыстық ғалымдар бұл түсінікті ұзақ уақыт бойы сол батыстық тұрғыдан қарастырып, батыстық көзқарас тұрғысынан әдептілік принциптері мен максимдері жасалынды. Сыпайылыққа сөйлеу максимдері, ережелері тұрғысынан қарау П. Грайс, Р. Лакофф, Дж. Лич сияқты ғалымдардың

есімдерімен тікелей байланысты. Бірақ бұл көзқарастың негізін салған П. Грайс болатын. Ол сөйлесушілер әңгімелесу кезінде ұстанатын ережелерді анықтап орнатуға тырысты. Ол әңгімелесушілер, ең алдымен, ақпараттың тиімді түрде жетуін мақсат тұтады деген тұжырым жасап, коммуникантар ақпаратпен алмасу кезінде серіктесе отырып, дискурстың әрі қарай өрбуі үшін өз үлестерін қосып отырады деген ойды алға тартты. Ғалым бұл идеясын «кооперативтік принципі» деп атап, бұған 4 постулат енгізді:

- сапа;
- сан;
- қарым-қатынас;
- сөйлеу мәнері.

Бұлардың әрқайсысы сөйлеу әрекеті кезінде сақталуға тиіс өзіндік максимдерден тұрады:

- әңгіменің нақты мақсаттарын жүзеге асыруға қажетті ақпаратты баянда;
- қажетінен тыс көп сөйлеме;
- өзің күмәнданатын нәрсе жайлы айтпа;
- өз ойларыңды анық жеткіз;
- айнала сөйлеуден қашқақта;
- астарлап сөйлеуден қашқақта;
- қысқа да нұсқа бол;
- ойыңды түсінікті етіп жеткіз [7, 45-46].

П. Грайс өз ұсынған сөйлесу ережелерінен басқа этикалық, моральдық, әлеуметтік сипаттағы басқа да максимдер бар болуы мүмкін екендігін атап көрсеткен. Бұл ережелер тек ақпараттың тиімді жеткізілуіне арналғандығын, әңгімелесудің экспрессивтік жақтарын ескермейтіндігін мойындады. Сондықтан да оның ұсынған максимдері күнделікті тілдік қарым-қатынастан гөрі ресми әңгімелесуге көбірек сай келеді. Себебі күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде бұл аталған ережелер жиі бұзылады. Күнделікті тіршілікте сөйлесушілер П.Грайс айтқандай тек, ақпаратты анық жеткізуді ғана емес, сонымен қатар, белгілі бір қарым-қатынас орнатуды, сақтауды көздейді. Бұл орайда Дж.Лакоффтың әдептілік ережелері қисынды.

Дж. Лакофф сөз алмасушылардың бір-бірімен тілдік қарым-қатынасын реттейтін кооперация принципінен бөлек басқа да себептер мен мақсаттар бар екендігін көрсетті. Ол сөйлегенде «өз ойыңды анық жеткіз (be clear)» «сыпайы бол (be polite)» деген екі ережені ұстануды алға тарта отырып, грамматикалық ережелермен қатар, прагматикалық фактордың ескерілуін маңызды деп тапты. Сонымен қатар, ғалым П.Грайстың ұсынған барлық коопреативтік принциптерін өзінің бірінші атаған (өз ойыңды анық жеткіз) ережесінің қатарына жатқызып, екінші ереженің өз ішінде, келесідей принциптерді қарастырады: өз пікіріңді біреуге теліме; сөйлесуші адамға таңдау құқығын бер; ақ ниетті бол [8, 303].

Дегенмен, ақыр аяғында бұл принциптердің бірсыңаржақты екендігі көретілді. Мәселенің шиеленсуіне түрткі болған, былайша айтқанда кульминациясы П.Браун мен С.Левинсонның әдептілік теориясы еді. Дәл осы теория жүзінде әдептіліктің тек универсалды емес, ұлттық ерекше коммуникативті категория екендігі дәлелденіп, батыс ғалымдарының, оның ішінде П.Браун мен С.Левинсонның да әдептілік теорияларының бірсыңаржақты екендігі көрсетілді.

Сонымен, таратып айтқанда, аталған ғалымдардың теориялары бойынша әдептілікті «face-saving» түсінігі ретінде қарастыру қажет[2]. Негізінде «face» түсінігін алғаш енгізген Дж.Гоффман болатын. Ол бұны «адамның ойластырған жұрт алдындағы имиджі» деп анықтайды. Ғалым сөйлесушінің екеуі де коммуникация кезінде «бет-жүзін сақтауға» тырысады және «бет-жүзді сақтау» - бұл коммуникация мақсаты емес, оның шарты дейді. Бұл шартсыз қалыпты тілдік қарым-қатынас мүмкін емес деп есептейді зерттеуші (To study face saving is to study the traffic rules of social interaction') [9, 12].

П. Браун мен С.Левинсоннның әдептілік теориясы осы Дж.Гоффманның әдептілік туралы көзқарасы негізінде дамыды. Ол «face» түсінгін әрі қарай өрбітіп, мұны қоғамның

әрбір мүшесі сақтауға талпынатын өзіндік бір әлеуметтік имиджі деп анықтады және аталған түсінікті жалпыға ортақ түсінік ретінде қарастырды [2, 61]. Міне, дәл осы жерде аталған ғалымдар қателесті деуге болар. Себебі бұл ұғым тіптен жалпыға ортақ емес. Кейбір тілдерде бұған ұқсас ұғымдар бар боланымен, кейбірлерінде мүлде басқаша ұғылады.

П. Браун мен С. Левинсон «face» түсінігін «негативті бет-жүз» (Negative Face) және «позитивті бет-жүз» (Positive Face) деп жіктеуді ұсынды. «Негативті бет-жүз» - бұл әрбір ересек адамның кез келген әрекеттің өз еркінде болуын қалауы, басқалардың оның әрекетіне жағаласпауы (the want to have his freedom of action unhindered'), яғни «тәуелсіз болу тілегі». «Позитивті бет-жүз» - бұл керісінше, адамның басқалардың тарапынан қолдауға ие болу, басқаша айтқанда, оларға жағымды әсер қалдыру тілегі (the want of every member that his wants be desirable to at least some others'). Сонымен қатар, олар белгілі бір сөйлеу актілері адамға қауіп төндіре алады (face-threatening acts) дей отыра, «негативті бет-жүзге» қауіп төндіретін актілерге бұйрық, өтініш, ұсыныс, т.б. актілерді, ал «позитивті бет-жүзге» қауіп төндіретіндерге келіспеу, сынау, балағаттау, айыптау ақтілерін жатқызады [2,66].

П.Браун мен С.Левинсонның теориясына ең алғаш қарсы пікір білдірген жапон және қытай зерттеушілері болатын. Олар бұл теорияның жалпыға ортақ теория ретінде қарастырлғандығы үшін айыптады [2].

Мәселе тек әдептілікті әрбір халықтың әртүрлі түсінетінінде ғана болған жоқ, басты пікірталас аталған теорияның негізгі түсінігі «face-saving» сөзінің маңайында өрбіді.

Біріншіден, әдептілік түсінігі сияқты, «face» түсінігі де әрбір халық үшін әртүрлі мәнге ие, сәйкесінше әртүрлі тәржімаланады: құрмет, ар-ұят, мәртебе, абырой, сенімділік, қарыз, борыш, т.б.[10, 83] Мысалы қазақ тілінде бұл түсініктің баламасы – «ар-ұят», «ар-ұятты сақтау». Яғни қазақ халқында бұл түсінік кең мазмұнды қамтитын, адамның рухани дүниесіне қатысты айтылатын ұғым.

Екіншіден, «ар-ұятты сақтау» түсінігінің әлеуметтік қарым-қатынастар тұрғысынан маңыздылық дегейінің әртүрлі болуы. Ағылшын коммуникативтік мәдениетінде «ар-ұятты сақтау» деген – бұл әрбір адамның жеке өз ар-ұятын сақтауы деген сөз. Яғни әр адам тек өзі үшін ғана жауап береді. Бірақ көптеген мәдениеттерде, әсіресе, шығыс халықтарында, оның ішінде, әрине, қазақ халқында, әдептілік нормалары жеке бір адамның ар-ұятын сақтауға емес, сол адам кіретін топтың, әулеттің, т.б. ар-ұятын сақтауға бағытталады. Әлеуметтану ғылымында осыған орай мәдениеттерді жеке және топтық мәдениеттер деп екіге жіктеу бар [1]. Яғни бірақатар халықтарда, кез келген адам - ол өзі кіретін топтың бір мүшесі ғана емес, жауапты өкілі, бет-бейнесі және жауапты өкіл ретінде ол өз ар-ұяты үшін ғана жауап бермейді, сол топ ар-ұяты үшін жауап береді. Яғни топтық мәдениетте жекелік мәдениетпен салыстырғанда адамға жүктелетін жауапкершілік екі есе үлкен, сәйкесінше, борыш сезімі де өте үлкен.

Үшіншіден, осы «ары-ұятты сақтауға» бағытталған позитивті және негативті стратегиялардағы айырмашылықтардың болуы. Әдептілік жүйесіндегі әртүрлілік тек тілдік формулалар, олардың лексика-грамматикалық құрылымы, семантикалық, прагматикалық мағынасымен ғана байланысты емес, бұл сонымен қатар, әдептілік көрсету стратегияларындағы айырмашылықтармен де байланысты.

Ағылшын және жапон әдептілігін салыстыра отырып зерттеген жапон лингвисті Матцумото міне дәл осы мәселе хақында, батыс халықтарымен салыстырғанда жопон халқына коммуникация кезінде қысым түсіруден/түсуден қашқақтау тән емес, керісінше, басқалармен үйлесімді қарым-қатынас орнату, өзара тәуелділік жоғары бағаланады, ендеше жапондықтар үшін негативті ар-ұят сақтау деген жат нәрсе дейді. Сонымен қатар, ол жапон мәдениетінде әдепті қылық көрсету ағылшындардағыдай қауіп деңгейін азайтуға тырысушылықтан емес, тыңдаушының басқа адамдар арасындағы позициясын дәл көрсетуден туындайды дейді [10, 32].

Зерттеуші Атаунех палестиндық араб тілі мен американдық ағылшын тіліндегі әдептілік стратегиялары салыстыра отырып зерттеу нәтижесінде, ағылшындардың негативті ал арабтардың позитивті стратегияларды жиі қолданатын анықтаған. Сонымен қатар, өтініш

айтуда ағылшындар жанама конвенционалды формаларды жиі пайдаланаса, арабтар өз өтініштерін түсіндіру, себебін айту сияқты стратегияларды жиі қолданған. Ғалым екі халықтың әдептілік стратегияларындағы айырмашылықты екі тілдің тілдік жүйелеріндегі ерекшеліктермен байланыстырады. Ол ағылшын тілінде модальдік етістіктер осы, өткен, келер шақтарда айтылатындығын, араб тілінде тек осы шақта ғана тұратындығын келтіріп, бұл әдептілік деңгейіне өз әсерін тигізеді деп пайымдайды.[7, 37-39]

Британдық ағылшын тілі мен жапон тіліндегі әдептілікті зерттеген Фукушима британдықтар жанама стратегияларды жиі қолданған ситуацияларда жапондықтардың керісінше тура стратегияларды жиі пайдаланатынын байқаған. Бұл айырмашылықтың себебі ғалым екі халықтың әлеуметтік қарым-қатынастарындағы ерекшеліктерден, яғни жекелік және топтық мәдениетке жатуынан деп біледі.

Цузуки, Такахаши, Пачке және Жаң қытайлықтар мен американдықтардың қолданатын әдептілік стратегияларындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді анықтап көрсеткен. Ғалымдардың айтуы бойынша, қытай коммуникативтік мәдениетінде ағылшын коммуникативтік мәдениетімен салыстырғанда өтініш айтуда императивті формалардың қолданылуы үйреншікті және қалыпты жайт. Қытайлықтар үшін жақын әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынаста императив сыпайы форма болып есептелсе, ағылшындар үшін олай емес. Осыған байланысты олар қытай мәдениеті позитивті бағдарланған, ал американдықтар негативті бағдарланған деп тұжырымдайды [10].

Бұйрықты айтылымдар бойынша қазақ және ағылшын материалдары негізіндегі біздің зерттеу нәтижелермізге сәйкес, қазақ тілінде императивті сөйлем бұйрықты айтылымдарды білдірудің негізгі құралы. Мұнда 2-ші жақ арнайы жай және сыпайы формалардың болуының арқасында, дистанцияның алыс-жақындығына қарамай, ассиметриялық та, симметриялық та әлеуметтік қарым-қатынастарда қолданыла береді. Сәйкесінше, басқа сөйлем түрлерінің (хабарлы, сұраулы, лепті) бұйрықты айтылымдарда қолданылуы аса жиі орын алмайды. Ағылшын тіліне келер болсақ, мұнда, керісінше, императивтердің жұмсалу дәрежесі жалпы төмен, қолданылу аясы шектеулі, көбінесе жақын дистанцияларда ғана қолданыс тапқан. Есесіне, басқа сөйлем түрлерінің бұйрықты айтылымдарды білдірудегі үлес саны басым келеді. Яғни, қазақ халқы үшін бұйрықты айтылымдарда императивті формада сөйлеу үйреншікті яғни қалыптасқан жалпыға ортақ әдептілік нормасы болып табылса, ағылшын тілдік ортада - бұл жекелеген адамдар арасында ғана қолданылатын, аса сыпайы емес сөйлесу формасы. Бұдан түйетініміз, қазақ халқы топтық мәдениет типіндегі халыққа жататындықтан, тілде позитивті әдептілік, яғни жақындастыру стратегиясы жиі пайдаланылады, ал ағылшын мәдениеті жекеленген мәдениет типіне жататындықтан, мұнда алыстату стратегиясы, яғни негативті әдептілік жиі қолданылады.

Негізінде, мұндай айырмашылық тілдегі қалыптасқан ұлттық әдептілік нормалары ерекшелігіне ғана байланысты емес, басты тағы бір себеп тілдің құрылымдық ерекшелігінде жатса керек. Таратып айтар болсақ, қазақ тіліндегі императивтер, яғни бұйрықты етістіктер күрделі құрылымды. Қазақ тілінің негізінен синтетикалық құрылымды болуына байланысты императив етістік өз ішінде арнайы жұрнақтар мен қосымшалар арқасында тыңдаушыны қатаң да, жұмсақ та, дөрекі де, сыпайы да түрлерде іске жұмсай алады. Ал ағылшын тілінде императив етістік аса иілгіш емес, қашанда болмасын өз қатаңдық дербестігін сақтайды. Сыпайы естілу не жұмсарту үшін сыртқы аналитикалық құралдарға жүгінеді. Яғни бұйрықты айтылымдарды білдіруде, сыпайылық хақында басқа сөйлем түрлеріне жүгінуге мәжбүр.

Сонымен, әдептілік барлық мәдениеттерге тән жалпы коммуникативті категория, бірақ, сонымен қоса ұлттық ерекшеліктері бар. Өкінішке орай осы ұлттық ерекшеліктер керісінше жиі әдепсіздік ретінде қабылданып жатады. Себебі барлық адамдарға өз мәдениетіндегі іс-әрекеттердің барлығы жөн, ал басқа мәдениеттердегі жөн емес болып көрінеді. Яғни кез келген халық өз нормалары мен құндылықтарын әрқашан дұрыс және бәрі де солай жүріп-тұруы, сөйлеуі керек деп сесептейді. Өзге халықтың жүріп-тұру, сөйлеуінің ұлттық ерекшеліктерін білмеу ол халық туралы теріс пікірдің, теріс стереотиптің қалыптасуына әкеледі. Қарым-қатынастық стереотиптер шектеулі ақпараттар негізінде қорытынды жасауға

тырысу нәтижесінде қалыптасады. [11, 128]. Этникалық стереотиптер халықтың кейбір ерекшеліктерін көрсеткенмен, оның ұлттық мінезінің сипаты бола алмайды. Сондықтан бір халықты әдепті, бір халықты оған қарағанда әдепсіз деп бөлу дұрыс емес. Әрбір халық өзінше әдепті, әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастар, мәдени құндылықтар, ұлттық сана-сезімге байланысты белгіленетін өз ұлттық жүріп-тұру нормалары бойынша әдепті. Сол мәдениет өкілдерінің өз нормаларын қаншалықты сақтайтыны, қаншалықты бұзатыны қарастырылса, міне, сонда ғана әдепсіздік туралы сөз қозғауға болады [1].

Сонымен, әдептілік - өзара үйлесімді қарым-қатынас жасауға бағытталған, ұлттық-ерекше стратегиялар жүйесі бар жалпы комуникативті категория. Ол - адамдардың іс-әрекетін реттеп тұратын және қарым-қатынас барысында қандай тілдік бірліктердің, формалардың таңдалатынын алдын ала анықтап тұратын ең негізгі коммуникативті категория.

Әдебиеттер тізімі

1 http://www.litmir.net/

2 Brown P., Levinson S.. Politeness: Some universals in language usage. -Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345p.

3 Чен Х. Китай и Тайвань: как старая женщина переходит улицу // Эти поразительные иностранцы. - М.: АСТ: Астрель, 2006. - С. 165–182.

4 Thomas J. Cross-cultural pragmatic failure // Applied Linguistics. 1983. - №4. - P. 91–112

5 Кобозева И.М.. Немец, англичанин, француз и русский: выявление стереотипов национальных характеров через анализ коннотаций этнонимов // Вестник МГУ. Сер. 9, филология. 1995. - № 3. - С. 102–116.

6 Tanaka S., Kawade S. Politeness strategies and second language acquisition // Studies in Second Language Acquisition. 1982. -№5. - P. 18–33.

7 Grice P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics: Speech Acts. - N. Y.: Academic Press, 1975. - P.41-58

8 Lakoff R. The logic of politeness, or, minding your p's and q's // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society. - Chicago, 1973. - P. 292–305

9 Goffman E. Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior. - NewYork: Anchor Books: Doubleday, 2000. – 271p.

10 Said Hassan Farahat. Politeness phenomena in Palestenian Arabic and Australian English: A cross-cultural study of selected contemporary plays. - Australian Catholic University, 2009. – 268p.

11 Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект Пресс, 2000 – 373 с.

Данная статья рассматривает разные теории языковой вежливости. Языковая вежливость указывается как понятие тесно взаимосвязанное с национально-культурными особенностями народа. Нередко различия в языковой вежливости приводят к ошибочному или негативному мнению о культуре народа в целом.

В статье помимо национально-культурных особенностей отмечаются и другие факторы, влияющие на различия в языковой вежливости, а именно, структурные различия языков. Отсутствие или наоборот существование в языке вежливой формы второго лица рассматривается автором как главный фактор влияющий на ряд различии в языковой вежливости.

The article considers different politeness theories. Politeness is referred by the author as a concept tightly connected with national and cultural peculiarities of nation. Differences in politeness often result in negative or wrong opinion about national culture.

In the given article besides national and cultural peculiarities there are named other factors which may cause these differences in politeness, namely, structural differences of languages. The author of the article considers the absence or presence of the polite form of the second person in a language as the main factor causing differences in politeness.

УДК 809.43:802.0

Л.С. Байманова, Ш.Д. Жумабекова
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
Daniyar-sholpan2012@mail.ru

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ТЮРКИЗМОВ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Взаимодействие представителей разных культур неизбежно приводит к взаимному обогащению словарного фонда. В данной статье авторы рассматривают функционирование тюркизмов в лексической системе английского языка. Описываются способы проникновения тюркских слов в английский язык, представлена тематическая классификация тюркизмов, а также причины их появления в исследуемом языке.

Ключевые слова: тюркизм, экзотизм, ксенолексика, ассимилированные заимствования, языковые контакты.

Английский язык является на сегодняшний день одним из ведущих языков межкультурной коммуникации в современном обществе. Но в рамках международного сотрудничества лексический состав английского языка выступает в роли реципиента. Доля заимствований в английском составляет 75% словарного состава из более, чем пятидесяти языков мира. Заимствование лексики может происходить устным и письменным путём. В случае заимствования устным путём слова быстрее ассимилируются в языке. Слова, заимствованные письменно, дольше сохраняют свои фонетические, орфографические и грамматические особенности. Для ученых, работающих в области лексикологии, остаётся много вопросов по проблеме происхождения современного английского языка, которые требуют разрешения, так как их интересует не только откуда и почему пришло заимствованное слово, но и как оно ассимилировалось в принимающем языке.

Одним из таких языков, обогативших английский язык, стал язык тюркских народов, к которым относятся такие древние племена как гунны, хазары, печенеги, половцы (кипчаки), аланы, сарматы, авары, берендеи и другие. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. дают определение слову «тюркизм» в толковом словаре русского языка следующим образом: «тюркизм – слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованный из какого-нибудь тюркского языка или созданный по образцу тюркского слова или выражения» [1].

Изучение тюркизмов является одной из наиболее интересных тем для изучения. Лингвисты долгое время проводили работу над тюркскими словами в разных языках мира. Однако при работе с тюркизмами, по утверждению И.Л. Кызласова, языковеды фактически лишены самостоятельных источников столь глубокой давности и, в силу этого, во многом зависимы от исторических построений [2, 1]. В лингвистической науке сомнения есть относительно почти всего, потому как язык это не математическое явление и со временем меняется, и чем глубже идти назад в историю языков, тем сложнее их исследовать. Таким образом, изучение тюркизмов в английском языке не может быть отделено от исторических процессов.

Когда мы говорим о тюркизмах в лингвистике необходимо воспринимать значение этнонима «тюркские языки» условно. И.Л. Кызласов писал: «Уясним главное: появление тюркских народов в истории не связанно ни с именем, ни с самим народом тюрк, оказавшемся на юге, у Китайской стены, на 7 веков позднее – в V веке. Неверно, как это бывает, возводить к нему этническую и культурную историю всех древних, средневековых и современных народов, говорящих на языках тюркской группы. Название языковой группы, принятое ныне, - лишь условный термин семантики. Что было бы, введи лингвисты не имена, а номера языковых семей? Важно, что только внутри лингвистики понятие тюрки

имеет обобщенный научный смысл. В истории и археологии тюрки – лишь один средневековый народ, носивший это имя. Вторая особенность, которую надо учитывать, занимаясь историей тюркских народов, - перенос имени с одного народа на другой» [3, 167-168].

Солидное количество тюркизмов наблюдается как в древних, так и современных европейских языках, например в итальянском, английском, испанском, немецком, португальском, греческом и других. В настоящее время в мире насчитывается тридцать пять живых тюркских языков, на которых говорят свыше ста миллионов человек. Но среди этих народов особо выделяются карачаевцы и балкарцы, так как они сохранили тюркский язык в чистоте, в той форме, в которой на нем говорили три тысячи лет назад.

Также есть интересное предположение, что между тюркским языком и языками коренных жителей Америки существует определенная взаимосвязь. А.Каримулин пишет: "Нами обнаружены целые пласты тюркизмов в языках индейцев Америки, племен сиу - дакота, майя, инков, ацтеков - слова, схожие с лексикой современных тюркских языков, как по форме, так и по содержанию, относящиеся к миру животных, топонимике, терминам родства, глаголам и другим категориям». Такие тождества обнаружены в формах словообразования и в грамматике, не говоря уже о том, что этим языкам свойственен сингармонизм, аглютинативность и т.д.

В языке Майя имеется отрицательная частица "ма", которая присутствует и в современных тюркских языках, например: барма - не ходи, турма - не вставай и т.д. Первый месяц календаря у этого племени называется "яш-кин", т.е. молодое солнце, а в тюркском аналогичный временной отрезок - "яш кюн". В языке Сиу слово "тан» имеет то же значение, что и в тюркском «раннее утро». "Танним" на языке Сиу "узнавать", в тюркских языках этому же значению соответствует слово "танымым". Слово "ате" на языке Сиу означает отец, "ина", "ани", "иняй" - мать, бабушка. Те же значения в тюркских языках имеют слова "ата", "инна", "ана". На языке Сиу прилагательные "сап-сары" и "кап-кара" означают то же , что и на тюркских языках "желтый-прежелтый" и "черный-пречерный". На многих индейских языках "тебет" означает "горы", "саток" - стрела (сравните: тюркское "садакъ" - лук). Широко известное "Оцеола" означает "сын солнца" - оце - солнце, ола - сын. Этимологию слова можно вывести из тюркского "от исси олы", где от - огонь, исси, исы - горячий, улу, олы, олу, огълан - сын, т.е. "сын горячего огня" [4].

Тюркизмы проникали в английский язык самыми разнообразными способами. На протяжении истории тюркские народы создавали множество государств: Тюркский каганат, Золотая орда, Гуннская империя, империя Тимура и другие. Такие могущественные государства покоряли многие народы, в результате чего происходило смешение религий, образа жизни и языков. Кроме того, одно из самых богатейших государств XV-XVI веков – Османская империя, в 1579 году установила дипломатические отношения с Англией, что послужило еще большему проникновению лексики тюркских народов в английский язык. Торговцы привозили с Востока предметы быта, одежды, орудия. Например, bashlyk – традиционный тюркский и казацкий конусообразный капюшон головного убора, обычно изготовленный из кожи или шерсти, который использовали в качестве части формы; Dolman – широкое одеяние с узкими рукавами. Раньше подобную одежду носили Тюрки. В английском языке нет аналога данному тюркизму, однако существует выражение Dolman sleeve, что означает рукав «летучая мышь»; Kaftan – вид халата или туники, также кафтан использовали как верхнюю одежду либо пальто. Кафтаны носили султаны в Османской империи, и служили показателем благосостояния хозяина. В XIX веке процесс заимствования тюркских слов происходил не только за счет дипломатических, военных и торговых отношений, а также благодаря средствам массовой информации, которые стали очень популярны в это время. В Турции издавалось тридцать семь газет, во Франции семь, в Германии одна.

Таким образом, тюркский народ оставил множество следов в самых разнообразных языках мира, в том числе и в английском. Однако некоторые тюркские слова заимствовались

через языки посредники. Например, как отмечает И. Биккинин, через русский язык пришли такие слова как buran**,** burka, ataman, kefir и другие. Через польский язык в английский попали hetman, horde, uhlan. Из венгерского при посредничестве немецкого и французского языков в английский язык пришли такие тюркизмы, как coach, haiduk, kivasz, vampire.

Процесс лексического заимствования является фактором, повышающим меру нерегулярности языка как структуры [5, 344-382]. В одних случаях заимствования подчиняются правилам фонетики, грамматики и словообразования «поглотившего» их языка и постепенно находят свое место в речевом узусе носителей языка реципиента. В других случаях они так и остаются на периферии лексической системы «чужеродными» экзотизмами, используемыми при описании обычаев, быта, нравов других народов, для создания определенного текстового колорита [6, 140-148]. Щитова О. Г. предлагает использовать термин «ксенолексика» для слов, не освоенных языком-рецепиентом. Согласно ее предположению термин *ксенолексика* (греч. ξένος ‘чужой, чужеземный’) имеет более широкое значение по сравнению с термином *заимствование*. Если заимствования – это иноязычные лексические единицы, ассимилированные принявшим их языком, то под *ксенолексикой* понимаются слова иноязычного происхождения, освоенные и не освоенные языком-реципиентом» [7, 102].

Следует отметить, что тюркские заимствования высокой степени ассимилированности стилистически нейтральны и достаточно широко используются в художественной литературе: Many people passed by our house in cars and coaches. It was clear that were going to the country (Jerome K. Jerome, «Three Men in a Boat»). Несмотря на достаточно высокую степень ассимиляции, использование тюркских формантов носит узконаправленный характер и они, скорее, могут быть отнесены к разряду экзотической лексики [8].

По данным известного лингвиста Ирека Биккинина, в английском языке существует около четырехсот тюркизмов, 55% которых составляют этнографические реалии, 26% относятся к общественно-политической лексике, 19% являются природными реалиями [9, 1].

Многие тюркизмы не имеют аналогов в английском языке. Это те реалии, которые обозначают фауну, флору, обычаи, политическую и социальную жизнь, административно-территориальную структуру. Например:

- существительное *«Airan»* произошло от тюркского слова *«ayran»,* что означает молочный напиток, напоминающий кефир, употребляется как прохладительный напиток в Казахстане и Средней Азии, на Кавказе, в Крыму;

- существительное «Agha» образовано от тюркского «aga» либо «aqa», которое означает почетный титул гражданского или военного офицера. В древнетюркском языке это существительное означало «старший брат»;

- «Balaclava» - турецкое «baliklava», вязанный головной убор, по форме напоминающий капюшон, который закрывает голову, шею и часть плеч, такой головной убор обычно носили солдаты и альпинисты;

- «Batman» - мера веса;

- «Cassock» - длинное свободное платье, возможно, данное существительное произошло от тюркского «quzzak» «кочевник»;

- «Mammoth» - мамонт, данный тюркизм попал в английский язык через русский язык.

Также через русский язык в английском появились такие существительные как shashlik, ataman, hurrah, kefir и другие. Таких слов, по мнению И. Бикиннина, насчитывается свыше семидесяти.

К таким словам можно отнести известное в русском языке слово «кулак». Данное существительное произошло от тюркского «kul - рука». Из русского языка оно вошло в английский язык как «Kulak»**.**

Некоторые тюркизмы перешли из одного грамматического ряда в другой. Например, существительное «Dolma», которое обозначает блюдо из овощей и мяса, произошло от тюркского глагола dolmak – «быть наполненным».

Многие тюркизмы в английском связаны с культурой и обычаями тюрков. Особую роль стоит уделить тюркизмам, связанным с гаремом, так как во времена Османской империи гарем был чем-то вроде отдельного государства, где существовали свои правила и законы. Однако с развитием моды в Англии, тюркизм Harem приобрел новые значения. Например, в 1921 году в моду вошло словосочетание *Harem pants,* что означает «шаровары».

Существительное «Oda» – комната в гареме, произошло от тюркского *odah* – «комната», и производное от него odalisque – «рабыня в гареме», которое попало в английский язык через французский. В тюркском языке *odaliq* означает «служанка».

Тюркизм Seraglio – «гарем, название бывшего дворца султана в Стамбуле», произошло от итальянского «*seraglio»,* измененное от тюркского «*saray»* - «дворец, двор». Итальянское слово «*seraglio»* вероятно стало производным от *«serraglio»* - «клетка, корпус».

Существительное «Tartar» либо «Tatar» было заимствованно из тюркского языка для обращения к человеку, принадлежащему к племенам монгол, тюрков и татар. В современном английском языке данный тюркизм приобрел нарицательное значение «строптивый, упрямый».

Тюркские племена оказали влияние на многие государства и народности, поэтому зачастую можно встретить один и тот же тюркизм во многих языках мира.

К таким словам можно отнести английское Horde, что означает «толпа, шайка», заимствованное от западно-тюркских племен, татарское *urda* и тюркское *ordu* – «*ханская ставка; ханский дворец; военный лагерь; войско*». В словарях русского языка приводятся следующие толкования слова *орда* – «ставка хана; становище кочевых племен; впоследствии – род государственного объединения: пребывание различных племен под властью одного хана», в переносном значении: «беспорядочная, неорганизованная толпа, скопище, банда». В немецком языке horde означает «орда, банда, шайка». В английский язык тюркизм попал из польского, французского либо испанского языков [10].

Яшма - минерал различной окраски, появилось на основе мифологических представлений древних тюрков. В словарях турецкого языка для слова yeşim приведено значение ‘яшма’, словосочетание yeşim taşı имеет русский лексический эквивалент ‘нефрит’. Первоначальной формой данной лексемы является синтагма yeşin taşı, букв. «молниевый камень», татарское yäşen taşı. В лексике персидского языка оно встречается в трех орфографических и произносительных вариантах: yäşm, yäşb, yäşp со значением ‘яшма’. Сочетая с определенными прилагательными, тюркское заимствование стали использовать для обозначения разных видов минералов: yäşm-e hitayi «гелиотроп, кровавик», yäşm-e säbz «нефрит», yäşm-e säfīd «белая яшма». Арабы словом yaşm называют нефрит, а фонетическими вариантами этой же лексемы yaşb, yasb – яшму. В словарном составе русского языка это слово встречается в виде архаизма яспис, и как знаменательная единица активного словарного фонда яшма. У англичан оно известно в форме jasper «яшма».

Английское слово Shilling было заимствованно от тюркского «sheleg» - «несменная монета», которая равняется двенадцати «разменным монетам». Денежная единица Penny тоже пришла в английский язык с тюркского, образованно от «peneg». И конечно же, денежная единица sterling тоже была образованна от тюркской денежной единицы веса «sytyr» либо «sytyrling», по весу она равнялась двадцати «sheleg», т.е. двадцати английским шиллингам. Все те же меры денег сохранились в английском языке.

Бодрящий напиток coffee, который англичане пьют в повседневной жизни, тоже является тюркизмом. Произошел от тюркского слова *kahveh.* В английском языке слово coffee впервые упоминается как *chaona* в 1598 году. Считается, что в данном слове произошла опечатка от слова *chaoua,* которое произошло от *chaova.* Данный термин, также как и термин coffee, произошли от тюркского *kahveh,* которое широко использовалась в Османской Империи. Существует версия, что слово coffee произошло от арабского qahwah и означало вино. Данный тюркизм является ярким примером того, как могут быть ассимилированы тюркизмы в английском языке.

Слово kiosk произошел от тюркского *koshk, kiöshk* и означает «павильон». Киоски существовали еще в 13 веке в Османской Империи и представляли собой помещение в саду, открытое с нескольких или со всех сторон. На сегодняшний день в заподном полушарии и в англо говорящих странах киоски это помещение с открытым окном с одной стороны. В некоторых киосках продают недорогие предметы потребления, такие как газеты, журналы, сигареты, уличные карты, кондитерские изделия и т.д.

Итак, подводя итог, можно отметить, что обогащение лексического состава английского языка на протяжении тысячелетий своего существования происходило не только благодаря развитию новых технологий, открытий, но и за счет заимствований слов из других языков. Одним из таких языков стал тюркский. Многие слова тюркского происхождения настолько закрепились в английском языке, что приняли грамматические формы и стали восприниматься носителями языка как исконно английские слова. Определить происхождение таких слов стало возможным благодаря изучению этимологических словарей английского языка и исторических памятников. Однако большинство тюркизмов практически не употребляются в повседневной жизни и используются в основном художественных произведениях, для создания определенной атмосферы, передающей и подчеркивающей специфические особенности колорита стран Востока и Азии.

Список литературы

1 Общий толковый словарь русского языка. [Электронный ресурс]:- Режим доступа: http://tolkslovar.ru/t6390.html

2 Кызласов И.Л. Новые поиски в алтаистике II. Археологические разработки/ И.Л. Кызласов// М., 2009, с.1

3 Кызласов И.Л. Два этапа пратюркского культурогенеза/ И.Л. Кызласов// Сравнительно-осторическое языкознание. Алтаистика. Тюркология: материалы конференции. – М.: Тезаурус, 2009, с. 167-168

4 Алишев А."Карачаево-Балкарский мир", июль 1993г. [Электронный ресурс]:- Режим доступа: http://www.atc.az/forum/showthread.php?t=7102

5 Хауген Э. Процесс заимствования/ Э. Хауген// Новое в зарубежной лингвистике. Языковые контакты. – 1972 – Вып.VI. – с. 344-382

6 Мухин С.В. Соотношение понятий ассимиляции и натурализации заимствований/ С.В.Мухин// Вестник МГЛУ: Теория и практика лексикологических исследований. Сер. «Лингвистика». – 2007. –Вып. 532 – с.140-148

7 Щитова О.Г. Функционально стилевая миграция заимствований как один из критерий ассимиляции в языке реципиенте// Вест.Томск.Гос.университета. – 2007. – №294. – с.102

8 Ястреб О.Ю., Табулова З.Х. АССИМИЛЯЦИЯ ТЮРКИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ // Международный студенческий научный вестник. – 2014. – № 1.; URL: http://eduherald.ru/ru/article/view?id=11833

9 Биккинин И. Тюркизмы в английском языке/ И. Биккинин// Татарская газета – 1998. – 25 дек. (№13) – с.1

10 Online Etymology Dictionary. [Электронный ресурс]: – Режим доступа: http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=horde

The article considers English words of Turkic origin and their functioning. It reveals the history of Turkic tribes and reasons of the emergence of turkisms in English. The process of borrowings considers as means of widening of the English language. Although many turkisms came into language directly, great part of them came into English through different languages such as French, Russian, German and others.

Бұл мақала түрік тілінен шыққан ағылшын сөздерін және оның атқарымын қарастырады. Ол түрік тайпаларының тарихын және тюркизмдердің ағылшын тілінде пайда болу себептерін талқылайды. Кірме сөздердің үдерісі ағылшын тілін байыту құралы

ретінде қарастырылады. Тюркизмдердің көп бөлігі ағылшын тіліне тікелей енгенімен, олардың көбі француз, неміс және орыс тілдерінің арқасында пайда болған.

УДК 81’373

С.С. Исакова, С.А. Кожина
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан
sabira-i@yandex.kz, sandu_93_5@mail.ru

КОГНИТИВНАЯ СТРУКТУРА ТЕРМИНА ВОРОВСТВО В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье язык рассматривается как объект когнитивной лингвистики. В исследовании определяется когнитивное наполнение термина «воровство» в казахском и английском языках. Разностороннему анализу в статье подвергается термин «воровство»с точки зрения казахской и английской языковых картин мира. Определяется путь терминологизации и раскрывается значение в понимании двух народов. А также рассматривается степень концептуализации окружающей действительности в сознании языковых личностей исследуемых народов.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, термин, научная картина мира, сознание, терминологизация

Развитие всех отраслей знаний непосредственно связано с изменениями в области терминологии. Потому что любая информация, появившаяся в обществе, будь то новое слово, новое понятие во всех языках обозначается термином и становится центром терминологического исследования. Степень цивилизованности любого народа, его грамотность, его языковая культура измеряются широтой использования языка данного народа. Трудности межкультурной коммуникации, возникающие в науке, культуре, межнациональных отношениях и других областях, вполне преодолимы благодаря использованию терминов, пополняющих язык.

Рассмотрение терминологии во взаимосвязи с экстралингвистическими факторами, в связи с психологией, семасиологией, обществоведением явилось основой для развития новых направлений в этих отраслях.

Доказательством данных явлений на современном этапе является объединение в единую систему термина и концепта, терминологии и понятий когнитивной лингвистики.

Когнитивная лингвистика – лингвистическое направление, выполняющее важную роль в знаковой системе использования языка в качестве когнитивного механизма, когнитивного инструмента по передаче информации, репрезентации и трансформации» [1, 53].

Когнитивная лингвистика определила новые пути исследования терминов. Термины, указывающие на своеобразие построения языка, можно назвать особыми языковыми категориями.

Термины – показатель грамотности народа, его научных достижений. Поэтому как язык науки и техники они являютсяобликом научного представления о мире. Термины характеризуют основы человеческой логики, мышления и восприятия.

В толковом словаре под редакцией Г. Калиева дается следующее определение термина когнитивной лингвистики как науки: «Русское когнитивное языкознание – Когнитивная лингвистика (лат.cognito - знание, представление) – область языковых знаний, изучающих природу представлений языкового сознания, непосредственную истину языкового мышления».

Когнитивное языкознание ставит целью усвоение языковой природы, объяснение механизма применения и составление соответствующей им модели. Для этого предусматривается использование когнитивных категорий, объединяющих смысл, память, запоминание, представление, проектирование, управление и имеющих отношение к говорению, психологии, физиологии и другим информациям. Когнитивное языкознание расширяет области исследования подачи информации в языке, способы сохранения и построения представлений, затрагивает вопросы машинного перевода, поиска информации, системы вычисления и т.п.; дает возможность для решения некоторых взаимосвязанных проблем применения» [2, 168].

В сознании каждого народа, нации формируются похожие представления о научной картине мира, об окружающей действительности. Понятия в представлении народа, виды понятий народного сознания – отражение познания с учетом специфики нации.

В связи с этим, хотелось бы вспомнить слова В. Гумбольдта: «Каждый язык выражает понятие (пусть даже и немного) иначе, чем другой. Два языка – два мировидения. Разные языки – это отнюдь не различные обозначения одной и той же вещи, а различные видения ее» [3, 349]. Следует определять, что один язык – один мир, два языка – два мира. Но данные миры могут быть совершенно не похожи.

В действительности у каждого этноса, народа есть только ему свойственные представления, которые выражают отличительные особенности данного этноса от другого, его образ жизни, его взгляд на мир. Реальный мир в народном понимании – это целостное отражение его культуры, языка, религии, истинных взаимоотношений.

Термины в этом отношении мы рассматриваем как когнитивные структуры, соответствующие названным понятиям, отражающие природу человеческого познания, позволяющие понять научную картину мира. В связи со сказанным, хотим попытаться определить когнитивную структуру ***воровства*** в казахском и английском языках, как терминов познания законов, имеющих отражение в человеческом сознании.

Когнитивную структуру термина можно определить как инвариантную систему референции, обеспечивающую коммуникативные связи в определенной области профессиональных знаний; основное по взаимосвязи концептуальных строений языковых систем со специальными понятиями.

Основы законоведения заложены в материалах права, обычаях и традициях, поверьях и привычках народа. Например, слово ***воровство,*** по праву, в сознании казахского народа плохое действие, оно осознается как захват чужого нужного. В толковом словаре казахского языка, изданного в 1982 году, дается следующее определение: «Воровство – действие, означающее незаметный вынос чужого имущества: это в народном понятии сформировалось как представление одного из преступлений» [4, 812]. В народном сознании оно сводится к одному из видов преступлений. А в «Словаре казахского языка», изданного в 1999 году, под редакцией Т. Жанузакова значение этого слова претерпело изменение: «Воровство – это преступное действие, совершенное с целью превращения в свою собственность чужой вещи» [5, 685]. Превращение вещи в свою собственность без разрешения – античеловеческое, не соответствующее человеческим ценностям противоправное действие. Отсюда следует, что воровство в народном сознании начинает познаваться как «вид преступления». Свидетельством этому являются крылатые выражения: «ұрының үйі түйіс», «ұрының арты қуыс», «ұрлық - түбі қорлық» (что дословно в переводе обозначает:«В доме вора всегда скандалы», «Результат воровства всегда тюрьма», «Дно воровства – страдания»).

В одном, часто применяемых словарей современности, «Пояснительном словаре казахского языка» 2008 года дается четкое сведение об обобщенном значении данного понятия всем пользующимся языком. Воровство объясняется как противоправное обществу, чуждое преступное действие.

В правовой системе казахского народа существовали разновидности тяжких преступлений, подвергающиеся более сильному осуждению чем воровство. Покушение на частную собственность народ воспринимал как разновидность воровства. В зависимости от

оценки нарушения данная разновидность входила в состав тяжких преступлений. Например, во времена Тауке хана в понятие воровства входило и ограбление. В народном сознании «ограбление» воспринималось в одном значении с воровством. «Ограбление – это отбирание чужой вещи с применением силы, разбазаривание ее на что попало»[6, 810]. Поэтому оно определялось как вид преступления и воспринималось как воровство. Однако ограбление определенно отличается от мелкого и крупного воровства. Ограбление – это открытое воровство чужого имущества. В отличие от простого воровства – это опасная его разновидность. Ограбление представляет собой присвоение чужой вещи путем открытого насилия, припугивания, угрозы. В словаре Т. Жанузакова 1999 года, ограбление объясняется как «присвоение чужой вещи посредством насилия» [2, 642]. Следовательно, статус ограбления по сравнению с воровством более опасный и по уровню выше. Общественные преступления, связанные с воровством рассматриваются в рамках юридических терминов с учетом состава преступления, в зависимости от характера и степени общественной опасности деяния. В настоящее время «ограбление» считается термином области права. В русско-казахском толковом юридическом словаре 2008 года написано: «Открытое воровство – воровство ввыраженное в похищении имущества, совершённом без насилия над личностью или с насилием, которое не опасно для жизни и здоровья» [7, 107].В основу термина легло представление народа.

Разбой – один из видов воровства. Разбой является наиболее опасным объектом хищения. Несколько преступных действий может совершаться на основе разбойного нападения. Состоит из нескольких элементов, которые включают не только захват чужого имущества, но и нападение в целях хищения чужого имущества, совершенное с применением насилия, опасного для жизни или здоровья, либо с угрозой применения такого насилия. Толковый словарь казахского языка издания 1982 года определяет: «Разбой как злодейство, проявление жестокости» [7, 72]. Если опираться на исторические данные, то можно констатировать, что в истории казахского народа известны случаи разбойного нападения на аулы, в результате которых у народа угоняли скот, отбирали все, что было. В русско-казахском толковом юридическом словаре (2008г.) дается следующее определение разбою: «Разбой представляет собой нападение в целях хищения чужого имущества, совершенное с применением насилия, опасного для жизни или здоровья, либо с угрозой применения такого насилия» [7, 506].

Особой разновидностью воровства является мошенничество. В народе его воспринимают также как и обман. Мошенничество как вышеназванные виды воровства не состоит из применения силы или таких действий как нападение. Это присвоение чужого имущества путем обмана или использования доверчивости. В словаре «Казахского языка» издания 1999года под редакцией Т. Жанузакова значится такое определение: «Мошенничество – хитрость, злоумышление» [5, 32]. Это означает извлечение выгоды путем применения разных хитростей (мошенничества) цель достигается за счет захвата чужого добра.

В русско-казахском юридическом толковом словаре 2008 года дается следующее определение: «Приобретение чужого имущества путем воровства или использования доверчивости» [7, 294]. Следовательно, в сознании казахского народа воровство не ограничивается как присвоение чужого имущества. Воровство – механическое действие, грабеж – действие, сопряженное с разбойным нападением, в основе мошенничества – обман.

Становление термина ***воровство,*** которое прошло сквозь призму народного сознания, дифференцировалось в нескольких разновидностях, определилось в правовой системе в соотношении содержания и места, вошло в состав правовых обычая и традиции и нашло отражение в «Юридическом толковом словаре» Г.Сапаргалиева 1995 года. В нем определено: «Воровство – воровство тайное государственного, общественного имущества или гражданской частной собственности» [8, 82].

В связи с этим можем отметить, что, пройдя несколько ступеней векового развития, данное понятие в представлении народа, постепенно формируясь, превратилось в термин. Об

этом Ш. Курманбайулы писал так: «Необходимость подходящей номинации в зависимости от содержания понятия наступает, когда определяется место в системе понятий, когда осознанному понятию по основным признакам дается научное определение, только после этого, опираясь на данную дефиницию, понятию дается название. Номинация понятий или один из способов создания терминов – это терминологизация» [9, 42]. В настоящее время это слово, полностью превратившись в термин, пополнило ряд юридических терминов. Хотя правоведческие термины характерны всем языкам, тем не менее следует учитывать, что народ их воспринимает неодинаково. Это является свидетельством разных картин мира двух языков.

В русско-казахском юридическом словаре 2008 года дается такое толкование: «Воровство – тайное действие, направленное на приобретение выгоды, причиняя зло собственнику этого имущества или другому пользователю, за счет присвоения чужого имущества, а также безвозвратное присвоение и содержание в обороте» [7, 247]. На основании примера мы можем говорить о перерождении понятия в народном сознании и восприятии как научный термин.

Понятие theft (воровство) в английском коммуникативном сознании происходит от слова thief (вор). Потому что издавна всех, кто совершал преступление, кто предпринимал попытку преступных действий против общества, называли данным словом.

Вследствие таких преступлений в обществе появилось представление о воре. В народном сознании вор воспринимался как человек, имеющий прямое отношение к преступлению. Отсюда замечено, воровство и вор – идентичные понятия» [10, 129].

Завоевание нормандов в 1066 году внесло множество изменений в лексику английского языка. Причиной явилось языковое взаимодействие двух стран, которое обеспечило внедрение в народное сознание и представления множества заимствованных слов.

В это время появились эквиваленты слова ***вор*** и в зависимости от вида преступления появились новые названия.

Пополнился ряд слов Thief:robder(1175), burglar (1258),rifler(1326),drawlatch(1331), housebreaker (1340),ravener(1374),extortioner(1375), briber (1377), sacrilege (1380), brigand (1421), treacher (1920), deceiver (1382).

Первые пять названий определяют воров, присваивающих чужое имущество. Следовательно, понятие theft (воровство) не потеряло своей значимости и использовалось наряду с вошедшими словами.

К концу нынешнего века стали различаться виды воровства. В сознании народа стали общее представление о воровстве стало разграничиваться в связи с видами и формами.

Воровство подразделяется на четыре типа:

1. Присвоение чужой собственности незаметно для хозяина (robber,ravener, briber, extorlioner, brigant, pirate);

2. Мелкое воровство в составе преступления крупного масштаба (trief, embezzler, sachilege, micher, cut-purse);

3. Воровство, относящееся к разбойному нападению (housebreaker, rifler, burglar, draw-latch);

4. Воровство, имеющее отношение к мошенничеству и обману (deceiver, treaker).

Таким образом, в английском языке появились дифференцированные названия видов воровства за счет расширения значения в связи с его разновидностями. В настоящее время в сознании английского народа воровство расценивается как действие, направленное на преступление.

В русско-английском юридическом толковом словаре терминов 1998 года дается следующее определение: «Воровство, взятие чужого имущества без разрешения этого лица или согласия с намерением лишить законного владельца об этого». Следовательно, в данном определении выражено значение присвоения чужого имущества тайным путем [11, 403].

В другом русско-английском юридическом словаре издания 1998 года слово ***воровство*** имеет следующее толкование:

«Воровство – название нормативного преступления в Калифорнии, Канаде, Англии и Уэльсе, Гонконге» [11, 431]. Следовательно, понятие theft (воровство) как юридический термин используется в нормативных документах некоторых штатов. Из этого следует, что синонимы слова theft (воровство), вошедшие в народное сознание как диверсифицированные заимствования, вышли из употребления в повседневной жизни. Англичане считают, что истоки воровства связаны с живым народным бытом. Поэтому сложилось представление, что в терминологический ряд слов должны войти осознанные народом, воспринятые лексемы.

Период между 16-17 веками отличился вхождением множества заимствований. Это объясняется улучшением торговых связей, дипломатических отношений между народами, присоединением новых окрестностей, районов. К первой группе терминов, вошедших в этот период, относятся слова stealer (1500) и taker (1500). Если словом stealer называли простого вора, то словом taker – человека, отбирающего чужие деньги и требующего вернуть с процентами. Еще одно вошедшее название prowler (1519) – «наблюдательный вор», наблюдающий за объектом воровства со стороны, утаскивающий в удобный момент.

Вторая группа слов, имеющих отношение к воровству, вошла к концу 17 века. Это слова: taker (1500), heuduck (1615), bandolero (1645), footpad (1670). Эти слова являются синонимами лексем ***грабитель*** и ***разбойник.*** Некоторые из этих слов, из-за сужения значения в рамках официального законодательства, вышли из употребления.

В 18 веке английский народ стал избавляться от заимствованных слов, начался период формирования исконно английских слов. Уменьшились слова, имеющие эквиваленты в национальном словарном запасе, поэтому вышеназванные заимствования, синонимы, получив ограничение в применении, стали исчезать. Не было возможности для применения всех неологизмов в правовых актах. Настала необходимость в терминологизации опознанных народом номинаций.

Терминологизация слов в составе национального литературного языка является всеобщим достоянием, наследием всего народа.

Таким образом, английская терминология подверглась систематизации. Это является основанием, что язык рассматривается как терминологическая основа. Ведь закономерным считается отражение в языке общественных изменений, культуры, науки.

Следовательно, понятие, существующее издавна в народном представлении, посредством превращения в термин, определяется как научная картина мира в народном сознании.Таким образом, можно сделать вывод, что при определении когнитивной структуры термина, проблема понятия и содержания выполняет особую роль. Формирование языковых терминов связано со спецификой, свойственной данному этносу,так как сущность и специфика народа находят отражение в их языке. Термин – название научного понятия, а наука – всеобщее явление для всего человечества. Однако, предметом нашего исследования является различие структуры юридических терминов в народном сознании казахского и английского этносов, которое мы попытались доказать вышеприведенными примерами.

Подобные явления мы можем наблюдать в любом национальном сознании, когда простое понятие, благодаря языковым и внеязыковым факторам,терминологизируется и входит в состав научной системы.

В данной работе мы предприняли попытку анализа путей терминологизациислов, получивших в казахско-английском представлении общенародную характеристику. Рассмотрели переходный момент превращения слов в связи этапами исторического развития. На этом основании считаем, что именно таким способом можно познать природу восприятия: «языковой картины мира» двух народов, двух сущностей.

Список литературы

1 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац К.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов /Под общей ред. Е.С.Кубряковой. - М.: Наука, 1996.

2 Калиев Г. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.

3 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.
4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. -Алматы. -1982.
5 Жанұзақов Т. Қазақ тілінің сөздігі. -Алматы. Дайк-пресс. 1999.
6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері /Қазақстан Республикасының Мәдениет және акпарат министрлігі, Тіл комитеті; жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
7 Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. -Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2008.
8 Сапарғалиев Г. Заң терминдерінің түсіндірме сөздігі. «Жеті жарғы» баспасы. - Алматы 1995.
9 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. - Алматы. "Сөздік-Словарь", 2005.
10 Гореликова С.Н. Природа термина и некоторые особенности терминообразования в английском языке // Вестник ОГУ. 2002. №6.
11 Баскакова М.А. Толковый юридический словарь: бизнес и право/ русско-англ., англо-русский. Москва. 1998.

Бұл мақалада тіл когнитивтік лингвистиканың басты нысаны ретінде қарастырылады. Зерттеу жұмысы қазақ-ағылшын тілдеріндегі «ұрлық» терминінің когнитивтік құрылымын анықтауға арналған. Мақалада қазақ және ағылшын халқының әлемнің тілдік бейнесіндегі «ұрлық» термині жан-жақты талданады. Екі халық танымындағы терминнің мағынасы анықталып, терминдену жолы көрсетіледі. Аталмыш екі ұлттың тілдік тұлғасына қоршаған ақиқаттың концептуалдану дәрежесі қаралады.

In this article the language is considered as the direction of cognitive linguistics. The article is devoted to the definition of the term cognitive structure theft in the Kazakh and Russian languages. The article analyzed from different angles term «theft» in Kazakh and English languages picture of world's people. The article defines the term meaning in the concept of the two peoples and shows the way terminologization. And also considered the degree of conceptualization of the truth that surrounds the identity of the language of the nationality.

УДК 81-11

К.Г. Исмагулова[1], Д.Е. Капанова[2]
Костанайский государственный педагогический институт[1]
Казахский агротехнический университет им С. Сейфуллина[2]
Костанай[1], Астана[2], Казахстан
gulnar.ism@mail.ru, damelia06@rambler.ru

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «ЛЮБОВЬ» В НЕМЕЦКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

Данная статья посвящена рассмотрению концепта «любовь» в двух языках. Цель, поставленная перед работой - сопоставительное описание языковых средств, участвующих в вербализации концепта «любовь» в английской и немецкой языковых картинах мира. Для выявления семантического поля концепта «любовь» в английском и немецком языках были использованы толковые, словообразовательные словари и словари синонимов. На их основе проведен анализ дефиниций лексем "love" и "Liebe", выведены метафоричные и эмотивные составляющие данного концепта.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, сопоставительное языкознание, семантическое поле.

В последние десятилетия исследования языка в плане его взаимодействия с культурой стали чрезвычайно актуальными. В основе выбранного нами подхода лежит триединство «человек - язык - культура», что позволяет рассматривать языковые явления в тесной связи с самим человеком, его культурой, мышлением, когнитивной деятельностью. Это обусловлено стремлением к осмыслению культуры как специфической формы существования человека и общества в мире, то есть вновь «мерой всех вещей» становится человек. Научный подход наиболее четко проявил себя в понимании культуры как семиотической системы, которая, с одной стороны, концентрирует в себе некоторый объем полезной для общества информации, а с другой стороны, предстает как инструмент добывания этой информации и удовлетворения в ней самого общества. Структурой, обслуживающей культуру, является язык, то есть, по словам Г.В. Драча, «она образует определенную систему знаков» [1, 93].

Лингвистика исследует язык в его связях с интеллектом и мыслительно-познавательными процессами, то есть с теми понятийными структурами, которые присущи человеку. С помощью языка мы получаем возможность и доступ к познанию загадок коллективного опыта этноса, к особенностям менталитета той или иной национальности и единства общечеловеческих ценностей, например, таких как: мама, родина, любовь, жизнь, смерть, Бог [2].

Один из самых актуальных вопросов современной лингвистики – это исследование языкового сознания «человека говорящего» и образа мира, носителем которого он является.

Современная наука интересуется человеком как личностью, обладающей внутренним миром, становление которой происходит в процессе социализации. Особая роль отводится и её индивидуализации, когда личность выступает в роли субъекта лингвокультурного сообщества. «Языковая личность существует в пространстве культуры, отражённой в языке, в формах общественного сознания на разных уровнях, в поведенческих стереотипах и нормах, в предметах материальной культуры» [3, 119].

Концепт является базовым понятием лингвокультурологии, хотя, являясь сложным когнитивным и лингвосоциальным конструктом, не имеет однозначного толкования в науке о языке на современном этапе её развития. «Краткий словарь когнитивных терминов» Е.С. Кубряковой дает следующее определение концепта: «Это оперативная, содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике» [4]. В российской лингвистической литературе он употребляется с начала 90-х годов. Первыми в языкознании данным термином начали оперировать когнитологи, некоторые из которых работают в парадигме философии языка [5, 240-263].

Слово-концепт – это слово, взятое в исследовательских целях во всем множестве своих системных связей, включая непрямые, ассоциативные, контекстуально обусловленные, но объединенные логикой познания данной реалии. Термин «концепт» для отечественной лингвистики, в отличие от лингвистики зарубежной, относительно новый. Отождествлявшийся в первое время с термином «понятие», он начинает полноправно использоваться в российской лингвистике только в 80-х годах, будучи заимствованным из переводов англоязычных авторов, таких как Рассел, Карнап, Патнем и ряда других. Выделяются различные понимания термина «концепт». Как уже сегодня признают лингвисты, первым современным автором, наиболее полно реализовавшим новую концепцию на обширном практическом материале, является А. Вежбицкая. По её определению, «концепт» - это «объект из мира «Идеальное», имеющий имя и отражающий определенные культурно-обусловленные представления человека о мире «Действительность» [6, 85-90]. Из современного понимания концепта следует, что он воспринимается как «базовая когнитивная сущность, позволяющая связывать смысл с употребляемым словом» [7, 57-63].

Довольно часто термин «концепт» используется как синоним «понятия». Эта точка зрения принадлежит сторонникам логического моделирования семантики, которые понимают под концептом мысль, содержащую в обобщенной форме предметы и явления действительности путем фиксации их свойств и отношений. Но в настоящее время термины «концепт» и «понятие» можно довольно четко разграничить. Прежде всего, это термины разных наук. Понятие употребляется главным образом в логике и философии, тогда как, концепт, является термином в одной отрасли логики - в математической логике, а в последнее время закрепилось также в науке о культуре, в культурологи. Отличие концепта от понятия заключается не только в терминологической принадлежности: так как оба термина используются в лингвистических исследованиях. Дифференциация терминов «концепт» и «понятие» выявляется при сравнении их природы: природа (основа) понятия - логическая [8, 25-27], «рациональная и в том случае, если оно научное, и в том случае, если оно наивное», а основа «концепта - сублогическая» [9, 196-202]. Различие между концептом и понятием заключается также в их объеме: концепт шире понятия. Понятие - одна из важнейших разновидностей объективной действительности (ее реализация происходит в логической форме), концепт же содержит разносубстратные единицы оперативного сознания (образы, представления, понятия).

В своей работе мы используем термин «концепт», а не «понятие», так как считаем, что концепт наряду с существенными признаками объекта (которые отражает понятие) включает все признаки, заполненные знанием о данном объекте, включая все его связи и отношения, известные определенному языковому коллективу [10, 3-25].

Современное развитие лингвистики указывает на необходимость изучения особенностей языковой картины мира, что обуславливает актуальность нашего исследования, в частности, фрагмента языковой картины мира, представленного концептом «любовь». Цель, поставленная перед работой - сопоставительное описание языковых средств, участвующих в вербализации концепта «любовь» в английской и немецкой языковых картинах мира.

Для данного исследования было выбрано имя заданного концепта, в нашем случае «love», «Liebe». Далее, для выявления семантического поля концепта «любовь» в английском и немецком языках были использованы толковые, словообразовательные словари и словари синонимов; кроме того, была исследована сочетаемость имени концепта слова love и Liebe по данным толковых и двуязычных словарей. Кроме того, был проведен этимологический анализ вышеупомянутых концептов, результат которого помог определить, что данные слова имеют одинаковое происхождение от протоиндоевропейского «*leubh*».

На протяжении веков слова love и liebe развивали новые значения, образовывали однокоренные слова, словосочетания, входили в состав устойчивых оборотов. Для того чтобы проследить, какие же значения присущи им в современном языке, мы обратились к толковым словарям. Были изучены такие толковые словари английского языка, как Oxford Dictionary, Longman Dictionary of Contemporary English, Macmillan English Dictionary, а также словари немецкого языка Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache, Duden.

Анализ дефиниций лексем “love” и “Liebe” , которые были взяты из различных источников, помог выделить главную составляющую - компонент “*feeling*” или „Gefühle”, занимающий первое место, судя по всему, не только среди названных нами лексико-семантических вариантов, но и в подсознании носителей данных языков. Кроме того, лексемы “love” и “Liebe”, по данным использованных нами словарей, может быть именованием для объекта, на который направлены чувства, вежливым или нежным обращением к любым другим объектам, а также, в некоторых случаях, может быть использовано в окончании писем близкому человеку. Однако, все перечисленные выше определения концепта «любовь» актуализируются в определенном контексте и в надлежащих внеязыковых ситуаций, в то время как компоненты “*feeling*” или „Gefühle” будет являться основным.

После анализа словарных толкований было отмечено, что наиболее совпадающие элементы значений стали: «чувство сильной эмоциональной привязанности», «чувства, включающие сексуальное влечение» и «человек, которого любят». Однако, даже в этих совпадающих, вроде бы, значениях, можно заметить определенную специфику. Например, было обнаружено такое значение, как «что-то, что приносит вам удовольствие и наслаждение», «фигура, олицетворяющая любовь, часто представленная как Купидон» и т.д.

Далее был проведен анализ словообразовательных рядов английского и немецкого языков, что помогло обнаружить значительное количество дериватов (в немецком языке – 90, в английском – 49), что указывает на важность и значимость концепта «любовь» в языковых картинах мира данных языков.

Было замечено наличие определенных сходств в семантике словообразовательных рядов в языках, но, разумеется, присутствует и довольно большое число различий. Несложно было заметить, что семантика концепта «love» в английском языке сводится, прежде всего, к чувствам между мужчиной и женщиной. В немецком языке семантика слова гораздо шире.

Несомненно, ведущий компонент значения в немецком и английском языке - «чувство привязанности к кому-либо». Несмотря на это, будет справедливо отметить, что только в английском языке можно обнаружить разграничивание между эмоциональным и физическим увлечением (*lovemaking, lovebite*). Лингвокультурный концепт «love» в английском дискурсе вербализуется в форме глагола «to love»; существительного «love», прилагательного «beloved; lovely; loveless; loving, а также наречия «lovingly». Концепт «love» в английском языке представляет собой когнитивно-пропозициональную структуру, состоящую из следующих позиций: субъект — предикат любви - форма любви и ее характеристика — цель любви - временные параметры любви, включая пространственный параметр. Эта когнитивно-пропозициональная структура составляет ядро концептосферы и выявлена путем обобщения основных семантических позиций при глаголе «to love». Приядерная зона представляет собой основные регулярные и наиболее типичные для английского языка лексические репрезентации. Семантическое выведение включенных в данную концептосферу знаний, отражающих представление о любви, осуществляется на основе обобщения основных вариантов лексических репрезентаций всех позиций данной когнитивно-пропозициональной структуры.

«Дружеское расположение, внимательное отношение» - это второй ведущий семантический компонент словообразовательных рядов немецкого (*Liebenswürdigkeit, liebenswürdig, liebenswürdigerweise, Liebesdienst, Liebeswerk)* и английского языков (*love-allgame, loving-kindness)*. Данные примеры помогают увидеть, что в немецком языке семантический компонент «дружба» шире, чем в английском; семантика этих слов не ограничена направленностью только на соединение «мужчина – женщина», ряд объектов коммуникативных ситуаций, которые создаются на фоне перечисленных выше слов, значительно объемней и не имеет какую-либо ограниченность.

Следует также отметить, что актуализация концепта «любовь» как в английском, так и в немецком словообразовательных рядах нередко осуществляется с помощью световых (light of love), вкусовых (candy, bitter love), обонятельных (the scent of love), тактильных (warm love, cold love) и аудиальных метафор (loud, quiet love), а также метафор «веса» (tons of love), размера (as big as an ocean) и количества (too much love), цветовых метафор (blue, red, white, black). Обнаружены также лексемы, обозначающие наименования цветов: love-in-a-chain, love-entangled, love-roses, love-in-a-mist, love-in-idleness, love-in-winter, love-lies-bleeding, love-match, love-me-not, Liebesblume, Liebesgras.

Цветы у разных народов являются олицетворением красоты, представления о цветах связаны с ожиданием весны, тепла; более того, цветы обладают целебными свойствами, что, несомненно, несет в себе положительный эмоциональный заряд.

Корень *Lieb-* в немецком языке образует дериваты со значением «любимое занятие, тема»: Lieblingsbeschäftigung, Lieblingsthema, Lieblingskind. В данном случае корень Lieb-

передает значение чего-то приятного для души, указывая на ассоциативные связи концепта «любовь».

Слова *lovechild* и *Lieblingkind* развивают разные коннотации: семантика английского lovechild коннотирована отрицательно, подразумевая незаконнорожденность ребенка, что противоречит моральным устоям общества. Немецкое же Lieblingkind коннотировано положительно, означая любимого ребенка в семье.

Только в немецком словообразовательном ряду имеются слова-наименования продуктов питания: Liebesknochen, Lieblingsspeise, Liebfrau(en)milch, Liebestrank. Очевидно, что еда в данном случае ассоциируется с чем-то приятным, вызывающим положительные эмоции.

Однако, в немецком словообразовательном ряду обнаружены такие единицы, которые имеют явно негативную коннотацию благодаря словообразовательным элементам и сочетанию корней: Liebeleer, Lieblosigkeit, lieblos, Liebediener, Liebedienerei, liebedienerisch, liebedienern. В английском языке только одно слово, loveless, несет на себе негативное значение, но следует отметить, что негативность его семантики проигрывает по силе немецким, loveless (нелюбящий, нелюбимый, без любви (о браке) гораздо более нейтрально, чем Liebediener, образованное от двух корней: Liebe+diener (слуга, лакей), что в результате образует такие значения, как «*льстец, подхалим, блюдолиз, угодник»*.

При проведении когнитивного анализа обращает на себя внимание следующее. Во-первых, любовь осознается носителями обоих языков как абстрактная сущность, существующая вне человека, но которая, однако, постоянно «вмешивается» в его жизнь, причем зачастую его же методами: она может ударить (lovestricken), пустить в него стрелу (Liebespfeil), опьянить (liebestrunken). В то же время, любовь – это игрунья, она – приключение, интрига (Liebeshandel, liebesabenteuer), которая может вознаградить (beloved, loveable, Liebesglück, Gegenliebe, Liebste, liebreich, Liebeszeichen) или низвергнуть (lovesick, loveless, Liebeskrank); любовь-чародейка (Liebeszauber) околдовывает сразу две фигуры (lovebirds, Gegenliebe, Liebesleute, Liebespaar), иначе она превращается в болезнь (lovesick, Liebeskrank).

Таким образом, благодаря проведенным исследованиям, был изучен концепт «любовь» в немецком и английском концептосферах, что позволил провести параллели и выявить лексические несовпадения. Были обнаружены интересные черты, присущие только одному языку, а также элементы, которые оказались идентичными. Кроме того, рассмотренные синонимические ряды показали, что в вышеназванных языках концепт «любовь» имеет множество значений, и эти значения не ограничены какими-то рамками.

В ходе анализа было выявлено, что к дальней периферии концепта «love» в английском языке относятся словосочетания love-affair, love-bird, love-lorn, love-making, love-match, love suicide, love-seat и т.д.; однокоренные слова к «love»: lovey, lover-boy/lover-girl, dream-lover, lovey-dovey, loveliness и т.д.; прилагательные beloved, lovely, loveless, loving, а также наречие lovingly. В составе концепта «Liebe» в немецком языке нами были выделены следующие компоненты: «Nächstenliebe»; «Freundschaft»; «Zusammengehören»; «Sorge»; «Zuneigung»; «Gegenliebe»; «Treue»; «Lust», «Anziehung»; «Glück»; «Glaube»; «Gute», «Gnade», «Huld», «Ehre»; «Heil»; «Wunder»; «Leid», «Schmerz», «Qual»; «Haß»; «Habgier/Habsucht»; «Gewohnheit»; «Betrug/ Täuschung, Einfalt»; «Wahnsinn»; «Angst»; «Schaden»; «Eifersucht».

Таким образом, в данной статье мы обратили своё внимание на национальную концептосферу. Характеризуя концепт «любовь», нами определены метафоричная и эмотивная составляющая концепта, а также его противоречивость.

Подводя общий итог можно сделать вывод о том, что концепты складываются по отдельным частям, посредством кодов воспроизводятся представления о тех или иных категориях социального порядка. Исследуя способы языкового выражения концептов в лексической системе, мы получили возможность, рассмотреть основные сходства и различия в реализации изучаемого феномена. Сопоставительный анализ, в свою очередь, позволил

отметить отличия в национальной языковой картине мира сравниваемых лингвокультурных сообществ.

Список литературы:

1 Культурология. Краткий тематический словарь. Под ред. Драч Г.В., Матяш Т.П. – Ростов-на- Дону, 2001. – 192 с.

2 Вардзелашвили Ж. А. Материалы II Международной научной конференции. – Минск, 2009

3 Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. -208 с.

4 Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» / Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2001.

5 Павиленис Р.И. Понимание речи и философия языка / Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. 1986. – С. 380- 388.

6 Правикова Л.В. Когнитивная и когитативная лингвистика // Вестник Пятигорского государственного университета. - Пятигорск. - 1999. - №2. – С. 37-44.

7 Фрумкина Р.М. Лингвокультурные концепты. – Москва, 1998. – С. 85-90

8 Кудинова Е.А. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория/Е.А. Кудинова//Современные парадигмы лингвистики. – Волгоград, 2005. – С. 57-63.

9 Будагов, Р.А. Человек и его язык. – М.: Наука, 1974.

10 Бабаева, Е.В. Лексическое значение слова как способ выражения культурно-языкового концепта/ Е.В.Бабаева// Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр. – Волгоград – Архангельск, 1996.

Список использованных словарей

1 The Coincise Oxford Dictionary of Proverbs / J. Simpson with the assistance of Jennifer Speake. – Oxford University Press, 1992.

2 http://www.dwds.de/

3 http://wortschatz.uni-leipzig.de/abfrage

4 http://thesaurus.com

5 WWWebster dictionary. http://www.m-w.com/netdict.htm

6 The Wordsmyth English Educational Dictionary. http://www.wordsmyth.net/

7 A Dictionary of English Etymology.LondonTrubner& Co. 1872.

8 Online Etymology Dictionary.

9 ABBYY Lingvo x5.

Бұл мақала «махаббат» концептісін екі тілде қарастыруға арналған. Жұмыстың алдына қойылған мақсат - «махаббат» концептісін әлемнің ағылшын және неміс тілдік картинасын вербалдауға қатысатын тілдік құралдардың салыстырмалы сипаттамасы. «Махаббат» концептісінің семантикалық саласын айқындау үшін ағылшын және неміс тілдерінде түсіндірме, сөзжасамдық сөздіктер мен синонимдер сөздігі қолданылды. Олардың негізінде love и Liebe лексемаларының анықтамасына талдау жасалып, осы концептінің метафоралық және эмоциялық құрамдас бөлшектері жасалды.

This article is devoted to the "love" concept in two languages. The goal set for the job is a comparative description of linguistic resources involved in the verbalization of the "love" concept in the English and German language pictures of the world. To identify the semantic field of the "love" conceptin English and German the authors used explanatory andword formation dictionaries and dictionaries of synonyms. On this basis, we analyzed the «love»and «Liebe»lexeme definitionsand derived metaphorical and emotive components of this concept.

ӘӨЖ 82’25=(512.122:111)

Б.М. Кемелбек
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
barcelona_beka93@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІ ЖӘНЕ АУДАРМА

Аталмыш мақала жарнамалық ұрандардың тілі мен жарнамалық мәтінді аудару ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Басты әңгіме аудармашылардың өзгешеліктерімен айқындалады, сонымен бірге аталмыш қызметке машықтану ерекшеліктері де қарастырылады. Себебі аудармашыларды дайындау қиындықтарға толы болып келеді.

Жарнамалық мәтіндерді аудару тіл аралық коммуникацияның ең күрделі түрлерінің қатарына кіреді, себебі аудармашы тілдерді жетік біліп қана қоймай, мақсатты аудитория мәдениетін жетік меңгеруі тиіс. Басқаша айтқанда, жарнамалық мәтінді аудару кезіндегі аударма құралдары аударылып жатқан тілді иеленушілер мен түпнұсқа тілді иеленушілердің бірдей әсерін қамтамасыз етуі тиіс.

Кілт сөздер: жарнама мәтіні, жарнама тілі, аударма.

Қазіргі уақытта Қазақстанның халықаралық байланыстары барлық деңгейлерде қарқынды даму үстінде, біздің мемлекеттің еуропалық және әлемдік кеңістікке саяси, экономикалық әрі әлеуметтік бірігуі жүзеге асырылуда. Жаһандану мен халықаралық коммуникация жарнама рөлінің артуына ықпал етіп отыр.

Бүгінгі күні заманауи әлемді жарнамасыз елестету мүмкін емес. Жарнама әркез біздің жанымызда: үйде, теледидар қарап жатқан кезде, радио тыңдау барысында, көшелерде афиша мен стендтердің беттерінде, газет-журналдарда, тіпті біз оқитын кітаптарда да жарнама бар. Заманауи адамның өмірі бұқаралық ақпарат құралдарымен, оның ішінде жарнамамен тікелей байланысты. Ол тауарлардың халықаралық нарықта өтуіне септігін тигізумен шектелмейді, жарнама мемлекеттердің мәдени жай-күйін, адамдардың өмір сүру стилін айқындайды. Түрлі жанрдағы жарнамалық мәтіндер бұқаралық ақпарат құралдары беттерінің төрінен орын алып, оқырман мен көрермен санасына тікелей әсер етеді. Сонымен бірге жарнама ұлттық сана мен қандай да бір түсініктерді қабылдау ерекшеліктері қазақ ділінен өзгешеленетін мемлекеттерде әзірленеді. Жарнама мәтіні ерекше сипатқа ие, сол себепті экстралингвистік факторлардың, қандай да бір халықтың ұлттық ерекшеліктерін есепке ала отырып айрықша сипаттарды түсіне білудің рөлі саналы аударма жасау кезінде өте маңызды саналады. Мәтіннің мазмұнды бөлігін жеткізуден бөлек, жарнамалық мәтін мәнерлі сөздерге бай, әрі сол тілде сөйлейтін адамдарға түсінікті ассоциацияларды тудыра білуі қажет. Себебі сәтті жарнаманың негізгі сипаттамаларының бірі болып сатып алушылардың қызығушылығына ықпалы саналады. Жарнама – жай ғана хабарландыру, құлақтандыру, таныстыру немесе ескерту емес, көңіл аулау және имидж бен танымалдылықты құрудың құралы болып табылады. Жарнамалық процесс ең алдымен адресаттың санасында өмір сүру салтының тұрақты таптаурындарын қалыптастырып, бекітуге бағытталуы тиіс. Бұл өз кезегінде қоғамдық пікірді тудырудың ажырамас бөлігі саналады. Жарнаманың ең маңызды мақсаттарының бірі – оның есте сақталуы. Оған жетудің әр түрлі жолдары бар. Психологтардың пікірінше, адам бір нәрсені кем дегенде үш рет көріп, естісе, ол оны қабылдап, жадында сақтайды.

Жарнама мақсаттарына жетуде жарнама мәтінінің (сценарий), ұсыну түрі мазмұнын баяндау, стилі мен жарнаманың түсі туралы шешімдердің маңызы зор.

Жарнама мәтінінің мазмұны AIDA (*attention* – назар, *interest* – қызығу, *desire* – тілек, *action* – әрекет) формуласына сәйкес жасалады. Адамдардың назарына аударып, қызықтыру

үшін тауардың артықшылығы мен тигізетін пайдасын атап көрсеткен жөн. Сатып алушының ықыласын тудыру үшін оны белгілі бір әрекеттерге апаратын жарнама объектісін сенімді дәлелдермен көрсету керек.

Бүгінде жарнаманың жаңа түрлері мен жаңа қалыптары пайда болуда, алайда жарнама мәтінінде әрдайым негізгі, жетекші қызметті сөз, аударма атқарады. Жарнама тілі саласы қазақ тілінде жаңа сала деп қарастыруға болады. Қазіргі таңда жарнама үстем болып отырған орыс тілінде дайындалады да, кейін қазақ тіліне аударылады. Бұл жағдай керісінше болуы қажет. Алдымен қазақ елінде қазақ тілінде әзірлену керек. Сол тілдің ыңғайына жығылу, сол тілде қалай жазылса, үтір нүктесіне дейін қалдырмай, қазақ тілінде де солай жазу басым. Оған лайық балама немесе қазақ тілінің тілдік нормаларын сақтау ұмыт қалғандай. Сөзбе-сөздің қазақ тілінің граматикалық құрылысына, мағына беру, қиыстыру жүйесіне қиянат жасаған жерлері баршылық. Қиыны, міне осында. Менің ойымша, қазіргі кездегі жарнамалардың қазақ тіліне аударылуы жағы өте әлсіз. Көбі мағыналық жағынан сәйкестігі былай тұрсын, жалпы алғанда қате жазылған сөздерді шашыратып қоя салғандай. Әрине, бұған кінәлі – жарнама беруші тарап пен аудармашылар. Қазақстан бойынша, жарнама қазақ және орыс тілдерінде, сондай-ақ жарнама берушінің қалауы бойынша басқа да тілдерде таратылады. Бірақ жарнама мәтінін бір тілден екінші тілге аударғанда оның негізгі мағынасы бұрмаланбауы тиіс. Ол үшін тауарлар мен өнімдердің, қызмет түрлерінің жарнамаланып отыруын қадағалайтын жарнама агенттіктері қажет және олармен мемлекеттік тілді жетік меңгерген, қазақ халқының этномәдениетінен толық хабардар, сондай-ақ басқа тілдерді де жақсы білетін тілші мамандармен, аудармашылармен жасақталуы тиіс. Жарнама деген – өзінше жеке сала. Оның аумағы күннен-күнге кеңебде. Бірақ жарнама қай тілде таралуға тиіс – әңгіме сонда. Жарнама, оның тілі зерттеу нысанасына айналуға тиіс. Оны дұрыс жолға қою үшін жарнама жөнінде арнайы заң қабылдануы керек. Қазіргі кездегі бұл саладағы алып отырған заңсыздықтың төркіні жауапкершіліктің болмауында [1].

Соңғы онжылдықтарда лингвисттер жарнамалық мәтінді зерттеумен айналысып келеді, себебі сөзден тұратын кез келген жарнамалық туынды лингвистік болып саналады. Жарнама мәтінінің өз ережелері бар, және ол ерекше сипаттамаларға ие болып келеді. И.В. Привалова былай деп жазады: «Жаңа экономикалық жағдайлар кезінде жарнамалық мәтіндер адамға психологиялық әсер ету деңгейі бойынша құзіретті орынды иеленіп келеді» [2, 13].

Жарнамалық мәтін жиі-жиі лингвистердің зерттеу пәніне айналып келеді, себебі ол айрықша сипаттамалардың бірқатарына ие. Осылайша, ең алдымен ол заңды немесе жеке тұлға жөнінде, сонымен бірге тауар, идея және бастауларға қатысты ақпаратқа ие болып келеді; оның адресаты анықталмаған; жарнамалық мәтіннің мақсаты – қандай да бір заңды, жеке тұлғаларға, идеяларға қатысты қызығушылықты қолдау, тауар, идея және бастауларды жүзеге асыруға атсалысу.

Жарнаманы зерттеуге арналған жұмыстардың, оның ішінде әсіресе ағылшын тіліндегілердің саны күн сайын артып келеді. Ағылшын тіліндегі жарнама тұтынушыларға әсер ету көлемі мен деңгейі тұрғысынан әлемдік ақпараттық ағында ешкімге дес бермейді. Дәл осыдан-ақ аудармашының жауапкершілікті жүгін түсіне беруге болады. Ауызша сипаттағы кез келген жарнамалық өнімді – мәселен ТВ немесе радиодағы жарнамалық роликті, баспасөз беттері мен ғаламтордағы жарнаманы мәтін мен аталмыш жарнама бағытталған мақсатты аудиторияның ерекшеліктерін ескере отырып қарастыру қажет.

Бүгінгі күні жарнамалық мәтіндер маңызды коммуникативтік қызметті атқарады. Аудармашы түпнұсқа мен аударма тіліндегі мазмұндық арасалмақты жеткізіп қана қоймай, оның әлеуметтік лингвистикалық ерекшеліктерін де жеткізуі тиіс. Жарнамалық мәтін өз ішіне тек қана тілдік, вербалды құрамдастарды ғана емес, сонымен бірге экстралингвистік құрамдастардың қатарын қосады. Және тілдік және тілден тыс сипаттардың үйлесімі кезінде ғана саналы түрде қабылданады.

Жарнамалық мәтін аудармасының көркем шығарма аудармасынан ерекшілігі – оның өзіндік әдістемесі мен ережелері бар. Негізгі тапсырма – түпнұсқаның әдеби-эстетикалық құндылықтарын жеткізу. Жарнамалық мәтін болса, бөлек тілдік құралдарды пайдаланады,

және айқын коммуникативті бағытпен айқындалады. Мұндай мәтіндерді аудару кезінде аудармашы семантикалық құрылым, сонымен бірге коммуникация кезінде екі тілді пайдаланудың ерекшеліктерімен айқындалатын тілдік, лингвистикалық мәселелерді, сонымен қатар мәтіннің әлеуметтік лингвистикалық бейімделу мәселелерін шешуі керек.

Әдеби, мәдени және тарихи дәстүрлерге көңіл бөлу – жарнама жасаушылардың «қуатты қаруы» саналады. Сонымен бірге мұндай құбылыстар мәтінді интерпретациялау мен қабылдау кезіндегі бірқатар кедергілерге толы келеді. Қанатты сөз, аллюзия, идиомаларды, сонымен бірге өзге тілдік құралдарды жарнамада пайдалану мәтінді құрушы мен оны қабылдаушының арасында ортақ білімдердің болуын қажет етеді. Мұндай қабілеттер халықаралық нарыққа ұсынылған тауарларды жарнамалау кезінде ерекше маңызға ие болады, себебі бұл жерде жарнамалық мәтіндерді мәтін бағытталған аудиторияның тілдік әлем картинасы ерекшеліктерін ескере отырып бейімдеу қажет етіледі.

Жарнамалық тілдің белгілерін түсінудің негізгі өлшемі жарнамалық мәтіндер мен сауда таңбаларын дұрыс қабылдау және саналы аудару қабілетімен айқындалады. Бәрімізге белгілі болғандай, аудармалық баламалылықты түсінуге қатысты бірнеше негізгі әдістер қарастырылған.

Біріншіден, формалды сәйкестік тұжырымдамасы, бұл жерде жіберілуге болатын барлық мәтін, тіпті бастапқы мәтіннің құрылымына дейін жіберіледі. Бұл қағидат слогандарды аудару үшін емес, сауда таңбаларын транскрипциялау немесе транслитерациялау кезінде қолданылады. Екіншіден, нормативті-мазмұндық сәйкестік тұжырымдамасы, бұл жерде эквиваленттілік бастапқы мәтін мазмұнының элементтерін нақты тасымалдау мен аударылатын тілдің нормаларын сақтаудың теңгерімі рөлін ойнайды. Жарнамалық мәтіндер үшін тіл құралдарының нормативтілігі қажет саналады, алайда басты міндет болып табылмайды. Сол себепті аударма жарнама жасаушының мәтінге енгізген эмоционалды алғышарттарын толыққанды айқындайтын болса, оны сапалы аудармалардың қатарына енгізе беруге болады. Бұл тапсырманы жарнамалық мәтіннің динамикалық (немесе қызметтік) эквиваленттілік тұжырымдамасына сәйкес келетін аударма тиімді орындай алады. Лингвистикаға динамикалық эквиваленттілік түсінігін американдық ғалым Ю. Найда ұсынды. Ол аударманың толыққандылығын бастапқы мәтінді аударма мәтінімен салыстыру арқылы емес, аудармалық мәтінді қабылдаушының әсері мен бастапқы тілдегі мәтінді қабылдаушының әсерін салыстыру арқылы бекітуді ұсынған. Қандай да бір сауда таңбасының мағынасын түсінуден және бастапқы тілді жақсы меңгеруден бөлек, аудармашы жарнамалық хабарламаның аударылып жатқан тілдегі коммуникативтік әсерін болжау қабілетіне ие болуы керек. Л. К. Латышев былай деп жазады: «Бастапқы хабарламаға қатысты жеке әсерінен өзіндік тұжырым, көзқарас, талғам, сондай-ақ жеке өмірлік тәжірибемен негізделген сәттерді бөлу арқылы аудармашы тілдік ұжымның орташаландырылған әсеріне қандай да бір деңгейде жақын келеді» [3, 75].

Заманауи бизнестегі жарнама коммуникацияның нәтижелі құралдарының бірі болып табылады. Сәйкесінше, кез келген жарнамалық мәтінді аудару кезінде оның коммуникативті құндылығына назар аудару қажет. Әсер ету күші, экспрессия, реципиент тарапынан айқын жауапты реакцияны шақыртуға қабілеттілік аударылып жатқан тілдегі мәтіннің дұрыс бағытта аударылып жатқандығын білдіреді.

Жарнама аудармашысы кез келген мәтінді мақсат емес, өндіруші мен әлеуетті тұтынушы арасындағы коммуникация құралы ретінде қарастыруы керек.

Брендтің немесе қандай да бір өнімнің атауы тілді иеленушілердің тарапынан күтпеген реакцияларды тудыратын болса, жарнамалық компания сәтсіздікке ұшырады десе болады. Тұтынушыда өнімге қатысты қандай бір жағымды ассоциациялар туындауы мүмкін. Алайда күнделікті уақытта біз оған керісінше жайттармен жиі кездесіп жатамыз.

Әлемге танымал Ford автокөлігі компаниясы осы мәселе төңірегінде үлкен тәжірибемен «мақтана алады». Осылайша, Fierra – дамушы мемлекеттерге арналған арзан жүк көлігі Латын Америкасында дұрыс сатылмады. Себебі испан тілінде fierra – «кемпір» деген мағынан білдіреді. Comet әлемге танымал моделі Мексикада сұранысқа ие болмады, ол

жердегі нарықта бұл өнім Caliente атауымен тарады. Мәселенің себебі дизайн, құрылым немесе дұрыс қойылмаған позициямен айқындалмайды. Мексика тілінде caliente «жезөкше» деп естіледі. Coca-Cola компаниясы Ford-пен салыстырғанда өзге мемлекеттердегі жарнамаға лингвистикалық тұрғыдан аса жауапты қарайды. Біріншіден, логотиптің өзі әрқашан бір қалыпта тұра бермейді. Мәселен, араб елдері мен Қытайда қызыл фондағы танымал ақ әріптердің арасында сіз бір де бір латын әрпін кездестірмейсіз. Аудармашылар транслитерацияны жөн санады, себебі аталмыш аумақтарда латын әліпбиі Еуропа немесе сауда таңбасының отаны – Америкадағыдай аса кең таралмаған. Екіншіден, жарнамалық слоганның негізгі ядросы – enjoy етістігі. Түрлі тілдерге аудару кезінде ол күшті метаморфозаларға тап болады. Қазақ тіліндегі «рахаттаныңыз» сөзінің нұсқасын мысалға алсақ болады. Компания маркетологтары «рахаттаныңыз» сөзінің тікелей аудармасының ұнамсыз коннотациясынан аулақ болуға шақырады. Өз өнімінің философиясын барынша саналы түрде жеткізуге тырысқан аталмыш сауда таңбасы осындай бағыттағы жұмыстарды әрбір мемлекетте жүргізіп отырды.

M&M’s сауда таңбасын Францияның нарығына шығару кезінде Mars компаниясы мынадай кедергілерге тап болды. & (=and) белгісі де, ’s көптік жалғауы да француз тілінде жоқ. Ағылшын тілін үйреніп жатқан кез келген адам мұндай жайттармен таныс, және сауда таңбасына дұрыс әсер етеді. Алайда аудармашы аударылып жатқан тілден өзгені білмейтіндей қағидатты ұстануы керек. Сол себепті француз тұтынушысына өнімнің атауын үйретететін, яғни M&M’s-ті ана тілдерінде айтуға машықтандыратын жарнамалық кампанияны жасау қажеттілігі туды [4, 47].

Жарнама тілінің ерекшеліктері жайында әңгімелеу кезінде, біз жарқын эмоционалды бейнені тудыру әдістерінің бірі ретінде идиомаларды жиі пайдалану жайында сөз қозғаған едік. Идиомалық сөйлемшелерді тікелей аударудың мүмкін еместігі жөнінде хабардармыз. Біз аударма тіліне барынша туыс эквиваленттерді ғана таңдай аламыз. Динамикалық эквиваленттіліктің жоғарыда аталған теориясына сәйкес, жарнама аудармашысы тұрақты тіркестің барынша нақты эквивалентін анықтап қана қоймай, жарнамалық мәтінді қабылдаушының лингвоэтникалық реакциясын болжай білуі қажет [5, 112].

Coca-Cola-ның басты бәсекелесі Pepsi компаниясы Германиядағы кезекті жарнамалық кампаниясын жүзеге асырып жатты. Акция ұраны – “Come alive with Pepsi” ағылшын сөйлемі. Бұл жерде қызулық та, сергектік те, денсаулық және бір орында отыра бермей, қозғалу идеясы да бар. Алайда бұл ұранның мағыналық маңызы өз мақсатына жете алмады, себебі неміс тілінде бұл ұран «Pepsi-мен бірге зираттан шық» деген мағынаны білдіреді.

Сөздің жиілігі аз болған сайын, оны аударма тілінде дұрыс жеткізуде көбірек күш қажет етіледі. Өндірушіге өз өнімінің бейнесін ашуға мүмкіндік беретін мәндерді сақтаған абзал. Бұл жерде транслитерацияның көмегі аз болады. Мысал ретінде Sunbeam компаниясын келтіруге болады.

Германия нарығында шаш бұйралауға арналған жұп қызметті қысқыштарды нарыққа ұсыну кезінде құралдың атауын аудармай, ағылшын тіліндегі Mist-Stick атауын қалдырды. Ағылшын тілін білетін адамдар ағылшынның “vapour” мен “mist” сөздерінің айырмашылығын біледі. Біріншісін техникалық және ғылыми-танымдық мәтіндерде «бу» мәнінде кездестіруге болады. Екіншісі болса, «қараңғылық, тұман, жауын» деп аударылады. Әйелдер қауымына арналған тауар мұндай әртүрлілік есебінен ұтуы тиіс еді. Алайда шын мәнінде өте күлкілі оқиға орын алды. Себебі “mist” сөзі неміс тілінде «қарашірік, тезек» деген мағынан білдіреді. Яғни, еуропа тілдеріне салыстырмалы түрде жақын “vapour” сөзін қолданған жөн болатын еді [6, 127].

Жоғарыдағы талқылауларды сараптай келе, келесіні түйіндерге келеміз:

– жарнама тілі жарнамалық мәтіндердің импрессивтілігі мен бейнелілігін қалыптастыратын лингвистикалық ерекшеліктерше ие бола отырып, тіл құрылымының бір бөлігі болып табылады. Реципиентке ең алдымен бейне әсер етеді. Бейнелілік – жарнамалық мәтіннің мақсаты, оның құру үшін тілдің барлық мүмкін болатын құралдары – идиома,

сөздердің коннотациясы, төмен жиілікті лексика, эллипстік құрылымдар және т.ю. пайдаланылады.;

– жарнамалық мәтіннің семантикалық міндеті – әрекетке шақыру, етістік арқылы дұрыс жеткізіледі;

– мәтіннің ең бір динамикалық бөлігін;

– жарнаманың тиімді аудармасы мәтінді аударма тілінде қабылдаушының лингвоэтникалық реакциясын болжаумен тікелей байланысты; бастапқы және аударылып жатқан тілдердің ұлттық психология ерекшеліктеріне, мәдени және тарихи дәстүрлердегі айырмашылықтарына сүйенген дұрыс.

Осылайша, тіл және жекелей алғанда жарнама тілінің мәселелеріне көңіл бөлу арқылы жарнаманың комммуникативтік құндылығын арттыруға болады. Жарнама тілінің тұрақты жетілдіру қажеттілігі тілдік белсенділіктің осы бір бөлігін әрі қарай зерттеуге мұрындық болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1 Интернет ресурстары. http://www.russbrand.ru/2008/03/06/pochti-rodnaya-rech001.

2 Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. Вып. 22. – М.: МАКС Пресс, 2002. – 136 с.

3 Вежбицка А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицка. – М.: Русские словари, 1997. – 405 с.

4 Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А.Корнилов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.

5 Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В.Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 397 с.

6 Реклама. Язык, речь, общение. Уч. пособие / Под ред. О.Я. Гойхмана, В.М. Лейчика. – М.:ИНФРА-М, 2008. – 288 с.

Данная статья посвящена изучению языка рекламных слоганов и особенностей перевода рекламного текста. Речь идет об особенностях работы переводчика и специфики обучения подобной деятельности, что связано с целым рядом трудностей.

Перевод рекламных текстов считается одним из самых сложных видов межъязыковой коммуникации, поскольку требует от переводчика не только превосходного знания языков, но и творческого похода, знания культуры целевой аудитории. Говоря другими словами, при переводе рекламных текстов необходимо, чтобы переводческие средства оказывали тот же эффект на носителей языка перевода, что и авторские средства на носителей языка оригинала.

This article is devoted to the study of the language of advertising slogans and features of the advertising text translation. We are talking about the features of interpreters and the specificity of training such activities as training of interpreters which is linked to a number of difficulties.

Translation of advertising texts is considered as one of the most difficult types of cross-language communication, because it requires from the translator not only excellent language skills, but creative campaign and knowledge of the culture of the target audience. In other words, in the process of advertising text translation it is required that translation tools have the same effect on the readers of the target language as the authoring tools on the readers of the source language.

ӘОЖ 81:38.811

Н.Е. Құрманова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
nazko_92_24@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ-НЫШАНДЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУ НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдердің пайда болу уәждері жөнінде айтылады. Қазіргі таңда жаһанданудың әсерінен мәдениетаралық байланыстар даму үстінде. Мәдениетералық байланыстар дамыған сайын әр алуан елдердің тілін, мәдениетін салғастыра зерттеу тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың бірі болып табылады. Қазақ және ағылшын тілдері екі бөлек тілдер семьясына жатқандықтан бұл тілдердегі фразеологизмдердің құрылуын, пайда болуын қарастыру тіл біліміндегі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Яғни, мақаламызда салғастырмалы түрде қазақ тіліндегі фразеологизмдер мен ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің пайда болуына нақты қандай оқиғалар мен жайттар әсер еткендігін көрсетеміз.

Кілт сөздер: фразеологизм, салт-дәстүр, әдет- ғұрып, наным-сенім, тарихи оқиға, аңыз- ертегі

Кез келген ұлттың мәдени өмірінің көрінісі фразеологиялық қордан ерекше байқалады. Өйткені фразеологизмдер халық өмірінің айнасы. Бұл айнада ұлт менталитеті көрінісі тұтастай қамтылады десек, асырып айтпағандық болар. Әр ұлттың тіліндегі фразеологизмдерде мәдени ақпар беретін дағдылы қалыптасқан дүниетаным мен ұлт ерекшелігі аңғарылады.

Қазақ тіліндегі көптеген фразеологизмдердің қазақ халқы бастан кешкен тарихи оқиғалар, ел билеген игі жақсылардың іс-әрекеттерімен айтқан сөздерімен байланысты пайда болғандығын ғалым Дәулетова Ф. өзінің еңбегінде айқын көрсеткен. Мысалы, *Қасымханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолы* қазақ тарихындағы атақты хандардың есімдерімен байланысты туған. Қазақ жиі болған жиынды *Күлтөбенің басында күнде жиын* деген фразеологизммен берген. Осы тіркестегі Күлтөбе Тәуке хан заманында үш жүздің басын қосып, кеңес өткізетін Ташкент қаласының түбіндегі жер. 1724-1725 жылдары жоңғар феодалдарының шапқыншы әскері Сырдария алабындағы отырықшы егінші ауылдар мен қалаларды ойраңдап, Қазақ хандығының астанасы Түркістан қаласын және қазақ хандығына қарасты Ташкент, Сайрам т.б. қалаларды басып алып, талан-таражға ұшыратты, қиратты. Қазақтардың біразы Алқакөл маңына, Бұхара мен Самарқанға қарай ағылды. Алқакөл көлінің жанына келіп сұлап жатқанда, көп ішінен бір ақсақал шығып: «Адам баласы бұл өмірде көрген жақсылық пен жамандықтың бәрін ұмытпауы керек, біз осы көрген күнімізді не деп атасақ болар?» – деп сұрапты. Сонда бір қария тұрып мұның аты “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама” болсын депті. Бұл фразеологизмнің мәнісі: атамекен, мал-мүлкінен айырылып, жаяу жалпы аш-жалаңаш болған ел шұбыра-шұбыра табаны ағарып, азып тозды деген сөз.

Сонымен қатар фразеологизмдер қазақтың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына байланысты пайда болған. Мысалы, *еру болды* (дем алды, аялдады), *еру ел* (көшіп келе жатып, аз аял жасаған ел), *ерулік беру* (көрші қонған үй иелерін шақырып қонақ ету) деген фразеологизмнің шығу тегі – көшпелі қазақтар көшіп қонуды салтанатты іс деген дәстүрлі ұғымнан пайда болған. Қазақ халқы көшкен күні жақсы киімдерін киеді, көшпелі жүк артқан түйеге кілем, сырмақтарының оң бетін сырмақтарына қаратып жауып салтанат етеді. Еру отырған ауылдар жанына кеп қонған ауылды жабыла қарсы алып, “қоныс жайлы болсын”

деп айтып, олардың жүгін түсірісіп, үйін тігіседі және “ерулік” апарады. Сол секілді *асар салу, қалжа жеу, жар-жар айту, неке қию, отқа май құю, жыртыс салу, есік көру* т.б. секілді фразеологизмдер қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарынан пайда болған [1].

Ғалым Смағұлова Г. фразеологизмдердің пайда болуының келесідей мәдени дереккөздеріне тоқталып өтеді:

1) Қазақ халқының ең маңызды мәдени ұлттық ерекшеліктерінің бірі жан-жақты қамтылған дәстүрлі мәдениет үлгілеріндегі дағдылы ұлттық рәсімдері. Ұлттық рәсімдерге әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер жатады.

2) Фразеологиялық материалдардың мәдени деректер түсінігіне жататын қазақ тіліндегі ұлан ғайыр паремиологиялық қор мақал-мәтелдер. Мұнда халықтың ғасырлар бойы өмірден түйген өзіндік ақыл-ойы, парасат танымы, өмірлік түрлі қағидалары мен философиясы жатыр.

3) Образ-эталонға айналған тұрақты теңеулер тіркесі ұлттың мәдени өмірінен хабардар етеді. Мысалы, *бес биенің сабасында* – толық, *етжеңді* – үлкен; *қойдай өргізіп, қозыдай көгендеу* – дегеніне көндіріп отыру*; ботадай боздау* – қатты жылау*, айрандай ұйып отыру* – өте тату; *аюдың өтіндей* – қасиетті зат ретінде бағалау.

4) Фразеологизмдердің мәдени ұлттық түсініктер дерегінің тағы бір қайнар көзі- тілдегі сөз-символдар, символдық мән алатын сөздер мен сөз тіркестері. Қазақ тілінде символдар туралы көп пікірлердің соңғы ғылыми тұжырымын ғалым Р.Сыздық «символ» идеяның заттық (болмыстық) нышаны, астарлы образы деп айтқан. *Тізесі бату, бауыры елжіреу, жүрегін жаралау, жүрек тоқтату* тіркестеріндегі тізе –өктемдік, бауыр – жақын тарту, жүрек – нәзік, жан-дүние, жүрек тоқтату – өзін-өзі билеу сияқты ұғымдардың арғы түсінігі символ сөздерден шығады.

5) Қазақ дүниетанымындағы діннің рөлі, дінге қатысты ой-толғамдар, оның адамгершілік, адамды сүю, құрметтеу, мораль, этика үлгілерін танытатын сөз тіркестері фразеологиялық материалдардың деректерін қамтиды. “Көк” түсті қазақтар ерекше пір тұтқан. Тіпті әулие, хан атақты адамдар мазарлары мен күмбездер төбелері көк түспен (бирюза) боялған. Ал “көк соққыр”, “көк келсін” деген қарғыс мәнді фразеологизмдері “Алланың қаһары тисін” деген мағынада. “Көк қасқа сою” (атау) құрбандық шалу, отқа май құю, т.б. культ ұғымдары діннің әдет-ғұрыптық жағын көрсетеді.

6) Қазақ фразеологизмдері мәдени деректерінің тағы бір үлкен саласы – ұлттың адамзат тарихында жасаған интеллектуалдық рухани мұрасы. Бұл төл мәдениеттің өсуі мен гүлденуі, өркениет заманындағы ұлт тарихының бүкіл мәдениетін көрсететін философиялық көзқарасы, тарихы, әдебиеті, тілі. Бұған ежелден құлаққа сіңген фольклорлық мұрадан бастау алатын “жердің жарығын бітеу” ертегідегі ситуация; “*қабағынан қар жауып, кірпігіне мұз тоңып*”, “*тау өртеніп, тас жанған*” сияқты эпостағы бейнелі сөз өрімдері, “қарағай басын шортан шалар” (Асанқайғы), “қанды көбік жұтқызу” (Махамбет) дейтін тарихи дәуір суреттеріне осындай образды тіркестер куә.

7) Мәдени ұлттық ақпарлардың тағы бір дерегі ұлт тіліндегі өзіндік мән мағынасымен белгіленген сөздер мен сөз тіркестерінің фразеологиялық мағына жасаудағы ықпалынан көрінеді. Мұндай сөздер мен сөз тіркестері көбінесе елтану мақсатында талданып түсіндіреледі. Мысалы, *Шықбермес Шығайбай, Қарабайдай қаныпезер* сараңдық эталондары болса, сол сияқты сыбағасын жегізу (беру) 1. сыйлау, құрметтеу; 2. таяқ жегізу мағынасында, шаңырақ көтеру – үйлену, үй болу сияқты фразеологизмдер құрамындағы Шықбермес, Қарабай ертегі мен жырдағы әдеби кейіпкерлердің аттары.

8) Тілдегі образды тіркестер көбінесе фразеологиялық материалды байытуға әсер етеді. Себепсіз метафоралық тіркес пайда болмайтынын ескерсек, онда кез келген метафоралы тіркес мағынасында сол тілде сөйлейтін ұлттың таным білімі байқалады. “Күміс қоңырау балалық”, “семіз жалқаулық”, “үнсіз айқай тұнған көз”, “бетон мінез” т.б. дүниенің төрт бұрышындағы жанды жансыз суреттері жатыр. “Қоңыраулатқан кішкене құлын” бейнесіндегі балалық пен мінезі қаттының бетон бейнесі екі дәуір түсініктерінен хабар беретін метафоралы тіркестер [2].

Ғалым А.Салқынбай ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдердің шығу себебі мен сипатын танытатын түсінік беру деген сөз, тек лингвистикалық аспектіде ғана емес, әлеуметтік сананы қалыптастыруда, ұлттық танымның рөлін арттыру үшін де маңызды екендігін атап өткен болатын. Ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдердің шығу сипаты туралы біршама енбектерде ішінара әңгіме болады (Р.Сыздықова, Н.Уәлиев, Б.Қыдырбекұлы, Е.Жанпейісов, Ә.Нұрмағамбетов, С.Сәтенова т.б.). Мысалы: “Айран сұрай келіп, шелегіңді жасырма” деген тіркес айтатыныңды ірікпей айт, қаймықпа, жасырма деген мағына береді. “Айран сұрап келсең, әкелген шелегіңді жасырма” деген еркін сөз тіркесінің тура мағынасында қолданылып, ассоциациялану нәтижесінде дерексіз, жалпылық ұғымға ие болып жаңа мағынаға ауысқан. Екіншілік деривациялық мағына қалыптасып, қазіргі тілімізде ерекше номинативті семада жұмсалады.

“Ақ киізге көтерді” – хандық дәуірдегі дәстүр бойынша, хан сайлағанда, ақ киізге салып көтерген. Осы еркін тіркес арқылы қалыптасып, кейін сый, сыйлау, төбесіне көтеру мағынасына алмасып та қолданылған. Тілімізде қолданылатын “арда бала” тіркесінің мағынасы: әкесінің үйінен екі қабат болып келген келіншектен туған бала немесе неке қиылғаннан кейін, аз уақыттың ішінде туған бала. Барлық тіркестердегі “арда” сөзінің мағынасы бір архисемадан өрбіген денотаттық және сигнификаттық мағыналар.

“Арда ему” – тай шыққанша, есейгенше енесін ему мәнінде жұмсалады, тай шыққанша ему де әдеттегі нормадан ауытқу болғандықтан, арда сөзі жұмсалып тұр. “Ардақ тұту”, ардақтау, ардақты т.б. туынды сөздерінің мағыналары ерекшелеу, айрықша, басқадан бөлек семалары арқылы негізделіп, жаңа номинативті мағыналарға ие болған.

“Асауға құрық салғандай” – азар да безер болып, ат-тонын ала қашу, шеніне жолатпау. Асау атқа құрық салғандағы әрекетін таңбалайтын еркін тіркес осы процестің ассоциациялануы арқылы, жаңа мағынаға ие болған. Екіншілік сигнификаттық мағына-азар де безер болып, айтқанға көнбеу.

“Бауы берік болсын” жас балаға өмірлі болсын, құтты болсын деген тілек. Жас нәресте туылған кезде кіндігі кесіліп, қатты байланады, “бауы берік болсын” деген тілек айтылады. Алғашында еркін тіркес мағынасында жұмсалған тіркес, келе-келе номинативтік мағынада қолданған.

“Бауыздау құда” – қыз айттыруға ең алғашқы құда болып барған адам. Бауыздау сөзінің мағынасы – бауызда етістігімен бір емес, әрине. Алғашқы құдалыққа келген құдаларға құйрық, бауыр беріледі. “Құйрық-бауыр жесіскен құдалар” деген тіркес осыдан қалыптасқан.

“Ақ жол емі” – қазақтың ескі салтында ер жігітке оқ тисе, денеде тұрып калған оқты түсіруүшін жаралы кісі үстінен әйелдерді үш мәртебе аттататын әдет болған. Егер ол әйел күнәсіз болса, денедегі оқ кері шығады деген сенім қалыптасқан. Ешбір дәрісіз, тек адалдығымен шипагер болғандықтан, әйелдердің бұл емін “ақ жол емі” деп атаған. Сонда “парыз, шындық жолы емі” мағынасында қолдана жүріп, денотаттық туынды мағына иеленген [3].

Ғалым А.В. Кунин ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің пайда болуының қайнаркөздері әр түрлі болып келетінін көрсеткен. Пайда болу негіздеріне сәйкес ағылшын тіліндегі фразеологизмдерді екі топқа бөлуге болады: байырғы ағылшын фразеологизмдері және кірме фразеологизмдер. Ағылшын фразеологизмдерінің көбі байырғы ағылшын фразеологизмдері болып табылады. Байырғы ағылшын фразеологизмдері ағылшын халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдерімен сонымен қатар реалийлерімен, аңыз-әңгімелерімен және тарихи фактілерімен байланысты болып келеді.

1. Салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарды білдіретін фразеологиялық бірліктер. *Baker’s dozen*-чертова дюжина ағылшындардың ескі дәстүрі бойынша нан сататын адамдар наубайшылардан он екі нанның орнына он үш нан алған, соған қоса он үшінші нан саудагерлердің кірісінің есебіне кірген. *Good wine needs no bush* жақсы тауар мақтауды қажет етпейді ескі дәстүр бойынша трактирші саудада шарап болғандықтан шырмауықтың бұтақтарын ілген.

2. Ағылшын реалийлермен байланысты, фразеологиялық бірліктер. *Blue stocking* – көк шұлық (XVIII ғасырда әдеби салондардың бірі голланд адмиралы Босковен жиынға ғалым Бенджамин Спеллингфлит көк шұлық киіп келгендіктен оны "көк шұлықтардың жиыны" деп атаған), *play fast and loose* – әділетсіз ойнау (бұл тіркес Англияның жәрмеңкелерінде ойналатын ескі ұлттық ойынымен байланысты. Бұл ойынның ережесіне сәйкес таяққа белбеу немесе арқан қатты байланып не ажыратылады, соның өзінде адамдар жеңіл қулықты көре алмай, бәстен ұтыла берген).

3. Наным-сенімге байланысты фразеологиялық бірліктер, *a black sheep* – қара қой (ескі наным бойынша, қара қой сайтанның белгісі болып есептелген).

4. Аңыз-ертегі мен мысалдардан алынған фразеологиялық бірліктер: *Fortunatus's purse* – сарқылмайтын әмиян, *the whole bag of tricks* –қулықтың барлық арсеналы, *halcyon days* – бейбіт күндер (halcyon – көктарғақ; көне аңыз ертегі бойынша, көктарғақ қысқы күнтоқырау кезінде теңіз бойымен жүзіп келе жатқан ұядағы балапандарын шығарады және осы кезеңде, екі апта шамасында, теңіз мүлдем толқынсыз болады).

5. Тарихи фактілермен байланысты фразеологизмдер *the curse of Scotland (карта) – Шотландияның қарғысы, девятка бубен* (картаның бұлай аталу себебі Шотландияда өзінің ағылшындық саясатымен халықтың наразылығын тудырған граф Далримпл Стейрдың елтаңбасымен ұқсастығына байланысты).

Библия фразеологиялық бірліктердің негізгі қайнаркөзі болып табылады. Библиядан туындаған фразеологизмдер көп жағдайда оның библиялық протиптерімен сәйкес келмейді. Библиялық протиптің нұсқасы фразеологизмге айналады. Мысалы, *live on the fat of the land* – молшылықта өмір сүру, жалпы қолданысқа енбеген *eat the fat of the land* библиялық прототипін ығыстырды. Бейнелі библиялық оралымның түрінің өзгеруі. *A drop in the bucket* – теңіз тамшысындай, *Behold the nations as drop of a bucket* библиялық тіркесінің өзгертілген нұсқасы болып табылады. Фразеологизмнің компоненті Библияда өзінің тура мағынасында қолданылады, бірақ ауыспалы тіркесті құрамайды. *Loaves and fishes* фразеологизмі земные блага дегенді білдіреді. Loaves – нан, fishes – балықтар евангалдық аңыз-ертегіде Христос оны тыңдағалы жатқан жүздеген адамдарды бес нанмен және екі балықпен тамақтандырған [4].

Сонымен қатар байырғы ағылшын фразеологизмдеріне "Dutch comfort" фразеологизмін жатқызуымызға болады. Бұл фразеологизм орыс тіліне слабое утешение деп аударылған. "Голландтық" компоненті XVII ғасырдағы Голландия мен Англия арасындағы саяси бәсекелестікті білдіреді. "*Dutch concert*" фразеологизмі орыс тіліне "датский концерт" деп сөзбе-сөз аударылмайды, оның орнына "кто в лес, кто по дрова; хаос" деп аударылады. *Quaker's meeting* фразеологизмі (адам аз сөйлейтін жиын) құрамындағы *quaker* (квакер, дін қызметшілерінің институты мен шіркеу құпияшылдығынан бас тартатын Англияның XVII ғасырда негізін қалаған діни христиандық қауымның мүшесі) [5].

Ғалым Бирих А.К. та ағылшын фразеологизмдерінің пайда болуының негізгі қайнаркөздерін атап өтеді. Көптеген фразеологизмдер белгілі бір халықтың тарихи жайттарын білдіреді. *To live like a fighting cock* – сән-салтанатпен өмір сүру. (Әтештер арасындағы шайқастар Ұлыбританияға Генрих VII тұсында Греция мен Римнен келген). Мәдени тарихи дәстүрлер фразеологизмдерден көрініс табады. *Like turkeys voting for Christmas* (сөзбе-сөз аударғанда Рождествоға дауыс берген индейкалар сияқты) – күмәнді. Индейка – Рождество дастарханындағы дәстүрлі тағам болып табылады. *Spotted dog* (сөзбе-сөз аударғанда тарғыл ит) – мейіз қосылған пудинг (пудинг – Англияның ұлттық тағамы), *Perfidious Albion* / "зұлым Альбион" (Ұлыбританияның сыртқы саясаты туралы). Бұл тіркесті алғаш рет маркиз де Ксимен өз өлеңінде ұлы француз революциясы кезінде "зұлым Альбион" теңізіне шапқыншылық жасауға шақырғанда қолданған. Albion компоненті Англияның ескі атауын көрсетеді, ол көпшілік пікір бойынша, Англияның жағадағы жартастарының ақтығын білдіретін латынның albus "ақ" деген сөзінен пайда болған [6].

Жоғарыдағы деректерді тұжырымдай келе, қазақ тіліндегі ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдердің әсіресе көшпелі дәуір кезінде пайда болғанын байқауымызға болады, ал

ағылшын тіліндегі фразеологиялық бірліктер көбіне Англияның саяси қарым-қатынасына байланысты туындаған. Қазақ тіліндегі ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдер салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенім, паремиологиялық қор, образ-эталон, сөз-символдар, дін, философиялық көзқарас, тарих, әдебиет, белгілі тарихи тұлғалардың есімдері сынды мәдени дереккөздеріне негізделсе, ағылшын тіліндегі ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдер ағылшын халқының салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен, наным-сенімдерімен, реалийлерімен, аңыз-әңгімелерімен, тарихи фактілерімен, библиямен, әдебиетпен сонымен қатар антропонимдерімен және топонимдерімен де байланысты болып келеді. Қорытындылай келе, туыстас емес қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдердің пайда болу уәждеріне салғастырмалы түрде талдау жасау барысында біршама ұқсастықтар мен айырмашылықтарды аңғардық. Дегенмен де бұл тілдердегі ұлттық мәдени-нышанды фразеологизмдер құрамындағы компонеттер әр ұлттың өзіне ғана тән ұлттық колоритін білдіретінін атап өткеніміз жөн.

Әдебиеттер тізімі

1 Дәулетова, Ф.Н. Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ салыстырмалы фразеологиясы / Ф.Н Дәулетова. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 180б.

2 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 2010.

3 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам.– Алматы, 1999.

4 Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Москва, Высшая школа,1996.

5 Webster’s Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. New Jersey Gramercy Books, 1996.

6 Бирих А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. 3-е изд., испр. и доп. – М: Астрель, 2007.

Данная статья посвящена изучению способов создания и формирования фразеологических единиц, имеющих в своем составе и содержании национально-культурные особенности. В данное время в связи с мировой глобализацией очень хорошо развивается межкультурная коммуникация. С развитием межкультурной коммуникации сопоставление языка и культуры разных стран в лингвистике и культурологии пополняет ряды актуальных проблем этих наук. Так как казахский и английский языки относятся к абсолютно разным языковым семьям, изучение появления и формирования фразеологических единиц в этих двух языках является актуальной проблемой в современном языкознании. Автор статьи проводит сравнительно-сопоставительный анализ возникновения и использования культурно-маркированных устойчивых и неделимых сочетаний в казахском и английском языках.

This article is devoted to studying ways of creating and forming phraseological units which have national and cultural characteristics in their structure and content. Nowadays as a result of world globalization there is a fast development of intercultural communication. With the development of intercultural communication comparison of languages and cultures of different countries in linguistics or cultural studies becomes one of the pressing issues of these sciences. As Kazakh and English languages refer to different language families studying ways of creating and forming of phraseological units of these languages is a current issue in modern linguistics. The author carries out comparative-contrastive analysis of the origin and use of culturally-marked stable and indivisible units in Kazakh and English languages.

УДК 81'373.613

А.С. Сарсенбаева[1], М.С. Кулахметова[2]
Казахский Гуманитарно-Юридический Университет[1]
Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова[2]
Астана[1], Павлодар[2], Казахстан
aliya83-83@mail.ru, mira67@rambler.ru

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАИМСТВОВАНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ В РУСЛЕ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ

В данной статье авторы рассматривают проблему заимствований в русском языке в рамках антропоцентрической парадигмы. В второй XX веке заимствования стали изучать под новым углом. Актуальным становится изучение заимствований с точки зрения лингвокультурологий, когнитивной лингвистики, социолингвистики и прагмалингвистики. В зарубежной лингвистике популярным становится вопрос пуризма и теории «мирового английского».

Ключевые слова: заимствования, антропоцентрическая парадигма, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, социолингвистика и прагмалингвистика.

XX век в лингвистике отмечен веком двух парадигм: структурной и антропоцентрической. Во второй половине XX в. лингвисты понимают, что «познание языка требует обращения к его носителю, к языковой личности, коммуникативная компетенция которого обусловлена совокупностью социальных и национально-культурных факторов» [1, 7]

Со сменой парадигмы в 70-ее годы возникают новые лингвистические науки, старые вопросы изучаются с новых точек зрения. Появляются работы изучающие проблемы заимствования с учетом человеческого фактора. Ученые приходят к выводу, что исследование лишь лингвистической стороны внедрения иноязычного слова в систему языка – реципиента оказывается недостаточным для выяснения полной картины заимствования. Для этого стали использоваться методы других наук. Теория заимствований, как и другие лингвистические проблемы, приобрела интегральный характер.

На данный момент научные исследования в данном направлении ведутся с учетом лингвокультурологического, лингвокогнитивного, социолингвистического и прагмалингвистического характера, в которых применяются относительно новые подходы, раскрывающие новые возможности научного анализа заимствований. Также широкое распространение в отечественной и зарубежной лингвистике получает проблема пуризма языка и изучение вопроса англицизмов.

Прежде чем описывать аспекты изучения проблемы заимствования, необходимо отметить, что в основном заимствования изучаются на материалах газет, радио, телевидения, рекламных текстах. Например, диссертации Басалаевой Е.Г. «Семантическая деривация и особенности текстовой реализации слов латинского происхождения в современном русском языке: На материале газетных публикаций», Шиловой Г.Е. «Особенности семантики и функционирования иноязычных слов в современной российской публицистике: На материале газет, радио и телевидения», НгуенаТхиТху Дата «Новая иноязычная лексика в современной газете», Изюмской С.С. «Неологизмы английского происхождения в русской прессе 90-х годов: структурно-семантический и коммуникативно-функциональный аспекты» и т.д. Также материалом изучения заимствования служат словари и художественные тексты. [2-5]

Если говорить о языке-доноре, из которого заимствуется так или иная лексика, то большинство работ рассматривают заимствования из английского языка, также актуальны исследования, касающиеся тюркских, немецких, французских и кавказских заимствований.

Работы, в которых изучаются англицизмы, основываются на положении о том, что английский язык, вытиснив латинский и греческий, стал основным «поставщиком» интернационализмов.

Лингвисты отмечают, что английский язык обрел не только глобальный, но и глокальный характер.[6, 4] Это означает, что он не только оказывает влияние, но и сам находится под влиянием многих языков. Английский язык заимствует слова и распространяет их по всему миру. На данный момент он представляет собой «перекресток» языковых картин мира разных народов.

Г.А. Хамитова в учебном пособии «Лингвострановедческий анализ языка и текста» также указывает на глокальность английского языка. Она приводит статью зарубежного профессора Ларри Линча, который указывает, на источники пополнения английского языка. К ним он относит политику, медиа, рекламу, литературу, промышленность и т.д. Он пишет, что в английском языке сейчас более 75% заимствованной лексики, и вряд ли данная тенденция остановится. [7, 6]

«Английский язык-это угроза, английский язык под угрозой»- так звучит утверждение многих англо-американских лингвистов. Они отмечают, что вероятно английский язык, входящий в германскую семью, будет самостоятельной языковой семьей, в которую будут входить, например, сингапурский английский, австралийский английский, американский английский и т.д. [8, 177] Данное явление в зарубежных работах приобрело название «WorldEnglishes» и является объектом многочисленных исследовании.

Лингвист-глобалист Б. Качру указывает, что основателем теории «мирового английского» является Джон Руперт Ферс. В серидине 50-х Д.Ферс писал, что «Английский –это интернациональный язык в Содружестве, в Колониях и в Америке. Интернациональный, в том смысле, что служит американскому стилю жизни и может быть назван американским. Он служит индийскому стилю жизни и недавно в рамках конституции был провозглашен индийским языком. В другом смысле он интернационален не только в Европе, но и в Азии и Африке и служит разным африканским стилям жизни. И во-вторых, я говорю «во- вторых» обдуманно, английский –это ключ так называемому британскому стилю жизни». [9, 195]

Для развития теории «мирового английского» в 1985 Б.Качру предлагает модель концентрических кругов, которая отражает распространение английского языка и предстает как структура «мирового английского».

К «внутреннему кругу» (TheInnerCircle) принадлежат варианты английского языка. Например, США, Соединенное Королевство, Австралия.

«Внешнему кругу» (TheOuterCircle) принадлежат языки, в котором языки являются официальными и государственными. Это- Сингапур, Филиппины, Индия, Малазия и т.д.

В «распространяющемся круге» (TheExpandingCircle) находятся языки, где английскому уделяют большое внимание. Это страны Китая, Индонезии,Тайланда и т.д. [9, 196]

Зарубежные исследователи указывают, что английский язык не принадлежит больше англичанам. Это язык всех, кто говорит на нем. К тому же английский язык теряет свою идиоматичность. Это объясняется тем, что очень многие люди учат просто язык и как он функционирует в разных сферах. Идиомы отражают английскую национальную языковую картину мира, поэтому они трудны для понимания носителей других языков. Чтобы этого избежать, представители других народов просто пренебрегают ими.

Увеличение роли английского языка в мире называют «интеллектуальной катастрофой», т.к. он приуменьшает роли других языков.

М.Тарасова определяет англоязычную экспансию как сложное и противоречивое лингвосоциокультурное явление, обусловленное множеством психологических и исторических факторов, связанных, в частности, с послевоенным утверждением США на мировой арене и, как следствие, с повсеместным распространением английского языка в качестве лидирующего языка международного общения. [10, 6]

Последнее десятилетие наблюдается не только интенсификация процесса заимствования, но представлены и течения **пуристического** толка. Более того, большинство работ имеет, по нашему мнению, полемический характер.

Во многих странах не только Европы, но и Азии пуризм нацелен на борьбу с англицизмами. Данная проблема вышла за границы лингвистики и обрела глобальный и социальный характер. Многие люди обеспокоены положением своего языка и культуры. Интернет-газета «Olo.ru» пишет: «Президент Ирана Махмуд Ахмадинежад вступился за чистоту персидского языка. Отныне всем государственным учреждениям, а также средствам массовой информации специальным президентским указом предписывается «следить за выражениями», точнее, за иностранными словами. Вместо ненужных заимствований из иностранных, главным образом западных, языков предлагается подыскивать и использовать персидские слова или описательные, поясняющие выражения. «Пиццу», в частности, предлагается называть «эластичной лепешкой». А любителям «чатиться» в сети теперь придется иметь там же «короткий разговор».В качестве своеобразного справочного пособия предлагается использовать очередной толковый словарь, изданный недавно Академией языка и литературы «Фархангестан». Он содержит свыше двух тысяч слов иностранного происхождения, которые предлагается заменять на «родные» – персидские или арабские, которые для фарси тоже уже почти родные. Искоренению подлежат только заимствования из европейских языков». [11]

Во Франции пуризм получил официальный статус. Сейчас одной из главных задач Французской академии является подбор эквивалентов каждому англицизму, проникающему в язык.

К.Ролласон, изучающий влияние английского языка на испанский и французский языки, отмечает, что с 2004г. во Франции появился новый лексикографический жанр заключающийся в составлении анти- английских словарей. Составители первого анти-английского словаря «Évitezlefranglais, parlezfrançais» («Не говорите на французском английском, говорите по французский») Ив Ларош-Клэр и Бернард Пиво пишут в предисловии словарю:

-Если (слова), которые являются нашим наследием, самобытностью, которыми мы чувствуем, мечтаем, выбрасываются нами, чтобы быть заменены другими, которые родом из истории, которая не лучше и не хуже нашей, но все же нам не принадлежит, разве мы не заставляем себя насильно подвергаться культурной мутации, о которой мы и не просили. Что раздражает, так это факт, что это происходит и происходит. Ни один день не проходит без нового слова или выражения, достигающего нас со всех концов Атлантики. [12]

Тот факт, что английский язык ведет к разрушению культуры языка-реципиента, справедлив по отношение не только европейских стран, но и азиатских. Японский лингвист Норио Ота отмечает, что японский язык и культура является доминантной по отношению таким странам как Корея, Китай, Филиппины и т.д. Но в данный момент японский язык не только испытывает влияние английского языка на себе, но и теряет свою гегемонию и оттесняется английским языком. [13]

По словам Х. Пфандля, чрезмерное заимствование приводит «к ослаблению творческих возможностей собственного языка». [14,110] Он пытается ответить на вопрос: в каких условиях пуристская альтернативная модель может заменить заимствование и называет следующие:

1. Альтернативная модель вводится и распространяется во время, когда интернационализм еще не охватил целиком речевую деятельность языкового коллектива. При этом важны роль государственных мер и поддержка СМИ.

2. Внутренняя форма альтернативных моделей должна быть прозрачной для пользователя.

3. Модель должна быть краткой.

4. Семантика альтернатив должная максимально совпадать с семантикой англицизма.

5. Важен прагматический аспект. Слова должны употребляться «по адресу».

Одним из актуальных аспектов исследования проблемы заимствований является **прагмалингвистический аспект,** отразившийся в работах Буровой Э.А. «Лексические галлицизмы в современном русском языке: прагмалингвистический аспект», Китаниной Э.А. «Прагматика иноязычного слова в русском языке», Исаковой А.А. «Специфика переключения языковых кодов при адаптации прагмонимов английского происхождения в русском рекламном тексте» [15-17].

В современных исследованиях иноязычная лексика изучается в массово-информационном, компьютерном, научном, официально-деловом, бытовом, художественном дискурсах. Например, Рыцарева А.Э., изучая интернационализмы, пишет, что «интернационализмы характеризуются не только системно-языковыми, но и функционально-прагматическими особенностями; при употреблении их в русском языке наблюдается тенденция сохранения, потери или приобретения прагматического компонента в лексическом значении слова». [18, 8] Также исследователь выявляет основные условия реализации этого компонента и рассматривает зависимость его изменения от сфер употребления анализируемых лексических единиц. В СМИ к этим условиям относятся образование окказиональных производных, употребление в сравнительных конструкциях, метафорическое переосмысление и употребление в специфическом контекстном окружении. Данные условия имеют наибольшее влияние при употреблении интернационализмов, относящихся к тематическим группам «реалии экономической жизни», «реалии социальной жизни», «компьютерные технологии».

В компьютерном дискурсе к данным условиям относятся условия особого контекстного окружения, переосмысления исходного значения, создания производных и употребления в исходной графической форме без перевода. Исследователь подчеркивает, что одной из причин употребления интернационализмов в процессе общения есть ироничное отношение автора к описываемым событиям или явлениям.

В данное время наблюдается тенденция к сохранению оригинальной прагматики в лексическом значении слова. Данная тенденция объясняется автором как результат стремления адресантов к точности и однозначности выражения, свойственным научно-технической терминологии.

Важность исследования заимствованной лексики в с**оциолингвистическом аспекте** была подчеркнута Л.П.Крысиным. Он отмечал, что «…иноязычная лексика представляет собой такой лингвистический объект, на которой перекрещиваются самые различные социальные оттенки». [19, 158]

При исследовании заимствований в социолингвистическом аспекте необходимо учитывать возраст, образование, профессию, знание языка-донора. Все эти данные способствуют выявлению факторов, например, освоенности иноязычных слов.

Социолингвистический аспект используется при:

- выявлений роли различных социальных групп в импорте лексики;

-изучений сфер, в которых функционируют данные слова;

-изучений отношения носителей принимающего языка к иноязычным словам;

- выявление факторов освоенности иноязычной лексики.

Л.П.Крысин выдвинул предположения, что чем старше носитель языка, тем менее терпимо он относится к заимствованию; чем выше уровень образования, тем легче происходит речевая адаптация заимствованных слов. Также он предполагает, что представители гуманитарных сфер легче воспринимают и осваивают иноязычную лексику, а иногда они не замечают их иноязычную природу. [19, 24]

В своей работе «Англицизмы и американизмы в русском языке и отношение к ним» А.Романов приводит результаты социолингвистического опроса. Методом сплошной выборки из периодической печати ми было дано 29 слов для того, чтобы респонденты дали синоним или определение каждому англицизму и американизму. Необходимо отметить, что около 80% опрошенных владели английским языком. В результате эксперимента было выяснено, что только к 6 словам были подобраны синонимы и даны краткие определения. 11

слов были освоены около 50% респондентами. 12 слов освоены менее половиной. Также было установлено, что отношение к заимствованиям не зависит от уровня образования, профессии и возраста опрошенных. У 72% участников к заимствованию англицизмов и американизмов относятся отрицательно и подчеркивают их неоправданность. [1, 24]

Лингвокультурологический характер имеют работы исследователей Матвеевой О.В. «Лексическое калькирование как результат лингвокультурного влияния в условиях межкультурной коммуникации», Баучиевой З.Б. «Этнокультурная лексика тюркского происхождения в русском языке», Баймановой Л.С. «Лингвокультурологическое описание языковых заимствований (на материале тюркизмов в немецком языке)», Новиковой Т.Б. «Заимствование лингвокультурных концептов (на материале английского и русского языков)» и др. [1, 20-22].Названные работы основываются на тезисе о том, что при процессе заимствования заимствуются не просто слова, а также та культурная информация, которую они за собой несут – национально-культурный компонент.

Т.Б.Новикова в своей диссертации пишет о важности изучения заимствованных лингвокультурных концептов, потому что это есть «неотъемлемая составляющая процесса межкультурной коммуникации» [1, 5]. Также исследователь называет причину заимствования лингвокультурных концептов, а именно «заполнение концептуальной лакуны, проявляющейся в процессе межкультурной коммуникации при расхождении лингвокультурного опыта, которое осуществляется путем описания инокультурного феномена с помощью насыщенного в смысловом отношении текста» [1, 8]. Исследователь подчеркивает, что успешность заимствований зависит от степени чуждости инокультурного феномена, наличия сходных концептов в заимствующей лингвокультуре, степени содержательной и/или структурной сложности концепта, например, наличия метафоры, включения предметного или сценарного компонента». [1, 9] В диссертации Т.Б.Новиковой дается классификация заимствованных лингвокультурных компонентов по характеру концептуализируемой информации на предметные, абстрактно-понятийные, сценарные и текстовые. [1, 8].

Интерес для лингвистов представляет вопрос о лексических заимствованиях в языковых картинах мира. Согласно А.Д.Шмелеву, при процессе заимствования сталкиваются две языковые картины мира: картина мира языка-донора и картина мира языка-реципиента. [23] Л.П. Лобанова подчеркивает, что при исследовании данной проблемы необходимо провести сопоставительный анализ «жизни слова» в языке-доноре и в языке-реципиенте. [24, 69] Вместе с тем исследование проблемы лексических заимствовании ставит перед исследователем, возможно, центральный вопрос о том действительно ли лексические заимствования обогащают язык или они лишают родные слова возможности занять свое место в языке. [24, 76].

Т.Н. Ефименко в своей диссертации анализирует бизнес-сегменты западной и восточной картин мира, которые объективируются в английском языке с помощью заимствованной лексики. Она подчеркивает глокальный характер английского языка: то есть он не только заимствует иноязычную лексику, но и передает ее по всему миру. Исследователь изучает межъязыковые синонимы, существующие в английском языке и представляющие собой лингвокультуремы того или иного лингквокультурного сообщества. Данное исследование позволило автору выявить стереотип представителей различных деловых культур [6]. Исследование языковой картины мира возможно не только при помощи лингвокультурологического подхода, но также и **лингвокогнитивного**. Наша работа носит лингвокогнитивный характер. При этом мы изучаем не только заимствования в языковой картине мира, но и концептуальной. Результаты лингвокогнитивного подхода мы собираемся привести во второй главе.

В заключение данногораздела необходимо отметить, что вышеперечисленные новые аспекты не являются доминирующими, так как до сих пор во многих работах рассматриваются лишь семантические изменения иноязычных слов.

Список литературы

1 Новикова Т.Б. Заимствование лингвокультурных концептов (на материале английского и русского языков). автореф. дис. …канд.филол.наук. -Волгоград, 2005

2 Басалаева Е.Г. Семантическая деривация и особенности текстовой реализации слов латинского происхождения в современном русском языке: На материале газетных публикаций: автореф. дис. …канд.филол.наук.- Новосибирск, 2004

3 Шилова Г.Е. Особенности семантики и функционирования иноязычных слов в современной российской публицистике: На материале газет, радио и телевидения: автореф. дис. …канд.филол.наук. -Воронеж, 2005

4 Нгуен Т. Т. Д. Новая иноязычная лексика в современной газете: автореф. дис. …канд.филол.наук. -Москва, 2005

5 Изюмская С.С. Неологизмы английского происхождения в русской прессе 90-х годов: структурно-семантический и коммуникативно-функциональный аспекты: автореф. дис. …канд.филол.наук. -Ростов-на Дону, 2000

6 Ефименко Т.Н. Роль иноязычной лексики в объективации взаимодействия картина мира: автореф.дис….канд.филол.наук.- Москва, 2009

7 Хамитова, Г.А. Лингвострановедческий анализ языка и текста.-Павлодар, Инновац.Евраз.ун-т, 2010.-208с.

8 Crystal D. English as a global language.– Cambridge, Cambridge University Press. - Second edition.- 2003

9 Kachru B. English: World Englishes/ www.uz-translations.net

10 Тарасова М.В. Семантические изменения английских заимствований в русском и английском языках в условиях глобализации автореф.дис….канд.наук. – Белгород, 2009

11 www.7-06.olo.ru/news/culture/44890.html

12 Rollason, Ch. Language Borrowings in a Context of Unequal Systems: Anglicisms in French and Spanish / www.seikilos.com.ar/Anglicisms.html

13 Ota, N. Impact of globalization on Japanese language and culture/www.buna.arts.yorku.ca/japanese/ejlt/globalization

14 Пфандль Х. Осилеибессилиипуризма. Англицизмыиинтернационализмы и их возможные альтернативы (на материале русского, словенского и хорватского языков) // Вопросы языкознания. - 2003. - №6. - с. 120-121

15 Бурова Э.А. Лексические галлицизмы в современном русском языке: прагмалингвистический аспект: автореф. дис. …канд.филол.наук. –Ростов-на-Дону, 2004

16 Китанина Э.А. Прагматика иноязычного слова в русском языке: автореф. дис. …доктора.филол.наук. –Краснодар, 2005

17 Исакова А.А. Специфика переключения языковых кодов при адаптации прагмонимов английского происхождения в русском рекламном тексте: автореф. дис. …канд.филол.наук. – Тюмень, 2005

18 Рыцарева А.Э. Прагмалингвистический аспект интернациональной лексики (на материале английского языка: дис. …канд. филол. наук.- Волгоград, 2002.

19 Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка.- М., 1986.- 188с.

20 Матвеева О.В. Лексическое калькирование как результат лингвокультурного влияния в условиях межкультурной коммуникации: автореф. дис. …канд.филол.наук. - Саратов, 2005

21 Баучиева З.Б. Этнокультурная лексика тюркского происхождения в русском языке: автореф. дис. …канд.филол.наук. -Карачаевск, 2005

22 Байманова Л.С. Лингвокультурологическое описание языковых заимствований (на материале тюркизмов в немецком языке)// Вестник КазНу, серия Филология.- 2006.- №6.-с. 86-89

23 Шмелев А.Д. Языковые заимствования и картина мира // www.ug.ru

24 Лобанова Л.П. Лексические заимствования в языковой картине мира// Филологические науки. - 2008.- №1. - С.68-77

Осы мақалада авторлар антропоцентрикалық парадигма щеберіндегі орыс тіліне кірген сөздер мәселесін қарастырылады. XX-ші ғасырдың екінші жартсында кірген сөздер жаңа көз қараспен зерттелінді. Енді осы кіріккен сөздер лингвомадениеттану, когнитивтік лингвистика, социолингвистика және прагмалинвистика жағынан сипаттауы қазіргі уақытта актуалды деп саналады. Ал шетел лингвистика саласында пуризм мәселесімен «әлемдік ағылшын тілі» теориясы танымал болуда.

In the given article authors consider the issue of borrowings in Russian language in the framework of anthropocentric paradigm. In the second half of XX century borrowings became to be studied form a new perspective. Studying borrowings from the point of view cultural linguistics, cognitive linguistics, social linguistics and pragmatic linguistics became relevant. In foreign linguistics the issue of purism and theory of "World Englishes" received their popularity.

УДК 802.0

A.A. Tajibayeva
South Kazakhstan state pedagogical institute
Shymkent, Kazakhstan

SEMANTIC FEATURES OF THE CONCEPT "LOVE" IN ENGLISH, KAZAKH AND RUSSIAN PAREMIOLOGY

Paper studies the concept "Love" covering various psycho emotional conditions of the person as a representative of the separate people fixed in the English, Kazakh and Russian languages. In the work the national and cultural characteristics of lexical content of concept "Love" in the languages mentioned above are compared. Comparative analysis is carried out on the material of paremiological units. The given approach to the studying of the concept "Love» allows studying more deeply the way of thinking and consciousness, specifics of the mental world, national character of the English, Kazakh and Russian people.

Key words: concept "Love", paremia, logema, comparative analysis, national character.

In understanding the concept as a culturally-relevant and culturally-specific formation we subscribe to the view of V.P. Moskvin, who believes that the concept is relevant and valuable formation for bearers of language, "which is the theme of a significant number of proverbs, folk stories and literary texts and can be realized by a significant number of synonyms" [1, 104].

Very informative in the study of concept are paremias. In paremias we can find a stark reflection of a particular concept, established over time and varies depending on location, time and conditions of manifestations of the conceptual entities in the life of people, certain groups of people, individuals. The same concept can turn round by different sides to different people, and therefore the multi-layering and diversity of it is well visible.

Paremias are stable in the language and reproducible in the speech anonymous sayings that are suitable for use in teaching purposes [2, 67]. As a rule, proverbs and sayings refer to paremias. Proverbs are considered to be clusters of folk wisdom, cultural people's experience, which is stored in the language and passed from generation to generation.

"Proverbs and sayings are short, stable in everyday life speech, as a rule, are organized rhythmically sayings of edifying character, in which many centuries old experience of people is recorded" [3, 389]. Proverbs and Sayings "as a kind of (micro) texts have a semantic-pragmatic

characterization as well as imagery, thanks to which this or that explicated concept is profoundly reflected by the bearers of language on the one hand, and, therefore, has a big linguapsychological fascination for them in communication on the other hand"[3,78-79].

For the study of paremiological representation of the concept "Love" in English, as a material served dictionaries of proverbs and sayings in English by R.Fergyusson [4], as well as "COD proverbs" [5]. For the study of Russian paremias we base on the dictionary of V. Dal «Пословицы и поговорки русского народа» [6]. For the study of Kazakh paremias we have to use such Internet resources, which have the collection of Kazakh proverbs and sayings like www.kuttybolsyn.kz, etc. [7]

Classifying paremias into ideological groups we use the term "logema". Logema (P. Chesnokov's term) is a logical-semantic unit of a generalized nature, under which can be summed up several groups of paremias. Logema generalizes the original idea and combines the specific characteristics and evaluation of separate culturally significant meanings detected in the paremiological fund. However, please note that the turning of paremias into logemas is possible only in general terms because of the possibility of different subjective perceptions of the semantics of proverbs [2, 112]. On the basis of the English love sayings and proverbs listed below, we assume that the paremiological units connected with the concept "love" in English can have four logemas. They are:

Logema 1.**Love is all-powerful, irrational; nothing and nobody can resist it. Love provides a stimulus to forgive, trust, worry about the destiny of the loved one; love transforms a person. It is impossible to love on order or at will; also, it is impossible to hide love.** This logema includes the following groups of paremias:

Nothing can resist love; nothing can escape love

Love rules his kingdom without a sword; Love makes the world go round; Love makes all men equal; Love laughs at locksmiths; Love will find a way; Love will go through stone walls; Love is as strong as death. [Song of Solomon 8:6]; Love and leprosy few escape. [Chinese proverb]; Love will creep where it may not go; No herb will cure love; Where love's in the case, the doctor is an ass; Love is above King or Kaiser, lord or laws; Love conquers all.

Love cannot be stirred up intentionally and it cannot be hidden

Love is free; Love cannot be forced; Love is not fair – one may fall for a bugbear; A man has choice to begin love, but not to end it; Time, not the mind, puts an end to love; Love and a cough cannot be hid; Love and peace-pottage are two dangerous things; Love and peace porridge will make their way.

Love motivates people:

a) to forgive

Where love fails, we espy all faults; Faults are thick where love is thin; In love is no lack; Love covers many infirmities.

b) to trust

Love asks faith, and faith asks firmness; Where love is, there is faith; Where there is no trust there is no love; Love locks no cupboards

c) to worry about the fate of the loved one

Love is full of fear

d) to change

Love makes a wit of the fool; Love makes all hard hearts gentle; Labor is light where love doth pay; Love makes one fit for any work; He that has love in his breast, has spurs in his sides; Love and business leach eloquence; Love makes men orators

Logema 2. Love distorts the perception of reality. It is inexpressible in words and is maddening. New love expels an old one; separation kills love in some people and increases in the other. It is connected with hatred; it can be real and false. This logema includes the following groups of paremias:

Love cannot be expressed in words

Next to love, quietness; When love is greatest, words are fewest; Whom we love best, to them we can say least;A person in love takes a rose-colored view of the world; Love sees no faults; In the eyes of the lover, pock-marks are dimple; If Jack's in love, he's no judge of Jill's beauty; No love is foul, nor prison fair; Love makes a good eye squint; Love is blind.

The authenticity and sincerity of love is appreciated

Sound love is not soon forgotten; The course of true love never did run smooth (Shakespeare); True love never grows old.

Love is closely connected with other feelings and emotions such as:

a) hatred

Hatred is blind, as well as love; They that too deeply loved too deeply hate; Love and hate are blood relations; He that cannot hate cannot love; The greatest hate springs from the greatest love

b) jealousy

Love is never without jealousy; Love being jealous, makes a good eye look asquint.

c) an old flame

The new love drives out the old love; Old love will not be forgotten; One love expels another; It is best to be off with the old love before you are on with the new; Old love does not rust

d) friendship

Love and lordship like no fellowship; When love puts in, friendship is gone

e) virtue

Love is the touchstone of virtue; The love of the wicked is more dangerous than their hatred

Logema 3. One can't buy love, but love depends on the material wealth and age. Choosing an object of love is unmotivated, but at the same time the internal, intuitive motive of the choice is evaluated positively. There are corresponding methods to get into graces of the object of adoration. Marriage is fatal for love. This logema includes the following groups of paremias:

Love is not for sale

Love is the true reward of love; Love begets love; Love is the loadstone of love; Love is neither bought nor sold; Love is not found in the market; The love of money is the root of all evil; Love without end has no end; Love is the true price of love.

Monetary wealth is important

Love lasts as long as money endures; Money is the sinews of love as well as of war; When poverty comes in at the door, love flies out of the window; Love does much, money does everything /but money goes all.

The unmotivated choice of the object of adoration is evaluated negatively: love is blind

Love is lawless; Love is without reason; Love is without law; One cannot love and be wise; Affection blinds reason; No folly to being in love; Love and pride stock Bedlam; Lovers are madmen; Who may give law to a lover?; Love and knowledge live not together; Of soup and love the first is the best.

Intuition, which is attributed to love, is evaluated positively: love does not need teachers

Love speaks, even when the lips are closed; Though love is blind, yet 'tis not for want of eyes; Love needs no teaching.

Love relationship includes:

a) a successful courtship with the object of adoration

He that woos a maid, must seldom come in her sight; but he that woos a widow must woo her day and night; A man may woo where he will, but he will wed where his hap is; Sunday's wooing draws to ruin; Praise the child, and you make love to the mother; Happy is the wooing that is not long a-doing; The last suitor wins the maid; When petticoats woo, breeks may come speed; Biting and scratching is Scots folk's wooing; He that would the daughter win, must with the mother first begin.

Marriage, which is hardly compatible with love

Where there's marriage without love, there will be love without marriage; Marriage is the tomb of love; Love is a fair garden and marriage a field of nettles; Love is a flower which turns into fruit at marriage; Who marries for love without money, has good nights and sorry days; Marry first, and love will follow; It is unlucky to marry for love.

Age and age differences, which have an influence on love relationship

Calf love, half love; old love, cold love; To woo is a pleasure in a young man, a fault in an old; Lad's love's a busk of broom, hot awhile and soon done; Love of lads and fire of chats is soon in and soon out; No love like the first love.

Logema 4. Love is present in family relationships. It includes:

Love between family members is an important aspect of love

If you love the boll, you cannot hate the branches; A mother's love never ages; No love to a father's; Love the babe for her that bare it; A mother's love is best of all; He that loves the tree loves the branch.

On the basis of the English love sayings and proverbs listed below, we assume that the paremiological units connected with the concept "love" in Kazakh can have three logemas. They are:

Logema 1. Love is very fragile feeling and at the same time powerful and deep one. The mandatory conditions of its existence are sincerity and truthfullness. It makes people happy and motivates them for new endeavors. This logema includes the following groups of paremias:

Love is powerful and deep feeling

- Ғашықтық оты жан мен тәнді бірдей өртейді.(Қожа Ахмет Йассауи).
- Шынайы сезім шытынамайды.(Қожа Ахмет Йассауи).
- Шын ғашықтық - ұлы іс.(Қожа Ахмет Йассауи).
- Ғашықтық - ұлық базар.(Қожа Ахмет Йассауи).
- Сүйгенін қоштасуға кім қиыпты,
  Жері оның теңізден де тұңғиық-ты.(М.Қашқари)
- Улы жылан сөз емес, махаббат уы тұрғанда.
  Көне ұйғыр жазу ескірткіші(Мақал – мәтел).

Love is blessed by God

- Сұлуды сүю - пайғамбар сүннәті. (Абай Құнанбаев)
- Жеңіп кетпей жеңілтек құр құмарлық,
Аллаға аусын ғашықтың ырқы барлық. (Қожа Ахмет Йассауи)
- Ғашықтың күйіп-жануы - қалауы дейді құдайдың.(Қожа Ахмет Йассауи)

Love hearts feel each other without any sign or language

- Ғашықтың тілі - тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл. (Абай Құнанбаев)
- Қара жер қыс болмаса қар болама,
Заманың зар қыспаса тар бола ма.
Қаншама сүйдім-күйдім десең дағы,
Кісіге кісі жары жар бола ма?! (Қара өлең)
- Сүйген адамға жаның жол табады.(С. Сарайи)
- Ғашық адам белгі берер түспен де-
  Ол білінер көзі көзге түскенде. (Ю. Баласағұни)

A person should not kiss without love

- Кімді сүйсең де - шын көңілмен сүй (Абай Құнанбаев).
- Сүйсінбесең – сүйме (Абай Құнанбаев).
- Сұлуды сұлу деме - сүймеген соң,
  Асылды асыл деме - кимеген соң.
  Жақсыларға не керек қошамет қып -
  Шарапаты ешкімге тимеген соң (Мақал – мәтел).

Love without heart is not true love:

- Жан бермеген махаббат - тұрлаусыз махаббат (Қожа Ахмет Йассауи).

- Ғашық емес - құштарына жан бермеген,
- Диқан емес - кетпен шауып нан бермеген (Қожа Ахмет Йассауи).
- Ғашық болсаң - таза бол. (Қожа Ахмет Йассауи).
- Ажырасар болған соң, құшып сүйгеннен не пайда.(С. Сарайи)

A person in love should not boast that he is in love

- Ғашықпын деп көп ішінде кеуде қақпа.(Қожа Ахмет Йассауи).

Logema 2. It is not possible to live without love and run away from it. Without love there is no sense to live, the world becomes cold and grey. Happiness, passion, support, friendship, sadness, difficulties, responsibility, beauty, impatience are companions of love. This logema includes the following groups of paremias:

Love goes along with life and life cannot exist without love:

- Нағыз махаббат қысқа ғұмырыңды ұзартады (Қожа Ахмет Йассауи).
- Махаббат - өмір көркі (Абай Құнанбаев).
- Сұлулық тойда керек,

Махаббат күнде керек (Мәтел-мақал).

- Махаббатсыз дүние бос -

Хайуанға оны қосыңдар.(Абай Құнанбаев).

- Бұл өмірдің қызығы махаббатпен.(Абай Құнанбаев).
- Махаббаттан өмір туады. (Р. Хорезми)
- Бұл дүниені ұстап тұрған-махаббат, егер сүю болмаса, адам да болмас еді. (Құтып)
- Бақыт пен махаббаттан тысқары болады: бұл екеуі жоқ жұртқа тіршілік неге керек?!(Сырым Датұлы)
- Бұл дүние-ғашықтар дүниесі.(Құтып)
- Құпия жүрген махаббат айрылар күні қор болар,

Жаралы көзді жасырма-бәрібір жасы сорғалар. (Ж. Баласағұн)

- Сүйіктің жоқта дүние суық.(Мақал – мәтел).

Love as a religion

- Менің дінім - махаббат. (Сайф Сарайи)

Passion is not the same as love

- Ғашықтық, құштарлық дертіңе дауа болмас. (Қожа Ахмет Йассауи)
- Ғашықтық құмарлықпен - ол екі жол. (Абай Құнанбаев)

There is no love without passion

- Шынайы ынтызарлық - ғашықтың бақыты (Қожа Ахмет Йассауи)
- Құштарлықсыз жаратқанды да тани алмайсың (Қожа Ахмет Йассауи)

Love cannot be without difficulties and black sides. The more trials the love passes the more valuable it becomes

- Махаббат-қашып құтыла алмайтын қайғы.(Р. Хорезми)
- Ғашықтыққа көз жасың ғана куә. (Қожа Ахмет Йассауи)
- Ғашықтық - дүниедегі ең қиын түйін. (Қожа Ахмет Йассауи)
- Ғашықтық жол - ауыр жол. Қожа Ахмет Йассауи
- Махаббат және міндет Қожа Ахмет Йассауи
- Құштарлықтың бейнетіне де төзу керек. Қожа Ахмет Йассауи
- Ғашықтар жүрген жерде қайғы да бар. С. Сарайи
- Азапсыз махаббат-

Арзан махаббат.(Мақал – мәтел).

- Махаббатбаржерде-машақатбар.(Мақал – мәтел).
- Махаббаттыңбұрымы-ақылдыңаяғынасалынғантұсау,

Сақұстарғақұрылғантұзақ. (С. Сарайи)

Love is support

- Әркімнің мінген аты - өзіне тұлпар, әркімнің сүйген жары - өзіне сұңқар.(Абай Құнанбаев)

Love is connected with friendship

- Махаббат кетті, дос кетті -
Жете алмайсың, тоқтайсың (Абай Құнанбаев)

Man who has never tasted love is devil

- Махаббат дәмін татпаған, жар сүйіп, қызығын көрмеген, үйін ойлап дүние таппаған, ойсыз-қамсыз шайтандыққа бой алдырғаннан иман қашады. (Қожа Ахмет Йассауи)

It is not possible to turn love back

- Адам қайтсін басқаны асқан бағы,
Ұра берсең от шығар тастан дағы.
Кісі жары кісіге жар болмайды,
Балапандай бауырыңа бассаң дағы.(Қара өлең)

The person you love is the most beautiful

- Сұлу - сұлу емес, сүйген - сұлу. (Әлихан Бөкейханов)
- Жүрек кімді қаласа, сол-сұлу (С. Сарайи)

Your eyes lighten up when you are in love

- Махаббатты көзден танып, көзбен көреді. (Қожа Ахмет Йассауи)
- Көзі жанып тұрмағанның ғашық болдым дегені бекер.(Қожа Ахмет Йассауи)

Love makes man unreasonable

- Ғашықтардан жөн сұрап әуре болма. (Қожа Ахмет Йассауи)

Love is single

- Көз мыңды көрер,
Көңіл бірді сүйер.(Мақал – мәтел).

Impatience and love go together

- Ғашық кісіде шыдам болмайды,
Шыдам болса, ғашық болмайды.(Құтып)

Those who are in love cannot be cruel or hostile

- Ғашық патша да, ғашық пақыр да жауласа алмас.(Жүсіп Баласағұн)
- Махаббатта ашу-кек жоқ,
Достықта қошемет жоқ. (Мақал – мәтел).

Logema 3. Calling for love

- Тақуа болма, тентек болма - ғашық бол. (Қожа Ахмет Йассауи)
- Ғашық бол, қалтқысыз адал ашық бол. (Қожа Ахмет Йассауи)
- Шын ғашықты көрсең қуан. (Қожа Ахмет Йассауи).

In the Russian paremiology concept “Love” has the following features.

Logema 1. There is no sense in life if you do not have love or your love is far away; it is not possible to escape love; love demands closeness and presupposes sacrifice; there is no age and logic in love.

There is no life without love

Без солнышка нельзя пробыть, без милого нельзя прожить; Совет да любовь, на этом свет стоит; Гони любовь в дверь, она влетит в окно.

Love is connected with separation

Без милого не жить, а и при милом не быть; Без тебя опустел белый свет; Без тебя, мой друг, постель холодна, одеялочко заиндевело; Разлучит нас заступ да лопата; Без тебя пуст высок терем; Без тебя заглох широкий двор; Без тебя не цветно цветы цветут, не красно дубы растут в дубровушке; Миловались долго, да расстались скоро; Как разойдутся врознь, хоть все дело брось; Когда стала любовь сознавать, тогда стал и милый отставать; Реже видишь - больше любишь.

Love presupposes the desire to be always everywhere together

С милым – хоть на край света; Ей далеко к милому – девяносто в сторону; К милому и семь верст не околица; С милым рай в шалаше.

Love is blind and has no age

Любовь слепа; Любовь ни зги не видит; Любви все возрасты покорны.

Loving person is ready to sacrifice everything for the sake of his/her beloved

Для любимого дружка и сережку из ушка; для милого не жаль потерять и многого; не пил бы, не ел, все б на милую глядел; ради милого и себя не жаль; За милого и на себя поступлюсь.

Love makes you lose your mind

Приглянулся черт ягодкой; любовь зла, полюбит и козла; он ей (она ему) вскружил голову; как увидал, так голова вкруг пошла; как увидал, так сам не свой стал; он с нею и себя не помнит, и нас не поминает.

Love is constant and serious feeling

Любовь – кольцо, а у кольца нет конца; любовь не волос, - быстро не вырвешь; любовь не картошка, не бросишь в окошко; любовь не пожар, а загорится – не потушишь.

Loving hearts feel each other and nothing can make person fall in love with smb

Сердце сердце чует; куда сердце летит, туда око бежит; сердцем не приманишь, так за уши не притянешь; насильно мил не будешь; бояться себя заставишь, а любить не принудишь; крестом любви не свяжешь.

Logema 2. Love is very contradictory feeling. It goes along with physical beating, hatred, suffering, difficulties and materiality.

Love makes you suffer

Горе с тобою, беда без тебя; не спится, не лежится, все про милого грустится; у моря горе, у любви вдвое; полюбить, что за перевозом сидеть; любить - чужое горе носить; не любить - свое сокрушить!; где любовь, там и напасть; любовь хоть и мука, а без нее – скука; горе мне с вами, с карими очами!; дай сердцу волю - заведет в неволю.

Love is contradictory feeling

Не видишь – душа мрет, увидишь – с души прет; не видишь – так сердце рвет, увидишь – с души прет; розно тошно, а вместе тесно; спереди любил бы, а сзади убил бы; любить не люблю, а отвязаться (отказаться, отстать) не могу; любит – не любит, плюнет – поцелует, к сердцу прижмет – к черту пошлет?; Любит (Люби), как душу, а трясет (тряси), как грушу; глядит на меня, как черт на попа; кто кого любит, тот того и бьет; кого люблю, того и бью; милый ударит — тела прибавит; милый побьет, только потешит; милый не злодей, а иссушил до костей; оттого терплю, что больше всех люблю; тошно тому, кто постыл кому, а тошнее тому, кто мил кому; кого люблю, того и бью; бьет – значит любит.

Love and hatred are interconnected feelings

От любви до ненависти – один шаг; любит, как волк овцу; любит и кошка мышку; люблю, как клопа в углу: где увижу, тут и задавлю; люблю, как черта в углу; мило волку теля, да где ж его взять?; хоть со ангелы ликуй, только с нами не будь (только нас минуй)!; дай бог быть тебе полковником, да не в нашем полку!; он к тебе оком, а ты к нему боком; с ним (или: с медведем) дружись, а за топор держись; откуда вред, туда и нелюбовь. Откуда худо, туда и остуда; не люблю я тебя, что ненастье. Не глядел бы, что на сыча; не глядел бы на него, как на волка; мил ему, как порох в глазу. Любит, как собака палку (редьку); на сяжок не подпустит. На глаза (на вид) не пускает; ты мне вар у сердца. Ты у меня вот где (на загривке); противна, как нищему гривна; о ком сокрушаюсь, того нет; кого ненавижу, завсегда при мне.

Love is fraught with difficulties

Любишь кататься, люби и саночки возить; любишь розу, так терпи шипы; любить тяжело; не любить тяжело того; любовь зла - полюбишь и козла.

Material aspect is important

Любовь приходит и уходит, а кушать хочется всегда; любовью сыт не будешь; Обнявшись, веку не просидеть.

Logema 3. Friend love.

Absence of love between friends

Друзьям и в одной могиле не тесно; молодой дружок, да вешний ледок; новый друг, что неуставный плуг; это друг по конец рук. Этот друг на всех вдруг; не бойся врага умного, бойся друга глупого!

Presence of love between friends and relatives

Братская любовь лучше каменных стен; любить друга — любить себя. В дружке себя любишь; жив друг — не убыток. Есть дружок — есть заступничек.

Analysis of the specific semantic features on the basis of paremias gives the possibility to reveal the national –cultural specificity of the concept love in English, Kazakh and Russian languages. It is necessary to note that in three languages the number of paremias devoted to the love topic is high. In Kazakh paremiology the number of aphorisms is dominating over the proverbs, perhaps it is due to the mentality and traditions of the nation because it was not used to speak about love aloud among the Kazakhs. In Russian and English most of paremias are stated in the form of factual statement, while in Kazakh most of paremias by content have more teaching and edifying character. In Russian language many paremias have satiric or ironic effect. In thematic aspect the paremias in the three languages are very similar. The common theme is love as a necessary, powerful, irrational, blind feeling including many moral components as sincerity, sacrifice, virtue etc. In three languages love goes along with difficulties and sadness. However there are some differences which can be pointed out. Love is closely connected with other feelings and emotions such as:

- hatred in English and Russian, but not Kazakh (hatred is blind, as well as love; they that too deeply loved too deeply hate; love and hate are blood relations; he that cannot hate cannot love; от любви до ненависти – один шаг; любит, как волк овцу; любит как кошка мышку)

- jealousy only in English (love is never without jealousy; love being jealous, makes a good eye look asquint)t

- with physical violence only in Russian (Кто кого любит, тот того и бьет; Кого люблю, того и бью; Милый ударит — тела прибавит; Милый побьет, только потешит).

- with impatience in Kazakh.(Ғашық кісіде шыдам болмайды, Шыдам болса, ғашық болмайды)

- Love is blessed by God in Kazakh, but not in Russian, English (Сұлуды сүю – пайғамбар сүннәті; Жеңіп кетпей жеңіл тек құрқұмарлық, Аллаға аусын ғашықтың ырқы барлық)

- Wealth have an influence on love relationship in English and Russian (Любовь приходит и уходит, а кушать хочется всегда; Любовью сыт не будешь; Love lasts as long as money endures; When poverty comes in at the door, love flies out of the window)

- Marriage, which is hardly compatible with love in English (Marriage is the tomb of love; Love is a fair garden and marriage a field of nettles)

References:

1 Москвин В.П. Классификация русских метафор. Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр. /ВГПУ, ПМПУ. — Волгоград — Архангельск: Перемена, 1996.

2 Савенкова Л.Б. Русская паремиология: семантический и лингвокультурологический концепты. – Ростов-н/Д.:Изд-во Рост Ун-та. 2002.

3 Жуков В.П. // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

4 Fergusson Rosalind. The Penguin Dictionary of Proverbs. Over 6000 proverbs. - London: Claremont Books, 1995.

5 CODP – The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford, New York. Oxford University Press. Third edition, 1998.

6 Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. – М.: Диаманд, 1998.

7 Kazakh proverbs and sayings www.kuttybolsyn.kz

Статья посвящена исследованию концепта «Любовь», охватывающего различные психоэмоциональные состояния человека как представителя отдельного народа, закрепленные в английском, казахском, русском языках. В работе сопоставляются

национально-культурные характеристики лексического наполнения концепта «Любовь» в упомянутых выше языках. Сравнительно-сопоставительный анализ проводится на материале паремиологических единиц. Данный подход к изучению концепта «Любовь»позволяет глубже изучить систему мышления и сознания, специфику ментального мира, национального характера английского, казахского и русского народов.

Мақала «Махаббат» ұғымын зерттеуге арналып,әр түрлі ұлт өкілдерініңтүрлі психоэмоционалдық көңіл күйлерінің ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі баламаларының берілу жолдарын қарастырады. Сондай-ақ, «Махаббат» мазмұнының ұлттық және мәдени ерекшеліктері жоғарыда аталған тілдерде салыстырылады. Салыстырмалы талдау материялдық паремиологиялық құрылғыда жүзеге асады. «Махаббат» тұжырымдамасын зерттеу тәсілі ағылшын, қазақ және орыс халықтарының ұлттық психикалық әлемінің, ой мен сана жүйесін тереңірек қарауға мүмкіндік береді.

УДК 37.02

Д.Д. Шайбакова
Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан
damina@rambler.ru

ВЫЯВЛЕНИЕ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В БИЛИНГВАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Взаимодействие языков имеет следствием обоюдное, а не одностороннее, как это часто представляют, влияние. Для понимания возможной интерференции важно выяснить несовпадающие зоны в системе фонем, грамматических категорий, лексических значений и т.д. Подобные расхождения отмечаются и в употреблении коммуникативных правил, которые могут быть связаны с экстралингвистическими факторами. Методика их описания представлена в данной статье.

Статья публикуется в рамках проекта 1930/ГФ4, финансируемого МОН РК.

Ключевые слова: диалингвальный, диакультурный анализ, языковая, речевая, коммуникативная нормы.

Интерференция, понимаемая как ошибки в речи на неродном языке, которые обусловлены влиянием родного языка, оценивается относительно нормы. Проявляется интерференция не только в использовании языковых единиц, но и в ситуативной коммуникации. Упорядочить анализ интерференции в неисконной речи поможет обращение к таким видам нормы, как норма системы (языковая), норма употребления (речевая), норма ситуативного употребления (коммуникативно-прагматическая), поведенческие предписания (культурно обусловленные нормы). Для определения двух последних типов нужны специальные знания. Потому современная антропоцентрическая лингвистика вынуждена вторгаться в разные науки и заимствовать у них предмет и методы исследования. Ее границы размываются, т.к. к проблеме «Человек в языке» можно отнести неисчислимое множество вопросов. Между тем всякое учение должно иметь определенную конструкцию, остов, опору для организации знаний. В такой общей схеме нуждается и лингвистика, прежде всего для представления этих знаний в учебном процессе. Повернувшись к содержательному аспекту коммуникации, лингвистическая наука обросла таким отраслями, как прагматика, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, контактология, речеведение, др. – множество терминов для обозначения этих отраслей дает современная метаязыковая

номинация. С другой стороны, расширяется спектр проблем, связанных с анализом содержания коммуникации. Так, переход к дискурсивному рассмотрению лексики предполагает учет не только семантики языковых знаков, но и смысла. Возможности структурировать смыслы дает понятие концепта, что соотносит словарь с ментальным представлением. Концепты универсальные воспринимаются объективно. Субъективная, произвольная интерпретация характерна для восприятия культурно обусловленных концептов, если, конечно, реципиент не владеет соответствующими знаниями. Например, русские *судьба, тоска*, немецкое *Ordnung*, казахское *айналайын*, японское *айсатсу* не имеют однозначного толкования, они часто непонятны инокультурным коммуникантам, потому что это лакунарные для других культур концепты. Согласно концепции В.И.Карасика, есть три основные составляющие концепта: понятийная, образная, оценочная [1, 127]. Две последние имеют национально-культурную специфику. Однако для исследователя текста единственным материалом являются конкретные единицы языка, формирующие речь: в любом случае мы представляем коммуникацию как порождение текста/дискурса из тех кирпичиков, которые дает нам язык. Смыслы эксплицируются, в первую очередь, лексическими единицами. Анализ лексики важен для изучения коммуникации и культуры (80% информации высказывания – в лексике). К этому прибавляем правила ситуативного общения, выработанные определенной культурой.

Однако структурирование смыслов – дело сложное, хотя нам известен опыт квантования семантики и смыслов Ю.Д. Апресяна [2], представляющего наивную картину мира в семантике, И.А. Мельчука [3], представляющего язык как совокупность словарных статей, содержащих определенный объем информации, А. Вежбицкой [4] и К. Годдарда [5], представляющих наивную аксиологию в культурных скриптах, и др. Между тем такой анализ важен, чтобы понять модели словоупотребления в ситуации языкового взаимодействия в речи билингва. Часто языковой контакт рассматривают как влияние одного языка на другой и говорят об интерференции в речи на одном из контактирующих языков. Но контакты языков – это взаимонаправленный процесс, и исследователь может предсказать лексическую интерференцию в речи на каждом из контактирующих языков. Важным для практики обучения является представление в контрастивном аспекте содержательной информации в соответствии с указанными типами норм. В основе процедуры – разработанный А.Е. Карлинским диалингвальный анализ [6, 225-237] и применяемый нами метод диакультурного анализа.

Значения лексических единиц даны в словаре. Современные онлайн-словари широко представляют семантическую структуру каждой лексемы. И говорящий, для которого данный язык не является родным, приходит в смятение в процессе поиска нужного слова в массе словарных толкований. На первом этапе, этапе знакомства с языковой нормой, выписываем базовые значения слов. Посредством диалингвального анализа обнаруживаем несовпадающие участки семантической структуры слов двух или более языков. Лексическая подсистема языка является открытой и включает в себя огромное количество единиц. Указать их в виде единой архисистемы не представляется возможным. Поэтому для анализа лексической семантики в учебном процессе возможно ограничиться отдельным сегментом лексики и основными значениями лексем. Можно взять тематические группы, относящиеся к определенным сферам жизни, например, жилище, семья, посещение врача и т.д. Чтобы определить возможные ошибки при недостаточно хорошем владении Я2, исследователь должен сопоставить состав семем слов рассматриваемых языков. Совпадение значений слов разных языков облегчает их усвоение. Несовпадающие семемы составляют поле потенциальной интерференции (однозначных соответствий между языками, как правило, не бывает). Для установления парадигматических значений слова удобно пользоваться матрицей, в которой указываются словарные значения слов. Чтобы создать модель лексической интерференции, необходимо методом диалингвального анализа:

- описать в одинаковых терминах лексические единицы контактирующих языков;
- сопоставить полученные данные;

- определить поле потенциальной интерференции;
- произвести экспериментальную проверку полученных результатов.

В качестве примера представим лексемы русского и казахского языков.

Таблица 1 – Семемы русского слова в сравнении с казахским.

язык	лексема	семема										
		имеющий большой вес	требующий большого труда	грузный	напряженный	суровый	опасный	неприятный	мощный	уравновешенный	беременная женщина	обида
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
русс.	тяжелый	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
каз.	ауыр	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+

Несовпадающие значения образуют поле потенциальной интерференции. Таким образом, можно предсказать ошибки в русской речи казаха. Они проявляются в синтагматике – на втором этапе анализа. В русской речи казаха возможны сочетания: *тяжелый человек* в значении *уравновешенный*; *тяжелая женщина* в значении *беременная женщина, тяжелые слова* в значении *обидные слова.* Соответственно в казахской речи русского можно предсказать интерференцию *ауыр климат* и т.п.

На заключительной стадии производится проверка полученных данных [7]. Наблюдалось употребление лексемы *тяжелый* в речи 25 информантов при переводе казахских сочетаний *қатты ауру (тяжелая болезнь), шатақ мінез (тяжелый характер).*

Так по единому образцу описывается семная структура слов. Межъязыковые соответствия устанавливаются по основной семеме, которая определяется путем изолированного представления данной лексемы информантом. Таким информантом может быть и сам исследователь. Данная модель анализа расхождений семной структуры разноязычных лексем весьма эффективна в практике преподавания иностранных языков.

Этапы парадигматики – выбора слова, значения из потенциально возможного – и синтагматики связаны соответственно с системой и употреблением. Язык дает модели сочетаемости, речь эти модели корректирует, приспосабливает к пониманию. В речи выступает и коннотативное значение, обусловленное контекстом, сочетаемостью. Например, в словаре *экспорт* и *вывоз* представлены как синонимы. Мы можем сказать *экспорт товара, вывоз товара*, адекватно передавая содержание, но есть только *вывоз мусора*, не *экспорт мусора*. Можно сказать *аккуратный человек и чистоплотный человек,* но только *аккуратный почерк.* Выбор определения здесь обусловлен объемом семантики слов. Эти объемы не совпадают в подавляющем большинстве случаев. Я попросила немецкого студента выразить просьбу. Он сформулировал ее так: *Ты можешь мне арендовать книгу*? Прагматический ли это дефект? Вероятно, это незнание сочетаемости, синтагматики, речевой нормы. Ср. также сочетание *узкая женщина* в речи американского студента.

Источником синтагматической лексической интерференции являются различия валентностных характеристик корреспондирующих лексем. Ср. глагол со значением «пить» в трех языках:

русс. пить: *воду, лекарство, чай;*
каз ішу: *су (вода), сорпа (бульон),* ***тамақ*** (еда);
англ. drink: *water (вода), milk (молоко),* ***air*** (жадно глотать воздух).
Эти особенности можно выделить при парадигматическом анализе.

Межъязыковая идиоматичность – основной источник интерференции. Фраза в Я2 является идиоматичной относительно эквивалентного сочетания в Я1, если в ее составе имеется хотя бы одно слово, обладающее специфическим переводом на Я1. В наших примерах можно предположить возможность интерференции в русской речи казаха – *пить хлеб*, в русской речи американца *пить воздух*.

Усвоение коммуникативно-прагматической нормы можно определить посредством диакультурного анализа. Коммуникативно-прагматическая норма связана не только с традициями сочетаемости единиц языка, но и с нормами культуры и социума. Выбор единиц осуществляется в зависимости от ситуации общения. Здесь включается множество экстралингвистических факторов, которые не всегда известны и понятны даже носителю языка и культуры. Принцип опоры на родной язык и культуру, использование метода контрастивного анализа способствуют лучшему пониманию различий. На этом этапе мы переходим от значения к смыслу, от структурной единицы к концепту. И в плане содержания предстают не только логическая составляющая (понятие), вербальный знак – его материальная форма и значение, но и смыслы, порождаемые ассоциативной памятью, культурными, религиозными, социальными предписаниями или ограничениями, а также концепты. Для выявления культурных коннотаций выбирают путь от семантических инвариантов к прагматическим вариантам. По существу это исследование третьей стороны языкового знака – прагматики. К форме и семантике здесь добавляется оценочность, очень важная сейчас не только в плане перлокуции, но и в плане политкорректности, толерантности. Наиболее трудны для понимания прагматика эмоциональной оценки, качественная семантика, образность, символика. Например, разрешенные и запрещенные темы так называемых дежурных разговоров, отношение к цвету, цветам, животным и т.д. Метод диакультурного анализа позволит лаконично сравнить различия. Здесь также возможно построение матрицы. Это нужно, т.к. выстраивается, по выражению В.И.Карасика, объяснительная модель коммуникации, помогающая усвоению содержательного плана общения [8].

В контрастивной фразеологии может быть сопоставление культурно специфичных объектов сравнений, образов, эмоциональной лексики. Покажем это на примере эмоциональной реакции.

Таблица 2 – Эмоциональная реакция.

Язык	Негативная реакция		Позитивная реакция
Русс.	Зеленеть от злости	Нос задрать	Быть на седьмом небе (от радости)
Каз.	Көк[1] беттену – синеть лицом от злости	Мұрнын көкке көтерді - поднять нос до небес	
Англ.	Green with envy – зеленеть от зависти	With one's nose in the air – смотреть на других свысока	To be in the seventh heaven

В мусульманской лингвокультуре выражение *Быть на седьмом небе* (от радости) некорректно. Седьмое небо – это уровень Аллаха, с которым верующий казах не может себя

[1] В казахском көк – зеленый, синий.

поставить рядом. У казахов радость – это приобретение. Например: *Әйели ұл танқандай қуанды* – (радовался) будто жена родила сына; *Әкесі базардан келгендей куанды* – будто отец вернулся с базара [9, 135].

Другой пример – отношение к животным. В разных культурах оно не совпадает, что определяет коннотации. Так, в мусульманских, тюркских культурах существует негативное отношение к собаке, но почтительное – к волку. С образом собаки у казахов, у тюрок в целом ассоциируется низкородность, пренебрежительное отношение [Ислам 2003: 150]. Тюрки охотятся с беркутом, т.к. дичь, которую схватит собака, не может быть употреблена в пищу. В.И. Жельвис отмечает, что инвектива «собака» в арабском языке является одним из сильнейших оскорблений. В случае прикосновения к собаке мусульманин должен омыться семь раз [9, 155].

А у англичан отрицательное отношение выражается в сочетаниях *the Black dog – плохое настроение, the dogs of war – ужасы войны, dirty dog - подлый человек, call off the dogs – сменить неприятную тему разговора.* Для славян в контексте языческого мировоззрения образ собаки был связан с культом предков [10].

Итак, зоонимы содержат оценочные коннотации, и эта оценка сильно различается в разных культурах, особенно это заметно в сравнении западной и восточных культур.

Матрица сопоставления лингвокультурем может быть применена и во многих других случаях. Таким же образом можно описать и сравнить особенности этикета, оценочность невербальных знаков, символы разных культур и прочее. Подобная информация важна для предотвращения коммуникативных неудач.

Посредством диакультурного анализа можно описать и смешанный код. В результате адаптации в инокультурной среде происходит соединение генетически инородных знаков. Покажем это на примере русскоязычного общения в казахско-русской среде [11].

Таблица 3 – Смешанный культурный код.

вербальный код	**предметный код**	**акциальный код**
здравствуй (русс.)		казахское рукопожатие
спасибо (русс.)		молельный жест казахов (руки, подносимые к лицу)
болды (каз.)	перевернутая пиала (при чаепитии)	молельный жест казахов (руки, подносимые к лицу)
суйюнши (каз.)	предмет, деньги, преподносимые в качестве подарка	объятия, рукопожатие
пляши (русс)	письмо	танец

Примечание: вербальный код – это речевые формулы, предметный код – предметы, акциальный код – жесты, действия.

Таким образом, диалингвальный и диакультурный анализ помогают выявить лакуны в каждом из контактирующих языков и при общении избегать многих языковых, речевых, коммуникативно-прагматических ошибок. Представление единиц анализа в матрице облегчает поиск потенциальной интерференции, позволяет избежать неполиткорректных, коммуникативно ущербных высказываний. Это лаконичный способ представления сравнения при знакомстве с нормами коммуникации в разных лингвокультурах.

Список литературы

1 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гносис, 2002. – 477 с.

2 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том 1. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1995. – 472 с.

3 Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ⇔ Текст». – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – 346 с.

4 Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 288 с.

5 Goddard C. Cultural scripts // Culture and language use / ed. ву Gunter Senft, Jan-Ola Östman and Jef Verschueren. Handbook of Pragmatics Highlights. – Vol. 2. – John Benjamins Publishing Company, 2009.– P.68-80.

6 Карлинский А.Е. Диалингвальный анализ и его применение в обучении второму языку // Избранные труды по теории языка и лингводидактике / под ред. Д.Шайбаковой. – Алматы, 2007. – С. 225-237.

7 Копыленко М.М. Лексическая интерференция // Лексическая и морфологическая интерференция в русской речи казахов. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 7-69.

8 Карасик В.И. Языковая кристаллизация смысла. – М.: Издательство «Гнозис», 2010. – 351 с.

9 Ислам А. Язык в контексте национальной культуры. – Алматы-Астана, 2003. – 221 с.

10 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1995. – 178 с.

11 Шайбакова Д.Д. Функционирование русского языка в Казахстане: вчера, сегодня, завтра. – Алматы, 2005. – 249 с.

Тілдер қатынасы бір жақты ғана емес, екі тілдің қатынасынан болады және бір-біріне әсер етеді. Интерференция мүмкін болатын жағдайларды түсіну үшін, фонемдер , грамматикалық жүйесіндегі айрмашылықтарды анықтау маңызды. Экстралингвистикалық факторлармен байланысты, мұндай айырмашылықтар коммуникальды ережелерді колданғанда байқалады. Оларды сипаттау әдістемесі осы мақалада көрсетілген.

The interaction of languages is the result of a mutual, not unilateral, as it is often presented, influence. To understand the possible interference is important to clarify the divergent zones in the system of phonemes, grammatical categories, lexical meanings, etc. These differences are observed also in the use of communication rules that may be associated with extra-linguistic factors. This methodology's description is presented in this article.

ӘОЖ 811.512.122

М.Т. Абикенов,[1] Б.Қ. Жумабекова,[2] Г.Т. Карипжанова [3]
Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті[1]
С. Торайыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті [2, 3]
Семей,[1] Павлодар,[2, 3] Қазақстан
adon70@mail.ru, beibitnur@mail.ru

МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы сөз-символдардың символдық мағынасы анықталады. Сонымен қатар, ақынның суреткерлік қырын танытатын көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты сөз қолданыстары талдауға түседі. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы халықтың мифтік дүниетаным, наным-сенімдерінің, астрономиялық көзқарастарының тілдегі бейнелері «Күн», «Ай», «Жұлдыз» лексемаларының символдық мағынасы талдауға түседі. Сөздің мифологиялық мағынасы тұрақты тіркестерде, идиомдарда бейнелі түрде түсіндірілетіндігі және ол қазақ халқының дүниетанымын бейнелейтіндігі жайлы баяндалады.

Түйін сөздер: мәтін, символ, трансформация, стиль, образ

Ақынның суреткерлік қырын танытатын көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты сөз қолданыстың бір түрі – оқиғаның сырын тұспалдап ашатын, ишарамен білдіретін – сөз-символдарды еберлікен қиыстыра жұмсау. Ақын поэзиясындағы сөз-символдар көркем мәтіннің идеялық мазмұнын арқалап, ойды астарлап жеткізеді. Символ - сөздің мағынасы кейде бір сөйлем немесе абзац, әйтпесе тіпті бүкіл мәтін көлемінде ғана танылады. Сөз-символдар көпмағыналы болып келеді. Сондықтан сөз-символдың символдық мағынасын кейде шығарманы толық оқығанда ғана түсінуге аламыз. Ақын сөзді символдық мәнде қолданғанда, белгілі бір стильдік мақсатты көздейді. Сөз-символ поэзияның бейнелілігін арттыруда маңызды. Символдың жеке автор қолданысындағы мәнін ашу, мағынасын тану ерекше қабілет пен көкірек көзін қажет етеді. Қазақ халқында қоршаған орта символдық мәнге толы. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы сөз-символдар қатарына ай, күн, жұлдызды жатқыза аламыз. Жалпы олар құдіретті саналған. Ертеде халық ол жерге жарық, жылу беруші ғана емес жақсылық әкелетін құдіретті күш деп санаған., сондықтан оның мейірімін өзіне аудару үшін табынып, құрбандық шалған. Т.Жанұзақов: «Ай ертеден, көне заманнан-ақ әдемілік пен сұлулық-көркемдік символы болған, оған жұрт табынған, қасиет тұтқан. Ежелгі түркі тайпаларының аспанды, ай мен күнді «қасиетті», «құдіретті», «тәңірі» санап, оларға табынғаны тарихтан белгілі [1, 31]. Академик Ә. Марғұлан «Қорқыт ата күйші» еңбегінде ерте заманда қазақ пен моңғол халықтарына ортақ символ сөздердің мағынасын келтіреді:

1) Күн – махаббат, әділет, ғашықтықтың белгісі. «Күнім» деу махаббаттың, сәби тазалықтың күшті түрі саналған.

2) Ай – сұлулық, сана ишарасы болған.

3) Жұлдыз – мереке, ойын-сауық, жастықтың белгісі болған» [2, 46].

«Сұлулықтың, сұлу қыздың бейнесін халық поэзиясында күн, ай, таң, нұр образымен беру қалыптасқан дәстүр» ,-дей келе, Р.Сыздықова Дулат ақынның

Қараса көз тойғандай
Топты ортадан ойғандай

Бұтағына шынардың
Күнді әкеп іліп қойғандай,
Сәндісің, жаным, сәндісің!-

деген өлең жолдарын өзінше өрнек, «мұнда да сәнділік, сұлулық образы күн арқылы берілген» ,-деп көрсетеді [3, 80]. Жоғарыда ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, біз күннің – ізгілік, айдың – сұлулық, жұлдыздың – қуаныш, береке, символы болған деп есептейміз. Қазақ халқының таным түсініктерін астрономиялық көзқарастарда бейнеленуі, оның тілдік көрінісі мифтік баяндар қазақтардың астрономиялық көзқарастарының негізі болып табылады. Олар қай жұлдыз қай уақытта пайда болғандығын түсіндіреді.

Жұлдыздардың қазақ дүниетанымында рөлі маңызды, мәнісі аса зор. Қазақтардың өмір сүру тәсілі жұлдыздардың бағытымен, аспанға шығатын уақытымен сәйкестендірілгені мәлім. Көшпелі қазақтар үшін дүздегі нақты нысана аспан жұлдыздары болғаны белгілі. Сол жұлдыздарға қарап түн мезгілін, ай, жыл уақытын айнытпай айтатын болған. Олар жылдың, айдың, түннің қай мезгілінде қандай жұлдыз болатынын байқап, айтып отырған. Жұлдыздарға қазақтар өз тұрмысына, көшпелі мал шаруашылығына қарай «Темірқазық», «Ақ боз ат», «Көк боз ат» т.б. деп ат қойған. Мысалы қазақтар үшін «Темірқазық» түнде жол жүргенде бет алысын бағдарлайтын астрономиялық компасы болуымен қатар, астрономиялық сағат та болған, яғни ата бабамыз темірқазыққа қарап уақытты мөлшерлеп отырған. Жұлдызды қазақ дүниетанымының кілтті ұғымы деп қарастыруға болады. Себебі бұл ментальды-мәдени жасалымы қазақтардың ұлттық мәдениетінің іргетасы болған құндылықтық бағдарларды, көзқарастарды жүзеге асырады. Қазақ фольклорында, әсіресе, жұлдыздарға байланысты аңыз сюжеттер кең орын алады.

«Ай» да қазақ танымында ерекше орын алатын, аспан денелерінің ішінде ерекше назар аударып, түсініктеріне ай құпиясын ашуға ұмтылыстары ғасырлар бойы жинақталған ауыз әдебиеті үлгілерінен де, қазақ халқының теңеулерінен, мақал-мәтел, фразеологизмдерінен де байқаймыз. Әлем халқы ежелден-ақ уақыт өлшемін Аймен, Күнмен белгілеген. Айға байланысты уақыт өлшемдері, ауа-райын болжаулары, салт-дәстүр, ырым-сенім, мақал-мәтелдері көп. Ай – нәзіктіктің, сұлулықтың символы. Халқымыз ажарлы ару қыздарды «*Он төртінде туған айдай», «Ай десе – аузы, күн десе – көзі бар»,* - деп суреттейді.

«Күн», «Ай», «Жұлдыз» лексемаларының символдық мағынасы ақын-жазушылар шығармаларынан да көрінеді. Мысалы, Мәшһүр Жүсіпте халықтың мифтік дүниетаным, наным-сенімдерінің, астрономиялық көзқарастарының тілдегі бейнелері сипатталады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «күн», «ай», «жұлдыз» концептілері шаманизм, ислам мәдениетіне дейінгі яғни тәңірлік дәуірдегі және ислам дәуіріндегі ұлттық көзқарастың сипатын танытады.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан халықтың мифтік дүниетаным, наным-сенімдерінің, астрономиялық көзқарастарының тілдегі бейнелері көрініс тапқан. Тіл – мифологиялық танымның көзі. Тілде мифологиялық жүйенің әртүрлі моделдері бейнеленеді. Сөздің мифологиялық мағынасы тұрақты тіркестерде, идиомдарда көрініс табады және ол қазақ халқының дүниетанымын бейнелейді. Ай, күн, жұлдыздың мифологиялық моделі Мәшһүр Жүсіп шығармаларында кездеседі.

Мешкей жоқ, көріп тұрсаң Күн мен Айдан,
Жақсылық, бойдан шықпас, келер қайдан?!
Міне, сол құтылудың бір хайласы-
Дүниеге адамдарға тисе пайдаң! (191 б.)
Тілімді алсаң, әне, алмасаң да
Бұл сөзді нансаң да, айттым, нанбасаң да!
Баруың Тәңір алдына Күннен жарық,
Енгелеп өз еркіңмен бармасаң да! (183 б.)

«Ай» концептісі көркем дискурс шеңберінде әрбір нақты семантикалық-психологиялық, эмоционалдық-эстетикалық түрде жүзеге асуы тұлғаның тілдік санасының

ерекшелігімен айқындалады. Ақын поэзиясында «Ай» мен «Күн» өзінің жаны бар, көзі бар тек тілі жоқ деп танылады.

Ай басын қосар екен қай күн бізбен?!
Телеграмма, телефоным көзге-көзбен!
Айда – бас бар, ауыз бен тіл болар ма?
Өз тілің өзіңе жау ел (зіл) бола ма?

Қазақ халқының алғашқы сенімдері шаман дінімен байланысты. Ол дін көк аспанға, айға, күнге, суға, жерге, ата-бабалар рухына сиынады. Мысалы, «Күнің болайын», «Айың болайын», «Күнің оңынан тусын», «Айды аспанға шығарды» т.б. бейнеленген. Шартты түрде алғанда сөздің ассоциациялық өрісінде сол нысан туралы адам санасындағы түсінік, ұғым жиынтығы көрініс табады. Ассоциациялық өріс тіл қолданушы ортаның тілдік бірліктердің мағынасын тілдік қолданыста, жалпы қабылдаудағы түсініктерге негізделеді. «Күн» концептісі Мәшһүр Жүсіп шығармаларында білім, біліктілік деген мағынада да жұмсалғандығын көреміз. «Нанайын ба?!» деген шығармасында күнді жарық бейне ретінде алады.

Қараңғы түннің жарық таңы атар ма?
Күннің қызу сәулесі оятар ма?!

Ақын күн сәулесін бейбіт өмір, тыныштық бол ма деген ойды меңзеу үшін қолданғандығын өлеңді толық оқығанда аңғарамыз.

Көңілі – тар, көзі соқыр- сұм заманда,
Тұйғындар торғай құрлы құны жоқтан
Қор болды-ау уқаланып құр табанда!

Қолда бар дүниенің қадірін білмеу жайын айтса, залымдар түн бүркенген күн шыққанын ұнатар ма деп қынжылады. Тіл әлеуметтік құбылыс болғандықтан, ол тілдік ортамен және де жеке адамның танымымен байланысты. Мысалы, ақын:

Телміріп Ай бетіне қарауменен.
Онан басқа нәрседен көзім тайды.
Ай аспанда, мен жерде болдым құмар,
Құмарлықпен емеспін көзді жұмар
Түн болса, ұйқым қашқан соң, ұйықтататын –
Кітап қарап, ақтарып, тақтым тұмар
Анда-санда көрініп қалады Ай,
Ай көрінсе болады көңілім жай,-дейді.

Ақын ғашық көзбен қараса, ай басқадай, ал қарапайым көңілмен қарғандағы айдың өзгеше болып көрінуі арқылы ғашықтық көзі кемшілікті көре алмайды деген халық ұғымын береді.

...Шығармаймын сыртыма, біледі ішім –
Айдың көңілі, қалты жоқ, анық менде
Анық байқап қарасаң, Айда жүз бар,
Кәдуілгі адамдай екі көз бар.
Тіл мен ауыз бар-жоғы есеп емес
Көңілден-көңілдерге тілсіз сөз бар.
Екі көңіл арасы – қара жол-ды
Күндіз-түн қатынасады оңды-солды
Болған үшін басында мұң менен зар
Бір күн қылдай жіңішке, бір күн толды.
Мұнда отырып мен толсам, Ай солады.
Екі басы иіліп жай болады.
...Ай толып аспандағы шараланып,
Көркейер он төртінен толған Айдай

Адамды қоршаған шынайы болмыс нысандары өзара байланыста, үйлесімде немесе өзгешелікке құрылған. Осы байланыстарды бақылаушы да, танушы да, зерттеуші де,

бағалаушы да ең алдымен адам болғандықтан, олардың көрінісі тілде бейнеленеді. Осы ретте, адам санасының, ойының ең бір күрделі процесі ретінде метафоралы ойлау қабілетін айтуға болады. Адам көңілінің биіктігі көрініс табады. Қолға түспейтін дүниеге құмартуы, ұмтылуы, ғашық болуы. Қолынан келмейтін дүниенің сырын түсінуге, армандауға адам баласының құмар болуы бейнелеген. Ал төмендегі шумақта ақын қолдан келмеске бос ұмтылғаннан пайда жоқтығы жөнінде философиялық ой түйіндейді.

...Бұлт бар өркеш-өркеш мұнарланған
Көңіл бар көктегі Айға құмарланған
Меңдей бұлт, көрінбей бетін басса,
Түлкідей бүркіт алған, жұмарланған.
Не түсер, көктегі Айды, алғанменен
Шын болмас, айланбан, жалғанменен
Күдер үзіп, түңілу жоқ қой менде
Ала алмай оны тағы қалғанменен
Телмірдім тек күн батыс Айға қарап
Мен Айға телмірмеймін жайға қарап.
Асық ойнап пай салам, Ай болсаң да,
Алатұғын отырмын қайға қарап.

Қазақ халқының ділімділігінің астрономиялық көзқарастарда бейнеленуі және оның тілдік көрінісі – қазақтардың ежелгі танымының белгісі.

Аспанда: Күн күректеп, Ай айырлап,
Алмастан ешбір дамыл ол байырлап
Бидайдай желге ұшырып өмініңді,

Ойласам, осы бір сөз дұрыс екен,
Деп айтпас миы бар жан: «Бұрыс екен!»
Бірі – күндіз, біреуі түнде жортқан-
Ай менен күн – өмірдің ұрысы екен.

Жұлдыздардың қазақ дүниетанымындағы рөлі маңызды, мәнісі зор болған. Көшпелі қазақтар үшін дүздегі нақты нысана аспан жұлдыздары. Сол жұлдыздарға қарап түн мезгілін, түннің қай мезгілінде, қандай жұлдыз пайда болатындығын байқап, айтып отырған. Олар жылдың, айдың, түннің, қай мезгілінде уақытты айнытпай айта алған. «Жұлдыз» концептісін қазақ дүниетанымының кілтті ұғымы деп қарастыруға болады. Себебі, бұл ментальды-мәдени жасалым қазақтардың ұлттық мәдениетінің іргетасы болған құндылықтық бағдарларды, көзқарастарды жүзеге асырады.

«Жұлдыз» концептісінің құрылымы күрделі:

Аспан биік болғанда Жер - аласа,
Таулар зор, дариялар мол – көз қараса
Ай мен Күндей жарық, жұлдыздар көп
Жаралған бәрі оңды боп бір тамаша

Берілген шумақта ақын жұлдыз ұғымын тура мағынасында қолданған. Бұл компонент «жұлдыз» сөзінің мағыналарын айқындайды: жұлдыз, ақпа, метеор т.б.

Күн шықты, жұлдыз біткен өртке күйді,
Күймесе, қайда кетті, не жау тиді.
Жел қатайды, еңсе бір көтерілді,
Ғайыптан бір қыз келіп беттен сүйді.

Ақын шығармаларында да жұлдыз концептісі белгілі ұғымдардың көрінісі ретінде жұмсалғандығын аңғарамыз.

Сонда жарлық түсірді Көк пен Жерге:
-Тауға қарһа, алдыма кел,-деп-бірге,
-Ай, Күн, Жұлдыз, ағаш, шөп,-шашбауыңмен
Ажарланып, көркейіп кір,-деп түрге!

Ерік, ықтияр өзіңде, көкпенен жер,
Ай мен күн, бұл кеңеске сенде кір
Тау мен тас, шалқып жатқан дария сулар,
Көрермін алаламай бәріңді бір.
...Сейсенбі, сәрсенбі күн көкті қылды
Құдіретпен қылған ісін неше бөлді.
Көкті жерге пар қылып үйлестіріп,
Ай мен күн жұлдыздардан перде құрды.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «күн», «ай», «жұлдыз» концептілері шаманизм, ислам мәдениетіне дейінгі яғни тәңірлік дәуірдегі сипатын білдірген. Жер жаһанды жаратушы жұлдыздарды әсемдік үшін жаратты деген ұғымды аңғартады. Ишарат өлеңдерінде ақын ай мен күнді көргенімен ешнәрседен хабарсыз, қараңғылықта қалған, яғни оқып-тоқымаған жан туралы тұспалдап отыр. Күн мен айды көргенімен қараңғылықта қалғандықтан қолдан келері жоқ дүниені меңзеп отыр. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағыдай күн мен ай, жұлдыздың қазақ әдебиетінен де символдық мәнін көреміз. Мысалы, ақын-жырау шығармаларын қарастырсақ, аталған сөздердің символ ретінде қолданғандығын бірден аңғаруға болады.

Нұрыңнпан нұр алып,
Аспанда жарық ай,
Келеді қозғалып,
Жақындап бері қарай
Күн батып жоғалды

Ақын сұлулықты, махаббатты, сүйіспеншілікті білдіруде халық ұғымындағы қалыптасқан танымға (күн, ай, жұлдыз – сұлулық символы) басқаша жағдайды қолданған. Яғни әлемдегі барлық құбылыс сұлуға таңдана қарайды. Сүйгеніне деген терең сүйіспеншілік, шексіз махаббатты білдіруді Мағжан өлеңдерінен оқимыз.

Келші, көзім, күн бетіңді көрейін
Сүйші, сәулем, тұншығып мен өлейін
Жет, жұлдызым, жылжып қана жібектей.
Жұлдызды – жүзік,
Айды алқа ғып берейін!

Ай, күн, жұлдыз ғашықтық сезім күйлерін ғана емес, барша адам атауларының бір-біріне деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Қазақ әдебиетінде, мысалы ақын Б.Күлеев шығармаларындағы ай мен күннің символдық мәніне назар аударсақ,

Сен хорсың, періштемсің, алламсың сен,
Мен үшін сенің көркің тәңірмен тең.
Көркің күн, жүзің жарқын, ажарың ай,
Тізе бүктім, «тәңірі» дедім алдыңда мен.
Жүрсең – жер, күлгенде – көк сүйінеді,
Ағаш-шөп сәжде қылып иіледі.
Аспанның ажарлысы Ай менен күн.
Көркіңді көріп таң боп күйінеді.
Алдыңан әлдеқашан бұлт қашқан,
Құлдықта қол құсырып жер мен аспан.
Айнадай ай жүзіңнің ажарынан.
Ұялып жұлдыз біткен бетін басқан.

Демек, *ай мен күн* – өмір өзегі – биік махаббат, терең сүйіспеншілік, асқан сұлулық символы болса, *жұлдызды аспан* – қос ғашықтың махаббатының куәсі. Қазақ халқы ай, күн, жұлдыз сөздерінің символдық белгісіне байланысты: а*йдай сұлу, жаңа туған айдай, ай қабақ, он төртінде туған айдай* десе, күнге байланысты *күндей көрік, күндей нұрлы, күндей балқу* т.б. кейде ай мен күнді қосарлана қолданып, мінсіз әдемілікті меңзейді: *ай десе аузы, күн десе көзі, айдай мінсіз* т.б.

Қазақ халқы үшін күн – мәңгілік өмірдің символы.

Оңынан айым, күнім туып сол жақтан,
Алашыма айнадай сәуле бере ме?

Халық тілінде күн сөзінің символдық мәніне қатысты төмендегідей тұрақты тіркестер бар: *күн көру, күнелту, күні туды, күні таусылды, күні жақындады, күні өшті, күні бітті* т.б.

О, менің тірлігім, қуатым!
Неге сен батасың шуақ-күн?
Сақшысы бол-дағы өмірімнің
Төбемде мәңгілік тұр көріп.
Батпа сен!
Бермеші түнге ерік!
Төбемнен ұзама жүз қадам,
Жылыта бер денемді мұздаған,
Зәредей сәулеңді мен сенің
Некелі жарымдай қызғанам.

Сонымен, аспан шырақтары – Күн, Ай, жұлдыз халық танымында сұлулық, ізгілік, махаббат нышандары ретінде танылып, тіл жүйесінде өз өрнегін салған. «Дойбының ойыны» өлеңінде Мәшһүр Жүсіп ойын туралы айтып отырған сияқты көрінгенмен, өмірді тұспалдап отыр. Өмірде сараң болма, сараң болсаң, халықтан байлығыңды тығып, тарылсаң бәрі босқа қалады деген ойды тышқанның інге тыққаны ертең мысыққа ұсталып, жем болса, тыққан, жиған тергенінің босқа қалатындығын айту арқылы жомарт болуды меңзейді. «Ай» болсаң да, «Күн» болсаң да мәңгі жарқырап тұра алмайсың, олар да батады деген философиялық түйін тастайды.

Бір жарық түн басынан таң атады,
Мейлің – Ай, мейлің Күн бол, – бір батады
Дарияның толқынындай дүние жүзі
Толқында тауып тыныштық кім жатады?
Астыңа – жер, үстіңе көкті жайды:
«Күндіз Күнді көр-деумен, түн болса, Айды!»
Мұның бәрін бекерге жаратқан жоқ,
Білмей қалсаң, мойныңа бұл бір пайды!
Дойбының тақтайындай қылды көкті,
Ай мен Күн, жұлдыздан – тасын тікті.
«Күндіз, түнмен ұтысып, ойнап қал!»-деп,
Күн де бес жылда бір айды артты жүкті.
Өзге ойынның бұл ойын басы болды,
Ойнай мұны білмеген – ғасы болды.
Жыл да – он-екі ай болғанда, ай да он екі,
Жиырма төрт дойбының тасы болды.
Өзің қимай, ала алмай, құр(ы) қаласың қаласың(қалсаң құры)
«Бермеді!», - деп, Құдайға жұқтырма кір.

Өзің мақсатыңа қол жеткізбесең, біреуді кінәлап, қаралама деген ойды тұжырымдайды. Еңбектен, талмай еңбек ет, бірақ құр жинай бермей халыққа де көмектес деген ой тұспалмен берілген. Тышқанның талмай күні-түні еңбектенгені мысыққа ұсталған күні жер астында қалатындығы арқылы жиған тергеніңді аясаң, көпке септігің тимесе ол да босқа қалады деген ой астарлап берілген.

Ін қазып, үйден-үйге жаса тесік,
Тар болсын, кіре алмастай, кедейге есік.
Жалғыз тал шөп көрінсе, тастамай жи,
«Болд-деп,-заман жайы әлденешік?!»

Сараңдықты мысқылдап тұр. Ақын ешкімнің қолы жетпестей жина тер, дүние жи деп тұрған тәрізді. Сол еңбегіңді аяп, кедейге көмектеспесең, босқа қалады деген ой мына жолдарда аңғарылады:

Қалады жер астында жиған дүниең,

Бас салса, бір тесіктен, аңдап мысық.

Енді бірде ақын жылан бол, алтын жи, күміс жи көңілің тоқ болады дейді. Бірақ бұл жерде де сатира бар, өткір шенеу бар. Өзінен өзі аяп қалтақтаған өмірден өз орнын табуы екі талай. Сараң болмай әр нәрсені жомарттықпен шешкен адам өмірден өз орнын табады деген ой беріледі. Яғни, әр нәрсені дойбы ойнағандай өмірде де тарылмай, ойланып, ақылмен шешу керек деген тұжырым бар. Өмір дойбының ойны сияқты, надан болмай, сараң болмай, тасты ұтқызса да жеңіске қол жеткізуге болады деген тұжырым арқылы, өмірдегі құбылысты бейнелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Джанузаков Т.Д. Основные проблемы ономастики казахского языка: автореф. док. филологич. Наук. – Алматы, 1976. – 100 с.

2 Маргулан А. Из истории городов и строительство исскуство древнего каз. – Алматы, 1950.

3 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 2005. – 272 б.

В настоящей статье раскрыты значения слов-символов в произведениях Машхур Жусипа, определяется их символическое значение. Выявлены особенности функционирования названных средств в художественном тексте, определяющие индивидуальный стиль автора. На основе рассмотренных значений лексем «Күн», «Ай», «Жұлдыз» описан культурологический компонент значений этих слов, которые характеризуют мифологические взгляды и астрономические знания казахского народа.

This article describes the symbolic meaning of words-symbols in the works of Mashur Zhusip. It represents the poet's individual style in the analysis of the text in order to display the content of speech applications. Mythical ideology of the nation, astronomical images used in the language "Sun", "Month", "Star" and symbolic significance of lexemes in the works of Mashur Zhusip were analyzed. The article analyzed culturological component of the mythological views and astronomical knowledge of Kazakh nation.

ӘОЖ 82.09(574)

А.Д. Амренов

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар, Қазақстан

adilbek.61@mail.ru

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗ ЕЛ ИДЕЯСЫ

Мақаланың негізгі мақсаты Абай Құнанбаевтың тәуелсіздік, елшілдік, әлеуметшілдік сарындағы саяси, азаматтық лирикаларын жаңаша пайымдау. Қазақ даласына жүргізілген отаршылдық, оған қарсы тәуелсіздік, елшілдік поэзияның туын қарастырылады. Осы негізде Абай лирикалары оның шығармаларына тақырыптық-идеялық жағынанан әсер еткен қоғамдық тарихи-саяси тұрғыдан талданады. Оның тәуелсіз ел, кемел басшы танымындағы ой- аңсары сараланады. Ақын өлеңдері идея ортақтығы тұрғысынан «Зар заман» ақындары шығармаларымен бірлікте қарастырылады.

Кілт сөз: тәуелсіздік, рухани мәдениет, әлеуметшілдік, отаршылдық, нәубет, имандылық, кемел басшы

Қазақ елі билік, шаруашылық, рухани тәуелділіктен арылып, бүтіндей тәуелсіз жеке мемлекеттік мәртебеге ие болғанына да көп бола қойған жоқ. Бары-жоғы ширек ғасыр. Осы аз ғана жылдың өзінде өткендеріміздің үш ғасыр бойы бодандықта жүріп аңсаған егемендік аңсарының ірге тасы мықтап бекіді: еліміз болашағынан үлкен үміт күттіретін әлем елдерінің санатына қосылып, экономикалық әлеуеті жоғары елге айнала бастады; мемлекеттік саяси-экономикалық бағдарламалары мен жоспарлары тұрғысынан болсын, тағыда басқа алуан салаларымен болсын, әлем жұртшылығының назарына іліккен, қызығушылығын туғызған, ешкімге жалтақтамай өзіндік даму, Қазақстандық даму үлгісін көрсеткен мемлекет болды; еліміздің ұйтқы болуымен жер жаһандық деңгейде өтіп жатқан әртүрлі саммиттер, конференциялар, форумдар, спорттық жарыстар Қазақстанның әлемдік аренадағы беделін арттыруда; елдің әлеуметтік -экономикалық дамуы күн санап артып, халықтың тұрмыс деңгейі, тыныс-тіршілігі Орталық Азия елдерінің ішінде алдыңғы қатарға шықты. Ендгі мақсат - осы азат елдің көтерілген шаңырағын қисайтпай, биікке көтеріп, тіктеп ұстап, жаһандану толқынында жұтылып кетпей бүкіл саяси, экономикалық, рухани, мәдени, болымыс-бітімімізбен әлемдік заманауй дамудың алдыңғы қатарынан көріну. Бұл – Қазақ елінің алдына қойған переспиктивалы стратегиялық бағдары.

Тәуелсіздіктің оңай жолмен келмегені айтылып та, жазылып та жүр. Үлкен, қомақты ғылыми зерттеулер де жоқ емес. Дегенмен де, қазірде тілімізде жиі қолданылып жүрген «азаттық», «тәуелсіздік», «егемендік» сияқты аталымдардың тарихи- саяси мәнін, ұрпақ санасын сіңдіру үшін өткендегі тарихи жадымызға қайта-қайта үңілгеніміз артық болмас. Тек қасаң фактілерге сүйенетін тарихи хронологиямен ғана шектелмей (өкінішке орай көптеген зерттеулер осы тұрғыдан қарастырылуда), тәуелсіздік аңсардың мақсат-мүддесін, арман-тілегін бүтіндей ашып беретін рухани мәдениетімізбен, көркемдік ойдың құндылықтарымен байланыстыра терең талдап зерделегенде ғана тарихты дұрыс түсінуге болатынын байқатады. С.Қирабаевтің сөзімен айтсақ: «Қазақтың рухани мәдениетінің ең үлкен бір бөлігі – оның көркем әдебиеті. Ол – халық тарихының бейнелеу жолымен жасалған көркем шежіресі. Халық басынан өткен деректі оқиғалар, оларға қатысқан тарихи тұлғалар туралы мәліметтер тарихпен бірге әдебиет бетінде де көп сақталған» [1, 3]. Яғни, мәселені әдеби-тарихи процесс тұрғысынан зерделесек, тәуелсіздіктің тарихи, саяси мәнін, халқымыздың азаттық аңсарын толық ашып береміз.

Қазіргі қазақ әдебиетінің даму жолын шолып қарасақ, әлеуметтік-қоғамдық, рухани-мәдени өмірінің туыстас халықтармен біте қайнасқан YIII –XIY ғасырлардағы жалпытүркілік ортақ әдебиеттен бастап, XY –XYII ғасырлардағы қазақтың ұлт болып қалыптасып, дербес мемлекетке ие болған тұстағы поэзиясы, XYIII –XIX ғасырдағы ұлттық тәуелсіздік, отаршылдық зардабы тақырыбындағы поэзия, XX ғасыр басындағы отаршылдық езгіден құтқару, елдің тәуелсіздігі үшін күресі идеясын батыл көтерген поэзия, кеңестік кезеңдегі әпербақан саясаттың ығына жығылған «қып-қызыл идеядағы», тәуелсідік санадан жұрдай болған әдебиет деп қысқаша тұжырымдауға да болады. Осы санамалап өткен кездердегі әдебиеттің идеялық-мазмұндық, көркемдік жағынан дамуына әсер еткен қоғамдық тарихи-саяси жағдай болды.

Ал тәуелсіздік, елшілдік, әлеуметшілдік сарындағы поэзияның тақырыптық-идеялық жағынан жандануы XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы әдебиетте көрініс тапты. Бұл жөнінде М. Әуезов былай дейді: «XIX ғасырдан бастап қазақтың жазба әдебиеті әлеумет халін ұғып, ел қамын жоқтауға кіріседі. Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек емес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат, мұң, зар сияқты сезімдердің басын қосып, жаңадан ой негізін, салт-санасын құрай бастайды.Бұл уақытқа шейін болмаған әлеуметшілдік сарыны, азаматтық нысанасы шығады» [2, 194-195]. Яғни ұлттық намыстың тапталып, халықтың тыныс-тіршілігінің тарылып, биліктің, ата қоныстың, қазына-байлықтың, діннің, тілдің, жалпы алғанда діліңмен қоса бүтіндей орыс бодандығына

беріліп, орыс патшалығына тәуелді болып отарланған осы тұстағы қазақ поэзиясы тарихи оқиғаларды, өмірлік фактыларды негізге ала отырып, көркемдік ой үлгісінде ашы ыза, улы зармен запран болып төгілді, кейін елшілдік ұранына айналып, көкейден азаттықты аңсаған жыр болып ағылды.

Қазақ еліне жүргізілген отаршылдық нәубәті жоспарлы түрде жасалып, біртіндеп сыналай еніп, өз нәтижесін берді. Алдымен қазақ сахарасындағы бұрыннан басқарылып келе жатқан дәстүрлі хандық билік жойылды. «1822 – 1867 жылдар аралығында хандық жойылып, аға сұлтандық ел билеу жүйесі енген соң, қазақ жерін «бөлшекте де билей бер» дейтін отаршылдық принцип негізінде көптеген әкімшілік территорияларға жіктеді. Бұл тұста ру басыларын бір-біріне айдап салып, отаршылдық саясатын оңай жүзеге асырды...» [3, 73]. Патша әкімшілік жүйесінің отаршылдық пиғылдағы бұйрығын орындататын ел ішіндегі басқарушылары аға сұлтан, болыс, старшын, билер еді. Патша шенеуніктерінің айдауымен қазақ ішіне ірткі салып, елді бұзған да осылар болды. Бұны Абай жақсы айтқан:

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінекей бұзған жоқ па елдің сиқын,
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың [4, 28].

Абайдың бұл айтып отырғаны тарихи шындық, қазақ даласының тұтастығы бұзылып, болыс-болысқа бөлініп, сол болысты басқарып отырған қолдарында билігі жоқ «өңкей қиқымдардың» орыс билігінің ықпалында кетіп, елдің берекесін кетіріп, сиқын қашырғанын ақын ішінен шер боп ақтарылған көркемдік оймен жеткізіп отыр.

1868 жылғы Ресей патшасы қол қойған «Жаңа низамнан» кейін болыс пен би қызметі патшалық Ресейдің мемлекеттік қызметіне кірмей, ең соңғы дәрежедегі қоғамдық билік болып қалды. Сайланған бидің шешімін әскери сот кез келген уақытта бұза алды. Болыстық қызмет сиязда бекітілді. Ол өз қарамағындағы 10-15 ауылға ғана билік жүргізуге құқылы болды. Аға сұлтандық, болыстық билік Ресей отаршылдығының құралы болды.

Абай «Күлімбайға» арнау өлеңінде «Болыс болдым мінеки, Бар малымды шығындап. Түйеде – қом, атта – жал, Қалмады елге тығындап» деп болыстыққа таласып, парақорлықпен (Бар малымды шығындап) билікке ілікендердің патша шенеуніктеріне, ұлыққа жағымпаздығын бейнелеген. Осы көріністі үшінші қара сөзінде: «…Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» – деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпенен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді…», – деп қоғамдық шындықты сынға алады.

Патшалық басқарудың зымияндық астарына, отарлық заңның сұрқиялығына көзі жеткен Абай: «Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып, қу тілмен қулық сауған заңы құрысын», – деп күйінеді. Қазақтың рухын, ділін, дәстүрін түбегейлі құртуға бағытталған аяр заңның астарын аңдаған Абай: «Қызмет қылма оязға, жанбай жатып сөнуге. Қалай сабыр қыларсың, жанбай жатып сөнуге?», – дейді. Бұларға қолымен от көсетіп, өз халқына айдап салып отырған аяр саясаттың азғырушысы орыс ұлығының да жымысқы әрекетін ақын:

Орыс айтты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң бек көрем деп.
Бұзылмаса оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісіңді кек көрем деп [4, 26], - деп ашып береді.

Елдің іргесін сөгіп, бірлігін тайдырып, бір –біріне алауыз қылып («Алыс-жақын қазақтың бәрі қаңғып, Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып»), тіпті ағайын-туыс арасына от қойып («Атаны бала аңдиды, ағаны – іні, Ит қорлық немене екен сөйткен күні») отаршылдық қамытын мойнына ілдіріп мақсатына жеткен орыс отаршылдық пиғылы мен солардың сойылын соғып өз халқын құрдымға түсірген ел билеушілерінің ессіз қылығын ақын астарлы оймен жеткізеді:

Ел бұзылса салады шайтан өрмек,
Періште төменшектеп қайғы жемек.

Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек [4, 24].

Осындағы «шайтан», «періште» деген бейнелі сөздерде терең астарлы мағана жатыр. Діни ұғымда екеуі бір-біріне қарама-қарсы мәндегі сөздер. Періште күнәсіз, пәк, адал субстанция және ол үнемі жақсылық жағымен көрінеді, ал шайтан керісінше қара ниетті, азғырушы жағымен мәлім. Бұл көркем бейнедегі «шайтан» – отарлаушылар болса, «періште» –отарланғандар. Шайтанға көмек берушілер – отарлаушылардың жандайшаптары ел басқарушылар.

Абай ендігі ел тұтқасын ұстағандарды ел басқарушылары деп емес, отарлаушы империяның кәдімгі көп шенеуніктерінің бірі деп қабылдады. Осындай дәрменсіз ел билеушілерінің көбейіп бара жатқанына налыды. «Бас-басына би болған өңкей қиқым» қолында күші жоқ, орыс ұлығына бағынышты ел басқарушыларының дәрменсіз халін көріп, оларды сын тезіне салады. Бодандық қамытына ноқталанған «Таласып босқа, Жау болып досқа, Қор болып құрып бара жатқан» елінің тығырықтан алып шығар жол іздейді. Мұндай елді басқару да кім көрінгеннің қолынан келетін іс емес:

Көп шуылдақ не табар,
Билемесе бір кемел ? -

деген риторикалық сауал тастайды ақын. Негізінен «кемел» араб тілінен енген кірме сөз. Түсіндірме сөздікте «Кемел - әбден толып жетілген, өскен, ер жеткен. Асқан шебер, жетік, алғыр» [5, 382] деп көрсетілген. Бұл түсіндірме Абайдың айтып отырған «кемелін» тарқата алмайды. Абай оны діни- ахлақтық мағанада қолданған. Діни сопылық танымда كامل - камил сөзі ахлақтық (мінез-құлық) ұғымда қолданылады, яғни адами жетілудің әуел бастағы құдайлық жаратылыстағы деңгейінде болу, тек сыртқы (zahири) ғибадат-құлшылық жағынан ғана емес, ішкі (батини) рухани, мінез-құлықтық тұрғыдан жан-жақты толық жетілгендікті білдіреді. Адамның ішкі рухани толысуының басты көрінісі – имандылық. Ахлақтың (мінез-құлықтың) негізгі міндеттерінің бірі – елге, туған жерге, жұртқа, отанға байланысты міндеттер: «Отанды сүю де иманнан келеді. Имансыздың жүрегінде отан сүйіспеншілік болмайды. Әр адам баласы үшін, мемлекетін және елін сүю, оның бақытты болуына, дамуына тырысу міндет болады» [6, 271], деп жазылады Ғылымхалдің «Мінез-құлық» (Ахлақ) бөлімінде.

Ақынның сынына түскен ел басқарушылардың барлығы әрине, отаршылдықтың «бөлшекте де билей бер» саясатының құрбандары. Мұндай атқамінерлер Абайша айтқанда имансыздар, яғни кемел, толық адамдар емес. Ондайлардың ел басқаруы да қауіпті. Сондықтан ақын елбасшысы кемел адам болу керек дейді. Халықты артынан ертіп, елін дәулетке жеткізетін басшыны «единица» деп, ерген халқын «нөл» деп арифиметикалық ұғыммен астарлайды:

Единица – жақсысы,
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз ақ,
Өз басыңдық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл ?
Берекеңді қашырма,
Ел тыныш болса жақсы сол [4, 91].

Расында ақынның айтатын «көп шуылдақ» нөлдің алдында кемел басшы «единица» тұрмаса, маған десе қанша нөл болса да оның арифиметикалық сандық мағанасы болмайтындай, әлеуметтік ұғымдағы халықтың да басшысы әділ болмаса құрдымға кететіні анық. Абай заманындағы билікке таласып, елдің сиқын кетірген басшылар «өңкей қиқымдар» еді. Олар тіпті ел басқаратын қолында билігі бар единица дәрежесіне жетпей, биліктен айырылған нөлдік дәрежеге түсіп қара тобырға айналғандар болды. Абайдың тереңнен толғап, астарлап қозғап отырғаны да осы қолдан кеткен билік, сол билікті қайта қолға алу, елді кемел басшыға билету.

Қолдан кеткен билікке, тізгінсіздікке қарсы күрескен Абайдың ойынша, ел басқаратын адам мансабына лайық, білімді қайраткер болуы керек. 37-ші қара сөзінде: «Кісіге біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады», – дейді. Парамен, таныстықпен келген билік қасиетсіз. Абай 28-ші қара сөзінде «сатып алған, жалынып, бас ұрып алған биліктің ешбір қасиеті жоқ» деген.

Бірақ ақын билік тізгінін қалай қайтаруды тәпіштеп жатпайды.

Берекеңді қашырма,
Ел тыныш болса, жақсы сол.
Рас сөзге таласып,
Ақжем болма, жаным, кел [4, 92], -

деп елдің тыныштығын армандап, сол елді алға сүйрейтін, әділ билік жүргізетін кемел басшыны идеал ғып қана өтеді.

Билікті қолға алған соң ендігі кезекте жер отарланды. 1968 жылғы қазақтар «Жаңа низам» деп атап кеткен «Уақытша Ереженің» 210 бабында: «Қырғыз (қазақ) көш - қоны болып табылатын жер мемлекеттік болып есептеледі, әрі қырғыздарға қоғамдық түрде пайдалануына беріледі» [7, 289], - деп жазылған. Барлық ерікті өз қолына алған патша өкіметі қазақтың атамекен, құт қонысы болған ең шұрайлы жерлерін ішкі Ресейден шұбырған қара шекпендерге таратып, қазба байлық шығатын жерлерді шетелдік өндірісшілердің қолына берді. Жергілікті халық құнарсыз, шөлейт жерлерге ығыстырылды. Өз жерінде күн көре алмаған орыс мұжықтары қазақтың шабындығы мол, сулы жерлеріне өз беттерімен орналасып қоныстанып жаппай үй салып, ауылдар тұрғыза бастады. Патша өкіметі оларға қолдау көрсетіп: «Күздік жайылым мен қыстақтар, оған жақын жердегі шабындықтар және дәл сол сияқты сонда орналасқан құдықтар мен ормандар жеке отбасылардың жеке меншігі болып табылады» [7, 290], - деп жарлық шығарады. Алайда бұрын отырықшы болмаған қазақ бұл заңның пайдасын көрмеді. Ата-бабасынан бері көшіпелі тұрмыс кешкен қазақ биліктен бір айырылса, енді шұрайлы жерінен тағы айырылды.

Мұндай жағдай: «Қазақ елінің рухани құлдық қамытын киіп, отаршылдық қысымға ұшыраудан құтылуға ұмтылу – осы кезеңдегі қазақ поэзиясының өзекті сарынын тудырмай тұра алмады. Өткен замандағы Асан Қайғы, Бұхар, Махамбет, Дулат, Шортанбай, Мұрат, бергіде Абай бастаған жаңа әулет өкілдері, кітаби ақындар туындыларындағы отаршылдыққа іштей қарсылықтан туған ортақ сарынды сезінеміз» [8], - дейді М.Мырзахметов.

Жердің отарлануы, ақындар шығармашылығының негізгі тақырыбына айналып, көкіректен шер болып ағылды. Жалпы Абай өлеңдерінде жер мәселесі көп сөз бола қоймайды. Жердің отарлануын Абай ру арасындағы тартыс, жерге талас, бірінің қонысын бірі тартып алу сияқты өз заманындағы тұрмыстық жағдайлармен астарлап жеткізеді. Бұл қазақты біріне-бірі айдап салған Ресей патшасының жымысқы саясатының басты мақсаты. Енді ата қоныстың жаз жайлауы, күзеуі, қыстауына дейін жат жұрттық болып кеткенін шерменде болып толғаған Абайға құлақ түрсек :

Жетілтіп жаз жайлауға қона алмай жүр,
Күз күзеу де жанжалсыз бола алмай жүр.
Қыс-қыстауың қып-қызыл ол да пәле,
Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр

Биліктен айырылып, екі жақты қанауға түсіп, берекесі кеткен елді ақын шөлге теңейді:

Берекесі кеткен ел –
Суы ашыған батпақ көл.
Құс қаңқылдап, жағалап,
Сулай алмас жазғы төл.
Оның суын ішкен мал,
Тышқақ тиіп аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар,
Суы құрсын, ол – бір шөл [4, 91].

Бұл жердегі шөл- балама символ. Яғни, суы бітіп шөл боп құрып бара жатқан көл - тоз-тозы шығып, құлдық қамытын мойнына ілген, басшысыз қалған берекесіз ел болса, шалқар көл – билік, шаруашылық, мәдени-рухани жағынан жетілген, өз билігі өз қолында тәуелсіз, берекелі ел:

Берекелі болса ел –
Жағасы жайлау ол бір көл.
Жапырағы жайқалып,
Бұлғақтайды соқса жел.
Жан-жағынан күркіреп,
Құйып жатса аққан сел.
Оның малы өзгеден,
Өзгеше боп өсер тел.

Таза қазақи танымдағы ел көрінісі, көшпенді елдің шаруашылық тұрмыс –тіршілігі, бүтін болымысы арқылы ақын берекесі кеткен ел (отарланған) мен берекелі (тәуелсіз) елдің көрінісін қатар суреттей отырып көрсетеді. Айналасында жапырағы жайқалған жасыл орманды, жан-жағынан күркіреп ағып құйып жатқан мөлдір бұлағы бар шалқар көлдің жағасында, көк майсалы шөбі шүйгін жайлауда тойынып өскен төрт түлік малдың тел өсуі – байлықтың, дәулеттің нышаны, тал басын тербелтіп бұлғақтай соққан жел – тыныштықтың, бейбітшіліктің белгісі. Ақын аңсарындағы тәуелсіздік міне осы - әсем табиғат аясында алаңсыз еңбек етіп, мамыржай тіршілік еткен азат ел.

Туелсіз ел, азат жер аңсары сол тұста жасаған ақындардың барлығының да шығармаларында кездеседі. Қазақ сахарасының Батысында жері тарылған, қайраны таусылған, жұртының ауыр халін жырлаған Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» толғауы болса, Шығысында Дулат ақынның «Тегімді менің сұрасаң», «Ал, қарағай сұлу сындарлы», «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ» атты өлеңдерінде ел басқару ісіндегі озбырлық, әділетсіздікті, патшаның отаршылдық саясатының әсерінен жер-қонысынан айрылған ел жағдайын сөз етеді. Екі ақынның өлеңдерінде де отарланғанға дейінгі қазақ сахарасының, өздерінің туып-өскен әсем көрінісін әсем бейнелейді. Дулат:

Аягөз сенің бойыңда,
Несібе, ырыс тегіс қой
Сай-салаң балғын жеміс қой.
Қырың – малдың кіндігі,
Ойың - өнім егіс қой ,-

Аягөз өзенінің әсем табиғатын Дулат ақын динамикалық көріністпен сипаттаса, Мұрат бодандалғанға дейінгі елінің әсем көрінісін халықтың тыныс-тіршілігімен, туған жерінің төсіндегі елдің дәулеті болған мың-мыңдап өрілген малын, мамыржай күй кешіп, бейқам тірлік етіп жатқан елін жырға қосады :

Қойды мыңнан өсірген,
Жылқыны санға жеткізген,
Арпа, қауын төктірген,
Жеріне жеміс ектірген
Дәулеті қалың біткен жер.

Отаршылдық қамытын мықтап киген қазақ қоғамының ащы шындығын айтқанда, отарланғанға дейінгі туған жердің әсем көрінісін жырлағанда, отарланып жаттың қолына өткеннен кейінгі жердің мұндай әсем көрінісінің бірі де қалмағанын толғаған Дулат, Мұрат, Абай шығармашылығы көп сәттерде бір-біріне үндес келіп жатады.

Тәуелсіздікке қалай жетудің жолын нақтылап айта алмаса да, заманның лаңын сын тезіне сала отырып бүкіл патшалық аппараттың билік басындағыларды ашық айыптады, елді бостандыққа жеткізетін кемел, әділ басшыны арман етті, орыс мұжығының қолына кетіп тұталақайы шыққан ата қоныстың сүреңсіз көрінісі қан жылатты, бодандыққа дейінгі төскейде малы шұбырған, әсем табиғатты кең жайлау, асқаралы асқар тау, тұнық, мөлдір айнакөл,

алаңсыз тірлік еткен салқар көшті елді аңсады. Міне, ақынның тәуелсіз ел, тәуелсіз билік аңсары да осында.

Әдебиеттер тізімі

1 Қирабаев.С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: «Фолиант», 2002. – 504 б.

2 Әуезов. М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 261 б.

3 Мырзахметов. М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 128 б.

4 Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы.I том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

6 Энциклопедия «Ислам». – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 285 б.

7 Қазақстан тарихы. Очерктер. – Алматы, 1994. – 419 б.

8 Мырзахметов. М. Отаршылдық дәуірдегі әдебиет // Жұлдыз, 1993, № 7,8,9.

Основная цель статьи – представить идею независимости Абая Кунанбаева в его произведениях. В статье рассуждаются невзгоды колониальной политики Российской империи проведенной в казахской степи и рассматривается рождения идеи независимости в поэзиях против этого колониализма. На этой основе произведения Абая анализируются в историко-политическом ракурсе, которые повлияли на его творчество и определили идейное направление поэта. Определяется концепция независимости своего народа. Стихи поэта анализируются в контексте общей идеи произведения поэтов "Зар заман"

The main purpose of this article covers the problem of reflection of the idea of the independence in Abay's works. It is reasoned the adversity of colonial policy of the Russian Empire which was held in the Kazakh steppe and it is considered the birth of idea of independence in the Abay's poetry against this colonialism. On this basis Abay's works are analyzed in historical and political perspective that influenced his work and determined the ideological direction of the poet. In his works it is defined the concept of the independence of the people. Verses of the poet is analyzed in the context of the general idea of the works of poets of "Zar zaman"

ӘОЖ 82.09(574)

А.Д. Амренов[1], Т.Б. Қабышев[2]
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты[1]
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті[2]
Павлодар[1], Семей[2],Қазақстан
adilbek.61@mail.ru, talgat_kabyshev@mail.ru

ТАЙЫР ЖОМАРТБАЕВТЫҢ АРНАУ ӨЛЕҢДЕРІ

Мақалада арнау өлеңдердің табиғаты, тарихи даму арнасы, жанрлық, синкреттік ерекшелігі қарастырылады. Жазба әдебиеттегі Ыбырай, Абай дамытқан жарлай арнау, зарлай арнау үлгілері сөз болады. Осы негізде қазақ ағартушы ақындарының бірі Тайыр Жомартбаевтың арнау өлеңдері талданады. Арнауларындағы адамдардың тарихи тұлғасы анықталады. Ақын өлеңдерінің өзіндік ерекшелігі сарапланып, оның арнау жанрына қосқан үлесі айқындалады.

Кілт сөздер: арнау өлең, жанр, қазақ поэзиясы, дәстүр жалғастығы, алашорда, ұлтшыл, ағартушы, суырып салма.

Қазақ әдебиетінде арнау өлең туралы салмақты пікірлер теориялық тұрғыдан А. Байтұрсынов, Қ. Жұмалиев. З. Қабдолов, З. Ахметов еңбектерінде қарастырылса, әдебиеттің тарихи даму кезеңдермен байланысты М. Жолдасбеков (ежелгі дәуір), М. Мырзахметов, Қ. Мәдібаева (зар заман дәуірі), өзге жанрлармен қатынасын Т. Қожакеев (сатира), Б. Әбілқасымов (толғау), С. Медеубеков (терме) қарастырып арнау өлеңдерінің синкреттік ерекшелігін ашты.

Қазақ әдебиеті теориясының негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынов арнауды төмендегідей жіктейді: «Арнау. Арнаудың өзі үш түрлі болады: Сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау». Және де арнауды осылай жіктей отырып, оларға "Әдебиет танытқыш" атты еңбегінде мысалдар келтірген [1, 363-364]. Бұл пікірлерді профессор Қ.Жұмалиев әрі жалғастырады. Өз еңбегінде арнау өлеңдерге тоқталып, оған мынадай анықтама береді:
«Арнау не біреуге, не көпшілікке, не табиғаттың бір құбылысына қайырыла сөйлеу. Кейде тіпті сөйлем, кейде сұраулы сөйлем, кейде риторикалық сұрау арқылы құрылады. Сөйлем құрылысы ішкі мазмұнына қарай арнау өзара үшкее бөлінеді: 1) жарлай арнау, 2) зарлай арнау, 3) сұрай арнау, 4) риторикалық сұрақ. Риторикалық сұрақтардың жауабы өзінің ішінде оқушылар, сөйлемдегі ой толқынына қарап, жауабын өздері бере алады. Сөйлем әдейі солай құрылады» [2, 283].

Байқап отырсақ, жоғарыдағы пікір-ойларда соншалықты алшақтық жоқ. Арнау өлең қазақ поэзиясының ең бір арналы саласы екенін ғалымдардың бәрі де қуаттайды.

Арнаудың жанрлық ерекшелігін анықтау мәселесі бүгінгі күні де фольклортанушылар мен әдебиетшілер үшін оңайға түсіп отырған жоқ. Зерттеушілер арнау өлеңдерінің жанрын анықтағанда негізгі белгі ретінде оның ежелден келе жатқан мінездемесі мен мотивіне, шығу тегіне көңіл аударып жүр. Сондай-ақ арнау өлендерін әртүрлі жанрлық түрлері де бар екенін айтып жүр. Арнау өлең іштей жанрлық түрге жіктелгенімен белгілі бір ортаға, қауымға, жеке адамға т.б. арналып айтылатындықтан онда ортақ үндестік, бір жанрға тән ерекшелік айқын байқалады. Арнау өлеңнің жіктелуі негізінен тақырыптық сипатына, яғни кімге, қалай арналуына байланысты.

Арнау өлеңдерінің негізінде күні бұрын белгілі рөлге ие болған адресатпен диалог құру жатыр. Бұл жерде адресат дос, дұшпан, ел, жер, табиғат және т.б. болуы мүмкін. Адресаттың осындай әртүрлілігі авторға толғанысын, ажуасын, көңіл-күйінің басқа сәттерін жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл қасиет арнаудың толғау, терме, өлең, сатира және т.б. жанрларды өзінің икеміне қарай бұрып өзіндік жанр туғызу мүмкіндігі деген сөз.

Қазақ поэзиясында арнау өзінің өміршеңдігімен көрініп қана қоймай, әр кезеңде өзіндік бет-бедерімен ерекшеленген. Сондай-ақ әрбір кезеңде ол бейнелейтін эстетикалық нысаны өзгеріп, соған байланысты уақыттың көкейтесті мәселелерін көрсететін мағынада өзгеріске түсіп отырған. Арнаудың жанрлық табиғатын ескере отырып XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы жазба әдебиеттегі арнауларға тоқталсақ, жарлай арнау мен зарлай арнаудың жаңаша бағытта мазмұн, түр жағынан дамыған, көркемдік қуаты жоғары болғанын көреміз. Жарлай аранудың осындай үлгісі Ыбырай Алтынсаринде («Бір Аллаға сиынып, кел балалар, оқылық») кездессе, зарлай арнаудың үлгісін Абай Құнанабаев дамытты. Ақынның «Оспанға», «Жайнаған туың бұзылмай», «Кешегі Оспан ағасы», «Көкбайға» тағы басқа арнау өлеңдері осының бір дәлелі. Мұнда әлеуметтік мәселелер мен қатар қоғамның жеке тұлғасының бейнесі, қоғамдық құлқы, ішкі жан-дүниесі әр қырынан ашылып көрсетіледі.

Абайдың ақындық мектебінің дәстүрінде тәрбиеленген, қаламгерлердің қатарында Тайыр Жомартбаев та бар. Тайырдың өмірі мен шығармашылығы туралы тұшымды пікір айтқан Б.Кенжебаев, Ө.Есназаров, С.Талжанов, Е.Бердин, Ә.Жиреншин, А.Нұрқатов, Ә.Дербісалин, Б.Ақмұқанова, З.Бисенғали, М.Қараев, Т.Кәкішев, Қ.Мұқамедханұлы, Р.Нұрғали, С.Құлбарақов сияқты ғалымдар болды.

Тайыр Жомартбаевтың көзі тірісінде екі кітабы жарық көрген. Ақынның алғашқы кітабы «Балаларға жеміс» (1912), одан кейін «Қыз көрелік» романы (1912) Семейдегі «Ярдам» баспаханасында жарыққа шыққан. Оның шығармашылығы көпқырлылығымен ерекшеленеді. Ол - ақын, жазушы, көсемсөз шебері болумен қатар, ағартушылық бағыттың

ірі өкілі.

Басқа да ақындар сияқты Тайырдың да қазақ поэзиясындағы жақсы дәстүрді жалғастыра жазған арнау өлеңдері бар. Ақынның алғашқы шығармашылық қадамы да осы арнаудан басталады. Оған әсер еткен алдымен ұстазы Көкбай Жанатайұлы болды. Абайдың ақындық мектебінен сусындап өскен Көкбай өз жерінде медресе ашып қоймай, Абай дәстүрін жалғастырып өзі де ақындықпен айналысты, Абай өлеңдерін оқыту бағдарламасына енгізіп, шәкірттеріне жаттатқызып, санасына сіңіріп өсірді. Көкбайдың 1901 жылы Мұқыр болысында молда болып сайланғаны, медресе ашып бала оқытқаны, қандай пәндерді оқытқаны жөнінде мұрағаттық деректерде сақталған [3] .

Тайыр да Көкбай медресесінің алғашқы шәкірттерінің бірі болып қабылданады. Медреседе Тайыр араб, түркі және орыс тілдерін оқып үйрене бастайды. Онда осы тілдердің үйретілетіндігі, оған өзінің барлық ынтасымен құлшына кіріскенін Көкбай:

Ұстаздық жолына енді бетті бұрдым,
Іс қой деп игілікті ниетті бұрдым.
Сахарада медресе ашып, бала оқытып,
Ортаға сол күндегі дүкен құрдым.
Оқыды Арғын, Найман, Керей мен Уақ,
Көрген соң тек оқуды кетті құлап.
Араб, түркі, орысша сабақ бердім.
Өзіме өз еңбегім кетті ұнап.
Өзімдегі барымды бермегенде,
Аласың қолда жоқты кімнен сұрап -

дей келіп, шәкірттердің де оқуды аңсап жүргендіктері туралы былай дейді:

Ғылымға шөлдеп жүрген талапкерлер,
Жиылып бірнеше жүз жатты сұлап [4, 35]

Жасынан зерек Тайырдың оқуға шөліркеп кеп бас қойғандығы туралы естелік мақаласында: “...Имеется достаточна основания, что Таир Ж. в начале подросткового возраста учился в Медресе Кокбая в Такыре. Желание учится у отца появилось еще в то ранее время, он жаждал знании...” [5], - деп жазылған.

Көкбай медресесінде бірнеше тіл үйреніп, ақынның тәлім-тәрбиесін көріп, үлгі-өнеге алған Тайырдың оқуын әрі қарай жалғастыруға, өнер-білімге деген құштарлығы онан сайын арта түседі. Тайырдың жерлесі әрі жақын інісі, ақын Есентай Бердин оның Көкбай медресесінде оқыған кезеңін өзінің “Тайыр Жомартбаев” атты мақаласында былайша сипаттайды: “Арада екі-үш жыл өткен соң, Тайыр медреседен жирене бастайды. Ол бір күні Көкбайдың өзіне: -Молла аға, хат танудық, иманшарт, әптиекке де судаймыз, ал енді не боламыз, бізге орыс тілін неге оқытпайсыз. Абай балаларын орысша оқытады ғой, - дейді.

Осы сұрау Көкбайға ой салады. Тайырдың тілегі орындалып біраз балаға орысша сабақ беріледі. Бірақ Тайырдың орысша оқуы, өлген адамның жаназасын шығаруға, иман айтуға қатыспауы, өзімен сабақтас Медетбай, Кенжегүл, Нұртай деген ересек балаларға жақпайды. Олар Тайырды әжуалайды, күндейді. Тайыр да қарап қалмай:

Підияның тоқтысын,
Сендер ғана аласың.
Шыныңды айтшы жоқпысың,
Құдайға не деп барасың, -

деп әлгі ересек шәкірттерге өлең шығарады [5]. Осы кездерден бастап әркімнің мінез-құлқын, кемшілігін сынап әзіл-сықақ арнауларын шығара бастайды.

Жасынан Абай ауылында өсіп, Абай шығармаларымен сусындаған Тайыр Жомартбаев кейін ұстаздық қызметте жүргенде:

Еңбек қыл, қалам ұстап білгенді жаз,
Бос жүріп бой түзеумен болмаңыз мәз.
Алдыңғы білгендерден тағылым ал,
Дүнияға сөз таратқан көп өнерпаз.

Бос жүрген ата-бабаң не қалдырды,
Ғұмыры өткен қар жамылып, төсеніп саз?
Кешегі үлгі шашқан хакім Абай,
Оның да сөзін ұғып қалғандар аз -[6,65]

деп Абайдың ұстанған жолын басты темірқазық етіп шәкірттеріне арнау арнайды.

Тайыр ақындық кемеліне келген кезде Есентайға, Ербосынға, Масғұтқа, Сайпеңе, Құсайынға, Бибіжанға, Қос қызға, Оразғалиға т.б. арнау өлеңдер жазады. Оның арнаулары көбіне інілері мен баласына ақыл-насихат, соларға деген өзінің сүйіспеншілік сезімін білдіруге арналады. Арнау өлең белгілі бір адамның бейнесін, мінез-сипатын суреттеу мақсатымен де жазылады.Тайыр Жомартбаевтың ардагер ұстаз Есентай Бердинге арналған «Есентайға» атты өлеңінде:

Есентай, қадірлі інім, жаның биік,
Биіктікті тұрады денең сүйіп.
Барлық адам бағынып, қол қусырып,
Тұрғанды жаратасың басын иіп
Өрісің Шыңғыстаудан ұзамады,
Кету қиын туған жер, елді қиып
Басыңды басқа жаққа бір бұрмайсың
Бірде сыймай тұрсаң да, бірде сыйып..., -[6, 164]

дегенде Есентайдың соңынан алашорданың адамы деп қанша жауапқа тартылып, тексеруде жүрсе де туған жер, өскен елден ешқайда шықпай отырғандығын сөз етеді. Есентай Бердин отызыншы жылдары ұзақ тергеулерде болып, 1937/1938 оқу жылында Қордабаев Үкіжан екеуі алашордашылдардың есебінде Семей түрмесіне қамауға алынады. Есентайға тағылған айып: «алашордашыл, ұлтшыл Көкбайдың туысы. Бай, атқамінер болған. Мектепте коммунистік тәрбие болмаған» деп жала жабылады. Ал Үкіжан Қордабаев - ұзақ жылдар Қызылтас, Қарауыл селоларында ұстаздық қызмет атқарған. Екеуі де Тайырдың немере туысы. Есентай Бердіұлы ұзақ жылдар ұстаздық қызмет атқарып, 30 жылдары жеке басқа табынушылық салдарынан қуғын сүргін көріп, екі рет он жылдан сотталған. Абайдың ақындық дәстүрін дамытуға өз үлесін қосқан ақын, жасынан Тайырдың ақыл-кеңесін тыңдап өскен інісі. Есентай Бердіұлы туралы Қазақ әдебиеті энциклопедиясында [7.169], Қазақстан ұлттық энциклопедиясында [8.422] ғұмырнамасы толық берілген. Үкіжанға «Бұрын болыс болған және дін молдасы болған. Мектепте коммунистік тәрбие болмаған» деген айып тағылады**.** Тайыр өлең арнау арқылы Есентайдың елден шығып, оқу оқып, білімін жетілдіруін, ғылым іздеуін сұрайды. Өлеңде:

Сонда ғана бой жазып тыныңар ең,
Желпініп үске жеңіл киім киіп.
Сонда ғана тәтті ұйқы ұйықтар едің,
Шыбын жан рахаттанып, денең сүйіп.
Сонда ғана бойыңа ас сіңер еді,
Ішіңде дерт-дүрмектен қалмай күйік
Сонда ғана арманнан шығар едің,
Мақсұттың тұтқасына қолың тиіп..., -[6, 166]

деуі ағартушы ақынның өзінен кіші інілеріне де оқу-білімнің сарқылмас қазына, мол байлық екендігін ұғындыруы, яғни насихаттауы дегіміз келеді. «Сенің жігер, қайратың жаннан бөлек, осы жүрген адамнан жаның биік» дегенінен інісінің жігерін жанып, күш-қайрат беруі деп білеміз. Ақын өлең соңында өз мәдениетін көрсетіп, іниден кешірім де сұрай біледі.

Ала салып айтысып ашуланба,
Қылығыңды жазамын жаным сүйіп,
Ағалық правомды қолыма алып,
Кеткен жер де бар шығар тілім тиіп.
Ақын емес жақындық сырымды айтып,
Қош айтамын бөрік алып басымды иіп.

Бұл өлең 1934 жылдың 13 қыркүйегінде жазылған екен.

Тайыр Жомартбаевтың сондай інілерінің бірі Ербосын Хасеновке (ағасы Хасеннің баласы екендігін алдыңғы тарауда айтқанбыз) арналған «Ербосынға» өлеңі. Өлең 1934 жылы 27 қарашада жазылған. Бар-жоғы екі-ақ шумақ. Әйтсе де сол 2-ақ шумақта ақынның біршама сыр ақтарғаны сезіледі. Өлеңді толық берсек бәрі де аңғарылады.

Оқусыз шерменде боп өткен өмір,
Қаңбақтай тұрағы жоқ кеткен өмір.
Біз жасайтын өмірді жасап қойдық,
Қосылмас енді қайтіп шеттен өмір.
Әке табылар тереңнен түптеп алса,
Кемеңгер біздің өмір, жеңген өмір.
Іздеген бар мақсұтым сендер болсаң
Артынан мен іздейтін неткен өмір [10].

Ақын сондай-ақ тұңғыш ұлы Масғұтқа да хат жазып соңынан өлеңмен қорытқан. Бұл хат Масғұттың Зайсанда 1926 жылы 31 қаңтарда Розгаль деген музыканттың үйінде тұрғанда жазылған болуы керек. Хат пен өлеңнің мәтіні төмендегідей:

Қарағым Масғұт! Сен менің алдыма алып әлпештеген көз нұрым. Сен жақсы жүріп, жақсы оқысаң, көңілім өсіп, көркейіп, ойымның өлкесі гүлденеді. Сенен бірер көңіл пияласы сынарлық нәрсе табылса үміт өзгеріліп, бағыт қайтып, мына тұрған сары жапырақша тез солуға ғана себеп.

Мен енді күз күнгі жапырақ, солып, түсуге ғана уақыт. Сенің өмірің- май, мен - күз.

Күз болған біздің уақыт қоңыр салқын,
Май айы бізден қашып күліп те тұр.
Алдыңғы өткен өмірден тәжірибе алсаң
Ұғынып қал қарағым саған бір сыр.
Әкең Тайыр Жомартбайұлы Боқаев

1926 жыл ғинуар 31 [10].

Хатта да, өлеңде де әке мен бала арасындағы сүйіспеншілік, сондай-ақ ақынның өзін қоңыр салқын күзге, жастық өмірді май айына теңеуі де өзіндік жарасым тапқан. Әкенің бала оқуына алаңдаушылығы да Тайырдың отбасы тәрбиесіне ерекше көңіл бөлгендігін білдіреді. «Тілек» атты өлең де осы өлеңмен мазмұндас. Әкенің бала бақытын ойлаудан туған.

Ойдағы жалғыз тілек бала-шаға,
Тірі боп солар жүрсе арашада.
Жасарып жас тілегі жауқазындай,
Мен үшін келме се де арашаға.
Көрмекті бақыт соған бола берсін,
Бақытқа балаға әке таласа ма.
Жас көңіл жаңа шыққан жазбенен тең
Күзбенен күйі қайтқан санаса ма [9].

Т.Жомартбаевтың адам мінезін көрсету мақсатында жазылған өлеңдері де бар. Әдетте олардың сынмен астасып келетіні де болады. Ақынның «Есешке» деген өлеңі (Есеш Боқай руының адамы, аталас туысы, Мақы сол кісінің әйелі) оның өз ортасында ешкіммен сыйыспай, жалғыз қалғандығын сынайды:

Семейге Есеш емес мәз,
Адығиямен дүрдараз.
Мақыменен мүлде араз
Таңкешпен де шығыстың
Дұшпан көп Есеш досың аз, -
деп ескерте отырып:
Қаңқылдап серік іздеді,
Адасқан Есеш жалғыз қаз.
Үкіжан бұған күледі

Аңғал шіркін ақылы аз, - [10]

дейді. Өлеңдегі Есеш те, Үкіжан да, Таңкеш те өзінің інілері.

Тайыр достарына, құрдастарына да өлеңді суырып салып шығара беретін болған. Ондай өлеңдерінің көбі сақталмаған. Сондай «Күмісқасқа», «Оразғали» деген арнау өлеңдері туралы Есентай Бердин естелігінде:

«Ақын Тайырдың ертерек кезде Семейде бірге жүріп тұрған бір көршісі болған көрінеді, Күмісқасқа деген. Өз аты ма, болмаса Тайыр қойған ат па екен? Зайсаннан қайта көшіп келгенде, ол көшіп Ойрат асып кеткен екен. Сонда соған арнап айтқан мына «Күміс қасқа» деген өлеңінде:

Жүрмісің аман-есен күміс қасқа,
Мен жоқта сен кетіпсің Ойрат асып.
Өмірдің кедір – бұдыр асуында
Бір жағынан жас жетіп, қалдым жасып.
Ақ жарқын, ашық күндей дидарыңды

Кетсейші бір көрсетіп, қабақты ашып, - [5] дейді.

Тайыр тіпті суырып салма, ойланбай айта салатын ақын еді. Көбіне құрбыларына қалжыңмен өлең айтатын еді. Сол Семейде тұрған кезінде Оразғали Санин деген жігітке қалжыңдап айтқан өлең:

Оразғали Санин,
Құмарттырған бай қызын.
Қалтаңда жоқ бір тиын,
Ғашық жарым демек қой.
Анау қырдікі емес пе,
Қолыңда болса бір үзім,
Үстіңде де бар киім,
Сұлулық та керек қой, -[5]

деп келтірген. Бұл өлеңдерден ақын көңілінің досты іздейтіні, ішкі қапа көңілдің доспен сырласқысы келетіндігін, сондай-ақ достық сын да айтқыштығын байқаймыз.

Түйіндегенде Тайыр Жомартбаевтың қазақ поэзиясына қосқан үлесінің бірі оның арнау өлеңдері. Ақын өлеңдері өзінің араласқан адамдарына, туыстарына арналған. Соларға деген өзінің сезімін, сүйіспеншілігін білдіреді. Негізінен ақыл айту, үгіт-насихат мазмұндас арнауларынан байқалатыны -ақынның ағартушылық бағытты ұстануында екені ақиқат. Сонымен қатар Тайыр арнауларының кейбіреуі әзіл-қалжың ретінде, пародия үлгісінде жазған өлеңдері де бар. Онда сыншылдық, мінездеу жағы айырықша көрсетіледі. Бұл ақын арнауларына тән құбылыс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы:Жалын, 1991. – 464 бет

2 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Казмемкөркәдеббас, 1960. - 284 бет.

3 Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы кітапханасының қолжазбалар қоры. КП – 36-38.

4 Жанатайұлы К. Шығармалары. – Алматы: Информ-Арна, 2001,- 200 бет

5 Бердин Е. Тайыр Жомартбаевтың өмірбаяны // Естелік дәптер №2, КППМ-19-79

6 Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. – Алматы, Дәуір, 4- кітап, 1997. – 240 б.

7 Қазақ әдебиеті энциклопедиясы – Алматы: Білік, 1999. - 750 б.

8 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 3 том, 2001. – 720 бет.

9 Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайының кітапханасының қолжазбалар қоры, КП – 36-16.

10 ҚРҰҒА ОҒҚҚ, РФ – 8.

В статье рассматривается историческое развитие, жанровая природа и синкретические особенности стихотворения-посвящения. Определются образцы стиха-посвещения, которые развивал Ибрай Алтынсарин и Абай Кунанбаев. На этой основе расматриваются стихи-посвящения одного из казахских просветителея Тайыра Жомартбаева. Раскрываются исторические личности людей, которым он посвящал свой стих. Анализируется своеобразие стиха поэта и определяется его вклад в рассматриваемый жанр казахской поэзии

The article deals with the historical development, the nature of the genre and features of dedication verses. It is determined the samples of dedication verses which were developed in the writings by Ibray Altynsarin and Abay Kunanbayev. On this basis, it considers dedication verses of one of the Kazakh enlightener Taiyr Zhomartbaeva. It is covered historical persons whom he devoted his verses. It is analyzed the originality of the verses of the poet, and is determined his contribution to the genre of Kazakh dedication poetry.

УДК 82-343

А.К. Асан
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
kamashke_64@inbox.ru

МАГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ ПРОЗЫ А. КИМА И О. БОКЕЕВА

В данной работе будет произведён краткий анализ художественных текстов с целью выявить особенности магического реализма в творчестве писателей А. Ким и О. Бокеева. Как течение латино-американской литературы проявило себя в русской, казахской прозе. Магический реализм объединяет двух писателей XX столетия, и помагает выявить рецепции русской лирико-философской прозы в поэтике О. Бокеева.

Ключевые слова: А. Ким, О. Бокеев, магический реалист, Г.Г. Маркес, Х.Л. Борхес, Игра в классики, мифопоэтики, анимистическая вера, лирико-философское

В 1925 немецкий искусствовед Франц Ро наградил группу молодых художников-авангардистов звучным именем «магические реалисты». Применительно к разновидности живописи термин используется до сих пор. Спустя год «магический реализм» добрался и до литературы - в одной из своих статей термин употребил итальянский критик и писатель Массимо Бонтемпелли. Понятие активно применялось несколько лет, но затем отошло на второй план.

Новое рождение «магического реализма» наступило благодаря венесуэльскому критику А. Услару-Пьетри, который в 1948 обозначил так отдельных представителей южноамериканской литературы. Очень долго «магическими реалистами» называли писателей только из Латинской Америки.

Бум латиноамериканской прозы, возникший в Европе и США 1960-х, постепенно привел к тому, что термин «магический реализм» стали употреблять применительно к творчеству и тех авторов, чья нога никогда не ступала на землю Южной Америки. Евро-американский магический реализм заметно отличается от латиноамериканского, ибо откровенно размещается на грани фэнтези и реалистического мейнстрима. Главные критерии евро-американского магреализма – действие, как правило, происходит в нашем мире,

странное волшебство не поддается законам и логике, при этом не вызывая удивления у окружающих, которые чаще всего даже не обращают внимания на происходящие чудеса.

В данной работе будет произведён краткий анализ с целью выявить особенности магического реализма в творчестве латиноамериканских писателей, особненно Г.Г. Маркеса и Х.Л. Борхеса, для того чтоб представить образы магреализма в творчестве писателей А. Ким и О. Бокеева.

Уже первая половина XX в. выдвинула особое понимание и функциональное употребление мифа. Миф перестал быть, как это обычно для литературы прошлого, условным одеянием современности. Как и многое другое, под пером писателей XX в. миф обрел исторические черты, был воспринят в своей самостоятельности и отдельности – как порождение далекой давности, освещающей повторяющиеся закономерности в общей жизни человечества. Обращение к мифу широко раздвигало временные границы произведения. Но помимо этого миф, заполнявший собой все пространство произведения или являвшийся в отдельных напоминаниях, а порою только в названии, давал возможность для бесконечной художественной игры, бесчисленных аналогий и параллелей, неожиданных «встреч», соответствий, бросающих свет на современность и ее объясняющих.

В литературе особое место получают символические выражения мифа. Особенно это характерно для латиноамериканской литературы. Термин «магический реализм», впервые предложенный немецким искусствоведом Францем Ро применительно к живописи, а затем поддержанный Ортегой-и-Гассетом, в настоящее время определяет одно из наиболее интересных направлений латиноамериканской прозы.

В 1949 году в предисловии к повести «Царствие земное» Алехо Карпентьер охарактеризовал свое видение «реальности чудесного», предложив концепцию «магического реализма», которую можно свести к четырем основным позициям: а) Сама реальность Латинской Америки (история, география, этнический состав, культура) органически «чудесна»; б) Обилие чудесного в современной латиноамериканской прозе обусловлено верным отражением чудесной действительности континента; в) «Чудесное» латиноамериканского искусства противопоставлено «чудесному» литературы европейской как подлинное мнимому, естественное – искусственному; г) «Мир чудесного» – одно из основных отличительных свойств латиноамериканской литературы.

Таким образом, говоря о магическом реализме как о литературном направлении, мы имеем в виду, прежде всего, некий сплав действительного и вымышленного, обыденного и сказочного, очевидного и чудесного. Это особый способ видения мира через призму народно-мифологического сознания. Вместе с тем магический реализм для Латинской Америки - это не «игра в сказку», но особенности самой действительности. Термин «магический реализм», таким образом, в достаточной мере условен, он описывает нечто, свойственное целому ряду произведений, в которых реальное видится через призму фольклорного сознания. Разумеется, данное определение магического реализма как художественного метода не исчерпывает всей глубины смыслов нового романа.

Классический южноамериканский «магический реализм» имеет свою специфику. Его герои, как правило, индейцы либо негры - выразители латиноамериканской самобытности, которые отличаются от европейцев типом мышления и восприятия действительности. В книгах латиноамериканских магреалистов присутствуют элементы откровенной фантастики, однако ничего общего с традиционной. В 1950-70-е годы латиноамериканский роман ворвался в жизнь миллионов людей: мировую известность завоевали книги Алехо Карпентьера, Мигеля Анхеля Астуриаса, Карлоса Фуэнтеса, Жоана Гимараэнса Розы, Аугусто Роа Бастоса, Хулио Кортасара, Габриэля Гарсиа Маркеса, Марио Варгаса Льосы, Хорхе Луиса Борхеса. Основным признаком философии и художественного метода латиноамериканских писателей стало их мифологическое мышление.

Гватемальский писатель Мигель Анхель Астуриас еще в юности проявлял большой интерес к жизни и культурному наследию индейцев майя. Первый сборник Астуриаса «Легенды Гватемалы» (1930) был авторской обработкой индейского фольклора. Идею своего

знаменитого романа «Люди маиса» (1949), ставшего манифестом магреализма, Астуриас также заимствовал из фольклора: индейцы Гватемалы считали, что человек сотворен из маиса, священного источника жизни. Конфликт романа развертывается между аборигенами, для которых маис не просто пища насущная, и белыми колонистами, коим глубоко плевать на местные верования. А в романе «Ураган» (1950) повествуется о жизни сельскохозяйственных рабочих и их борьбе против американской банановой компании. Финал романа символичен: вызванный индейским шаманом ураган сметает плантации ненавистных янки.

Аргентинец Хулио Кортасар в гораздо большей мере, чем многие другие магреалисты, использовал литературный и культурный опыт Европы. Его сборник рассказов «Бестиарий» (1951) написан под явным влиянием фантастики Эдгара По. Стремление к необъяснимому характерно и для других сборников Кортасара – «Конец игры» (1956), «Секретное оружие» (1959), «Кто-то там бродит...» (1978). Так, персонаж «Другого неба» живет одновременно в двух эпохах и в двух городах – в Париже конца 19 века и в Буэнос-Айресе 1940-х. А герой новеллы «Ночью на спине, лицом кверху» одновременно умирает в больнице современного европейского города и на алтаре ацтекских жрецов доколумбовой Америки.

В новаторском романе «Игра в классики» (1963) Кортасар активно экспериментирует с литературной формой. Книга состоит из двух внешне независимых частей. Чтобы лучше понять идейный замысел романа, обе части следует читать «зигзагами», как при игре в «классики». Материал второй части представляет собой дополнительные эпизоды из жизни героев, отрывки из чужих книг, выдержки из газет, фрагменты из записок какого-то сумасшедшего, рассуждения некоего писателя. На протяжении всего романа Кортасар постоянно нарушает временную последовательность повествования, экспериментирует с синтаксисом, пунктуацией, орфографией.

Кубинец Алехо Карпентьер - создатель концепции «чудесной» или «магической» реальности как способа отражения латиноамериканской действительности. В предисловии к повести «Царство земное» автор сформулировал свое видение «чудесной реальности» Латинской Америки, в основе которой лежат девственность континента, где возможны самые невероятные вещи, а также особое мифологическое сознание населяющих его народов. Повесть посвящена истории Гаити на рубеже 19 века, когда бывшую французскую колонию сотрясали восстания рабов. Главный герой, черный раб Ти-Ноэль, воспринимает мир через призму языческой религии, для которой чудеса естественны, из-за чего история Гаити, увиденная его глазами, приобретает мифологический характер.

Рассмотрение взаимоотношении между литературой и мифом является актуальным вопросом на сегодняшний день. О мифе в литературе говорили такие ученные как В. Аганесов, Г. Гачев, Д. Низамеддинов и другие. Ценность их работ заключается в том что они показали художественно-эстетическую службу мифа в литературе, рассматривая его как способ передачи мысли , философии и концепции автора. Но в казахской литературе мало работ об использовании в произведениях мифических сюжетов, архетипов и образов. Таким образом мы попытаемся рассмотреть мифопоэтические образы, символы, архетипы в прозе выдающегося писателя, классика казахской литературы Оралхана Бокеева.

Мифопоэтика – это та часть поэтики, которая исследует не отдельные усвоенные художником мифологемы, а воссозданную им целостную мифопоэтическую модель мира (если таковая существует в тексте) и, соответственно, его мифосознание, реализованное в системе символов и других поэтических категорий. Под мифопоэтикой понимается не только целый комплекс понятий («мифологема», «архетип», «поэтический космос») или система мифов, но и особый тип мышления (мифомышление), и ритуал. Космогония и эсхатология являются основными мотивами мифологического сознания, а его драматургия строится на борьбе Хаоса и Космоса [1].

Понятие «мифологема» одним из первых ввел в научный обиход Дж. Фрэзер. О символизации как свойстве мифомышления впервые стал говорить Э. Кассирер. Теория архетипов была разработана К. Юнгом, о проблеме мифа как метаязыка писал К. Леви-

Стросс. В России исследования сосредоточены преимущественно в области мифопоэтики, выявления мифологических структур в фольклорных или чисто поэтических текстах[1].

В частности, можно назвать работы В. Проппа, О. Фрейденберг, А. Лосева и др. Концепция мифа была разработана А. Лосевым в трудах: «Философия имени» (1923 г.), «Диалектика мифа» (1930 г.) и «Знак. Символ. Миф» (1975 г.). В последние десятилетия данной проблемой занимались Я. Голосовкер, В. Иванов, В. Топоров, Ю. Лотман, Б. Успенский, Е. Мелетинский, С. Токарев, Н. Толстой, Д. Низамиддинов, С. Телегин, В. Агеносов, А. Минакова, И. Смирнов и др. Эти работы создали прочную научную основу для исследования символико-мифологической природы художественного слова.

О мифических сюжетов , образов и символов в прозе Оралхана Бокеева говорили такие ученные и критики как – академик С. Кирабаев, критики – М. Мамесейтов и Т. Токбергенов , ученный – О. Козбеков и Ж. Аскербек.

За основу данной работы мы решили взять такие произведение , которые сам автор объединил под общим названием диптиха «Это было зимой» , которое включает в себя два рассказа – «Снежная девушка» и «Крик».

А. Большакова в статье «Литературный архетип» выделяет несколько значений «архетипа» как литературной категории:

1. писательская индивидуальность (напр. о Пушкине ученые говорят как об «архаическом архетипе поэта»);

2. «вечные образы» (Гамлет, Дон-Жуан, Дон Кихот);

типы героев («матери», «дитяти» и т. д.);

3. образы – символы, часто природные (цветок, море) [5].

Миф – (от греч. mythos слово, речь) -

1) Древнее народное сказание о богах и легендарных героях, о происхождении мира и жизни на земле, передающее представления людей о мире и месте человека в нем; создание коллективной общенародной фантазии, обобщённо отражающее действительность в виде конкретных персонификаций (см.) и одушевлённых существ, которые мыслятся первобытным сознанием как вполне реальные. В дальнейшем мифы, их мотивы и образы часто служили источником для произведений изобразительного искусства и художественной литературы (вплоть до настоящего времени).

2) Определенное представление о мире, воплощенное в отвлеченных сюжетах и образах (Прекрасная Дама в поэзии А. Блока).

(Словарь литературоведческих терминов С.П. Белокурова 2005)

Мифологическое мировоззрение играет особую роль в период расцвета античной трагедии (Эсхил – «Прикованный Прометей», «Орест»; Софокл – «Антигона», «Царь Эдип», «Электра»; Еврипид – «Медея», «Ипполит»). Авторы античности не только используют мифические сюжеты , но и «мифологизируют» исторические события. Мифические образы отличаются тем что являются главными очертаниями греческой классической литературы.

В последние годы литературоведческих трудов составлены различные виды классификации использовании мифа в художественных текстах. И с одним из первых классификации в этом направлении связаны с такими именами как Е.М. Мелетинский, Ю.М. Лотман и З.Г. Минц [4]. Следующую классификацию составил – М.Н. Эпштейн. Опираясь на работы выше сказанных ученных, Д. Н. Низамиддинов разделил на три типа формы мифологизма современной литературы:

Первое – это использование традиционных мифических сюжетов и образов. Это форма сама по себе делится на два вида:

А) интерпретация

Б) трансформация

Вторая форма современном литературном процессе – неомифологизм.

О том что неомифологизм во многом связан с творчеством модернической литературы отмечали такие ученные как Е. М. Мелетинский, Ю.М. Лотман.

Третьей необычной формой мифа в современной литературе является – стилизация. Об этом впервые сказал ученный Я. Э. Голосовкер. Такие произведения как «Мастер и Маргарита» М. Булгакова, «Сто лет одиночества» Г.Г. Маркеса использовали именно этот путь.

По мнению исследователей, миф не всегда встречается в чистом виде[1].

Когда мы говорим о мифологизме в казахском фольклоре , сразу же вспоминаем о сказках, легендах, бытовые песни, эпосы и суеверие.

Главная мишень в мифологическом мышлении это – человек и природа. Повиновение природе часто встречается в казахском фольклоре. Ученный С. Каскабасов пишет о том что в своем пути развитии мифическое мышление прошел через два этапа : первый этап связан с законом тождества духа и природы, а во втором этапе данный закон разрушается потому как человек отдаляется от природы [4].

Повенование природе занимает важную нишу в казахском фольклоре. Ч. Валиханов говорит о том что древнейшая религия шаманизм связан с общей и индивидуальной повеновением природе. Таким образом шаманской верование – есть мировоззрение казахов , то есть мифология данного народа.

Мифические герои часто встречаемые в казахском фольклоре – Кольтаусар , Жельаяк, Таусогар, Саккулак. Эти персонажы встречаюся в различных сказках , такие как « Ер Төстік» , «Күн астындағы Күнекей қыз» и т. д.

Анимизм (от лат. anima, animus – «душа» и «дух» соответственно) – вера в существование души и духов, вера в одушевлённость всей природы. Анимизм происходил в связи верованием первобытной среды и беспомощности людей перед силами природы (буран, ливень, землятресение и т.д.). Первобытные люди олицетворяли природные явление обделяя их человеческими качествами. Английский ученный Э. Тэйлор , автор книги «Первобытная культура», говорит о тесной связи анимизма с мифологией. Таким образом анимизм является почвой мифологического мышление о том что человек и природа – одно целое. Анимистическая вера способствовала появлению в художественной литературе такого приема как – олицетворение. (Абай «Зима», М. Жумабаев «Ветер») [3].

Таким образом, если в современной литературе важную роль играют миф и мифические сюжеты, то вера мифического сознание занимает службу в литературе как способ художественного выражение. Преобразование анимизма в олицетворение можно рассматривать как художественная функция мифа.

В творчестве Оралхана Бокеева центральным является проблематика человека и природы. И в описании взаимоотношении человека и природы автор использует миф, мифические сюжеты и образы.

В повести «Снежная девушка» – мифическим сюжетом является – сон троих путешественников; Снежная девушка разбудившая замерзшего Нуржана.

Были создана несколько мифом по понятием мифического сознание о том что душа может жить отдельно от тела. Одним из этих мифов является о раздвоение личности. По религиозной мифологией у человека существует два ангела, которые всегда находятся рядом: если один гласит о совести, доброте , то другой напротив думает лишь о плотских наслаждении. По мотивам этого мифа романтики создавали образы второго лица человека. Оралхан Бокеев также использовал этот прием. По заключению критика Т. Токбергенов, Нуржан, Нур, Жан – это три персонажа произведения.

Но после редакции своей повести, писатель изменяет имена персонажей – Нуржан, Аманжан, Бакытжан. Мифологический образ реалистических персонажей раскрывается в путешествии Айыртау: «Поездка будет нелегкой, там жигиты нужны. Снег видушь какой. Зима суровая. Призрак снежной девушки, говорят, является на тех дорогах, предвещая голод и джут» [3].

Анатолий Ким – был другом самого Бокеева и переводил его произведения («Человек-Олень», «Снежная девушка», «Олиара», «След молнии», «Оттепель», «Ардак») на русский язык. Лирико-философское направление русской прозы А. Кима ярко проявилась в поэтике

О. Бокеева. Во-первых, мифологизм в творчестве А. Кима переходит на высшую ступень мифотворчество в поэтике О. Бокеева, превратившись в направление магического реализма. До этого исследователи рассматривали лишь мифопоэтические элементы в прозе О. Бокеева. И творчество автора оставалось в узких рамках символики мифологизма. Сегодня же мы заявляем что проза О. Бокеева принадлежит направлению магического реализма. В работе данное явления рассматривались сравнительно с творчеством Г.Г. Маркеса и Х. Л. Борхеса. Но предпосылками магического реализма для прозы Бокеева является творчество А. Кима.

Творчество Оралхана Бокеева является одним из интереснейших этапов в истории казахской литературы. С имени этого автора начинается новая эпоха в казахской прозе. Современники Бокеева высоко ценили его творчество, а критики только восхищались его манерой письма. Автобиографические справки дают нам сведении об уникальности самого автора как личности. Его дружеские отношения с другими советскими писателями упомянуты в нескольких воспоминаниях современников.

Несмотря на популярность Бокеева как в Казахстане, так и зарубежом (его произведения были переведены более чем на 30 языков), имя писателя, как и его творчество остается для нас загадкой – слишком много еще неразгаданных тайн и нерассказаных фактов всего творчества О. Бокеева. Было написано немало научных работ по творчеству Бокеева, но в них были раскрыты далеко не все вопросы.

В современном литературоведении много новых открытий в напралениях анализа текста. Одним из популярнейших явлений в науке является герменевтика. Толкование текста с разных точек зрения дает нам возможность переосмыслить художественный текст, и прийти к новым и неожиданным выводам. И одним из новых направлений в герменвтике является рецептивная эстетика.

К рецептивной эстетике можно относиться по разному. Если в общем рецептивная эстетика рассматривает столкновение текста с читателем, то в нашей работе читателем выступает не только масса читателей, а другой писатель. То есть мы расматриваем рецепции как один из возможных литературных отношений двух и более писателей.

Художественный перевод, типология и еще другие литературные отношения имеют твердый фундамент в исследовании в отличие от рецепции. Но о художественном восприятии текста упоминали на разных этапах развития теории литературы.

Проблема выявлении рецепции состоит в тонкости его яркого проявления в тексте. И поэтому для выявления определенных рецепций мы сначала оттолкнулись от типологии творчества Анатолия Кима и Оралхана Бокеева.

Рецептивная эстетика – актуальное направление в литературоведении в современной науке. С помощью выявлений рецепции мы распознаем уникальные качества автора. Национальный и культурный характер рецепции ярко проявляется в произведениях. Мы убедились в этом, изучив творчество трёх писателей, представителей разной культуры и этноса. Но для изучении рецепции важно изначально изучить художественные тексты и сделать анализ по типологии произведения [2].

Анатолий Ким – был другом самого Бокеева и переводил его произведения («Человек-Олень», «Снежная девушка», «Олиара», «След молнии», «Оттепель», «Ардак») на русский язык. Лирико-философское направление русской прозы А. Кима ярко проявилась в поэтике О. Бокеева. Во-первых, мифологизм в творчестве А. Кима переходит на высшую ступень мифотворчество в поэтике О. Бокеева, превратившись в направление магического реализма. До этого исследователи рассматривали лишь мифопоэтические элементы в прозе О. Бокеева. И творчество автора оставалось в узких рамках символики мифологизма. Сегодня же мы заявляем что проза О. Бокеева принадлежит направлению магического реализма. В работе данное явления рассматривались сравнительно с творчеством Г.Г. Маркеса и Х. Л. Борхеса. Но предпосылками магического реализма для прозы Бокеева является творчество А. Кима.

Советская проза проявляла себя в отражении времени по-разному. И нужно отметить, высшем перечисленные авторы являются одними из лучших авторами своего времени. Литературные отношения русских и казахских писателей берёт своё начало еще со времён

поэта Абая. И эти отношения становятся традициями как и в русской, так и в казахской литературе. Рассматривая данное литературное отношение в контексте мировой литературы, мы должны отметить, что оно является уникальным явлением в искусстве.

Список литературы

1 Современное зарубежное литературоведение. Энциклопедический справочник. – М.: «Intrada», 1999. – 311 с.

2 Словарь литературоведческих терминов С.П. Белокурова. – М., 2005.

3 Платонова Э.Е. Десять лекций по мифологии. – М.: Издательство «Ось-89», 2000. – 112 с.

4 Оралхан Бөкей және қазақ әдебиетінің даму үрдісіндегі көркемдік эстетикалық тұғырнама жүйесі. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: 2013. – 223 с.

5 Художественное восприятие. Основные термины и понятия. Словарь-справочник. – Тверь.: 1991. – 85 с.

Аталмыш ғылыми мақалада Анатолий Ким және Оралхан Бөкеев шығармашылығындағы магиялық реализм ерекшеліктерін анықтау мақсатында, көркем шығармалар талданады. Латын Америка әдебиетінің ағымы XX ғасырдың екінші жартысында жарқ етіп шыққан қос жазушының шығармасындағы сипаты анықталып, қазақ прозаигі О. Бөкеев шығармашылығындағы орыс лирикалық-философиялық прозасының рецепциялары талқыланады.

In this work will be made a brief analysis of literary texts to identify characteristics of magical realism in the works of writers A. Kim and O. Bokeev. As the Latin-American literature manifested itself in the Russian and Kazakh prose. Magic realism combines the two writers of the twentieth century, and helps to identify the reception desk of Russian lyrical and philosophical prose in O. Bokeev's poetics.

ӘӨЖ 82-145(801.731)

Ж.Ә. Аймұхамбет
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
a_zhanat@mail.ru

АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Мақалада кеңестік кезеңде жазылған өлеңдердегі азаттықты аңсаған ұлт ақындарының арман-мұраты талдау нысанына алынады. Ел мен жер тағдыры мен бұғаудағы рухтың бейнеленуі мысалдар негізінде қарастырылады. Ақындардың негізгі ойды тұспалдап-ишаралап беру тәсілдері көрсетіледі. Поэзиядағы көркемдік пішіндер анықталады. Ежелгі мифтік танымның көркемдік ойлау жүйесіндегі қызметі осы бағытта танытылады.

Кілт сөздер: лирика, Желтоқсан көтерілісі, азаттық идеясы, ұлттық рух, заман шындығы, поэтика, деталь, көркемдік тәсіл, мифопоэтика.

Қазақ халқы басынан кешкен азаттық жолындағы күрес әр кезеңдегі поэзиялық туындыларға арқау болғаны мәлім. Оған мысал ретінде қалмақ шапқыншылығына қарсы

күрес дәуірін, зар заман ақындары шығармаларын, Кенесары қозғалысы мен Исатай-Махамбет көтерілісін, т.б. арқау еткен көптеген ән-өлеңдерді, тарихи жырларды, аңыздарды атауға болады.

Қазақ тарихында ерекше таңбаланар тәуелсіздік жолындағы бұлқыныстың бірі әрі бірегейі – кешегі Кеңестік империяға наразылық білдірген Желтоқсан көтерілісі болатын. Кезінде билік тарапынан «бұзақы жастардың тәртіпсіздігі» деп бағаланған бұл айтулы оқиға қазақ поэзиясында үлкен қасіретпен, терең мұңмен астасып жырланды. Себебі бұл көтеріліс – рух азаттығын аңсаған халықтың қайғысы мен қасіреті, жүрек бұлқынысы.

«Лирика – белгілі уақыт пен ортаның жемісі, сол орта мен уақыт перзентінің көңіл-күйі, жан тебіренісі. Оның бойындағы барша қасиет-қадірді нақты мезгіл рухы, дәуір мазмұны айқындамақ» [1, 21] деген сыншы Т. Шапай пікірін еске ала отырып, осы айтулы тарихи оқиғаны ақындарымыз қалай сезінді, қалай жырлады деген сауалға жауап іздеп көрейік.

«Қазақ әдебиетінде үлкен орны бар айтулы ақындардың сөз өрнегі, өлең өрімі, көркем тілі заман ахуалын, заман адамын бейнелеу арқылы айқын көрінді», - дейді «зар заман» поэзиясын зерттеуші ғалым Б. Омарұлы [2, 328]. Осы пікірді кешегі азаттыққа ұмтылған ұлттың ашу-ызасын танытқан желтоқсан оқиғасын жырлаған ақындарға қатысты да айтуға болады.

«Халықтың жаны қанша сірі десек те, қиналған кезде ол жаратқаннан медет тілейді, ірі тұлғалардың рухына (тіпті бір ауыз сөзіне) сүйенеді, сыйынады. Бұл – табиға тілек, сезім мен сананың тілегі, Рухты жаулауға бағытталған отаршылдық дәуірінде оған қарсы күш ретінде осы тілек айқын көрінеді. Сан мың адамның табиғи тілегінің ұшқыны ақын өлеңіне түседі» [3, 350], - деп жазады ғалым Д.Қамзабекұлы.

Ақын Ұлықбек Есдәулеттің «Алматы. Желтоқсан» өлеңінде халықтың ішкі үні, тілегі мен арманы былайша бейнеленеді:

«Адамзаттың аяқ-қолы бұғаудан
Босайтұғын күн қайда?» деп сұраудан
Мен жалықпан, айыққанша бар әлем
Итжанды бір «үрей» деген тұмаудан [4, 34].

«Теңдік», «азаттық» деген ұранды бетперде еткен қоғамның адамзат баласын үреймен үркітіп, бодандықта ұстағаны өлең тілінде үйлесімді өрнек табады. Қоғамдағы қым-қиғаш қайшылық, тірліктің бітіп болмас харакеті ішкі дүниедегі бұлқынысты тұншықтырғандай болады:

Көгершіндей көтере ұшқан тұзағын
Пенделіктен арқан бойы ұзадың,
Қанатыңды жаздыра ма бойдағы
Ауыр күнә, батпан-батпан ыза-мұң.

Ұзақ жылдай мызғымай келген, азаттық аңсаған арман-тілекке бұғау салған кеңестік биліктің үрейленуін ақын:

Жер тарылды, кеңімеді аспан да,
Тіл бітпеді соқыр, мылқау тастарға,
Тәңір өзі кірер тесік таппады
Үмбетінің қаһарынан қашқанда, -

деп суреттейді. Ақындық бейнелеудегі «тәңір» - кеңестік билік те, оның «үмбеті» - рухани езгідегі ұлттар. Сырттай қарағанда мінсіз өмір сүріп жатқан алып империяның саясаты сананы улап, жан-жүректі «соқыр-мылқау» халге түсіргендігі ақиқат. Ақын осы жайтты тұспалап, ишаралап айтады.

Желтоқсан оқиғасына қатысты жалпы қауымға кеңінен тараған Есенғали Раушановтың «Қара бауыр қасқалдақ» [5, 114] өлеңі. Ел аузында ән болып айтылып, күллі қазақ жеріне жайылған өлеңнің мән-мазмұнын арттырып тұрған – халықтың арманы мен тілегі, мұңы мен қайғысының шебер де шешен тілмен, терең сыршылдықпен өрнектелуі еді. Ұлттың қасиеті

мен киесінің, азаттығы мен қайғысының поэтикалық бейнесі ретінде алынған қара бауыр қасқалдаққа қарата айтылған тілек, өтініш сөз – халық арзуы десе де болғандай.

Сан ғасырлық тарихы мен мәдениеті, тереңнен тамыр тартқан дәстүрі мен салты бар ұлттың шарасыз халін ақын тыңнан жол тауып, шынайы сезіммен жырлайды. Ұлттық рухтың халін «сиреп қалған тоғай» түрінде бейнелей отырып, сол ұлтқа берік қорған, мықты пана керек екенін аңғартады.

Қара бауыр қасқалдақ, қай жаққа ұштың пыр-пырлап?
Сазың қалды сәбидің еңбегіндей былқылдап.

Қара бауыр қасқалдақ, қасқалдағым, кері қайт,
Сиреп кеткен тоғайға қамықпа деп көңіл айт.

Ұя қалса иесіз, айдын үшін сол қайғы,
Қаңғып келген шүрегей көлдің сәні болмайды.

Өз босағаң бұл жердің тауы, белі, төбесі,
Босағасын басқаға тастай ма екен о несі?
Қасқалдағым, кері қайт!.. –

деп келетін өлең жолдары тарихтың үлкен бір бетбұрыс кезеңіне себеп болған Желтоқсан көтерілісіне шыққан жастардың мақсаты мен арманын, үнін жеткізіп тұрғандай болды. Өлең жолдарынан кездесетін «қара бауыр қасқалдақ», «сәбидің еңбегіндей былқылдаған саз», «сиреп қалған тоғай», «иесіз қалған ұя», «қаңғып келген шүрегей», «жатқа қалған (тасталған) босаға» сияқты поэтикалық детальдар тұтастай өлең идеясына қызмет етіп, көркемдік мақсатта орынды жұмсалып, уақыт шындығын дәл бейнелей алған. «Кері қайт» деген тіркестің өзі де үлкен салмақты көтеріп тұр. Желтоқсан көтерілісінің түп себебінің өзі дәрменсіз қалған ұлттық сана мен салтты іздеу, соған пана болып жүрген бір тұлғаның биліктің ықпалымен шетке қағылуына наразылық білдіру еді. Жалаң ұраншылдыққа, құрғақ мазмұндауға жол бермей, осындай бейнелі сөздер мен суреттерді қолдана отырып, ақын өлеңнің поэтикалық мәнін тереңдете түскен. Қоғамдық жағдайды, рухани ахуалды тікелей көрсетпей, тұспалдап, ишаралап аңғартудың тамаша үлгісін Мағжан поэзиясынан көп кездестіреміз. Заманында уақыттың талабымен шындықты ашық айта алмай құса болған ақын ***«Бір күнде жел өтпейтін қызыл ағаш// дариға, бұл күндерде жап-жалаңаш»*** деп, ұлттың халін жалаңаш қалған ағаш халімен танытса, осы сурет Есенғали ақында ***«сиреп кеткен тоғай»*** түрінде жаңа қырынан көрініс береді. Дамудың күре тамыры – дәстүр жалғастығы екені белгілі. Мағжан мен Есенғалидағы үндестіктің бір себебі – заман шындығын бейнелеуі десе де болады.

Желтоқсан оқиғасының ащы шындығы ақынның басқа да өлеңдеріне арқау болған. Сол өлеңдердің бірі **«Біздің жастық...»** деп аталады. Бұл өлең 1987 жылдың наурызында жазылған.

Желтоқсан деген бір ай бар,
Шабынтып мінген үлекті.
Шыңылтыр күнде шырай бар,
Жылытар ма екен жүректі? [5, 130].

Мінез көрсете келген желтоқсан айы «үлекті шабынтып мінген» қалыппен бейнеленген. Алаңға шыққан қазақ жастарының ашу-ызасы, азаттыққа ұмтылған тілектері желтоқсан айына телінген. Табиғаттың адамға тән әрекет пен көңіл-күйді өз бойына сіңіруі қалыптасқан дәстүрлі бейнелеу десек те, ақынның ұлттық рух бұлқынысын шабынған үлекпен ауыстырып, оны желтоқсан айына «мінгізуі» тың сурет.

«Төбемнен төнген манар көк,
Безерме бұлай сен енді.
Бермесең тартып алам» деп,
Кеше мен белдесіп көрдім – не болды?

Лирикалық қаһарман желтоқсанда азаттық үшін бас көтеріп, әділетсіздік пен үстемдіктің сойылына тап болған жастардың, осындай қасіретті кезеңге кез болған жастықтың атынан сөйлейді.

Жарылып түсті жартасым,
(Біткен бір істің сыны көп)
Ағаның көрдік алқасын,
Ақылдан басқа түгі жоқ.

Жаппай жазалауға ұшырап, ұлт азаттығы үшін бастарын бәйгеге тіккен жастарға пана боларлық аға да жоқ. Ұлт бостандығы, рух азаттығы үшін саясаттан сауға сұраған жастардың қиянат көруі, көтерілістің «бұзақылыққа» балануы жігерлерін құм қылған:

Желігім басып жаланған
Желтоқсан тұрды шабына.
Көп үміт, сенім, көп арман
Көміліп қалды қарына.

Бораннан кейін бораннан,
Барлығын іштей бағамдай,
Көміліп қалған көп арман
Шаршадым аршып ала алмай.

Жалған азаттық, жалған теңдік, ұлттық рух пен салт-сананың аяқ асты болуы елдің ертеңі боларлық жастарды ашындырып алаңға шығарды. «Белдеспек болып» күштіден жеңілген, «қиянатшыл дүниеден жүректері қырық жамау» (Абай) болған қайран жастықтың кеудесіндегі арман мен сенім желтоқсанның қарына көмілді. Табиғат құбылысы, жыл мезгілі дерлік осылайша тарихи-әлеуметтік, саяси ахуалды, халық жүрегін шерлі еткен тағы бір қасіретті бейнелеуге қызмет еткен. Азаттық, ұлттық рух үшін арпалыс жолы қай кезеңде болмасын, тарихқа, қала берді халық жүрегіне өшпес ізін қалдырып отырған. Соның бірі осы желтоқсан оқиғасы болса, оның қасіреті де жүректе шер болып қалғанын ақын былайша аңғартады:

Кеп-кеше мықты секілді ек,
Көртке ұқсап қапты жүдеп нар.
Желтоқсан сайын жетім боп,
Бір жылап алар жүрек бар.

Желтоқсан оқиғасы уақытында теріс бағаланып, азаттық аңсаған қазақ жастары жазықсыз соққы жеп, жазаланып жатқан тұста биліктің бұл қанқұйлы ісі, ащы шындық белсенді жанр – поэзияда әр түрлі жолдармен жырланды. 1980-жылдарда поэзия әлеміне келген ақын Светқали Нұржанов бұл айтулы тарихи оқиғаны жырлауда өзіндік тәсіл тапқан. Ақындық дәстүрді жалғастыра, қоғамдағы іс-әрекетті табиғат құбылыстарына тели жырлай отырып, замана шындығын терең таныта алғанына **«Желтоқсандағы жырлар»** [6, 229] жыр шоғырына енген **«Оқиға», «Тағы да бір оқиға», «Жантәсілім», «Ағаштар жыры», «Жат жерліктер жайлы жыр», «Жанарлардан тамған ән», «Аманат»** өлеңдері мысал болады. Аталмыш жыр шоғырындағы «Жат жерліктер жайлы жыр» өлеңі Есенғалидағы «қаңғып келген шүрегей» поэтикалық тұспалын аша түсіп, қазақ ұлты атынан ой толғайды. Е.Раушановта:

Ұя қалса иесіз, айдын үшін сол қайғы,
Қаңғып келген шүрегей көлдің сәні болмайды [5, 144] –

делінсе, Светқалида бұл ой дәлелденіп, тарқатыла бейнеленеді:

Ал, мына бір аласуан жат жерлік...
Әжептарқы көздерінде жатты өрлік.
Ғайбаттап тұр елім менен жерімді –
Әбужаһил – арапшыға тап келдік.

Ғайбаттап тұр бием менен түйемді,

Ғайбаттап тұр ием менен Киемді.
Ғарыштағы ұлы Күнді боқтаса –
Өртемей ме жұлының мен жүйеңді?! [6, 234]

Лирикалық кейіпкердің жан-дүниесіндегі ыза мен кек осындай толғаныстармен өріліп келеді де, халық жүрегіндегі нала мен наразылық мынадай суретті тіркестерге көшеді:

...Дөңбекшіді дарбас құмдар атандай,
Мен де өксідім,
Бір ауыз тіл қата алмай.
Шаң боп ұшты топырағы даламның,
Мыналардың табанында жата алмай [6, 235].

Жат жерліктердің ойы мен пиғылы, қазақ ұлты мен даласына көзқарасы түгелімен басқыншылық, астамшылық сипатта.

Есанғалидағы «ұя қалса иесіз, айдын үшін сол қайғы» поэтикалық тұспалы Светқалида сол поэтикалық тұрғыда дәйектеліп, дәлелденеді:

Сөздер айтып қашыратын құтымды,
Ниетіме түкірді де құтырды,
Танаулары кернейлетіп түтінді.
...Сәлден кейін таптай салды өкшелер
«Қазақстан» деп жазылған тұқылды... [6, 235].

Есенғали өлеңіндегі «қаңғып келген шүрегей көлге пана болмайды» делінген ойдың шындығы Светқали өлеңінде осылай ашылады.

Табиғаттағы заттар мен құбылыстарға адамға тән іс-әрекетті телу ежелден бастау алған поэтикалық дәстүр екені белгілі.

С. Нұржановтың «Оқиға» өлеңін назарға алғанда теоретик ғалым, академик З.Ахметовтың «Қазақ ақындары поэзияда табиғатты тірі, жанды нәрсе секілді етіп көрсетіп, кейіптеп суреттеудің жаңа, бұрын кездеспеген амал-тәсілдерін орнықтырды» [7, 114] деген пікірі еске оралады. Ақын шығармашылығына жеке өмірбаяндық деректердің сөзсіз әсері болатыны белгілі қағида. Желтоқсандағы оқиға көзімен көріп, белортасында болған Светқали ақынның түйсінуі мен қабылдауында бар шындығымен көрінген. Көрінгенде құрғақ баяндау, әңгімелеу түрінде емес, табиғаттағы құбылыс болып бейнелене жеткізілген.

Қыз-қайыңды көшеде шаштан алып,
Сабап жатты содыр жел масқара ғып.
Нән теректер бастарын сауғалады,
Көп қабатты үйлерді баспана ғып... [6, 229]

Алаңға шыққан жастардың соққыға жығылғандығы, қорғансыз қыздарға содыр соққы тигені рас нәрсе. Ақын осы қиянат пен келеңсіздікті содыр желдің қыз-қайыңды шаштан алып сабағаны түрінде бейнелесе, жазықсыз жастарға қорған бола алмаған зиялы қауымның харекетін нән теректердің көп қабатты үйлерді баспана етіп бас сауғалағаны түрінде тұспалдайды. Уақытында шындықты туралай, ашық айтуға мүмкіндік болмағаны белгілі. Ақын уақыт тынысына сай ежелден келе жатқан ауыстыру, тұспалдау, ишаралау сияқты көркемдік тәсілдерді жаңғырта пайдалана отырып, тұтас сурет жасайды. Сөйтіп көтерілістің нағыз бейнесін береді. Жастардың билікке деген наразылығы, көтеріліске сол кездегі қоғамның, жекелеген топтардың көзқарасы түгелімен табиғат өскіні – ағаштар әрекеті арқылы беріледі. Адамдар мен қоғам суреті дерлік ағаштар әлемі мен желге көшіріледі. Наразылық білдірген қайың желдің соққысына ұшыраса, желдің бұл әрекетін емен, шіліктер қостайды, шыршалар бейтараптық танытады, қарағаш қайғыға батады:

«Сауап болды, кетіп ед көбеңсіңіп» -
Баға берді осылай емен, шілік.
«Бәрібір, - деп, - біздерге» шыршалар тұр,
Ал, қарағаш баратты төмен сіңіп [6, 229].

Табиғаттағы ағаш біткен өз орнын иеленіп, бір-бір кейіпкерге айналады. Биліктің көтеріліске шыққан жастарды қуып таратып, соққыға жыққаны, кейіннен жаппай тергеуге

алып, жазаға тартқаны, биліктің айналасындағы адамдардың сол биліктің сойылын соққаны тарихи шындық. Осы жайтты ақын:

«Өтер болды-ау дүрлігіп осы ай тағы...»
Желіктірді желді енді дос айтағы. –
«Қайың түзу болса егер қарап тұрмай,
Тауға неге саусағын шошайтады?!»

«Дұрыс» десті көп ағаш малдас құрып,
Басып жатыр маңайды албасты бұлт.
Жел құтырды-ай, қылмысын бергеннен соң
Ағаштардың өздері заңдастырып... –

деген өлең шумақтарымен өрнектейді. Өлең:

Күндер өтті...
Жел кеткен мекеніне,
Ит біле ме мекенін, кетеді де.
Қайың да жоқ...
Орнында жапырақтар
Самал соқса ұшады көтеріле... –

деген жолдармен түйінделеді. Бәрі де өткен. Қайың да, қайыңды шаштан алып сабаған жел де жоғалған. Қайыңнан белгі – самал соқса көтеріле ұшатын жапырақтар ғана қалған. Жел – самалмен ауысып, оның жапырақпен қарым-қатынасы бейбіт сипатқа көшкен. Бұл – көтерілістің өтіп, оның соңындағы жаппай құдалаудың бір сәт толастап, тыным алған тұсы. Қайыңның орнында қалған жапырақ – көтерілісші жастар іс-әрекетінің, бастамасының із-тозсыз кетпейтіндігінің тұспалы. В.Найдыш атап көрсеткендей, «мифте күллі әлем өмір сүруші, ой-санаға ие тіршілік иесі ретінде түсіндірілетінін» [8, 468] естен шығармасақ, бұл өлеңнің мифопоэтикалық құрылымы өз-өзінен айқын. Тұспалдық мәндегі «табиғи күштердің» бір-біріне оппозициялық қарым-қатынасы олардың осындай «әрекеттері» арқылы аңғартылады. Өзінің төрт томдық еңбегін мифтің құрылымын зерттеуге арнаған Леви-Стростың «мифтік түсінікті тұтынған оппозициялар қатары тұрақты кеңдік болып табылмайды және мифтің нақты бір тобына тәуелді болады»[9, 315], – деген тұжырымы желтоқсан оқиғасын табиғат құбылысы арқылы бейнелеген осы өлеңге тура келеді. Мұндағы желдің «қыз қайыңды шаштан алып, сабауы, теректердің бұғып қалуы» бір сәттік оқиға. Бинарлық оппозиция мифтік танымның тамырына сіңген түсініктерден көрінеді. Жоғары-төмен, оң мен сол, соғыс пен бейбітшілік, ізгілік пен зұлымдық туралы ұғымдар «алғашқы қауым үшін тым дерексіз емес. Біз жаратылыстан алыстаған сайын олардың қарым-қатынасы абстрактылы бола түседі», - дейді Леви-Строс [10, 315].

Жыр шоғырындағы «Тағы бір оқиға» өлеңі де алдыңғы өлеңмен өзектес туынды. Мұнда да оппозициялық қарым-қатынас бар. Өлеңнің қысқаша мазмұны: ескі үйлерді құлатып, олардың орнына көп қабатты жаңа үйлер салына бастаған. Лирикалық қаһарман куә болған оқиға – кеше ғана бұзылған көне үйдің жұртында түніменен ұлып шыққан итті аңшы мылтығын асынған біреу байлап қойып атып салады. Өлең өткенге топырақ шашып, оны жермен жексен етіп жаңаны құрудың барлығы бірдей жақсылыққа, жасампаздыққа апаратын жол емес деген ойды аңғартады.

Жер астынан жік шығып, қос құлағы тік шығып,
Кеткендей боп, о, тоба, қалғаным бар тіксініп...
Көп қабатты жаңа үйлер – ескі үйлерді жатаған
Қуып бара жатырды, тауға қарай тықсырып [6, 230].

Ескі-жаңа, биік-аласа ұғымдарына терең үңіле келе ақын өзіндік ұстанымын танытады. Өркениеттің табиғи үйлесімділікке қайшы келетін тұсынан адамзат қасіреті туындайтыны, даму атаулыға ізгілік тұрғысынан қарау керектігі көптеген ойшылдардың, өнер иелерінің айтып жүрген қағидасы. Ақынның осы оймен үндес гуманизмі бұл өлеңде анық байқалады:

Біздің үй де көп қабат. Тұрады ылғи итініп,

Аласаға қарайтын өктемдікпен қитығып...
Кеше ғана бұзылған көрші көне үй орнында
Түніменен шыққаны – жұртта қалған ит ұлып [6, 230].

Иттің ұлығанына наразы болған қарулы біреудей емес, ақын басқаша көзқараста, басқаша сезімде:

Иттің даусы түндегі – бізге жеткен көнермей,
Маған әсер еткен-ді – ежелгі бір өлеңдей.
Өліп кетті бейбақ ит әлсіз ғана қыңсылап:
«Көне жұртты жоқтасаң – күнің осы» дегендей...

Желтоқсан көтерілісінен кейін көп ұзамай жазылған осы өлең сол көтерілістің нақты сипатын бейнелегендей. Көнені аңсау – бабадан келе жатқан салт-сананы, азаттық мұраттарын іздеу болса, соның жоқтаушысы болған жастар уақыт талайына тап болды. Осы жайт ақын өлеңінде екінші бір жанама оқиға арқылы айтылады. «Миф табиғаттан жаңаны іздемейді», деп жазады мифті зерттеуші ғалымдардың бірі В.М.Найдыш [8, 468]. Барды, қазіргі барға негіз жасап берген көнені жадтан шығармау, жоғалтпау мифтік танымның қазіргі «өмір сүруін» қамтамасыз еткен поэтикалық сананың «саналы» әрекеті. Рух өзінің бастауынан тамыр үзбейді десек, бұзылған үйдің жұртында ұлыған ит арқылы ақынның нені тұспалдағанын түсіну қиын емес.

Кеңестік билік тұсында Желтоқсан көтерілісі туралы әрқилы пікірлер, алып-қашпа әңгімелер көп болды. Жастар ісін іштей қолдап, қуаттағандар ол ойларын ашық түрде айта алмады. Кеңестік империяның күйреуіне ықпал еткен тарихтағы аса маңызды бұл оқиға еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана дұрыс бағасын алды. Оғанға дейін айтылмаған шындық, ішкі пікір өміршең де белсенді жанр – поэзияда түрлі көркемдік тәсілдермен жырланып, ғасырлар бойы жалғасын тауып келе жатқан азаттық, тәуелсіздік идеясын ту етіп көтерді. Билікке, кеңестік жүйеге деген наразылық лирикалық өлеңдердің өзегіне сіңіп, бейнелі сөз, астарлы оймен, түрлі поэтикалық тұспал-бейнелермен көрінді. Әрине, халық санасын сілкіндірген желтоқсан көтерілісі біз сөз еткен өлеңдерге ғана арқау болған жоқ. Оған ұлттық поэзиямызда әлі де көп мысалдар бар.

Азаттыққа ұмтылған халықтың қасіреті жалғыз желтоқсан оқиғасы емес. Ұлт тарихындағы қилы кезеңдердің ащы сабағын жан-жүрегіне сіңірген Есенғали ақынның лирикалық кейіпкері сан ғасырлық трагедияны терең сезінген жан. Тарихи мекендер мен тарихи атаулар, тарихи кезеңдер астарынан сыр іздеген ақынның төмендегі өлеңі осыны аңарта түседі:

Ай, Бозан сен неге қарасың?
Бұл Бозан деген суыңыз,
Боз биенің сүті еді-ау,
Кешегі атам-қазақ, ағам-ноғай бір тұста,
Жайық үшін жұлқыста,
Қиғаш үшін қырқыста,
Екеуі екі жаққа жол алды,
Жолай жатқа тоналды,
Баптағанын зор алды,
Сақтағанын қор алды.

Қазақ пен ноғайдың екі айрылуы – біздің ұлттық тарихымыздағы аса маңызды айтулы жайт. Қазіргі Астрахань (бұрынғы Қажы Тархан) қазақ пен ноғайдың ата қонысы ғана емес, айрылысар жері де болды. «Бөлінгенді бөрі жеген» заманның аранына кез болып, не қилы күндерді бастан кешірген халықтың азасын өз шерімен тұтастырған лирикалық кейіпкер «боз биенің сүтіндей» Бозанның қара суға айналуын былайша толғайды:

Шерімді ақтаратын жан таппай,
Сергелдеңнен мән таппай,
Мен Бозанға төктім қайғымды,
Оның қара суға айналғаны содан-ды.

«Боз биенің сүтіне шомылдырып, хан көтеретін» халықтың жерді кие тұтқан салты мен санасы ақын өлеңдерінің негізгі өзегіне айналып, поэзияның ұлттық сипатын арттыра түседі. Халық танымындағы киелілік белгісі бар «боз» түс пен «қара» түсті поэтикалық сарапқа сала отырып, айтылар кең арналы ойды шап-шағын өлеңге сыйдырған. «Миф туралы миф тудырған» ақынның бұл бейнелеуі «миф тек қана алғашқы қауымдық логиканың аспабы һәм өнімі ғана емес, көркем шығармашылықтың пішіні» екендігі туралы айтқан Леви-Строс тұжырымын бекіте түседі [11, 378].

Қазақ пен ноғай айрылған кезеңді ауыр таргедия ретінде жырлаған ақын ұлт тарихындағы тағы бір қасіретті **«1932 жыл. Қазақстан»** өлеңінде бейнелейді. XX ғасырдың бұл жылы әпербақан, осы кезде қазақ өлкесін басқарған Ф.И.Голощекин қолымен ұйымдастырылған «кіші октябрь» аталған содыр, озбыр саясаттың салдарынан ашаршылыққа тап болып, жаппай қырғынға ұшыраған қайғысымен «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» оқиғасынан кейінгі үлкен зұлмат болып ел есінде қалды. Ақын сол жылдардың қасіретін жырлауда тың да әсерлі суреттеу тәсіліне жүгінген. Табиғат көрінісі, еске түсер өткен күннің әңгімесі халық қасіретін жеткізуде терең көркемдік мәнге ие болған.

«Ел қырылған» деседі мына дөңде,
Не деймін мен осынау тұл әлемге?
Кәрі аспан...
Кәдімгі дөң...
Қараша айы...
Түк те жоқ көз тоқтайтын бұдан өңге.

Өлең шөп барқын қара мақпал сынды,
Мақпалды сусыма құм жапқан сынды, –
Құм басып өлген қыздың қолаң шашы
Бұрқырап сыртқа шығып жатқан сынды,
Өлең шөп, өлең шөп – Қазақстан [5, 135].

Замана зұлматына тап болған қазақ даласының қайғылы келбеті дөңге көшіріліп, уақыт өткіншілігі сусыма құммен көрсетілген. Бірақ, уақыт өткенді санадан өшіре алмақ емес. «Құм басып өлген қыздың шашының бұрқырап сыртқа шығып жатуы» – осының бейнелі көрінісі. «Барқын қара мақпал сынды» өлең шөп – қасірет шеккен Қазақстанның метафорасы.

Кең даланы еркін жайлап, табиғатпен бірлікте тіршілік еткен ұлттық рухтың азаттықты, кеңістікті, еркіндікті сүюін поэтикалық тілде түрлі бейнелеулермен жырлаған ақын **«Біздің егемендік хақында екі ауыз сөз»** өлеңінде ой арнасын басқа бір қиырға салады:

Жоқтық деген немене – барлық делік,
Бақыт деген дүние ме – алдық бөліп.
Дүниедегі ең ұлы көрініс не?
Ол шідерін үзген ат қарғып келіп.

«Азаттық» ұғымын «қарғып келіп, шідерін үзген ат» әрекетімен бейнелей отырып, оны «дүниедегі ең ұлы көрініске» балайды. Азаттық алған соң да жан сыздатар жара жазылып кете қоймаған екен. «Шідері жоқ болса да, жіліншігі қақсаған» (шідер бұл жерде бейнелеуші сөз) лирикалық кейіпкердің халін осылайша түсінеміз:

Мен қайрылдым, сен-тағы бұрылшы, інім,
Қалай, не деп ұғамыз мұның сырын.
Аяғыма қараймын – шідерім жоқ,
Неге қақсай береді жіліншігім?

Сан ғасыр бұғауда болған ұлттық рухтың құлан таза айығып кетпеген шер-шемені осылай тұспалданған. Аяқтағы шідер алынғанмен, санадағы шідер шешіле қоймаған. Ұлттық рухтың психологиялық ахуалын ақын осылай көрсетеді. Осы хал ақынның басқа өлеңдерінен де қылаң беріп қалады:

Арқандалған атты көр,

Атты көр де – бізді көр.
Арқанның барын айта алмай,
Қазығымда айналам
Сол арқандаулы аттың өзіндей [5, 200].

Азаттық, еркіндік ұғымының мәні тым тереңде екенін, оның жалаң қағида, ережелердің шеңберіне сыя бермейтінін ақын тұспалдармен, ишаралармен аңғартады.

Әзіргінің бәрі – әлқисса,
Шиыршық атқан шымыр сөз,
Шын қиссаға кірісер
Қыл арқанды үзген күн [5, 201].

Шідер мен арқан ауыспалы мәнде келіп, ақынның айтпақ ойын аңғартады. Еркіндікті шіәдерлеп, азаттықты тұсап ұстаушы күштердің әрекетін көркемдік детальдар танытады.

Өлеңдерінен байтақ даланың жусаны мен ерменінің иісі аңқыған, ат тұяғының дүбірі мен төре түлік түйенің мінезі танылған, кеңістікте сайран салған құс қанатының суылы естілетін ақынның ұлт тағдыры мен тарихын суреткерлік тереңдікпен жеткізе бейнелеуі – оның поэзиясының басты көркемдік сипаты.

Қазақ поэзиясында азаттық, тәуелсіздік – тұрақты жырланып келе жатқан тақырып. Бұл тарапта әр дәуір ақындары тың ізденістер нәтижесіндегі түрлі жаңалықтарымен әдеби дамуға үлес қосты. Ғұн аңыздарындағы, түркі жазба ескерткіштері мен эпостық жырлардағы, одан бері жыраулар толғаулары мен ақындар өлеңдеріндегі азаттық идеясы, күрескерлік рух дәстүрлі түрде жалғасын тауып, бүгінгі поэзиямызда жаңаша қалыппен көрініс берді. Азаттық, еркіндік ұғымының өзіне қасиет-кие дарытып бейнелеу басты сипатқа айналды.

Азаттық, тәуелсіздік – ұлттық поэзияда дәстүрлі түрде жырланып, әр дәуірде қайталанбас тамаша поэзиялық үлгілерді туғызды. Ол туындылар халық рухының аңсары мен мұратын әйгіледі.

Ұлт тағдыры мен тарихы поэзиядан астарлы ой, бейнелі тіркестер мен терең мәнді толғаныстар арқылы көрініп, ұлттық дүниетанымның мәнді де тылсымға толы мифтік қабатымен поэтикалық байланысқа түсті. Ойды жеткізу, идеяны айту жалаң баяндау мен ұрандау арқылы емес, терең мәнді бейнелеулер арқылы жүзеге асты. Бұл бағытта мифопоэтикалық таным жетекші көркемдік тәсіл ретінде бірде тым күшейген қалыппен, енді бірде нәзік ишарамен поэзияның көркемдік құралына айналды. Поэзияның мифо-поэтикалық құрылымы өзіндік терең мәнімен, көркемдік астарымен ерекшеленді.

Пайдаланған дереккөздер

1 Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз. – Алматы: Жазушы, 1989. – 192 б.

2 Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті (генезис, типология, поэтика). – Астана: Елорда, 2005. – 372 б.

3 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. - Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.

4 Есдәулет Ұ. Киіз кітап. – Астана: Елорда, 2000. – 384 б.

5 Раушанов Е. Қара бауыр қасқалдақ. – Алматы: Жалын, 1995. – 384 б.

6 Нұржан С. Таң қауызын жарғанда. 3 томдық шығармалар жинағы. – т. 2. – Алматы: Үш қиян, 2002. – 344 б.

7 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.

8 Найдыш В.М. Философия мифологии. – М.: Альфа-М., 2004. – 544 с.

9 Леви-Строс К. Мифологики. – Т 1. Сырое и приготовленное. – М.; - СПб.; 2000. – 535 с.

10 Леви-Строс К. Мифологики. – Т 2. От меда к пеплу. – М.; - СПб.; 2000. – 489 с.

11 Леви-Строс К. Мифологики. – Т 3. Происхождение застольных обычаев. – М.; СПб.; 2000. – 520 с.

Объектом исследования данной статьи являются мечты и чаяния в стихах поэтов советского периода о независимости. Приведены наглядные примеры отражения судеб

народа и родины, закабаленного духа. В работе показываются иносказательные способы передачи основной мысли поэтами, определяются художественные формы поэзии. Познаются система функции художественного мышления доисторического мифологического сознания в этом направлении.

Object of research of this article is dreams and expectations in verses of poets of the Soviet period on independence. Bright examples of reflection of destinies of the people and the homeland, enslaved spirit are given. Allegoric ways of transfer of the main idea are shown poets. Art forms of poetry are defined. Are learned system of function of art thinking of prehistoric mythological consciousness in this direction.

ОӘЖ 879.28.8

Қ.М. Байтанасова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
Beka-talgat@mail.ru

МӘТІН ЖӘНЕ БАЯНДАУ ТЕОРИЯСЫ

Мақалада қазіргі әдебиеттану ғылымында баяндау проблемасын тұтас қарастыратын ғылыми пән нарраталогия проблемасы, оның өзіндік ерекшелігі талданады. Нарратология пәні әр түрлі нарративтердің ортақ сипаттарын айқындап, олардың арасындағы айырмашылық пен нарративтің жасалу және даму жүйелерін қарастырады. Баяндау (нарратология) терминін көркем шығармада барлық тілдік түрлердің – баяндау, әңгімелеу, суреттеу, талқылау, яғни, барлық көркем және көркем емес баяндаулардың жиынтығы деуге болады. Мақалада нарратологияның әр түрлі сипат иеленетін нарратив түрлері сараланып, олардың ерекшелігі мәтін арқылы дәйектеледі.

Кілт сөздер: нарратология, баяндау, проблема, талдау, мәтін

Нарратология – нарратив теориясы, баяндау теориясы деп аталатын, баяндау проблемасын тұтас қарастыратын ғылыми пән. Нарратология пәні әр түрлі нарративтердің ортақ сипаттарын айқындап, олардың арасындағы айырмашылық пен нарративтің жасалу және даму жүйелерін қарастырады. Баяндау (нарратология) терминін көркем шығармада барлық тілдік түрлердің – баяндау, суреттеу, талқылау, яғни, барлық көркем және көркем емес баяндаулардың жиынтығы деп алуға болады. Баяндау – белгілі бір әңгімелеушінің немесе баяндаушының айтатын тілдік актісі. Олардың айырым сипаттарының бірнеше ерекшеліктері бар**.**

1) Берілу дәрежесі жағынан: *әңгімеші* неғұрлым дербес болады, көп жағдайда шығармадағы оқиғаны кейіпкермен бір мезгілде куә болып, тіпті автор бейнесімен (кейіпкер-әңгімеші, автор-әңгімеші) қатар да болады; *баяндаушы* дербес көрінбейді, ол абстракциялы болып, оның қызметі тек баяндауға ғана қатысты болады.

2) Өз көзқарасының болу/болмау жағынан**:** *баяндаушының* көзқарасы автор-шығарушыға неғұрлым жақын болады, алайда үнемі онымен үндесе бермейді; кейде баяншының жеке көзқарасы шығармадағы автор-жасаушының идеясымен толығады; *әңгімеші* шығармадағы дербес, эмоционалды, бағалауыштық ұстанымды меңгереді де бұл кейіпкердің жеке көзқарасына жақындайды. Оның автор-жасаушының ұстанымынан ай ырмашылығы оңай байқалады.

3) Тілдік безендірілу жағынан**:** *әңгімеші* мен-баяншы формасында бағалауыштық, эмоционалдық сөздерді төменгі, ауызекі стилінде қолданады; *баяншы* бұл жағдайда

бейтарап болады: «мен» есімдігі болмайды, сөздің бағыты белгілі бір оқиғаға қатыссыз, заттар мен кейіпкерлердің жалпы әлеміне бағытталады; мұнда төмен стиль болмайды, баяндау стилі шынайы автордың тіліне жақын болады [1].

Нарратология – автор проблемасымен тығыз байланысты. Көркем туындыларды өмірге әкелетін – автор. Автор жасаушы, баяндаушы объективті әңгімелеуші ретінде көрінеді. Яғни, әдебиеттануда автордың қатысуы ***автор, әңгімеші, баяншы*** арқылы айқындалады. Автор-жасаушы өзінің шығармасын тудырады. Оның көзқарасы, идеясы, дүниетанымы – сол туындының негізін құрайды. Ол шығармасына қажетті материалды біртіндеп жинап, бүтін мәтін етіп жасайды. Автор-жасаушы бірден байқалмайды. Ол өзінің шығармашылық ерекшеліктерімен, даралығымен танылуы керек. Автор кейде шығармашылық үдерісте өзінің жасайтын мәтініне билігі жүрмей де қалады. Ол сюжет жетегінде көркем шығармасын өзі күтпеген жағдайда дамытады, аяқтайды [2]. Ал, автордың көркем шығармада көрінуі күрделі. Оқырман әрбір шығарманы оқу үстінде, одан авторды іздеп отырады. Әрине, автор көркем мәтінге өзінің ұстанымымен, көзқарасымен тікелей қатысады. Онда ол шығарманың эпиграфында, кіріспесінде, басталуы мен аяқталуында, арнауында, авторлық ескертулерде қатысады.

Баяндау мәтіндегі белгілі бір үзінділерді немесе шығарманың тілдік құрылымын анықтайтын мағынада да қолданылады. Кейде баяндау суреттеу, бейнелеу тәсілдерімен де аралас та беріледі. Өткен ғасырдың орта шенінде орыс әдебиеттануында (негізінен, М.М.Бахтин еңбектерінің әсерінен) тілдің ара жігін, яғни баяндаушы немесе әңгімеші мен кейіпкердің тікелей тіл қатысымын алшақтататын көзқарас туындады. Осының нәтижесінде бейнелеу сипатындағы әңгіменің жиынтығы баяндау деп аталып, бұрын онымен тең қолданылатын суреттеу мен талдау (мінездеме) оның құрамдас бөлігіне айналды. «Қысқаша әдеби энциклопедияда» зерттеуші А.П.Чудаков: баяндауды: «эпикалық әдеби шығарманың төл сөзден басқа бүтін құрамы» деген. Баяндауда оқиға жөніндегі суреттеу даралай көрінеді. Яғни, суреттеу баяндаудың формасы ретінде өзінің бейнелеу жағынан ерекшеленеді. Суреттеу алдымен – көркем кеңістіктің бөлігі. Бірінші жақтан әңгімелеудің ерекшелігі – баяндаудың субъективтілігімен, шындыққа ерекше жақын болып көрінуімен байланысты. Мұнда жеке адам ерекше сезіледі. Әңгімелеушінің өзі бейнеленуші болмыстың бір бөлігі ретінде алынады. Әрі оқиғаға қатысушы ретінде, әрі әңгімелеуші ретінде ол өзінің басынан өткендерін, көргендерін баяндайды. «Мен» тұлғасындағы әңгімелеуші өзіне екі қызметті біріктіретіндіктен (оқиғаға қатысушы және әңгімелеуші), көбіне өмірбаяндық шығармаларда кең қолданылады. Әңгімелеушінің мінездемесін беретін қосымша мәліметтер әңгімелеудің осы түрінде ерекше толық болады. **Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогында** «Автор: *Сізді біреулер теріс азу, тентек атағысы келген бе, осы қалай өзі, Бауке?*

Бауыржан (ойланып, мұртын тістеледі. Қабағын түйіп, басын көтерді): *Мен 25 жыл әскерде болдым. Біле білген кісіге бұл үлкен университет. Осы 25 жылдың ішінде мен талай қолбасшымен кездестім, сабақ алдым, талай генералдың қол астында қызмет істедім, тәрбие көрдім. Талай ұлттың өкілдеріне командир болдым, тәрбиеледім. Өйткені командир деген әскери педагог қой. Осы әр ұлт адамдарымен істес болғанымды өзіме ерекше бір мектеп деп бағалаймын. Себебі, чуваш мынадай екен-ау, қырғыз мынадай болады екен-ау деп ойланасың. Мен осы 25 жыл ішінде қарамағымда болған үстеріне шинель киген солдаттар арқылы Кеңес Одағының барлық халықтарының жанын ұқтым деп ойлаймын. Отан үшін өз басымды өлімге байлай отырып, мен оларды ажалмен алысуға жұмсадым. Олардың өлмеуі үшін, өз ұрпақтарын, өз халықтарының намысын, оның өздері сүйетін асыл қасиеттерін аман сақтап қалу үшін жұмсадым. Мен өзге ұлттарды құрметтеуші, өз ұлтын сүюші адаммын. Мен нацизмнің туын көтерген фашизмге қарсы жан аямай күрескен кісімін. Мен фашистерге қарсы 207 рет ұрысқа қатысып, 5 рет өлімнің құрсауында қалған, 2 рет өлімші болып жараланған жанмын. Ендеше, мен қалай теріс азу тентек боламын?! Менің Қазақстанға хат жазып, халық ақындарының айтысын ұйымдастыру керек, бұл халық рухын көтереді дегенім кейбір жеке адамдарға ұнамаған*

болар. Кейбір ұлттық киімдеріміздің үлгісін сақтау, үлкенді құрметтеу, ананы ардақтау, ағаны қадірлеу сияқты жақсы дәстүрлерімізді жандандыра беру жайындағы пікірім жақпаған шығар» [3, 28].

Роман баяндауы, әрекет дамуы мол да күрделі жанр болса, диалог екі адам арасындағы қысқа тіл қатысу. Бір қарағанда екі ұғымның арасында байланыс жоқ секілді. Алайды роман осы көп құрылымды, күрделі жанр болуымен көптеген қасиеттерді бойына сыйғыза алады. Мұндағы диалог әдепкі ұғымынан кең жатыр. Автор есімі аңызға айналған қаһарман Бауыржан Момышұлымен сұхбатын көркем туындыға айналдырған. Автор қойған сұрақтарға кейіпкер Бауыржан жан-жақты, ұғымды, әсерлі, сонымен бірге нақты жауап береді. Кейіпкердің баяндауынан оның болмысы, характері танылады. Бұл үзінді қанша ұлт өкілдерінің арасында жүріп, өзінің халқына, ел-жеріне, оның салт-дәстүріне деген ықыласын, сүйіспеншілігін бір сәт те естен шығармаған Бауыржан Момышұлының қаһарман, елшіл, намысшыл, текті болмысын танытады. Осы өр қалпынан, тәкаппарлығынан, терең білімі мен ақыл-парасатынан соғыстың қаһарлы күндерінде де айнымай туған халқына деген шынайы құрметін өмірінің соңына дейін сақтап өткен. Роман құрылымында автор мен кейіпкердің сұхбаты кең жатыр. Бауыржан-әңгімеші қойылған сұраққа өзі туралы айта отырып, жалпы ұлттың сипатын, соғыс суретін, адам болмысын қатар алып, ауқымды ақпарат береді, көзқарасын байқатады.

Автор-әңгімелеуші өз кейіпкерінің бейнесіне еніп, олармен бірігіп те кетеді. Сондықтан автор олардың ой-сезімдік, білімдік, тілдік дәреже-деңгейлерінен асып, өзінше бөлектенбейді, солардың әлеуметтік ортасында бірге жүреді. Мұндай баяндаудың артықшылығы: бірнеше тараптан көрінеді: Біріншіден, кейіпкерді сипаттауға кең мүмкіндік туады; екіншіден, автор өзінің түсінік, көзқарасын оқырманға күштеп таңбайды. Ол табиғи жолмен, кейіпкерлер арқылы жүретіндіктен, оқырман ол жөнінде өзі байлам жасайды. Баяндауды бұлайша құру тәсілі шындықты бейнелеуге ықпал жасайды. Автор-бақылаушы оқиғаны тікелей бақылаушы көзқарасы тұрғысынан бейнелеу баяндаудың шындыққа негізделген сипатын тереңдетеді. Болмыстың ақиқат бейнесін көрнекі түрде бергендей әсер қалдырады. Автордың баяндаған жайттарын оқырман өз көзімен көріп отырғандай сезінеді. Бұл баяндауда оқиғалар көрнекі түрде ізбе-із көрсетіліп, оларға ара-тұра авторлық түсініктемелер беріліп отырады. Мұндай баяндауда уақыттың бірлігі бұзылмайды. Мұнда кейіпкер өткен оқиғаны еске түсіреді, алдағыны болжайды, жинақтайды. Оған дәлел ретінде Ш.Айтматовтың «Құс жолы» хикаятын алайық.

- *«Амансың ба, қасиетті далам!*

- *Аманшылық. Келдің бе, Толғанай! Өзің былтырғыдан да қартайып кетіпсің ғой? Шашың аппақ құдай, қолыңда таяқ.*

Өмір деген зымырап өтіп бара жатқан жоқ па, Жер-ана? Арадан тағы да бір жыл зымырап өте шықты. Бүгін менің мінәжат ететін күнім.

- *Білемін. Келеріңді біліп жатқанмын, Толғанай» [4,342].*

Қаламгер Ш.Айтматовтың «Құс жолы» хикаятында уақыт төрелік еткен кезең оқиғасы алынады. Хикаятта Толғанайдың Жер-ана алдына келіп мінәжат етіп, ішіне жиналған сыр мен мұңды ақтаратын сәті суреттеледі.

Толғанай сол уақыт еншілеген жүкті қайыспай көтеріп келеді. Толғанайдың жүрек сырын ақтарыла айтып, сырласатыны Дала ғана.

«- Апа, соғыс басталыпты!»,- деді жайымен. «Соғыс? Соғыс дейсің бе?» деп бұл сөзді мен бұрын еш уақытта естімегендей, оның мәнісін түсінбегендей, тағы да қайталап сұрадым. «Иә, апа, соғыс басталды»,- деді Қасым. «Не үшін соғыс? Қандай соғыс?» бұл суық хабардың артында неменелер жатқаны санама жетпегендей «соғыс, соғыс дейсің бе?»,-деп сыбырлап сұрап, манадан бері жүрегімді құрсаулаған қорқыныштан демім тарылып, қысылғаннан жылап жібердім. Мені көріп басқа әйелдер де еңіреп қоя берді» [4, 362].

Жер-ананың монологі: «*... Кей кезде соғыстан тегіс қырылып, тып-типыл болған, жер бетінен жоғалған елдер де болған, күлін жел суырған, тірі жан қалмай қираған*

шаһарлар да болған. Неше ғасырлар бойы адамның басқан ізіне зар болып, иен жатқан заманым да болған. Соғыс шыққан сайын әр кез құлағы барларға ұстаспаңдар, қан төккенше ақыл тоқтатыңдар деп айтамын. Қазір де айтар сөзім сол: «Әй, адамдар, дүниенің төрт бұрышында өмір кешкен адамдар сендерге не керек - жер ме. Мына мен - жермін, мен барлық адам баласына бірдеймін, маған талассуларыңның керегі жоқ, маған ынтымақ керек. Еңбек керек! Бір дән тастасаңдар, жүз дән етіп беремін, шырпы тастасаңдар, шынар етіп беремін, бақ отырғызсаңдар мәуелетіп беремін, мал жайсаңдар, шөп болып беремін, үрім-бұтақтарың көбейсе, бәріңе жай боламын! Мен таусылмаймын, мен қабағымды шытпаймын, кеңмін, бәріңе жетемін!» [4, 391]

Тарих оқиға-әрекетті реттейді, концептуалдайды. Концептуализация тарихи шындықтың өту ретін үнемі бір қалыпта ұстайды деуге болмайды. Кейде тарихта күтпеген, кездейсоқ оқиғалар да болып тұрады. Адамзат тарихында тұтқиылдан басталған Ұлы Отан соғысы осы тарихи уақыттың ретін бұзды. Соғыс, майдан даласынан келген үрейлі хабар, қайғы, ауыр тұрмыс осының бәрі адамның бейбіт өмірін, арман-мақсатын да күйретіп кетті.

Автор көркем шығарма кеңістігінде орналасқан кейіпкерлерінің айтар ойын осылайша жинақтай берген, тұтастырған. Толғанайдың да, жер-ананың айтары да сол кездегі соғыстан шаршаған халықтың айтары емес пе? Көркем шығармада өткенді де, қазіргіні де де автор өзінің идеялық көркем түсінігіне қарай бейнелейді. Өнер туындыларында шындық қазіргі болсын, өткендегі болсын адамның жеке тұлғасы арқылы, көңіл-күйі арқылы беріледі. Қаламгер Ш.Айтматов бүткіл адамзат айтуға тиісті ойды Жер-анаға айтқызады. Жер-ананың бейбіт өмірді қолдауы, бүкіл адамны ойын айтып отырған жоқ па?

Тұтастай өмір, тіршілік үшін күрес суреттелетін бұл хикаятта осы идеяға қайшы, кірікпейтін бір эпизод бар. Бұл Толғанайдың мұғалім баласы, лейтенант Майсалбектен келген хат: *«Апеке, ақ сүтіңнен айналайын, апекем. Мен сенің қандай жан екеніңді білмесем, бұл хатты жазбас та едім. Ақыры, менің істеген ісімді дұрыс деп табарсың. Әйткенімен, жүрегіңнің түкпірінде маған деген сұрауың болар: «Балам, қайтіп өз өміріңді өзің қидың. Адамға бір-ақ рет берілетін бұл жарық дүниемен қалайша қоштасып жүре бердің? Мен соғыста жүріп ерлік көрсетейін деп еш ойлаған емеспін. Балаларды қара танытып оқытудың орнына, қару ұстаған жауынгер болдым. Ол менің айыбым емес.*

Бір сағаттан кейін мен Отаным тапсырған міндетті орындауға кетемін, қайта оралмаймын. Жаудың бекінген жеріне барып, оны талқан етіп, өзім де жоқ боламын. Отан үшін, халық үшін, жеңіс үшін, дүниедегі бар жақсылық үшін.

Мені жоқтама, апа. Артыңда тұқым-жұрағаты жоқ деме. Жер бетінде бұдан былай соғыс болмаса, жаңа туған сәбидің үілдегені - сол мен, бойжеткен қыздардың жәудіреген көздері - сол мен, бұтақта көктеген жапырақ - сол мен, далада жайқалған егін - сол мен, осының бәрі мен, сен де мен деп жүргейсің, апа» [4, 408].

Бұл өлім арқылы өмірдің қадірін, өмір үшін өлімді артық көрген жанның ақтық аманаты елі мен жеріне, анасына арналған. Өз еркімен өлімге табан тіреген рухы биік адамның сөзі. Соғыс бітіп, жан жарасы жазылып, қалыпты бейбіт тірлікте әр адамның алаңсыз еңбек етуі, әр күніне қуана шүкіршілік етуі, жас сәбидің күлкісі, әсем табиғат бәрі – бәрі елі үшін өмірін ерте қиған жауангердің еңбегі, шүкіршілігі, қуанышы болады. Автор кейіпкерінің сәбидің уілі, сұлудың жүзі, жайқалған егін мен сыбдырлаған жасыл жапырақ – осының бәрі өзі сыйлаған тіршілік, өмір екенін ұғатынын жеткізеді. Сондықтан да Майсалбек өмір үшін өлімге барады.

Шығармадағы автор бейнесі көп ретте дербес қаламгер бола бермейді. Әрине, көркем шығарманы оны тудырушыдан бөліп тастауға болмайды. Себебі, жазушының жеке басының ерекшеліктері: өмірі, дүниеге көзқарасы, оқиға, құбылыстарға шығармашылық қатынасы оның туындыларында айтарлықтай із қалдырады. Алайда көркем шығармада қаламгердің жеке басы тасаланып, оның орнына алдыңғы кезекке шығармадағы автор бейнесі шығады. Өмірдегі жазушының орнына әңгімелеуші автордың бейнесі қалыптасады. Көркем туындыда автор бейнесінің көріну дәрежесі әр түрлі болады. Кейде ол шығармада барынша

анық көрінеді, яғни шығармадағы болып жатқан оқиға-құбылыстарға автордың көзқарасы анық байқалады. Ол бірде «жасырынып», кейіпкер бейнесінің «тасасында қалады». Зерттеуші Л.Г.Бабенконың көрсетуінше, мәтінді қабылдаудың өзіндік ерекшелігі бар. Ол мәтіннің болмысынан туындайды. Мәтінді қабылдау екі сатыдан тұрады. Олар: материалдық белгілерді тікелей қабылдау; тілдің образдық белгілері арқылы мазмұнды қабылдау. Мәтінде баяндаудың композициялық-тілдік формасының екі базалық негізі – автор сөзі мен кейіпкер сөзі дараланып көрінеді. Негізінен алғанда, автор туындысына өзі баяндаушы болады. Ол шығармадағы оқиғаның ретін, кейіпкерлердің көріну тәсілдерін, шығарма тілінің көркемдігін қамтамасыз етеді. Автор кейде шығармасында өзі жасаған шындық әлемімен бірігіп, біртұтас дүние болып кетеді. Баяндау құрамына шығарма авторы, кейіпкер, олардың арасындағы қарым-қатынас, шығарманың белгілі бір мезгілдік, кеңістік және экспрессивтік тұрғыдағы бағдары енеді. Бұлардың бәрі бірлікте бола отырып, автордың идеялық-эстетикалық көзқарас-қатынасын білдіреді [5,8]. Жоғарыда талданған шығарма қаламгер Ш.Айтматовтың авторлық бейнесінің дербестігін танытады. Өзініңқандай шығармасы болсын, тұтас адамзатқа ортақ проблеманы қозғайтын жазушылық палитра бұл шығармада да байқалады. Айтатын ойының кеңдігін, жалпы адам баласына тән болатын тереңдігін дәлелдеу үшін автор өз кейіпкерін (Толғанайды) Жер-Анамен тілдестіреді. Сол арқылы бейбіт өмірді сүйетін, адамзатқа мейіріммен қарайтын Ананың мәңгілік бейне сипатын көрсеткен. Яғни, шығармада өз кейіпкерін даралай отырып, өзінің авторлық бейнесін де ерекшелей алған. Баяндау тікелей мағынасында ақпаратты жеткізу қызметін атқарады. Бұл кезде берілетін ақпарат бейнелі, көркем түрде жетеді де, оған суреттеу, бейнелеу, портрет, пейзаж, хабарлау кіреді. Суреттеу кезінде баяншы оқиғаны, оның өту орнын, кеңістігін сипаттап, қосымша ақпарат, мәліметтер береді. Баяншы – оқырманға кейіпкердің әрекеттері туралы баяндап, оның өту уақытын белгілеп, кейіпкердің бейнесін, ортасын суреттеп, оның ішкі дүниесін ашады. Бұл кезде ол бәрінен тысқары тұрады. Баяншының міндеті бір мезгілде өзі бейнелеп отырған шектеулі кеңістікте көріне отырып, оның оқырмандарына да арналады. Яғни, автордың бейнелеп отырған кеңістігінің сыртына да шығып кетеді. Сонда баяншы белгілі бір адам бейнесі емес, ол функция деген жөн. Баяншының автордан өзгешелігі сол, ол суреттелетін уақыт пен кеңістіктен тыс тұрады. Сондықтан алдыңғы кезекке тез өте алады немесе кейін орала алады. Сонымен, әдебиеттану ғылымында баяндау тәсілі кең мағынасында қандай да бір оқиғаны белгілі бір субъектінің баяндауы арқылы оқырманмен арадағы байланысты орнықтыруын білдіреді. Көркем шығармадағы мезгілдік қатынастар әңгімелеудің түрленуіне негіз болады. Олар ірі, орта және жалпы тұрғыда беріледі. Әңгімелеу ірі, орташа түрде алынса, мезгілдік шектелу дәрежесі түрліше болады.

Баяндау тәсілі шығарманың құрылымына, идеясына ықпал ете отырып, екі мәселенің аясында көрінеді. Олар: әңгімеленетін оқиға туралы және әңгіменің айтылуы. Баяндау кезінде әңгімелеуші оқырманмен тікелей немесе жанама қарым-қатынаста болады. Автор баяндау арқылы көркем туындының сюжеттік желісін, композициялық құрылымын белгілейді. Бұл өз кезегінде шығармадағы оқиғаның ретін, құрылымдық жүйесін, кейіпкерлері мен тілдік сипатын тереңдетеді. Мұндағы баяндаушы суреттеліп отырған оқиға мен оқырманның арасын байланыстырады.

Әдебиеттер тізімі

1 Шмид *В.* Нарратология. – Москва: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.

2. Кожевникова Н.А. Типы повествования в русской литературе XIX-XX вв. / Н.А. Кожевникова. — М.: Ин-т русского языка РАН, 1994. - 350 с.

3 Нұршайықов Ә. Төрт томдық шығармалар жинағы.Т.1. –Алматы: Жазушы, 1992.-432 бет. 4.Айтматов .Ш. Боранды бекет.-Астана: Аударма, 2010.-320 бет.

4 Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа. – Москва: Академический проект, 2004.

В статье обосновывается важность нарратологии, рассматривающая проблему изложения в целом, как научной дисциплины, анализируются общие черты различных нарративов и их особенности через текст. Объектом нарратологии являются нарративные произведения. В классической теории повествования основным признаком повествовательного произведения является присутствие такого посредника между автором и повествуемым миром. Суть повествования сводилась классической теорией к преломлению повествуемой действительности через призму восприятия нарратора.

Importance of narratives examining the problem of exposition on the whole is grounded in the article, as scientific discipline, the general lines of different and their features are analysed through text. The object of нарратологии are narratology works. In the classic theory of narration the basic sign of narrative work is a presence of such mediator between an author and narratology world. Essence of narration was taken by a classic theory to the refraction of narratology reality through the prism of perception of narratology.

УДК 82.08 (587)

С.С. Молдахметова[1], Д.Е. Байгозинова[2]
Университет КАЗГЮУ[1],
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева[2]
Астана, Казахстан

РОЛЬ ДЕТАЛЕЙ КАК СРЕДСТВО ПЕРЕДАЧИ ИНФОРМАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

В статье раскрывается значение художественных деталей, как средства изобразительной и выразительной подробности, несущей определенную эмоциональную и содержательную нагрузку. Данная тема раскрыта на примерах деталей женского гардероба в произведениях великого писателя Л.Н. Толстого. Автор статьи показывает, как с помощью детали одним или несколькими словами можно получить самое яркое представление о персонаже. Подчеркивается функциональная значимость каждого слова при описании внешних портретных зарисовок, способность с помощью небольшого текстового объема передать максимальное количество информации.

Ключевые слова: художественное произведение, портретное описание, художественный герой.

Роль деталей в художественном произведении, безусловно, имеет огромное значение. Внешнее портретное описание, как правило, многое может сказать о внутреннем содержании человека, его характере. Таким образом, анализ внешних портретных зарисовок дополняет наше представление о герое, делает его полным и законченным. Именно поэтому проблема портрета в литературе всегда была актуальной и привлекала внимание многих исследователей.

Обращаясь к данной теме, передо мной стоит цель не только глубже изучить творчество Л.Н.Толстого, его стиль, но и попытаться ответить на вопрос, какое место занимает описание деталей гардероба в ряду других способов и приемов создания художественного образа, и какие автор использует языковые приемы во внешних портретных зарисовках для создания того или иного характера.

Произведения Л.Н. Толстого всегда отличала удивительная яркость, достоверность характеров персонажей, их внешнего облика. Многие исследователи

объясняют ее кропотливой работой автора над текстом. Эта работа включала в себя предварительный этап: погружение в описываемую историческую эпоху, сбор материала и интервьюирование очевидцев, а также окончательные «подмалевки текста» [1, 35], когда вычеркивались отдельные слова, абзацы, а нередко и переписывалось все произведение.

Таким образом, можно говорить о функциональной значимости каждого слова, каждой художественной детали у Толстого. Интересно по этому поводу высказался сам Толстой: «Пушкин, описывая художественную подробность, делает это легко и не заботится о том, будет ли она замечена и понята читателем; он же (Толстой) как бы *пристает к читателю* с этою художественною подробностью, пока ясно не растолкует ее» [1, 56].

Художественные детали могут применяться автором при описании пейзажа (пейзажные детали) или портрета персонажа (детали портретные), однако самой большой и сложной группой в классификации деталей являются детали вещные. Они используются в изображении внешнего бытия персонажей.

Итак, темой настоящего исследования станут вещные детали женского гардероба в произведениях Л.Н.Толстого.

Одежда является одной из антропологических констант существования человека; она сопровождает человечество на протяжении всей истории его существования. Костюм можно рассматривать как важнейший элемент онто– и филогенеза культуры; роль, функции костюма в обществе и отношение к нему служат показателями культурного и общественного развития, социальных, политических и идеологических ориентации общества.

В великих произведениях литературы нет ничего случайного. Всё в них имеет смысловую нагрузку: пейзаж, предметы быта, вещи, костюмы героев.

Костюм дополняет характеристику героя или может полностью её заменить, передает множество оттенков смыслов, указывает на социальное положение героя, на его психологический облик, приверженность этикету или сознательное нарушение его. Костюм – это отражение своего «я», своих стремлений и желаний, это одна из черт вашего темперамента и характера.

Так, во внешнем облике Кити («Анна Каренина») в сцене на балу очень много вещных деталей: и кружевная берта, и розетки, которые «не смялись и не оторвались», и туфли на высоких выгнутых каблуках - «розовые не жали, а веселили ножку», и даже пуговицы «все три застегнулись, не порвавшись, на высокой перчатке, которая обвила ее руку, не изменив ее формы», но отчетливее всех - черная бархатка медальона. Автор уточняет: «Бархатка эта была прелесть, и дома, глядя в зеркало на свою шею, Кити чувствовала, что эта бархатка говорила. Во всем другом могло еще быть сомненье, но бархатка была прелесть» [2, 82]. Интересно, что эту же бархатку героиня наблюдает в зеркале уже на балу, осознавая и убеждаясь в своей привлекательности.

Все эти детали подтверждают тезис абзаца: «Кити была в одном из своих счастливых дней». Костюм Кити подобранный, многокомпонентный, «идеальный» автор словно сопоставляет с костюмом Анны, который отличает несколько основных моментов: черный цвет платья (а не лиловый в котором Анну хотела видеть Кити) и материал - венецианский гипюр, гирлянды анютиных глазок в волосах и на поясе и нитка жемчуга на шее. Эти детали поясняют общий вывод автора, который смотрит на героиню глазами Кити: «она (Анна) всегда выступала из своего туалета, что туалет никогда не мог быть виден на ней. И черное платье с пышными кружевами не было видно на ней; это была только рамка, и была видна только она, простая, естественная, изящная и вместе веселая и оживленная» [2, 84].

Как мы видим, вещные детали бальных одеяний носят строго психологический характер, раскрывая образы героинь.

Но уже в повести «Крейцерова соната» Толстой устами своего героя словно выносит приговор деталям женского туалета, обвиняя их в нескромности и даже вульгарности.

Герой повести, Позднышев, рассказывает: «я сидел рядом с ней и любовался ее стройной фигурой, обтянутой ***джерси***, и ее локонами, я вдруг решил, что это она понимает все, все, что я чувствую и думаю/…/ », дальше - «в сущности же, было только то, что джерси было ей особенно к лицу, также и локоны, и что после проведенного в близости с нею дня захотелось еще большей близости» [3, 139].

Герой делает вывод, что любовь зависит не от нравственных достоинств партнера, а от внешней привлекательности и «прически, цвета, покроя платья».

На платье автор акцентирует внимание читателя небольшим примером, предложенным героем: «любовь/…/возвышенная, поэтическая, как мы ее называем. Скажите опытной кокетке, задавшей себе задачу пленить человека, чем она скорее хочет рисковать: тем, чтобы быть в присутствии того, кого она прельщает, изобличенной во лжи, жестокости, даже распутстве, или тем, чтобы показаться при нем в дурно сшитом и некрасивом платье, - всякая всегда предпочтет первое» [3, 141].

Но помимо самого платья немалую роль играют также не раз упоминаемые в тексте «мерзкое» джерси, «эти нашлепки на зады», а уже после голые руки и плечи.

Интересен факт, что в образе Кити голые руки и плечи лишены вульгарности. Автор пишет: «В обнаженных плечах и руках Кити чувствовала холодную мраморность, чувство, которое она особенно любила» [2, 82].

Более того, герой повести «Крейцерова соната» сравнивает жизнь современного ему высшего общества с жизнью в домах терпимости: «те же наряды, те же фасоны, те же духи, то же оголение рук, плеч, грудей и обтягивание выставленного зада, та же страсть к камушкам, к дорогим, блестящим вещам/…/. Как те заманивают всеми средствами, так и эти. Никакой разницы» [3, 151]. Наконец Позднышев признается, что именно эти джерси и локоны и создали ту иллюзии влюбленности, «поймали его».

Совсем иную детализацию гардероба женщины можно встретить в позднем рассказе «После бала».

Варя, главная героиня: «Она была в белом платье с розовым поясом и в белых лайковых перчатках, немного не доходивших до худых, острых локтей, и в белых атласных башмачках» [4, 9]. Это описание встречается дважды.

Но кардинально отличается отношение героя к открытым плечам, так называемой «наготе»: «Чем сильнее я был влюблен, тем бестелеснее становилась для меня она. Вы теперь (нынешнее поколение) видите ноги, щиколотки и еще что-то, вы раздеваете женщин, в которых влюблены, для меня же/…/ на предмете моей любви были всегда бронзовые одежды. Мы не то что раздевали, а старались прикрыть наготу/…/» [4, 10].

Мода - неотъемлемая часть женского мира. Лев Николаевич Толстой очень внимательно описывает женский гардероб, подмечая и подчеркивая детали, составляющие его. Каждая вещная деталь «говорит» многое о женщине, о ее характере, настроении, намерениях.

Автора также волнует внешняя сторона - «восприятие» деталей женского гардероба другими персонажами произведения.

Таким образом, художественная деталь – изобразительная и выразительная подробность, несущая определенную эмоциональную и содержательную нагрузку, одно из средств создания автором картины природы, предмета, характера, интерьера, портрета и т.д. Именно она способна с помощью небольшого текстового объема передать максимальное количество информации, с помощью детали одним или несколькими словами можно получить самое яркое представление о персонаже (его внешности или психологии), интерьере, обстановке. В отличие о подробности, которая действует всегда с другими подробностями, составляя полную и правдоподобную картину мира, деталь всегда самостоятельна.

В произведении большого художника нет ничего случайного. Каждое слово, каждая подробность, деталь необходимы для наиболее полного и точного выражения мысли и чувства. И среди таких писателей, которые мастерски использовали деталь, по праву можно назвать Л.Н. Толстого.

Мақаласында ашылады мәні көркем бөлшектер, құралы ретінде бейнелеу және мәнерлі егжей көтеретін белгілі бір эмоционалды және мазмұнды жүктеме. Бұл тақырып ашылған үлгісінде бөлшектерді әйелдер киім ілетін шығармаларындағы ұлы жазушы Л. Н. Толстой. Мақала авторы көрсетеді көмегімен бөлшектер бір немесе бірнеше сөздермен алуға болады ең жарқын ұсыну туралы персонаже. Атап өтілген функционалдық маңыздылығы әрбір сөздер сипаттау кезінде сыртқы портретных суреттемелерін, қабілеті.

The value of artistic details, as facilities of graphic and expressive detail bearing the certain emotional and rich in content loading, opens up in the article. This theme is exposed on the examples of details of woman cloak-room in works of great writer Л.Н. Tolstoy. The author of the article shows, as by means of detail it is possible to get the brightest idea one or a few words about a personage. Functional meaningfulness of every word is underlined at description of the external portrait sketching, ability by means of small text volume to pass maximal information content.

Список литературы

1 Сергеенко А.П. «Хаджи-Мурат» Льва Толстого. – М.:Современник, 1983, 239.

2 Толстой Л.Н. «Анна Каренина». – Алма-Ата: Казахстан, 1998.

3 Толстой Л. Н. Собрание сочинений. Повести и рассказы 1885-1902. Т.12 — М.: Художественная литература, 2014.

4 Толстой Л. Н. Собрание сочинений. Повести и рассказы 1903-1910. Т.14 — М.: Художественная литература, 2014.

ӘОЖ 37: 950 (574)

А. Өтегенова
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда, Қазақстан
aya1391@mail.ru

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ КҮНДЕЛІГІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Мақалада Халық Қаһарманы, жазушы Бауыржан Момышұлының патриоттық рухта жазылған күнделіктерінің тәрбиелік мәні қарастырылды. Қаламгер жазбасындағы отбасы, тәрбие, адамгершілік, ақыл-парасат, салт-дәстүр сынды асыл дүниелерге талдау жасалды. Жазушы шығармашылығының зерттелуі де сарапталды.

Кілт сөздер: күнделік, қазақтың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, тәрбие, дәстүр, патриотизм.

Өзіндік бітім болмысымен ерекшеленген Халық Қаһарманы Бауыржан Момышұлы тек ел басына күн туғанда «етігімен су кешер» батыр ғана емес, дарынды жазушы, кең тынысты суреткер де болды. Оның қаламынан туған түрлі тақырыптағы поэзиялық туындылары мен күнделік жазбасындағы тәрбиелік мәні бар ойлар бүгінде ел аузында. Батыр өз әлеміндегі бай өмір тәжірибесінен алған философиялық ой қорытындыларын келешек ұрпаққа ұсынған.

Жас жеткеншектеріміз бен ұландарымызды ертеден келе жатқан бай мұралармен тәуелсіз елдің лайықты азаматтары етіп тәрбиелеу қажет. Еліміздің жасөспірімдерін патриоттық рухта тәрбиелеуде ең алдымен, Бауыржан Момышұлы секілді ұлы тұлғаларамыздың ісі мен өнегесін, үлгісін, артына қалдырған бай мұрасын жан-жақты әрі терең насихаттай білуіміз керек. Ұрпақ тәрбиесіне, жалпы халықтың рухани дамуына байланысты ұлттық тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерді Қорқыт ата, Әл-Фараби, Қожа Ахмет Иассауи, Мұхамед Хайдар Дулати, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Асанқайғы және т.б. қазақ ақын-жырауларының мұраларынан, билер мен шешендердің тәлімдік сөздерінен көреміз.

Ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің: «Адамға біліммен қатар, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың хас жауы», – деген сөзінен ұрпақ тәрбиесінде ежелден қалыптасқан халқымыздың жақсы дәстүрлерін оқып үйрену, өнеге тұту, жас ұрпақты ізгілікке баулу үлкен жауапкершілікті талап ететіндігін аңғарасын. Ұлттық тәрбиенің ізгіліктері бала кезден бастау алмаса, кейін өте қиынға соғатыны – дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат. М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» атты төлтума оқулығында «Әрбір ұлттың бала тәрбие қылу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар [1, 57]. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс» десе, Ж.Аймауытов «Тәрбие» атты мақаласында тәрбие ғылымын зерттеу қажеттігін «Бұл күнге дейін тәрбие ғылымы – кейінгі басқышта жүрген ғылым» екенін ескерткен [2, 77].

Б.Момышұлы отбасы, бала тәрбиесіне көп көңіл бөліп, адамгершілік, әділет, қанағат, мейірім, оқу-білім, ақыл-парасат, салт-дәстүр сынды асыл дүниелер жөнінде сөз қозғайды. Жақсы мінез, әдептілік, кішіпейілділік, ең алдымен, адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп түйеді. Сондықтан жас нәрестеге өмірге келісімен-ақ оны тиісінше тәрбиелей бастау – ата-ананың қасиетті борышы екендігін айтады.

«Балаға адамның, азаматтың бойындағы барлық жақсы қасиеттер ананың ақ сүтімен берілуі қажет, сонда ғана одан жауынгер шықпақ. Сонда ғана әскер өз қатарына өнегелі азаматты, жақсы жауынгерді қабылдай алмақ, ал қазір біздер кейде азап шегіп, қайта тәрбиелеу жұмысына көп уақытымызды, күш-қуатымызды сарп етіп, жүйкемізді тоздырып келеміз» [3, 57], – дейді Б.Момышұлы.

Қаламгер әдептіліктің сан түрін баяндай келіп, әке-шешеден тәрбие көрген әдепті жандар қашанда нәпсісін тия білетін, жомарт, бауырмал, сабырлы, инабатты болып келетінін алға тартады.

Егеменді еліміздің жастарын Отанымызға қорған болар жауынгерлік рухта тәрбиелеу үшін даңқты әскери қолбасшы Бауыржан Момышұлының «Қолбасшы күнделігі» деген атаумен 2010 жылы қазақ және орыс тілдерінде қанатты сөздері құрастырылып шыққан болатын. Ол өзінің шайқаста көргендері мен басынан өткізгендерін, есінде мәңгіге қалған жайтты жазады. Жазуға соғыс кезінде табиғат пен айналасындағы жағдайға қарамастан үнемі жазып отырған күнделіктері көмектескен.

«...Көргені де көп, көңілге түйгені де көп Бауыржан Момышұлының күнделігіндегі ой-пікірлер біздің әскерилерміз бен жауынгерлеріміздің, жас өспірімдерімізбен жеткіншектеріміздің бойларына – қуат, ойларына – ой қосып, өмірлеріне өшпестей рухани азық болатынына өз басым кәміл сенемін» [3, 4], – дейді Бақытбек Смағұл.

Бауыржан Момышұлы өз күнделігінде «Нағыз жауынгерлерді тәрбиелеуде дәстүр мен тәртіптің алатын орны зор. Дәстүр – әскердің өткен тарихы, айыбынды істері туралы деректер, ауызша аңыз-әңгіме түрінде айтылатын, бүгінде белігілі бір бөлімде қолданылатын аңыздар. Дәстүрді сақтау, нығайтып отыру және дамыту – қолбасшының жауынгерлік туды қан төгіп, өмірін қиып, құлатпай жоғары қадап, қаза болған қарулас жолдастарының рухы алдындағы қасиетті міндеті мен парызы», – деп қазақ халқының ерлік рухы мен дәстүрі – елге деген сүйіспеншілікті ең биік құндылық етіп санау қажеттігін алға тартады.

Жазушы Әзілхан Нұршайықов «Ақиқат пен аңыз» деп аталатын роман-диалогында Бауыржан Момышұлына:

–Соғыста күнделік жазып жүрдіңіз бе? Оны қалай жаздыңыз? деген сауалына:

«Соғыста жазған 37 дәптер күнделігім бар. Оларды қар жапалақтап, жаңбыр құйып тұрғанда, окопта отырып, жорықта кетіп бара жатып жаздым. Бес рет қоршауда болғанымды айттым ғой. Сонда тізем дірілдеп, қолым қалтырап отырып, өз сезімдерімді, жолдастарымның жай-күйін қағазға түсіре бердім. Ең алғаш күнделік жазуыма мынадай жай себеп болды. Бірінші рет қоршаудан шықаннан кейін батальонды быт-шыт етіп тарата бастады. Қандай жағдайда, қай көршінің табансыздығанан батальон қоршауда қалды – онда ешкімнің шаруасы болмады. Соған ерегесіп, бұдан кейін мен барлық жағдайды күнделік дәптеріме түсіріп отыратын болдым. Әрине, онда мен кейін жазушы болармын, жазғандарымның соған септігі тиер деп ойлағаным жоқ. Осында үш-төрт дәптер жазғаннан кейін күнделік толтыру маған дағды болып кетті. Ол менің әскери қызметімнің міндетті бір бөлігіне айналды. Толтырған әр дәптерім ең бір ет жақыным іспетті бола бастады. Сондай үш дәптерім жоғалғанда туысқан үш бауырымнан айрылғандай күй кешкенім бар» [4, 44],– деген Ұлы Отан соғысының даңқты қаһарманы, гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлының жауабынан алғаш жазушылық қабілетіне соғыста жазған күнделіктері себеп болғандығын аңғаруға болады.

Халық Қаһарманы Бауыржан Момышұлы 1962 жылы генерал Панфилов жайында кітап жазбақ болып архиветерді аралап, Подольскідегі әскери архивтің бастығы генерал-майор Дударевпен танысады. Кездесуде Бауыржан Момышұлының соғыста жоғалтқан үш дәптерін тауып береді.

«Қолыма алып ашып кеп жіберсем, тәңір-ау, менің өз дәптерлерім. Мен олардың әрқайсысымен жылап көріскендей болдым», – дейді Б.Момышұлы.

«Ақиқат пен аңыз» роман-диалогында жоғалған күнделік жазбалары жайлы Бауыржан Момышұлы:

–Төртінші рет қоршаудан шыққанымда мен көршілеріме әбден қаным қайнап, қатты наразы болып келген едім. Біздің қоршауда қалуымызға себепкер болған бөлімшелерді дәптеріме схемасын салып көрсетіп, олардың бастықтарын сыбап тұрып жазғандарым болатын. Шехтманның да, Филимоновтың да әдістеріне бірсыпыра ащы сөздер арнағанмын. Келгеннен кейін барлық жағдайдың дәлелін ашып, полк комиссары Логвиненкоға дәптерлерімді көрсеттім. Логвиненко менің жазбаларыма зер салғысы келді ме, әйтеуір, кейін өзіне қайтарып беремін деп үш дәптерімді сұрап алып кетті. Сол түнде немістер поляк штабына шабуыл жасап, менің комиссардағы үш дәптерім жаулардың қолына түседі. Міне, бұл менің сол дәптерім. Кейіннен немістердің архиві біздің қолға түседі де, оның ішінен менің жоғалып кеткен жаңағы дәптерлерім шығады. Күнделіктің пайдасымен бірге, осындай жоғалып кете жаздаған кездері де болған...» [4,45], – деп еске алады. Күнделік – қай қаламгердің де шығармашылық өмірбаянының бір көрінісі десек, соғыста қолайсыз жағдайларға қарамастан күнделік жүргізген Бауыржан Момышұлының жазбалары құнды жәдігер екендігін байқаймыз.

«Бауыржан Момышұлының өмірі Кеңестер Одағы мен фашистік Германия арасында болып өткен Ұлы Отан шайқасында соғыс жүргізудің мейлінше жетілген машиналық дәуіріне тұспа-тұс келді. Соғыс басталғанға дейін Бауыржан Момышұлы 1932 жылдан әскер қатарына қызмет етіп, әскери білім мен іс-тәжірибесін жете меңгерген аға лейтенат дәрежесіне дейін көтерілген еді. Ол бұған дейін де даярлығы жетілген жауынгер командир ретінде қалыптасқан еді. Мұның үстіне, рухани дүниесі де қордаланып байи түскен еді. 1928 жылдан бастап қолына қалам ұстап, алғашқы өлең жолдарымен, публицистикалық тұңғыш «Тау сағыз бен көк сағыз» аталатын мақаласымен бірге күнделіктер, естеліктер жазу арқылы қалам ұштау үстінде өсіп келе жатты», – дейді белгілі ғалым Мекемтас Мырзахметұлы.

Бауыржан Момышұлының өмірі – өнеге, жазған мұралары – патриоттық өсиет.

«Тәрбие адам бойында жақсы мінез-құлық қалыптастырады. Тәрбиелеудегі бірінші мақсат – саналылық, бұл ең басты мәселе, ал мәжбүр етушілік – қосалқы тәртіп режимі болмақ. Көнтерілікке, көнбестікке, бас июшілікке тәрбиелеу, бұл, шын мәнінде, адамды моральдық жағынан толық тәуелді ету деген сөз. Тіл алушылыққа бейімділікті адам

бойындағы адамгершілік қасиеттерді жетілдіру мен жандандыра түсудің қуатты да, икемді құралына айналдыра білген жөн», – дейді Бауыржан Момышұлы күнделік жазбасында. Бұл айтылған пікірдің қазіргі жас ұрпақ тәрбиелеуде маңызы зор.

Ғасырлар қойнауынан бастау алатын ұлттық тәлім-тәрбиеміздің қайнар көзі мақал-мәтелдер. Қазақы ортада өсіп, ер жеткен суреткер өз халқының асыл қазынасы, этнотәрбиенің ұлттық үлгісіне батаға, ырымға, сәлем беруге, үлкенді сыйлауға, жақсылық жасауға, адалдыққа, қайырымдылыққа, елді, жерді сүюге, кішіпейілділікке тәрбиелейтін аңыз әңгімелерге, ертегілерге, батырлар жырына, мақал-мәтелдерге ерекше мән беріп, олардың сәби санасын қалыптастыруға тигізетін зор әсерін үнемі назарда ұстап, орынды пайдаланып отырғанын көреміз. Жазушы сөзімен айтсақ: «... бала жүрегі, бала көңілі, бала ойы алғашқы сезгенін, алғашқы көргенін, алғашқы тұшынғанын қаз-қалпында сақтай біледі» екен. Демек,

«... Бала қиялы ол көргендерінен көлемді ой түйіп жатпайды, қайта үзік-үзік үміттің өзінен рахат сезімге бөлене беретін...» көрінеді. Яғни жеткіншек санасына мақал-мәтелдердің тигізетін әсері зор болғандығын аңғарамыз.

Бауыржан Момышұлы шығармашылығының өзек-арқауы – жас буындарға патриоттық тәрбие беру, өмірде кездесетін қандай да болсын қиыншылықтарға мойымай, тайсалмай қарсы тұра алатын батыл болып өсуіне үлгі көрсету. Сондай-ақ, ерлік пен өрліктің үлгісі бола білген Бауыржанның күнделік жазбасынан жауынгерлерге жігер беретін сөздерді айта жүретіндігін байқауға болады.

«Жігерлендіру дегеніміз – рухани күш беру, күш-қуаттың тасуы, сергектік күй. Әскерді жігерлендірудің құралдары мыналар: инабаттылық пен кішіпейілдікпен ықпал ету, адамның адамгершілігін құрметтеу, бастықтың жеке өнегесі, ақыл-кеңес беру, айтқанын түсінікті етіп ұғындыру, көңілден шыққан қарапайым сөз, тапқырлық, шешендік, орынды айтылған әзіл-қалжың, ойын-күлкі, ән-күй, жауынгерлік және басқа да әндерді айту, би билеу мен бөлімшелердегі басқа да көркемөнерпаздық», – деген сөздер дәлел.

Бауыржан Момышұлы өзінің «Офицер дәптері» атты қолжазбалары туралы: «Көрген-білгенімді, өмір шындығынан туған ой-пікірімді қағаз бетіне түсіргенде, мен өзімді қаламы төселген жазушы болдым деп жүргенім жоқ, менің жазғандарым жазушыларға материал болса да жеткілікті» [5, 6], – дейді. Қаламгердің «Офицер күнделігі» деген еңбегінде жауынгер сыры, отанын сүйген адамның жан сезімі айтылады. Сонымен қатар, мыңдаған кеңес жауынгерлерінің тағдырына жауапты командирдің демалыс кезінде ғана жазылған, кеңес командирінің ауыр борышын атқару жолындағы арпалыспен араласа туған, автордың өз сөзімен айтқанда, «аттың жалында, автоматтың жанында» жазылған еңбектері жинақталған.

Патриоттық тәрбие мәселесі адамзат тарихының өн бойындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан, жас ұрпақтың бойындағы Отанға деген сүйіспеншілігін, патриоттық санасын дарытуда батыр Бауыржан Момышұлының кейінгі ұрпаққа үлгі етіп қалдырып кеткен өсиеттерінің және ерлікке толы шығармалары мен күнделік жазбаларының алатын орны ерекше.

Патриотизм дегеніміз – Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзіңнің мемлекетке тәуелді екеніңді, мемлекетті нығайту дегеніміз –жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз мемлекет деген ұғымды, оның жеке адаммен барлық жағынан өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын біріктіру екендігін кезінде Бауыржан Момышұлы ұрпаққа өсиет етіп кеткен. Жазушы еңбегінде патриотизмнің маңызды элементтерінің бірі, онымен етене байланысып жатқан ұлттық рух пен ұлттық париотизмге тоқталады. Ұлттық рух пен ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті – өз халқына деген сүйіспеншілігі, жеке адам өз қалқымен қан жағынан да және шыққан тегі, теорриториясы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мінез құлқы, психологиялық және этнографиялық ерекшеліктері, қалыптасқан тарихи дәстүрлері

жағынан да әбден айқын әрі дербес басқа қасиеттері және ерекшеліктерімен де байланыстылығын айтады.

Қаламгер «Москва үшін шайқас», «Генерал Панфилов», «Қанмен жазылған кітап» және т.б. еңбектері арқылы жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелейтін бас тәрбиеші де бола білді. Оның «Ел дегенде еміреніп, жұрт дегенде жұмылып қызмет ет», «Тәрбиелі адам – тәртіптің құлы, тәртіпті адам – елдің ұлы», «Отан үшін отқа түс – күймесің» т.б. өсиеттері Отанды қастер тұтуға шақырады.

«Тәрбие жұмысының мақсаты – адамның бойында жауынгерлік қасиетті, жауынгерлік өнегілікті қалыптастыру. Бұған адамды иландыру арқылы қол жеткізіледі, отбасына, халқына, отанына, мемлекетке берілгендік, үлкенді сыйлау, заңды, тәртіпті, салт-дәстүрлерді сақтау, жеке адамның игілігімен етене байланысты. Қоғамдық игілік жөнінде қамқорлық жасау өмірлік әрі рухани қажеттілік болып табылады» [6,40], – деген күнделігіндегі жазбада батыр Бауыржан Момышұлы жастарға адамгершілік пен елін, Отанын, халқын шын сүйген ерлер болып қалыптасуын қалады.

Атақты генерал И.В. Панфилов Бауыржан Момышұлының халқына, еліне адалдығын, шынайы отаншылдық сезімін құрметтеп, мақтан тұтты. Ал, белгілі орыс жазушысы Александр Бек соғыс кезінің өзінде-ақ «Арпалыс» (Волоколамское шоссе) романын жазып, патриотизмнің үлгісі ретінде Бауыржан Момышұлының мәңгі өлмес қаһармандық бейнесін жасады.

Бауыржан Момышұлы мектебі – өмір. Ол сондықтан да қиялдан алып ешнәрсе жазбайды. Жазған еңбектерінің барлығын жастарға арнап, солар үйренсе, өнеге алса екен дейді. Сол себептен де Момышұлы шығармашылығының өзек-арқауы – жас буынға патриоттық тәрбие беру, өмірде кездесетін қандай да болсын қиыншылықтарға мойымай, тайсалмай қарсы тұра алатын батыл болып өсуіне үлгі көрсету.

Бауыржан Момышұлы болашақ ұрпаққа «Ата-бабаларыңнан асып кетсем дауым жоқ, бірақ ата-аналарыңнан кем болмаңдар! Аға ұрпақты ұялтпастан ұлы Отанымыздың қадірін, намысын мақтаныш етердей азамат болыңдар!», – деп жауынгерлік өсиетін айтады. Айтылған ойлар педагогикалық негіз ретінде тұлғаның патриоттық сана-сезімін қалыптастыруда, патриоттық іс-әрекетін ұйымдастыруда, мінез-құлқына патриоттық сипат беруде оқу-тәрбие ісінің өзегі болу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. -160 бет.

2 Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 бет.

3 Момышұлы Б. «Қолбасшы күнделігі». – Алматы: Сауап, 2010. – 192 бет.
(қазақ, орыс тілі)

4 Нұршайықов Ә. «Ақиқат пен аңыз». – Алматы: Жазушы, 1992.– 448бет .

5 Момышұлы Б. «Офицер күнделігі». – Алматы: 1952.

6 Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004.– 480 бет.

В статье рассматривается воспитательное значение написанного в духе патриотизма дневника обладателя звания «Халық Қаһарманы", писателя Бауржана Момышулы. Анализируются представленные писателем в рукописи такие духовные ценности, как семья, воспитание, человечность, мудрость, традиции и обряды. Также, в статье дается оценка исследованиям творчества писателя.

In this article were considered the educational value of diaries written in the spirif of patriotism by Peoples Hero, writer Bauerzhan Momyshuly. There were analized the precious things sush as family, education, morality, intellect I traditions in the records of writer. Also were analized the reserch of writers work.

ӘОЖ 821.512.122.0

Н.М. Рахманова
Алматы университеті
Алматы, Қазақстан
55rnm@mail.ru

ПОЭТИКАЛЫҚ ӘЛЕМДЕГІ МӘН МЕН МАҒЫНА

Бұл мақалада Ж.Аймауытов, Б.Майлин, М.Әуезов прозасындағы мәтіннің мазмұны мен сөз мағыналарының мәні, шығарма идеясы зерделенеді. Мәтіннің көркемдік-эстетикалық құндылықтарына талдау жасалынады.Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы кеңестік саясаттың ықпалының арқасында өзгерген әйел кейіпкерлер болмысы сөз болады. Заман жаңашылдығына ілесіп, ғасырлар бойғы қазақы ұлттық дәстүрді ескілік сарқыншағы деп түсінген кейіпкерлер психологиясының мәні, моральдық өлшемі ашылады. Авторлық баяндаудағы ұлттық дәстүр мен салтты ығыстыру жайы айтылады. Шығармалардағы автордың қыз, ана тәрбиесінің салмағы туралы ұстанымына басты назар аударылады.

Кілт сөздер: Ана ұлағаты, астарлы ой, әлеуметтік мәселелер, жазық,философиялық категория, кейіпкер монологын, авторлық баяндауды, уақыт пен кеңістік, психологиялық мән, моральдық өлшем.

Адамзат қоғамы үшін әйел, ана ұлағатының орны ежелден ерекше. Қаламгерлер ұрпақ тәрбиелейтін жандардың жаратылыс ырғағынан танбауын қалаумен бірге ұлт тамырының тереңдігі, құнары сақталуын аңсаған әріден ойлаған пайымдарын өз кейіпкерлерінің бойынан көрсетуге тырысты. Қоғам дамуының қайшылықтары осы кейіпкерлердің ой-санасында, қимыл-әрекеттерінде бой көрсетті. Жаңа даму кезеңімен бірге ұлттық жақсы дәстүрлердің, тәрбиенің, ежелгі үлгілердің ұмытылып, жүдеп бара жатқанын жазушылар әлеуметтік астарлы оймен мегзей жазды.

20-30жылдардағы прозаға сезім сергелдеңіндегі сезімтал кейіпкерлер Жамал, Қамар, Шұға сияқты рухани теңдікке, бостандыққа ұмтылған, нәтежесі ішкі армандарымен түйіспесе де өз тағдырларына өзі арашасы болуға ұмтылған әрекетшіл кейіпкерлердің орнына Айша, Раушан, Жәмила, Есбике сияқты жаңа қоғаммен бірге өзін де, өзгені де өзгертуге даяр қайраткер кейіпкерлер келе бастады.

Сонымен бірге әлеуметтік мәселелер ғана қазақ әйелдерін ойландырмағаны жазушыларға тағы бір пара кейіпкерлерді ұсынды.Олар тағдыр қыспағы рухани дүниесін бөлшектеген Шолпан, Ғайша, Күнікей, Ақбілек,Зылиха сияқты кейіпкерлер.

Сан қырлы саңлақ дарын иесі Ж. Аймауытов – қазақ қыздарының тағдырын, мың сан азабын қопара жазған қаламгер. Қазақ өміріндегі түрлі әлеуметтік мәселелелер қазақ қыздарын айналып өтпеген.Сыртқы дүниенің дүлей соққысынан қаңбақтай ұшып, тағдыры алдында дәрменсіз сенімі шайқалған Ақбілекті автор тұтастығы жоғалған, рухани бөлшектенген кейіпкер деңгейінде суреттейді. Шығарма соңындағы «оқып, адам болған» Ақбілек автордың қамқорлығымен заман талабына икемделген кейіпкерге айналады. «Ақбілек секілділер өмірді жасайды» дегенге автор да, оқырман да дүдәмәл көңілмен қарайды. Жалпы шығармадағы кейіпкер біздің санамызда біз оқыған кітаптағы қалыпта емес, есте сақтаған бейнеде қалады. Көпшілік оқырман Ақбілек бейнесін романының соңындағы кеңестік ықпалмен өзгерген, өзіне сенімді қайраткер бейнесінен гөрі шарасыз, ертеңге күмәнді, қорқыныш иектеген кейпінде есте сақтайды.

Жазушы ағат қадам басқан кейіпкерлерінің бойына қазақ қыздарының дағдырған көңіл күйін сыйдырғандай қалып танытады. Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» повесіндегі “жазығы” деген сөз астарына не сыр бүгіп тұр, оқырманды ойлантатын сырлы сұрақ осы. “Жазық” күнәға жетелейтін философиялық категория. Ж.Аймауытов көркем шығарманың

мақсаты – оқырманды ойландыру екенін қатаң ұстанған суреткер. Күнікейдің жазығының не екенін оқырманның өз ой додасына тастайды. Көркем шығарма – бәрін өзі айтып, бәрін өзі шешіп бермейтінінің тағы бір дәлелі.

Автор ана тәрбиесінің салмағы туралы өрелі ойын Шекердің «қызына қарлығыштай шыжбақ боп жүруі жеткілікті ме?» деген сұрақпен өріп, күңіреніп жатқан Күнікей трагедиясына шешесінің де жазығы бар дегендей бірден Шекерге көңіл аударады. "Бірақ Шекер шеше болам деп бекер арам тер болды. Баланы іспен емес, сөзбен, үлгімен емес, ақылмен үйретпекші адам сорлы ғой. Шекер өзіне "құдай жұқтырмағанды" қызына оқыды. Қызы көргенін тоқыды "Бозбаламен өзі неге ойнайды?" деген сұрау Күнікейдің ойына ерте бекіді. Он төртке аяқ басқан соң-ақ, көзі жайнап тұрған Күнікей апасынан құрық әкетті" [1, 349]. Адамның болмысы ойында, сөзінде ғана емес, қимылы мен іс-әрекетінен де көрінеді деген ойды автор санаға сығалатады. Шекердің пешенесіне жазылған тағдырына опасыздығы қызына сабақтай.

Не нәрсенің де баяны бастауында деген ойды автор Күнікейдің жастық шағын суреттеген тұста аңғартады. Көргенін тоқыған Күнікей не нәрседе де шешесіне ұқсап, жас Шекер болып елестейтін тұстары бар. Автор көзге көрінбейтін нақты дүниелердің басын қосып, ойды тереңнен ширықтырып отыр. Жазушы "Күнікейдің жазығын" Күнікей басындағы тағдырдың мағынасыздығынан іздегендей болады. Күнікей шешімі жат әдеттің басы. Автор оның жазықты болуына шешесі Шекер мен өзінің дәстүр мен ұлттық тәрбиені салақсытуы, қалыс қалдыруы дегендей кейіп танытады.

"Күнікейдің жазығы" повесіндегі күрделі де, шым-шытырық берекесіз өмірдегі адамдар қатынасының сан алуандығы, қажетті деп танылған ортаның көріністері жинақталып та, дараланып та ортаға шығады. Оны көрсетуде автор кейіпкер монологын, авторлық баяндауды, уақыт пен кеңістікті де ұтымды пайдаланған. Күнікей бойында сезімнің алуан түрлі келбеті бар. Оны үміт пен қиял, елес пен үрей, нәпсі мен қасірет түйілістері қинаса да Күнікей солардың бірде-бірінен қашпай, өзін соларға арнауға әзір. "Күнікейдің жазығы" повесінің оқырманға берер түсінігі – салмағы да салдары да бар түсінік: адам өзін баптап, өмірге жасақтайды және өзін-өзі құрта да алады, себебі ол тіршіліктегі ең жоғарғы түйсіктің иесі. Адам айтқанға құлай қоймайды оны тәрбиелеу үшін үлгі керек, Шекердің үлгісі Күнікейді неге соқтырды? "Қызға қырық үйден тыйым" деген дәстүрлі мәдениеттен өзгеру қайда апарады? Қазақ мәдениетіндегі талай ұрпақ ұя бұзбай жүріп өткен жол, қастерлі игіліктерге қауіп төнді, сол қауіп авторға "Күнікейдің жазығын" жаздырды.

Уақыт көркем шығармаларды таптық таным тұрғысынан сомдауды қажетсініп жатса да, әлеуметтік кеңістіктің ызғарлылығы, жүдеулігі Б.Майлин сынды қаламгерді баяз таптырмай қоғам бейнесін сыншылдықпен де, шыншылдықпен де суреттеуге себепші болды. Б.Майлиннің алты бөлімнен тұратын «Әже» әңгімесіндегі суреттелетін оқиғалар тізбегі төңкерістен кейінгі уақытты қамтиды. Әңгімеде сұлу да сылқым Зылиха жуас Қарымсаққа тұрмысқа өз қалауымен шыққанымен, кедейленген қазіргі тұрмысына риза емес. «Әже, қарным ашты» деген ұлы мен қызының сөзі оған шаншудай. Күйеуін де қорашсынады, мынандай ажармен бәйбіше болып, малынып отыру да арманы. Зылиханы дел-сал қылып, ойы мен санасын арпалыстырған Қоржынтайдың: «Қазір слабоданың заманы, Кәрібай саған сыртыңнан ғашық, өзі жұрт ағасы, асқан бай» деген азғырынды сөзі. Б.Майлиннің 1987 жылғы бес томдық шығармалар жинағынан «қазір слабоданың заманы» деген сөздер алынып тасталған. Жаңа заман әкелген әйел басына азаттық, теңдікті байлықпен шатастырған Зылиха, бай болса ғана басқа жұртпен теңесетіндей, бақытқа бөленетіндей сезімде болады. Осы сезім жетегімен Қоржынтайдың қолқасына «Жарайды» деп қалғанын өзі сезбей қалады. Тіпті құдай қосқан қосағы мен балаларын тастап кетіп бара жатып та, өз ісіне өзі есеп бермейді. Жазушы Зылиханы жан дүниесіндегі аласапыранды былай суреттейді : «Қане жүр» деп Қоржынтай қысып барады. Қоржынтайдың сыбырын әзірейілдей көріп, Зылиханың денесі, тітіркеніп сала берді. «Менде нең бар, мен байымды, балаларымды тастап әзәзілдің жолына түсе алмаймын!» деп,

үйінен қуып шыққысы да келеді. Бірақ, басты тұмандаған қара күш ерікті билеп, ырық бермейді, сүйретіліп орнынан тұрып, не қыларға білмей дағдарғанда, Қоржынтайдың бұрын бір айтқаны есіне түседі, «балаларыңды бірден ала кетуге болмайды, барған соң сотқа арыз бергін, алады да береді. Сенің балаң Кәрібайдың баласы, сенің балаларыңның оған жаттығы болмайды»,- деп еді Қоржынтай. Зылиха талған көңілге осыны сеп қылғандай, осыны ойлап өзін өзі айналдырғандай болып ақтық рет балаларын сүйіп, «алтын босағасын» аттап, жөн тартып еді...» [2, 109].

Слабоданың заманы желпіндірген «Зылиха енді Кәрібайдың тоқалы болып, Ажар бәйбішеге күң атанып, малайдың жұмысын істеп жүр». Өткен күні көзден бұл-бұл ұшқан. Жұқа киіммен Кәрібайдың үйінен қашып шыққан Зылихаға суық өтіп, айықпас дертке душар болады. Осы тұста автор ойланбай от басқан Зылиханың әрекеті арқылы арды-ұятты ұмытқан әйелдің опынуымен бірге, Кәрібай, Қоржынтай сияқты пысықайлардың да жаңа заманда әйел теңдігін қалауынша бұрмалап, қоғамның ілгерілеуіне тұсау болғанын сездіреді.

Жазушы Зылиханың ішкі монологында: «Мен сендерді ескермедім, сендерді жылатып тастап, өзіме бақыт іздемекші болды. Қарымсақтың жаман үйінен, жетпейтін кем-тар дүниесінен аттап өтіп, жұмақтың есігін ашпақшы болдым. «Пәлен жерден пәленшенің қатыны қашты» дегенді естігенде, менің ойымша, солар адам көрмеген бір қызықты тұрмысқа кіріп жатқан секілді болушы еді, ақырында сол ынтықты көріп, көңілді бастым...» деп өзіне өзін төреші етеді [2, 111].

Автор Зылиханы ісіне, мінез-құлқына қарай жазалайды. «Пәлен жерден пәленшенің қатыны қашты» деген байырғы қазақ ұғымына тосын сөз, бұл жаңа заманмен ілесе келген сөз. Зылиха бұғаулы өмірден теңін іздеп қашқан жоқ, онікі керісінше қашыс болдыс. Жазушы әйел теңдігі мәселесін әркім өзінше ұққанын ескерте кетумен бірге, Зылиханың өзіндік болмысындағы дүниеқоңыздықты, байлық жолында көз жұмбайлыққа баратынын жарық дүниеге ілесе келген мінез-құлқындағы тұрақсыздықтан іздейді.

Автор Зылиханың түсі арқылы әңгіменің негізгі тұжырымын жасайды. «Ұлпаны маңдайынан сүйіп, Бақытжанды алдыма алып, енді емізе берем дегенде еңгезердей бір қара кісі арт жағымнан келіп желкеме түйіп келіп жіберді, «лағынет, арам қолыңмен жас нәрестені, күнәсіз періштені не бетіңмен ұстап отырсың!» деді... Алдым терең жар екен деймін, омақата құладым». Бақытын бағалай білмеген Зылиханы автор түсіндегі сөзі арқылы жазалайды.

Б. Майлин – жаңа қоғаммен бірге келген қайшылықтардың халық басындағы болмысын ашуға барын салған қаламгер. «Раушан коммунисте» автор заман қалаған кейіпкерді жасай отырып, өз мұңын, өз тұжырымын бірге жеткізеді. Жаңа қоғаммен бірге тіршіліктің тал бесігінің бұзылғанын, халықтың табиғатында жоқ қылықтар өрбігенін, ұлттық әдет – ғұрыпқа сызат түскенін, имандылық күйрегенін “дауыстар” жарыса айтуда. “Жас адамның қасарысып, ата-анасының батасын алмауы жақсы ырым емес қой”, “Баяғыда жас күнімізде, ердің бетінен алу дегенді білмейтін едік... Байдың бетінен алу мықты күнә деп саналушы еді. Осы күні соның бірі бар ма?...”. Өмір болған соң күнә да болады. Повесть кейіпкерлері ата-ананың қалауынсыз жар таңдауды, күйеуіне әйелінің қарсы келуін күнә санайды. Қазақ халқының табиғи әлеуметтік дамуы жүрісінен жаңылып, басқа, бөгде жолға салынғанына наразылықтарын білдіреді.

Б. Майлин халықтың сол кезеңдегі психологиялық өзгерістерін айна қатесіз қағазға түсірген. Сол тұстағы орта үйреніп қалған “әйелдерден” басқа әйелдерге кез бола бастады. Соның дәлелі Мариям, Раушандар. Ерлердің көңіліндегі “әйелдерге” бұлар ұқсамайды, қазақи орта оларды жатсынды. Раушан алған бетінен қайтпайтын, өрлігі кесек мінез иесі. Болыстық жиынға “Ешкімнің ақылының керегі жоқ, барамын деген соң барамын!..” деп қасарысып отыр. Жиында Мариям “бірдеме айтасыз ба?” деген соң сөйлеу үшін сөйледі, алдын ала саналы түрде дайындаған сөзі жоқ еді, оны дайындауға өресі де жетпейтін. Раушанның ел алдында алғаш сөйлер сәттегі қалтырағаны, буыны босағаны, еріні дірілдегені бәрі табиғи нәрсе, кез - келген адам оның орнында сөйтер еді. Ал оның “өзіміздің балалар ғой, бұлар ешкімге айтпас” деп Раушанға сыр қып айтқан кемпірдің қызының

орнына жиынға келген әрекетін жиналыстағы жұртқа жайып салуын қалай түсінеміз? Бұл жаңа үкіметке жағыну ма? Әлде көзін көрмеген Дәметкенге теңдік әперуге құлшыныс па, немесе бейсаналық па? Раушанды жаңа үкімет қолпаштады, мақтады, олар қолпаштаған соң Бәкеннің де “төбесі көкке тигендей болды”. Сөйтіп Раушан өзінікін ғана жөн санауға дағды қалыптастыра бастады.

Автор Раушанның ұлттық болмысына қаяу түсе бастағанын сездіріп қана қоймай, басты кейіпкерін ұлттық танымның, болмыстың аясынан шығарып жібереді. Раушанға дейін қазақ әдебиетінде бірде-бір әйел кейіпкер “пұртекел істеп өзіңді қазір айдатып жіберейін!” деп күйеуіне сес көрсетіп, айбат шекпеген. Күйеуін “айдатам” деген ойдың өзі қазақ әйелінің ұлттық ойлау жүйесінде жоқ құбылыс. Еркіндікпен келген жат леп Раушанды қазақтың өмір салтына жат әрекетке жетеледі. Күйеуін пір тұтқан ежелгі қазақ әйелінің болмысына Раушан қимылы кереғар. Тіпті Бәкеннің сөлбірейіп өз үйінен шыға жөнелуі де қазақи түсінікке жат. Шаңырақ иесі өз үйінен еріксіз шығып бара жатып та әйеліне сес көрсете алмайды, Бәкенді ол әрекетке жібермей тұрған өзінің табиғи момын мінезі десек те, оның көңілінде жаңа үкіметтен қорқу, сескену сезімі басым. Яғни төнкеріспен келген үрей қазақ еркектерінің мысын басып, табиғатында жоқ қылықтар өрбітті.

Морт кеткен Бәкенмен табысу үшін Раушан іздеп барып, “ендігәрі сенің айтқаныңнан шықпаймын!” деп жалынды да, соққысын да жеді, тепкісін де көрді, сонда да сұрланып, мелшиген Бәкеннің қайтары жоқ. Раушан үйіне келіп ойға кетті. Бәкенді үйге қайтара алмаған Раушанның ішкі монологі арқылы автор кейіпкердің өз ұғымына сай ойлау үрдісін береді және өзін - өзіне ақтатады. “Енді не қыл дейді?.. Демесіннің айтқанын істемеді деп ашуланатын не жөні бар?.. Күлзипаға таба қылатындай не жазығым бар еді?! Енді қайтып сенің бетіңді көрсем бе? – деген сертті аз-ақ айтпай қалған”. Бәкен де “Енді қайтып оны қатыным деп айтпаймын, оның бетіне қараушы болмаймын!” деп өзіне-өзі серт береді. Бірін-бірі жақсы көретін Раушан мен Бәкен жаңа заман әлегімен бірін-бірі іштей жатсына бастады. Семья бүлінді. Раушан Бәкенге айтпай, әрі күйеуінен сұранбай Орынборға оқуға кетеді. Ал осы хабарды жеткізген Жақсылыққа Бәкеннің оқша атылып сабауы да бейсаналықтың үлесі. Бәкен Раушанның орнына ауылнай болып сайланғанда Демесіндерше айтсақ “қой үстіне боз торғай жұмыртқалады” бірақ бұл Бәкенге қайырсыз болып жабысты; мың түрлі істеген заңсыздығы үшін Бәкен сотқа тартылып, үш жылға түрмеге жабылып та үлгереді...”. Автор повестің аяғын заман талап еткен үрдіспен аяқтайды.

“Раушан коммунист” сыртқы ықпалдың әртүрлі мінез-құлыққа, мұрат- мақсатқа әсерін, адамдар арасындағы ендігі қарым-қатынастың өзгешелігін мейлінше шынайы суреттеген шығарма. Ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс -салт бетін өзгерткенде: “Коммунистің не екенін білмеймін, бірақ әйелдерге болысады дегенді естігенім бар еді. Болысатыны рас болса, маған болыссын,мені мынаның таяғынан құтқарсын. Осы бәледен құтқаратын болса, шоқындырып жіберсе де ырзамын” деген әйелдің өтініші оқырманды ойлантары сөзсіз. Автор “шоқынуға ырзашылықтың” әлеуметтік, психологиялық астарынан секем алғандай қалып танытып, “Раушан бұған жәрдем беру түгіл, өзі біреуден жәрдем сұраудың жайын қарастырып отыр еді” деп көктей өтеді.

Б. Майлин повесте салған жерден қазан төңкерісін түсіне алмаған қазақ даласының оны қабылдау үстінде қым-қиғаш қақтығыстар мен қиыншылықтарға ұрынғанын суреттеуде жаза баспас реалистігінен жаңылмаған. Автор заман шындығын ашуда кейіпкерлердің өзіндік ерекшелігін, әр түрлі қақтығыстардың, әлеуметтік, психологиялық мәнін ашуда кейіпкердің ішкі өміріне, рухани әлеміне еркін кіру нәтежесінде повестің көркемдік сипатын арттырған.

Әйел затының тәні мен жанынан туындаған нәзік сезімге бой ұру – М.Әуезов шығармаларының деніне ортақ. Әйелдің ішкі жан дүниесіне, әйел махаббатының жариялануына таңсық көзбен қарайтын қауымға жазушы әйелдердің ойын, айтарын мәңгілік уақыт тілімен айшықтап айтып берді. М.Әуезов трагедиялы ортадағы адамның болмысына үңілуге көп көңіл бөледі. Оның кейіпкерлерін қатерге бас тіктіруінің өзінде сабақ бар.

«Кінәшіл бойжеткен» әңгімесінде автор Ғайша сынды трагедиялық пенденің басындағы кереғар қайшылығын жайып салып, ақтау мен айыптау төрелігін оқырман пайымдауына қалдырады. Күйкі тірлігіне ашынған ызасы Ғайшаны ықылассыз өлімге жетелегенмен айнадағы мүләйім жүзі намысын жеңеді. Автор Ғайшаны тектен-тек айна алдына әкеп у іштіргелі тұрған жоқ. Кейіпкердің сыртқы әлемі мен ішкі әлеміндегі сәйкессіздіктің көрінісін аңдату байқалады. Бұрын да махаббаттан тауы шағылған Ғайша Ғаббаспен арадағы суық әңгімеден кейін, өзінің ары алдындағы айнаға қарап жауап береді. Ғайша бейсаналы түрде басынан өткен біраз нәрселерді ұмытып кетуге тырысады. Ұмыту ең қатыгез әділетсіздік, сонымен бірге ең кереметі өзіңді-өзің жұбату тәсілі екенін Ғайша сезінгендей. Жалғыздықты сезінген, күйінген, өзін де өзгені де кінәлай отырып, өткен өмірін өкінішпен еске алған Ғайша тәлкекке түскен күндеріне санасыз түрде, ессіз қарсылық білдіреді. Бірақ құлазыған көңілі қанша арпалысқа салса да, Ғайша өз болмысының тұтқынынан шыға алмайды. Қуанса да, қайғырса да шынайы сезімді ұмытқан Ғайша өз санасымен өзін-өзі ақтап алды. Автор өзін-өзі өлім жазасынан азат еткен Ғайшаның әлі де алдамшы жұбаныштың жетегінде өмірін өткізетінін ишаратпен сездіреді.

Әуезов кеңес үкіметі әкелген теңдіктің парқын махаббат әлемінде де, әркім әркилы түсінгенін бедерлейді. Автор оқыған азаматпен қоса оқыған бойжеткеннің мұрат-мүддесін мысқылдай аңғартады. Қала салтына, басқа ұлт өкілдеріне еліктеген қазақ қыздарының моральдық өлшемі авторды алаңдатқандай.

Қазақ қаламгерлері өздерімен замандас қазақ қыздарының тағдырына немқұрайды қарай алмады. Олардың заман ағымындағы тынысын, жан дүниесіндегі бағыт-бағдарын шынайылықпен суреттей отырып, қазақ ұлтының болашағын тәрбиелеушілердің өз табиғаты, өз болмысы, өз оралымына сай болуын қалағандай қалып танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 560 б.

2 Майлин Б. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1962. – 3 Т. – 432 б.

В данной статье рассматривается содержание текста, смысл словесных выражений и идеи прозаических произведении Ж. Аймауытова, Б. Майлина, М. Ауезова. Анализируются художественно-эстетические ценности текстов. Акцентируется внимание на авторские позиции и бытие героев, своеобразность их рассуждений о национальных традициях и новаторствах. В этой статье автор показывает женский образ, изменившийся под влиянием советской политики XX в 20 – 30 годов. Раскрывается моральное измерение и психология героев, понимающих вековые казахские национальные традиции как остатки старого. В авторском изложении говорится об отодвижении национальных традиций и обычаев. Особое внимание уделяется авторской позиций воспитательной роли девушки, матери в произведениях.

In this article the text contents, sense verbal expression and ideas prosaic Zh. Aymauytov, B. Mailing, M. Auyezov's work are considered. Art esthetic values of texts are analyzed. The attention to author's positions and life of heroes, originality their reasoning on national traditions and innovations is focused. In this article the female image changed under the influence of the Soviet policy of XX in 20 – 30 years is considered. Moral measurement and psychology of heroes of the traditions understanding century Kazakh national as the remains of the old reveals. In author's statements it to be told about leaving of national traditions and customs. The special attention is paid author's positions of an educational role of girls, mothers in works.

УДК 81’255.2:821.161.1

А.В. Санникова
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
anna25_94@mail.ru

АВТОПЕРЕВОД: ОРИГИНАЛ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИОСИФА БРОДСКОГО

Понятие «автоперевод» вызывает большой интерес как у лингвистов-переводоведов, так и у художественных переводчиков, занимающихся сопоставительным анализом оригинальных и переводных текстов. В данной статье рассматриваются смежные понятие «автоперевод» и «авторизированный перевод», а также проводится детальный анализ оригинального текста русско-американского поэта Иосифа Бродского и его собственной интерпретации на английском языке. Прослеживаются единства и различия на различных уровнях художественного текста.

Ключевые слова: автоперевод, Иосиф Бродский, перевод поэзии, сравнительно-сопоставительный анализ

Вопрос об автопереводе является актуальным и малоизученным аспектом современного переводоведения; о его плюсах и минусах до сих пор спорят не только ученые-лингвисты и переводоведы, но и сами поэты-переводчики.

В современной науке о переводоведении существуют термины «авторизованный перевод» и «автоперевод». Многие сводят данные термины к единому понятию, в то время как термин «авторизованный перевод» в большинстве толковых словарей трактуется как перевод, получивший одобрение автора оригинального текста, а автоперевод как перевод, выполненный автором оригинального текста...» [1]. При изучении двух данных терминов мы столкнулись с еще одним понятием: несобственно авторский перевод [2]. Исследователи-лингвисты называют такой перевод переводом, осуществляемым совместно с автором оригинального текста, когда автор оригинала принимает непосредственное участие в процессе создания текста перевода.

Авторский перевод иногда рассматривают как автокомментарий к тексту, так как посредством перевода писатель подчеркивает то, что считает главным в тексте и опускает то, что было второстепенным в оригинале, и раскрывает свою логику перевода. «История авторского перевода обнимает все литературные жанры – поэзию, прозу, драму...» – говорит Марк Дадян, переводчик со стажем [3].

Степень авторского участия в процессе перевода обуславливается условными и безусловными причинами. К условным причинам можно отнести следующие: желание или нежелание, заинтересованность, личные, экономические соображения автора, его занятость другой работой и т.п., т.е. причины, зависящие от воли автора. К безусловным причинам, напротив, относятся те, которые независимо от воли автора позволяют или не позволяют ему участвовать в процессе перевода. В большинстве случаев эти причины сложно, а иногда и невозможно, устранить. Например, специфика объективного психофизиологического состояния автора, моральный фактор, пространственно-коммуникационные ограничения, политические условия, юридические условия и, наконец, языковой фактор.

Некоторые ученые считают, что авторский перевод напрямую связан с билингвизмом, то есть владением двумя языками. Другие говорят, что это не так. Британский лингвист Элизабет Божур, объясняя разницу между билингвизмом и автопереводом, говорит о том, что билингвы часто переходят с языка на язык, не принимая сознательного решения об этом, а двуязычные и многоязычные писатели должны сознательно выбрать язык, который они будут использовать в данном конкретном случае».

Еще в средние века поэты Европы писали свои поэмы на двух языках: на родном и на латыни. Известно, что Квинт Энний говорил, будто у него три сердца, так как он знал греческий, оскский и латинский языки. В эпоху Возрождения самым известным автором, занимавшимся авторским переводом, был Жоашен дю Белле. В советское время одним из практиков авторского перевода был Владимир Набоков. Английский язык Набоков изучал с раннего детства, наряду с русским и французским. Поэт и прозаик перевел на английский язык собственный роман «Лолита», который, по словам некоторых критиков, чужд русскому языку.

Среди поэтов, переводящих свои произведения на другой язык, были Иосиф Бродский и Марина Цветаева. В отечественной литературе авторами-билингвами можно основательно назвать писателя Чингиза Айтматова, поэта Кодара Ауэзхана, писателя и кинодраматурга Амантай Дидара и др.

Интересно заметить, что авторский перевод, с технической точки зрения, рассматривается не как двухэтапный процесс прочтения-написания, а как повторное написание произведения. Некоторые нейропсихологи говорят о том, что авторский перевод разрушает в сознании билингва перегородки между языками, оберегающие психику писателя [4].

Профессор А.М. Финкель, известный лингвист и переводчик нескольких европейских языков, отмечает, что перед переводчиком вообще и переводчиком-автором стоят, казалось бы, одни и те же задачи и трудности, но в автопереводе их разрешение приобретает иной характер, чем в обычном переводе [5].

Подобный текст является авторским произведением, таким же уникальным и неповторимым произведением, как и его прототип. «Авторский перевод – с абстрактной точки зрения - это идеальный путь воссоздания оригинала на другом языке, ибо лучше автора оригинал никто не знает» – отмечает доктор филологических наук Р.Р. Чайковский [6].

Поэтический текст, в отличие от прозаического, имеет четкий ритм и рифму. Метрическая структура непосредственно связана с планом содержания. При переводе поэзии, безусловно, приходится жертвовать либо содержанием, либо рифмой. Ю. Найда отмечает, что обычно переводчики жертвуют формой произведения [7].

По мнению С.Ф. Гончаренко, информация в лирическом произведении может быть разделена на два вида: смысловую и эстетическую. Смысловая информация – это отражение в сознании читателя или слушателя описанной ситуации. Эстетическая информация, содержащаяся в поэтическом тексте, оказывается важнее: она включает эмоциональный смысл, заключенный в стихе – эмоции, чувства – то, ради чего и создается подобный текст. Сочетание этих видов информации позволяет создать лирический текст, где ритм и рифма могут играть роль, доминирующую над содержанием, что и вызывает трудности при поэтическом переводе. Чаще всего, переводы, в которых сохранился размер и рифмовка оригинала, эквивалентны, но их нельзя считать адекватными, т. к. они не отвечают стилистическим нормам переводящего языка. И, наоборот, переводы, в которых сохранился стиль и план содержания оригинала, не могут передать рифму и размер произведения [8].

В связи с этим, интересно рассмотреть, что же происходит, когда перевод произведения осуществлен автором оригинального текста. В данной статье мы рассмотрим автоперевод поэта-билингва И. Бродского.

Иосиф Александрович Бродский (24 мая 1940, Ленинград — 28 января 1996, Нью-Йорк), русский поэт, прозаик, эссеист, переводчик. Нобелевский лауреат в области литературы (1987) – принадлежит к «петербуржской школе» поэзии, которая относится к поэзии третьей волны эмиграции. Стремясь к двуязычию, Бродский писал также по-английски эссе, литературную критику, а также переводил на английский некоторые свои произведения. Индивидуальный стиль поэта сложился в середине 60-х годов под воздействием английской поэзии разных периодов (У.Х. Одена, Д. Донна). Поэзия Бродского весьма оригинальна. Он соединяет античную литературу, русскую классическую и «новую»

с англоязычной поэзией. Это можно проследить в стихах 50-60 годов - в «Пилигримах», «Рождественском романсе» и т.д.

Для анализа автоперевода в сравнительно-сопоставительном аспекте предлагаем рассмотреть стихотворение И. Бродского «Ниоткуда с любовью», отражающее его индивидуальный стиль и различные художественные приемы.

1From nowhere with love the enth of Marchember sir sweetie respected darling but in the end it's irrelevant who for memory won't restore features not yours and no one's devoted friend 5greets you from this fifth last part of earth resting on whalelike backs of cowherding boys I loved you better than angels and Him Himself and am farther off due to that from you than I am from both 9of them now late at night in the sleeping vale in the little township up to its doorknobs in snow writhing upon the stale sheets for the whole matter's skin- deep I'm howling "youuu" through my pillow dike 13many seas aways that are milling nearer with my limbs in the dark playing your double like an insanity-stricken mirror [9].	Ниоткуда с любовью, надцатого мартобря, дорогой, уважаемый, милая, но неважно даже кто, ибо черт лица, говоря откровенно, не вспомнить, уже не ваш, но и ничей верный друг вас приветствует с одного из пяти континентов, держащегося на ковбоях; я любил тебя больше, чем ангелов и самого, и поэтому дальше теперь от тебя, чем от них обоих; поздно ночью, в уснувшей долине, на самом дне, в городке, занесенном снегом по ручку двери, извиваясь ночью на простыне - как не сказано ниже по крайней мере - я взбиваю подушку мычащим "ты" за морями, которым конца и края, в темноте всем телом твои черты, как безумное зеркало повторяя [10].

Стихотворение «Ниоткуда с любовью» носит повествовательный характер. Оно написано возвышенным тоном. В стихотворении присутствуют различные эмоции.

В данном произведении автор использовал перекрестный способ рифмовки. Такой способ удобен при повествовательной интонации и позволяет избежать эффекта перечисления.

Стихотворение написано трёхсложным размером (а именно разностопным дактилем) с многочисленными сбивками размера (добавление лишних слогов или, напротив, нехватка слогов), что не свойственно русской поэтической традиции. Здесь можно сказать, что поэт-билингв использовал стиль англоязычной поэзии.

При переводе поэт сохранил перекрестную рифмовку (за исключением 5 и 7 строк), а также трехсложный размер произведения. В первых и последних строках стихотворения повторяется звук [o], а эта протяжность подчёркивает чувство одиночества героя. К тому же этот звук долгий, в половине случаев стоит под ударением, и он создаёт эффект эпичности. При переводе автор сохраняет звуки [ɔ:], [oʊ], [з:].

Также в оригинале и переводе в начале и в конце стихотворения автор использует аллитерацию. Звук [p]/[r] придаёт строкам звучность и твёрдость.

В стихотворении нет чёткого чередования длинных и коротких слов. В отдельных строках (например, 3, 15) употребляются только короткие слова, возможно, чтобы показать высокое эмоциональное напряжение лирического героя; в других, в основном, в середине стихотворения, в «повествовательной» части – используются относительно длинные слова. В английском языке больше коротких слов, поэтому в переводе для визуального удлинения строк автор использует зависимые (служебные) слова.

Основной лексический пласт текста составляют общеупотребительная лексика, стилистически нейтральные слова (черты лица, друг, ночь, долина, дно). В тексте много метафор и эпитетов, которые позволяют характеризовать предметный мир произведения: «уснувшая долина», «безумное зеркало», «devoted friend», «sleeping vale», «whalelike backs». Первые строки указывают на то, что автор использовал эпистолярный стиль при написании произведения. Например, «с любовью», «надцатого мартобря» / «the enth of Marchember», «дорогой» / «respected», «darling» и т.д. При этом интересно заметить игру слов автора выражающую абстрактность места и времени, которую он передал в автопереводе: «Ниоткуда с любовью, надцатого мартобря…» / «From nowhere with love the enth of Marchember».

Очень интересно поэт описал Америку, используя перифраз, который точно передал в автопереводе: «с одного из пяти континентов, держащегося на ковбоях» / «from this fifth part of earth resting on whalelike backs of cowherding boys».

Несмотря на то, что в стихотворении есть просторечие «мычащим», оно не снижает высокий стиль поэтического текста, что прослеживается в переводе «devoted friend», «howl».

К тематическим полям произведения можно отнести «пространство» и «время». В первом можно выделить две группы:

a) «пространство»: континенты, моря, долина, город, простыня, fifth last part of the earth, township;

b) «время»: ночь, темнота, надцатое мартобря, dark, night.

Стихотворение включает сложную синтаксическую конструкцию. Связь между предложениями бессоюзная, сочинительная. Длинные фразы произведения предполагают чтение с размеренной интонацией, что создает эффект эпичности. В переводе отсутствуют какие-либо пунктуационные знаки, что также предполагает размеренное чтение стиха.

Предлагаем рассмотреть в следующей таблице сравнительный анализ оригинального и переведенного самим поэтом стихотворения:

	Оригинал	**Автоперевод**
Год	1975	1975
Название	«Ниоткуда с любовью…»	«From nowhere with love»
Количество строк	16	16
Количество строф	1	1
Рифма	Перекрестная (абаб)	Перекрестная (abab), кроме 5-7 строк
Среднее количество слов в строке	6,5	8,5
Общее количество слов	102	133
Фоностилистические приемы 1) аллитерация 2) ассонанс	1) Мартобря/ дорогой/ приветствует/зеркало 2) Ниоткуда / дорогой/ откровенно / с одного/ ночью / поздно	1) Marchember / darling/ greets / mirror 2) From nowhere/Sir/ restore / memory / snow
Стилистические приемы 1) метафора 2) эпитет 3) гипербола 4) перифраз	1) держащегося на ковбоях/уснувшая долина 2) безумное зеркало/верный друг 3) за морями, которым конца и края 4) с одного из пяти континентов, держащегося на ковбоях	1) resting on whalelike backs of cowherding boys/sleeping vale 2) insanity-stricken mirror/devoted friend 3) many seas aways that are milling nearer 4) from this fifth part of earth resting on whaelike backs of cowherding boys

Автоперевод – это перевод, выполненный автором оригинального текста. Тогда как обычный переводчик в процессе перевода может опустить некоторые элементы текста, которые могут быть неотъемлемой частью, писатель-переводчик знает, что он хотел передать в своем произведении и что можно опустить. При автопереводе, автор-билингв принимает для себя все важные решения по интерпретации собственного произведения. Можно предположить, что автоперевод – это самый надежный вид перевода, так как переводной и оригинальный текст создаются одним и тем же человеком. При автопереводе сохраняется индивидуальный стиль автора и полностью передается основная идея произведения, что можно проследить в вышеизложенном анализе.

Список литературы

1 Основные понятия англоязычного переводоведения. Терминологический словарь-справочник / РАН. ИНИОН. Центр гуманит. науч. –информ. исслед. Отд. языкознания. Отв. ред. и сост. Раренко М. Б. – М., 2011. – 250 с. – (Сер.: Теория и история языкознания)

2 Диссертации по гуманитарным наукам - http://cheloveknauka.com/avtorizovannyy-perevod-kak-sredstvo-interpretatsii-hudozhestvennogo-proizvedeniya#ixzz3z5FANocL Д. Ю. Жук. Авторизованный перевод как средство интерпретации художественного произведения. автореферат диссертации по филологии, специальность ВАК РФ 10.01.01

3 Дадян М. Поэтическая адаптация или три сердца авторского перевода // Иностранная литература. 2010. № 12. С. 133–140

4 Напцок Мариетта Радиславовна ДИСКУРС В.НАБОКОВА: БИЛИНГВИЗМ И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение . 2008. №6. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/diskurs-v-nabokova-bilingvizm-i-problemy-perevoda (дата обращения: 03.02.2016).

5 Финкель А.М. Об автопереводе (на материале авторских переводов Г.Ф.Квитки-Основьяненко). - В кн.: Теория и критика перевода. Л., 1962. С.104.

6 Чайковский Р. Р. Реальности поэтического перевода / Р. Р. Чайковский – Магадан, 1997.

7 Найда Ю. К науке переводить // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике: сб. статей: пер. с англ., нем., франц. Вступит. статья и общ. редакция перевода В. Н. Комиссарова. М.: Международные отношения, 1978. С. 114-137

8 Гончаренко С. В. Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность.// http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/poetic-transl.shtml (проверено 25.02.2014)

9 A Part of Speech. Brodsky, Joseph. Published by Farrar Straus & Giroux, New York, 1980

10 Бродский И. Часть речи. Избранные стихотворения. // М., "Художественная литература", 1990г.

"Автоаударма" түсінігі лингвист-аудармашылардың да, түпнұсқа мен аударма мәтінінің салғастырмалы талдауын жасаушы көркем мәтін аудармашылардың да үлкен қызығушылығын туғызып отыр. Бұл мақалада бір-бірімен байланысты "автоаударма" және "авторланған аударма" түсініктері қарастырылып, орыс және американдық ақын Иосиф Бродскийдің түпнұсқа мәтіні мен оның өзі ағылшын тіліне аударған мәтініне толық талдау жүргізілген. Көркем мәтіннің әр түрлі деңгейлерінде ұқсастықтар мен ерекшеліктер байқалады.

The term "self-translation" is of the greatest interest both to linguists and experts in translation criticism, and to literary translators dealing with comparative analysis of the original and translated texts. This article deals with two interfacing terms "self-translation" and "authorized translation". There is also a detailed analysis of the original text of the Russian-American poet Joseph Brodsky and his own interpretation into the English language. The analysis shows the similarities and differences at various levels of a literary text.

УДК 093.3

Ж.Г. Темирова
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
temirova.zh@mail.ru

ВЕЩЬ КАК ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ И СЮЖЕТООБРАЗУЮЩАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕТАЛЬ В ПОВЕСТЯХ Н.В. ГОГОЛЯ

Предметом исследования данной статьи стала вещь как разновидность предметной детали в художественной прозе Н.В.Гоголя. Автор обращается к истории вопроса, определяет ее философское и литературоведческое значение. В качестве иллюстративного материала выступают две повести «Сорочинская ярмарка» и «Шинель». Их объединяет функциональная значимость вещи в процессе формирования идейно-тематического содержания и сюжетного построения художественного текста.

Ключевые слова: художественная деталь, вещь, авторский стиль, идея, сюжетосложение.

Вещный мир неотъемлемая часть реальности. Вещь понятие, казалось бы, настолько обыденное и незначительное в современной жизни, что мы порой умаляем ее значение. Однако издревле человек, создавая вещи, оказывался в их власти. Древние формы сознания, первые религии, культы, традиции и обряды указывают на важную роль вещи в жизни людей. Одним из ярких примеров поклонения предметам вещного мира является фетишизм, отголоски которого остаются действенными и в наши дни в виде веры в силу амулетов, оберегов и других «сверхпредметов».

В последующие исторические эпохи интерес к вещи только возрастал. Начиная с античности, вещь стала объектом философского учения.

Сложные отношения между человеком и вещью привлекали внимание представителей разных философских направлений (Лейбниц, Беркли, Гегель, Д. Локк, И. Кант, К. Маркс, М. Хайдеггер и многие др.). В философском словаре приводится следующее определение: «Вещь – одна из основных онтологических категорий, отдельный объект материального мира, обладающий относительной независимостью, объективностью и устойчивостью существования. В общем понимании вещь характеризует количественную характеристику материи. Определённость вещи задаётся её структурными, функциональными, качественными и количественными характеристиками. Наиболее общим выражением собственных характеристик вещи являются её свойства, а место и роль данной вещи в определённой системе выражаются через её отношения с другими вещами» [1, 80-81].

Из многочисленных трактовок рассматриваемого понятия правомерно суждение о том, что рукотворная вещь – это способ познания мира и самовыражения человека. Данная точка зрения находит отражение в работах М. Хайдеггера «Вещь», Ф. Броделя «Люди и вещи», М. Фуко «Слова и вещи», А.Ф. Лосева «Вещь и имя», Ж. Бодрийара «Система вещей», В.С. Библера «Вещь и весть», М.Н. Эпштейна «Вещь и слово».

Различные грани философской мысли о сущности вещей и их роли в жизни человека находят художественное воплощение в искусстве. В литературном творчестве под вещью подразумевается вся совокупность создаваемых человеком предметов. Это может быть *костюм* персонажа, его *личные предметы,* предметы *интерьера*, быта и многие другие рукотворные вещи, которыми окружен человек. Таким образом, вещи – обязательные составляющие человеческой *реальности,* становятся неотъемлемой частью художественной картины мира.

В истории русской литературы виртуозное изображение вещного в переплетении с человеческим представлено в творчестве Н.В.Гоголя. Гоголь очень тщательно подходил к

отбору тех деталей быта, которые были ему необходимы в художественных целях: «из хаоса предметов он искусно выбирает и группирует то, что дает увидеть бессмыслицу и душу» [2, 97].

Вещный мир Гоголя стал предметом исследования в работах А. Белого, М. Вайскопфа, В. В. Виноградова, В. Гиппиуса, И. Д. Ермакова, Ю. В. Манна, Ю. М, Лотмана, В. Ф. Переверзева, А. П. Чудакова и других. Данная тема по-прежнему остается актуальной, поскольку функциональные возможности вещи в художественном творчестве Гоголя отличаются удивительным многообразием и составляют специфику авторского стиля.

Обратимся к анализу данной оригинальной черты авторского стиля на материале повестей, принадлежащих к разным этапам гоголевского творчества: романтический – «Сорочинская ярмарка» и реалистический – «Шинель». При всей разности художественных миров и литературных приемов, их создающих, эти повести объединяет функциональная активность предметной детали – вещи.

Добин Е.С. в работе «Искусство детали» обращает особое внимание на деталь, подчеркивая ее идейно-смысловую и формообразующую значимость по отношению к художественному целому. «Деталь, – по мнению исследователя, – миниатюрная модель искусства. В индивидуальном характере – тип. В цепи единичных событий – время, история. В частной коллизии – противоречия общества. В отдельных судьбах – закономерности эпохи. Ни характеры, ни обстоятельства невозможны, немыслимы вне «бесконечно малых моментов». Такова природа искусства» [3, 304].

Своеобразие построения художественных образов у Гоголя состоит в том, что зачастую вещь или отдельная портретная деталь вымещают подробные внешние описания, причем это можно наблюдать как в реалистических, так и романтических его произведениях. Читаем в повести «Нос» описание эпизодических персонажей: «*В это время послышался приятный шум дамского платья; подошла пожилая дама, вся убранная кружевами, и с нею тоненькая, в белом платье, очень мило рисовавшемся на ее стройной талии, в палевой шляпке, легкой, как пирожное. За ними остановился и открыл табакерку высокий гайдук с большими бакенбардами и целой дюжиной воротников»[4, 360]*. Тот же прием в романтической повести: *«человек, ..., в пестрядевых, запачканных дегтем и засаленных шароварах, другому, в синей, местами уже с заплатами, свитке и с огромною шишкою на лбу»[4,15]*.

Литературоведы обращали пристальное внимание на мастерство бытописания Гоголя, на его умение использовать художественные детали в составлении портретных характеристик.

По мнению Ю.В. Манна, детали обладают огромными художественными возможностями: "возводят описываемый предмет" (вещь) в "общенациональный ранг" [5, 112]. То есть в умелых руках мастера художественного слова первостепенная описательная функция предметной детали дополняется еще более значимой - обобщающей. Эта мысль подтверждается признанием самого Гоголя: «*Мне хотелось в сочинении моем выставить преимущественно те высшие свойства русской природы, которые еще не всеми ценятся справедливо, и преимущественно те низкие, которые еще недостаточно всеми осмеяны и поражены. Мне хотелось сюда собрать одни яркие психологические явления, поместить те наблюдения, которые я делал издавна сокровенно над человеком, которые не доверял дотоле перу, чувствуя сам незрелость его, которые, быв изображены верно, послужили бы разгадкой многого в нашей жизни, - словом, чтобы по прочтенье моего сочиненья предстал как бы невольно весь русский человек, со всем разнообразьем богатств и даров, доставшихся на его долю преимущественно перед другими народами, и со всем множеством тех недостатков, которые находятся в нем, - также преимущественно перед всеми другими народами»[6, 22]*. Эти признания были сделаны автором на заключительном этапе творчества в связи с разъяснением замысла бессмертной поэмы «Мертвые души». Однако и на раннем этапе творчества мы встречаем большое количество предметных деталей, которые передают природу определенного этноса.

Так, в повести «Сорочинская ярмарка» все дышит украинским колоритом. Предметный мир повести позволяет автору создать осязаемую картину народной жизни с ее яркими характерами, исключительными ситуациями и неожиданными финалами. Так, к примеру, славного парубка Грицько на фоне других выгодно выделяет «*белая свитка и серая шапка решетиловских смушек» [4, 13]*. На первых страницах повести именно белая свитка заменяет персонажу имя: «*Оглянулась — и парубок в белой свитке, с яркими очами стоял перед нею» [4, 15]*.

Гоголь признавался: «Угадывать человека я мог только тогда, когда мне представлялись самые мельчайшие подробности его внешности» [6, 18]. В «Вечерах…» Н.В.Гоголь часто прибегает к описанию предметных реалий украинской жизни, многие из которых представлены наименованиями национальной одежды. Зачастую в портретной характеристике персонажа доминирует описание одежды над непосредственным описанием его внешности. Например, в «Сорочинской ярмарке» читаем: *«Неугомонная супруга... но мы и позабыли, что и она тут же сидела на высоте воза, в нарядной шерстяной зеленой кофте, по которой, будто по горностаевому меху, нашиты были хвостики, красного только цвета, в богатой плахте, пестревшей, как шахматная доска, и в ситцевом цветном очипке, придававшем какую-то особенную важность ее красному, полному лицу, по которому проскальзывало что-то столь неприятное, столь дикое, что каждый тотчас спешил перенести встревоженный взгляд свой на веселенькое личико дочки»[4, 12]*. Безусловно, подобный подход к построению художественных образов позволяет создать яркие, колоритные характеры, передающие экзотическую национальную самобытность, к передаче которой тяготели все русские романтики.

Ю.М. Лотман, акцентируя внимание на этой художественной особенности, обнаруживает, что в прозе Гоголя заметно стремление к формированию пространства с ярко выраженным территориальным признаком. Так рождается новый тип пространства, например, петербургское или губернское. Это пространство заполняется собственно« специфическими предметами и вещами, которые, будучи "социокультурными знаками", "выступают как механизмы кодирования, отсекающие одни сюжетные возможности и стимулирующие другие" [7, 329].

Другой отличительной чертой романтизма является, как известно, интерес ко всему мистическому, необъяснимому. В «Сорочинской ярмарке» этот мотив вновь реализуется с помощью вещи – красной свитки. В повести красная свитка – не просто предмет одежды, это элемент народных суеверных представлений о демонологических существах. Гоголь недаром вводит противопоставление цветов белого и красного, усиливающееся за счёт многократного их повтора. Эти цвета приобретают символическое значение: белый – чистота, молодость, отвага; красный – беда, опасность, страх. Таким образом, данная предметная деталь приобретает важное идейно-тематическое значение, так как создает определенную атмосферу, отражающую общее настроение, которое царило среди посетителей Сорочинской ярмарки и кроме того становится средством достижения заветной цели в хитроумном плане Грицько.

Если рассматривать анализируемую предметную деталь с точки зрения категории формы, то безусловным оказывается тот факт, что красная свитка – это главная интрига, лежащая в основе всего сюжета. При первом же упоминании об этой вещи в разговоре все без исключения персонажи, а вслед за ними и читатель, заинтригованы и с опасением ожидают проявления ее магического действия. Используя прием вставной новеллы, автор вплетает в повествование народную быличку о черте, соблюдая при этом все ее жанровые особенности (главный герой – демонологическое существо, внешнее описание которого как таковое отсутствует, для подтверждения достоверности описываемых событий рассказчик упоминает о реальных фактах или лицах, имеются свидетельства очевидцев). Иронизируя над суеверными представлениями и страхами посетителей Сорочинцев, Гоголь как будто становится соучастником заговора Грицько и цыгана, использовавших эти слабости для достижения своих целей. Однако авторская ирония не лишает данную повесть

романтического обаяния, а красная свитка становится своеобразным двигателем сюжета, придающим ему яркую исключительность.

Активное использование предметных деталей для раскрытия идейного содержания произведения и построения его формы в творчестве Гоголя-романтика является важной составляющей оригинальности авторского стиля, и в тоже время становятся основой формирования известного гоголевского приема «овеществления», блестяще использованного им в реалистический период творчества.

Классическим примером произведения, в котором вещь является одним из главных персонажей повествования, является, безусловно, повесть «Шинель». Как известно, посредством предметной детали, Гоголь в этом произведении виртуозно изобличил духовное обнищание «маленького человека».

В сравнении с «Вечерами…» разительно изменился подход к выбору предметных деталей Гоголя, автора петербургских повестей. Если в романтической «Сорочинской ярмарке» лейтмотивной деталью стала свитка – вещь необычная, для многих читателей требующая пояснения (что, впрочем, было предусмотрено в предисловии пасичником Рудым Панько, который дает толкование непонятным словам: «*свитка – род полукафтанья»[4, 10]*), то в «Шинели» Гоголь скрупулезно описывает, казалось бы, заурядную вещь, вернее сказать две вещи в разных состояниях: ветхую шинель, *«от нее отнимали даже благородное имя шинели и называли ее капотом. В самом деле, она имела какое-то странное устройство: воротник ее уменьшался с каждым годом более и более, ибо служил на подтачиванье других частей ее»;* и новую шинель, для пошива которой купили *«сукна очень хорошего — и не мудрено, потому что об этом думали еще за полгода прежде и редкий месяц не заходили в лавки применяться к ценам; зато сам Петрович сказал, что лучше сукна и не бывает. На подкладку выбрали коленкору, но такого добротного и плотного, который, по словам Петровича, был еще лучше шелку и даже на вид казистей и глянцевитей. Куницы не купили, потому что была, точно, дорога; а вместо ее выбрали кошку, лучшую, какая только нашлась в лавке, кошку, которую издали можно было всегда принять за куницу»[4,378-384]*.

Для создания характера Акакия Акакиевича автор прибегал к различным художественным средствам (портретная характеристика, речь, поведение персонажа, его самораскрытие, взаимораскрытие во взаимодействии с другими персонажами, авторская характеристика и т.п.), которые в совокупности обнажили не только социально-психологическую природу типа «маленького человека», но и указали на его генеалогическую устойчивость. Трагикомична судьба Башмачкина, возведшего вещь в ранг жизненных ценностей. Примитивные духовные потребности рождали примитивные жизненные цели.

Вещизм как характерная черта поэтики творчества Гоголя-реалиста с каждым новым произведением открывает все большие художественные возможности. Большое внимание изучению вещного мира гоголевских произведений уделял А. П. Чудаков. Ученый попытался сформулировать основные принципы, по которым строится вещная зарисовка у Гоголя, главным из которых является принцип необычности, доведения "некого качества до крайних его пределов" [8, 28]. А. П. Чудаков подчеркивает необычность гоголевского видения вещи, достигающегося перечислением подряд, с одинаковой интонацией, предметов, не вяжущихся друг с другом. В гоголевских описаниях объект сопоставления занимает гораздо больше места, чем субъект, и даже претендует на самостоятельный статус в художественном мире. В петербургских повестях мы то и дело встречаем тому яркие примеры: *«Один показывает щегольской сюртук с лучшим бобром, другой — греческий прекрасный нос, третий несет превосходные бакенбарды, четвертая — пару хорошеньких глазок и удивительную шляпку, пятый — перстень с талисманом на щегольском мизинце, шестая — ножку в очаровательном башмачке, седьмой — галстук, возбуждающий удивление, осьмой — усы, повергающие в изумление»[4, 333]*. *«Судя по пуговицам вашего вицмундира, вы должны служить по другому ведомству»[4, 360]*.

Как и в случае с повестью «Сорочинская ярмарка» в повести «Шинель» история вещи лежит в основе всего повествования, становясь главным элементом каждого значимого этапа в развитии сюжета. Начиная с завязки действия и заканчивая трагической развязкой и мистическим эпилогом, шинель позиционирует Башмачкина по отношению к внешнему миру и определяет состояние его внутреннего мира. Шинель обуславливает перипетии судьбы Акакия Акакиевича, вызывают «яркие» эмоциональные всплески, ранее неведомые «маленькому человеку», привыкшему смиренно и безропотно влачить скромное существование, тихо радуясь своим увлечениям. Например, у Башмачкина *«екнуло сердце»* когда Петрович вынес свой приговор о невозможности поправить *«худой гардероб»*, он просит *«умоляющим голосом ребенка»*. «*При слове "новую" у Акакия Акакиевича затуманило в глазах, и все, что ни было в комнате, так и пошло пред ним путаться»*. Услышав стоимость шинели *«вскрикнул бедный Акакий Акакиевич, вскрикнул, может быть, в первый раз от роду, ибо отличался всегда тихостью голоса» и «вышел совершенно уничтоженный»*. И, наоборот, *«в день самый торжественнейший в жизни Акакия Акакиевича, когда Петрович принес наконец шинель»,* Башмачкин испытал невиданные до сель радостные эмоции. Самое сильное потрясение персонажа, вызванное кражей шинели, повергло его в ужас и уничтожило окончательно после «распеканья» чужим генералом [4,378-384]. Эти падения, взлеты и вновь падения в судьбе Башмачкина, спровоцированные вещью, составляют сюжетную линию всей повести. Таким образом, можно говорить о сюжетообразующей функции предметной детали в гоголевской повести.

Как известно, наибольшего мастерства Гоголь – мастер бытовой детали – достиг в поэме «Мертвые души». Примеры бытоописания и вещизма в поэме «Мертвые души» стали хрестоматийными и подробно изучены учеными-литературоведами.

Проблема вещи и ее влияния на человека широко рассматривается в работах В. Н. Топорова, придерживающегося той точки зрения, что материальное (вещественное) и идеальное (духовное) неизменно находятся в тесной связи. Он считает, что все члены тела вещественны или, по меньшей мере, "вещеобразны", а сами вещи "действуют в пределах того функционального пространства, которое определяется человеческими возможностями" [9, 14].

В процессе изучения теоретического понятия «художественной детали» либо в ходе литературоведческого анализа творческого наследия Н.В.Гоголя весьма продуктивно использовать прием сопоставительного анализа на материале рассмотренных повестей. При текстовом анализе повестей «Сорочинская ярмарка» и «Шинель» в основе сопоставления могут лежать следующие критерии: художественный метод, лежащий в основе произведения; место и время действия в повести; портретная характеристика главного персонажа; речевая характеристика главного персонажа; социально-психологическая характеристика главного персонажа; авторская позиция; персонаж - вещь как важный идейно-тематический элемент; персонаж - вещь как важный сюжетообразующий элемент; идейная проблематика повести; художественное своеобразие сюжета и композиции повести; характер повествования; смысл финала повести.

Таким образом, литературоведческий анализ вышеназванных художественных текстов подчеркивает функциональную значимость предметных деталей, выявляет их специфику в зависимости от художественного метода, определяет значимость вещи в воплощении идейно-тематического замысла и формировании сюжета повестей Н.В.Гоголя.

Список литературы

1 Философский энциклопедический словарь. -М., 1983.

2 Наследие Н. В. Гоголя и современность / Тезисы докладов и сообщений научно-практической гоголевской конференции (24-26 мая 1988). Нежин, 1989. - Ч. 1. - 104 е., - Ч. 2.-106 с.

3 Добин Е.С. Искусство детали. Наблюдение и анализ. - Л., 1975.-192 с.

4 Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близ Диканьки: Миргород: Повести: Комедия «Ревизор». – Алма-Ата, 1984. – 480 с.
5 Манн .Ю.В. Поэтика Гоголя - 2-е изд., доп. Худ. Литература. – М., 1988. – 412 с.
6 Гоголь Н.В. Авторская исповедь. М.: Всероссийский фонд культуры. Псковское отделение, 1990. – С. 126.
7 Лотман Ю. М. Семиотика пространства и пространство семиотики. - Тарту, 1986. - 164 с.
8 Чудаков А. П. Слово - вещь - *мир. От* Пушкина до Гоголя. - М., 1992. - 317 с
9 Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. - М., 1995. - 624 с.

Берілген мақаланың зерттеу пәні Н.В. Гогольдың шығармашылық прозасындағы заттың бөлшегі түріндегі көрсетілген мүлік болды.Автор сұрақтың тарихына зер салады, оның философиялық және әдебиеттанулық мағынасын айқындайды. Берілген шығармалардың мазмұны мен формасындағы мүліктің функционалдық маңызын көрсету үшін иллюстративтік материал ретінде «Сорочиндік жәрмеңке» және «Шинель» атты екі шығармасы алынды.

This articles research subject are thing like variety of objective detail at N.V.Gogol's fiction. Author determines the philosophical and literary mine at question's history. An example we have the two story "Sorochinsty Fair" and "Overcoat".

УДК 82-1

А.З. Тілеуова
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан
tleuovaaz@mail.ru

ЖОҚТАУ ӨЛЕҢДЕРДЕГІ ТАРИХИ КЕЗЕҢ ШЫНДЫҒЫ

Сонау сақтар мен ғұндар дәуірінен бастап-ақ түркі бабаларымыз қайтыс болған адамды жоқтаған. Қазақ халқы да өзінің ертеден келе жатқан салт-дәстүрі бойынша өлген адамды еске түсіріп, оған арнап жоқтау өлең шығарған. Бұл ата дәстүріміз ел арасында сақталып, бүгінгі күнге дейін жеткен. Жоқтауларда марқұмның қадыр-қасиетін айтуда әр заманға сай атқарған қызметі таңбаланады. Егер жаугершілік заманда батырлардың ерлігі, ел қорғаны болғаны негізгі тақырып ретінде айтылса, одан бергі заманның да таңбасын танытатын сөздер қосылады. Жоқтаудан біз белгілі бір тарихи кезеңнің саяси-әлеуметтік жағдайын танып білеміз. Мақалада сол кезеңнің тарихи шындығын беруде жоқтау өлеңдердің маңызы талданды.

Кілт сөздер: жоқтау, салт-дәстүр, тарихи кезең, салт жыры, жылау, сарын, жоқтау үлгілері.

Қазақ халқының ең бір көне мәдени мұрасының бастауы – ауыз әдебиетінің ерте заманнан келе жатқан салт жырларының бірі жоқтау өлеңдерде. Жоқтау өлеңдерін V-VIII ғасырдағы көне түрік заманында тасқа қашалған жазбалардан да байқауға болады. VI ғасырда Түрік қағанаты деп аталатын мемлекет болғаны тарихтан мәлім. Сол ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби, мәдени өмірін жырлаған ғажайып дастандар бар. Олар – «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырлары. Үлкен құлпытастарға қашалып, жазылған бұл әдеби ескерткіштер күні бүгінге дейін оқушысын тамсандырып келеді. Осы

жырлардан Күлтегін, Білге қаған сияқты батырлардың ерлікке толы өмірі суреттеле келіп, олар қаза тапқанда елінің еңіреп, жоқтап жазған жырлары, жоқтауы екенін көреміз.

Жоқтау жырларының біздің заманымызға дейін сақталып, мәдени асыл мұрамыздың бірі болып қалуына халық ақындарымен бірге, XVIII-XIX ғасырлардағы зерттеушілердің де атқарған қызметі зор болды. Қазақ фольклорын жинауда орыс ғалымдары, әсіресе Радлов пен Потанин, Диваевтың, сонымен қатар Шоқан Уәлихановтың еңбектерін ерекше атап өткеніміз дұрыс. Жоқтау үлгілерін жазып алып, қағаз бетіне алғаш түсірген де осы ғалымдар болатын. Шоқан жоқтау жырларын «Надгробный плач», - «Табыт басындағы зар» деп атаған. 1885 жылы Шоқан саяхаттап жүріп, ел арасында кең жайылған өлеңдердің бірнеше дәптер үлгісін жинап, жоқтауға ғылыми баға берген. «Қазақ халық поэзиясының түрлері» мақаласында: «Қырда қазір мынадай поэзияның түрлері бар, - деп оны беске бөледі де, жылау – жоқтау өлеңін әйелдер жанынан суырып салып айтады. Шумақ, тармақ көлемі жырлардікіндей болып келеді. Барлық жылаулардың адам тебірентерлік ең жақсысы, ең әйгілісі Орта жүзде Айғаным Уәлиеваның 1833 жылы шешектен өлген үлкен ұлы Мамекені жоқтап жылауы және кейіннен суырып салма әнші әйелдің өлген күйеуін жоқтап айтқан жылауы- деп, жоқтау өлеңін қазақтың салт жырларының бір түрі ретінде жылау деп атаған [1, 164].

Ә. Марғұлан өз зерттеуінде: «Махмұд Қашқаридың жазуы бойынша, жоқтау-ежелгі түркі тайпаларының ерлік тұрмысынан туған жырдың бір түрі,- екенін айта келіп, мұның жарқын түрін «Қорқыт» жырында кездесетін Бамсы-бұйрықты жоқтаудан көруге болады. Сондай-ақ, М.Қашқаридің әйгілі «Диуани луғат ат-түркісінде» Тұңға алып ер туралы бірнеше жерде сөз етеді [2, 128].

Жоқтаудың дәл қай кезде туып, дәл қай кезде хатқа түскенін нақты айту қиын. Десек те, осы қастерлі дәстүр көшпелілер өмірінде басқа ешбір халыққа ұқсамайтын, өзіндік бағытта, тосын бір жолда қалыптасты, дамыды. Академик Ә. Марғұлан бұл турасында: «Жоқтау әдебиеттің ең ескі түрі. Оның шығуы үй ішінде, қауым ортасында болған игі адамдардың дүниеден көшкеніне өкініп, оларды еске түсіру ретінде айтылған жыр. Жоқтау Орхон жазуларының түбегейлі бастауы»,[2, 98] – дейді. Бұдан түйер ойымыз, этнографиялық сипаттағы тасқа қашап жазылған дастандарымыз жоқтаудың көне үлгісі ретінде көрінеді.

Сонау сақтар мен ғұндар дәуірінен бастап-ақ біздің түркі бабаларымыз қайтыс болған адамды жоқтап, дауыстап жылап жерлеп келген. Қазақ халқы да өзінің ертеден келе жатқан салт-дәстүрі бойынша өлген адамды еске түсіріп, оған арнап жоқтау өлең шығарған. Бұл ата дәстүріміз бізде күні бүгінге дейін сақталып қалған. Ол ел арасында сақталып, бүгінгі күнге дейін жеткен. Бұл турасында М.Әуезов: «Көп жоқтаудың өз бетінше шығарылған сарыны, дауысы болады. Ескі әдет бойынша, ертеңгі-кеш сол сарынға жоқтау өлеңді қосып дауыс қылады» [3, 25],- деп жазады. Алғашқы қауымдағы ел түсінігінде өлген адамның жаны өлмейді, егер жақсылап жылап, қайғының ауыр екенін білдірмесек, ол жан қайтып келіп, бір жамандыққа ұрындырады деген түсінік болған.

Қара бір шашым жаяйын,
Жаяйын да жияйын.
Күнәлі бармақ, жез тырнақ
Күнінде қанға бояйын
Албыраған ақша бет
Сүйегіне тояйын –
Мөлтілдеген қара көз
Жаспен оны ояйын,-[4,23]

деп қайғылы екенін іс-әрекетпен көрсетеді. Бұл марқұм айтқан сөзімді, қайғырып жасап жатқан әрекеттерімді біліп – сезіп жатыр деген ой туып, жарық дүние мен өлілер арасында байланыс бар деген нанымды көрсетеді.

Жоқтауларда марқұмның қадыр-қасиетін айтуда әр заманға сай атқарған қызметі таңбаланады. Егер жаугершілік заманда батырлардың ерлігі, ел қорғаны болғаны негізгі тақырып ретінде айтылса, одан бергі заманның да таңбасын танытатын сөздер қосылады.

Жоқтау көбіне жауда қаза болған қас батырлардың ерлік істерін еске түсіруден туған (Қараүлектің баласын жоқтауы). Онда батырдың елге көрсеткен қызметі, өмір жолы мұң-шер рухында баяндалады. Жоқтау отбасылық шеңберде туып, көпшілік жыры болған. Мысалы, Отан соғысы жылдары жас келіншек, жүрегі жаралы аналар өздерінің майданда қаза тапқан ерлері, балалары жайлы көптеген жоқтаулар туғызған. Олар қысқа, бірақ жан шеріне толы келеді. Әрбір жоқтаудың өзіндік ән-күйлері, зарлы сарындары болған. Баян әні – жоқтау сарынының көркем де зарлы үлгісі. Поэзия мен музыка бұрын көшпелі елдердің жан серігі болса, жаназалау жырларының мәні өзгеше. Өзінің көркем тілі, ойдың образдылық жағынан жоқтау эпостан қалыспайды. Өйткені көңіл айту, жоқтау – ірі ақындар, айтушылар қолынан өткен. Солардың сөзін өлген адамның жұбайы немесе қыздары орындаған, ондай жоқтауларда ақын, жыршы тарапынан айтылатын баталар да кездесіп отырған.

Жоқтауды қазақ даласында болыс, би ортасы да қолданған. Мысалы, «Байтоқ ақынның Жәңгір хан өлгенде айтқаны» – толғау ішінде жүрген жоқтау. Демек, жоқтауда әр түрі ортаның көзқарасы болған. Бертін келе жоқтауды біреуге жаздырып, жаттап айту үрдісі туған. Оған «Әйекенің жоқтауы» мысал бола алады. Бұл – көркем жоқтау Ә.Бөкейханов пен А. Байтұрсыновтың құрастырған «Жиырма бес жоқтау» атты жоқтауға енген еді [5, 23].

Жоқтау өзінің тілі, өлшемі, көркемдік сипаты жағынан ауыз әдебиеті үлгісінде жасалған. Әрбір жоқтаудың арнаулы сарыны болған, жоқтау тілінде батырлар жырлары стиліне тән асқақ метафора, теңеулер өте көп. Қоқан ханының қолында мерт болған Тәтиді оның елі «халқына тұлға, өзенге жылға, тауға өлке, елге серке» болған еді деп жоқтайды. Бұдабай ақын болса, Әйекені жоқтағанда «қарадан шығып, хан болдың» дейді. Батыр қаза болғанда оның сүйікті жары: «Ақсұңқар ұшты қолымнан, басымнан кетті базарым, күздің күні болғандай, күннің өзі байланды» деп жоқтау айтқан. Жоқтау өлеңдерінің тілі әсерлі, аса көркем.

Жоқтаудан біз белгілі бір тарихи кезеңнің саяси-әлеуметтік жағдайын танып білеміз. Әйеке жоқтауында XIX ғасырдың аяқ шеніндегі Сыр елінде болған саяси тартыстардың ізі бар. Ел оязға қараған кезде Тұрсынбай датқа ұрпақтары мен Әйеке өткір тартысқа түседі.

Адам өміріндегі елеулі оқиғалардың қай-қайсысы болса да, белгілі бір жөн-жоралғылардың негізінде өтеді десек, ежелден қалыптасқан ескі салттың бірі – өлген адамды естіртіп, көңіл айту және жоқтау, жерлеу. Осы ұрып-салт ғашықтық жырларда да кездеседі. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында ел жиылып, аңда жүріп өлген Сарыбайдың сүйегін іздеп табады да:

Естірмей қайтқанымыз лайық емес,

Ханымға жырлай-жырлай кім барады? [6, 97] – деп, Тайлақ бастаған ел адамдары Сарыбайдың өлімін естіртуге ұйғарады. Бұл қайғылы хабарды тазша естіртпек болып ханымға келеді де, өзінің көрген түсі сияқты етіп айта бастайды:

Мен түсімнен шошынып бүгін тағы,

Қолымнан жібек баулы сұңқар қашты, - дейді де, содан кейін:

Мен түсімнен шошынып тағы бүгін,

Түсімде бір тұңғиық муға кеттім, [6, 104]- деп қорқынышты түс көргенін айту арқылы Сарыбайдың өлімін тұспалдап естірте бастайды.

Ел арасында жоқтаулар өте көп, оның жаңа түрлері де аз емес, әсіресе, Ұлы Отан соғысынан қайтпай қалған баласын жоқтаған аналар жоқтауы орасан көбейді, сол сияқты жарын жоқтаған жесірлер жоқтауы, бауырын жоқтаған іні-қарындастар жоқтаулары біраз баршылық.

«Бұрынғы жоқтаулар – тек ру басыларының, хан, билердің есімін мәңгі есте қалдыру мақсаты үшін айтылған,» [3, 83] -деп көрсетеді М. Әуезов. Батыс Қазақстан аймағының салғұрыптық өлеңдерін жинауда елеулі еңбек еткен зерттеуші ғалым М.Тілеужановтың еңбегін ерекше атауға болады. «Жинау ауқымының ұлғаюына байланысты, соңғы жоқтаулардан тақырыптардың көптеген түрлері табылып отыр. Батыс Қазақстан аймағынан 1000 жолдан астам Ащы үн шыңылдатты құлағымды,

Секілді құм басқандай бұлағымды.

Көзімнен жас пен қоса өзен ағып,
Сөндірді маздап тұрған шырағымды.
Гүл едің кешегі өскен бақшамдағы,
Күн едің, жарығым ең аспандағы.
Тағдырдың дауылы соғып құлатты ғой,
Көз алмай жанарыңнан бақсамдағы...
Қоштаспай ұшты-ау аққу көлімдегі,
Бұлт басты қуанышты өңімдегі,
Демеген қуат еді, өміріме
Жоғалды жібек баулы белімдегі.
Асыл тас тұңғиыққа кетті түсіп,
Әкетті қапияда ажал қысып.
Қос анаң күндіз-түні зарланады,
Қасыңда қара тұман, қайғы құшып [7, 192].

болатын 50-ден астам жоқтау текстерін жазып алдық. Оларды мынадай тақырыптарға бөлдік:

1.Қыздың өлген әкесін жоқтауы.
2.Қыздың өлген анасын жоқтауы.
3.Жұбайын жоқтаған жесір зары.
4.Енесін жоқтаған келін зары.
5.Бауырын жоқтаған қыздың зары.
6.Немересін жоқтаған қарт әже зары, т.б» [7, 83].

Бұларға қарағанда жоқтау шығару тек үлкендерге немесе ақындарға ғана жүктеліп қоймаған, сонымен бірге, қарт ананың, жесірлер мен қыздардың жоқтаулары да әлеуметтік сарында айтылған.

Бүкіл ел қадірлеген ардақты адамдар туралы жоқтау Ақтөбе облысы Исатай ауданынан жазылып алынған:

Шашбауым қалды шаңдақта,
Шашымды жайдым оң жаққа.
Кешегі жүрген бауырым
Кетіп те қалды қай жаққа?! – [7, 106]

деп келетін жоқтауда осыған дейінгі жоқтауларда кездесетін дәстүрлі сарындар «Әлі есімнен кетпейді, жоқтаусыз қалай тастайын немесе «Артында қалған тумалар, бір құдайға аманат...» - деп келетін дәстүрлі сөздер жиі қайталанады.

Осы облыстың Байғанин ауданы Алтай совхозынан жазылып алынған қос ананың жоқтауында:

Жылауда жесірге қайырлы болсын айта келгенде айтады, олар үйге кіре бастағанда-ақ жылау басталады. Бата оқи келгендердің ішінде әйелдер болса, олар әлгі жылауға қосылып кетеді. Кейде өздері шығарғанды жесір жылауынан кейін айтады. Оларға ауыл ақсақалдары тоқтау айтады. Осындай жоқтауларды Батыс Қазақстан аймағында кейде жылау деп атайды. Жылау – тек қана әйел адам айтатын, тек ері өлгенде ғана айтатын қаралы өлең үлгісі. Жылауды жұбайынан айырылған жесір қайғы үстінде өзі шығарады, ал кейде дәстүрлі үлгілерді де орындайды. Жылауды сөзбен айтқанда тыңдаушыларды толғандырмай қоймайды.

Жоқтаулардың көркемдік ерекшеліктері ішкі мәніне сай болып келеді. «Қазақ әдебиеті тарихында» бұл өлеңдерде «Бірыңғай нақыш» жиі қолданылады деген пікір бар. Ал, мұндай пікірлер текст тапшылығынан айтылған пікір сияқты.

Есіктің алды күрке еді,
Күркеден атым үркеді.
Шапқылап жүрген ақ мамам
Осы үйдің үлкен көркі еді.
Есіктің алды қос екен,

Дүние деген бос екен.
Айналайын ақ мамам
Айрылу деген осы екен [7, 118].

Осы үзіндідегі мама деген сөздің өзі де жаңа сөз екені айқын, ал әйел ер көркі, жер көркі, ел көркі, үй көркі деген халықтық ұғымдар да аз кездеспейді.

Костюм бір кидім қынама
Мені де халық сынама
Кешегі жүрген Шырақты
Жоқтамай енді бола ма?! [7, 167]

дегендегі «Костюм» сөзінің орнына «Бешпет кидім қынама», - деп айтуға да болады, бірақ жоқтау айтушының жаңа заман енгізген жаңа сөзді дәстүрлі өлең өрнегіне негіздеуі ешбір дау туғызбайды. Жоқтауларда «Ақ сұңқар ұшты ұядан», «Бәйтерегім жығылды», «Құландар қақтан жерінген, қатып бір қалған көңілім, қайғыменен еріген», - деген салыстырулар жиі ұшырайды.

Теңбіл, теңбіл тең шұбар,
Тебінген аттан тер шығар.
Тең құрбысы келгенде
Теңселе басып кім шығар?! – [7, 62]

деген ассонастар жоқтау өлеңдеріне ерекше өң береді.

Жағасы жоқ, жеңі жоқ,
Ақ көйлекті киді ме?
Есігі жоқ, төрі жоқ,
Кең сарайға енді ме?![7, 93]

Жоқтаулар өлген адамның қырқында, жылында айтылған. Ал жылау тек өлік үйден шығарарда ғана айтылған немесе өлікке көңіл айта келген жақыны, жолдасы, құрдасы алғаш көңіл айта келгенде әдейі арналып айтылса керек. Белгілі ғалым Р. Бердібай: «Жоқтаулар көркемдік жинақтаушылық қасиеті жағынан алып қарағанда түрлі деңгейде көрінеді. Онда өмірде болған шындықты «қоспасыз» санамалап айтып шығумен бірге, болған істерді қиял қуатымен қорытып, жаңа сапаға көтерушілік қатар келе береді», [8, 179] - деп сол кезеңнің тарихи шындығын беруде жоқтау өлеңдердің маңызына тоқталады. Адамның тууы мен өлуі секілді оның қуанышымен бірге оқта-текте қайғылы қасіретке, мұңлы-зарлы сезімге бөленуі – дүние заңдылығы. Өмір болған соң онда ащы мен тұщы да, қайғы мен қуаныш та, биіктеу мен құлдырау да қатар жүреді. Осындай құбылыстарды біздің халқымыз өз өлең-жырларында шебер жеткізе білген. «Жанғанынан өшкені көп болған» қазақ халқының өткен жолында қасірет пен қайғы, нәубет пен зұлмат бір басына жетерліктей.

Әдебиеттер тізімі

1 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. -Алматы, 1985.
2 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар.- Алматы,. 1985
3 Әуезов М. Әдебиет тарихы.- Алматы., 1991.
4 Арынов Т. Боздағым.-Алматы,.1990.
5 Байтұрсынов А. Ақжол.- Алматы., 1991.
6 Қозы Көрпеш – Баян сұлу жыры. –Алматы.,1985
7 Тілеужанов М. Батыс Қазақстан ауыз әдебиеті. IҮт. - Орал., 2004.
8 Бердібай Р. «Бисмилла» деген сөз басы. //Жұлдыздар жарығы.– Алматы,. 2000.

С давних времен саков и гуннов тюркский народ скорбил по умершему человеку. И в последующие этапы казахи по своей исконной традиции сочиняли поминальные песни жоктау. Этот обычай сохранился и по сей день. В оплакиваниях помимо упоминания достоинств умершего, также олицетворяется определенная функция жоқтау в каждой эпохе. Если во времена набега врагов в качестве основной темы выступали мужество и героизм батыров, то в позднюю эпоху добавляется своеобразные словесные элементы,

отражающие особенности своего времени. В жоқтау можно увидеть социально-политическое положение того или иного исторического этапа. В статье анализируется необходимость и важность поминальных песен в передаче исторической истины определенной эпохи.

One of the oldest and cultural heritages of Kazakh nation is Zhoktau. The beginning of Zhoktau poems of 5 – 8 centuries is originated with recording on the rocks in Old Turkish Era. The researchers in 18 – 19 centuries with the poets contributed to keep Zhoktau as our cultural heritage. Zhoktau poems describe the cultural and social life of people which the outlived in each era.

ОӘК 821.512.122.0

Қ.М. Шакирова
Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты
Арқалық, Қазақстан
Katira_1971@mail.ru

ДРАМАТУРГИЯДАҒЫ ДИАЛОГТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Кейіпкер тұлғасын сомдауда қолданылатын диалог тәсілінің бейнелеу тәсілдерінің ішінде ерекше орын алатындығы драматург Қапан Сатыбалдиннің шығармалары негізінде талданды. Кейіпкердің бейнесін сомдаудағы, мінез ашудағы диалогтың көркемдік қызметі нақты мысалдармен дәлелденді. Астарлы, қалжыңы өткір, күлкі тудыратын элементтерге толы диалогтардан автордың диалог құра білу шеберлігі, диалог арқылы оқиға желісін ширықтыра түскендігі айқындалды. Драматургиялық туындыда кейіпкер сөзінің маңызды орын алатындығы туындыда кейіпкер сөзінің маңызды орын алатындығы және диалог түрінде берілетіндігі тұжырымдалды.

Қаламгердің драматургияның жанрлық шарттарын жан – жақты меңгергендігі түйінделді.

Түйін сөз. Драма, диалог, кейіпкер, мінез, көркемдік тәсіл, жанр шарты

Қашаннан бері қаһарманның мінезін көрсететін басты негіздің бірі – сөйлеу мәнері екендігі айтылып, танылып келеді. Композицияның басқа компоненттерінен де гөрі драматургиялық туындыда кейіпкер сөзі маңызды орын алады.

Драматургияның жанрлық ерекшелігіне орай пьесаларда кейіпкер сөзі негізінен диалог түрінде беріледі.

«Диалог, сөйлестіру (грекше - dialogos) – әдеби шығармада екі кейіпкердің немесе бірнеше адамның сөйлесуі, оларды сөйлестіру тәсілі» [1, 79],- деп әдебиеттану терминдерінің сөздігінде анықтама берілген. Шығарма құрылымындағы диалогтың көркемдік қызметін қазақ әдебиеттану ғылымында алғаш рет А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінде айтылды. З. Қабдоловтың зерттеулерінде диалогтың өзге көркемдік амал – тәсілдермен сабақтас қызметі нақты талданған.

Сонымен қатар көркем бейнелеуіш құрал ретінде диалогтың қызметі, стиль жасаудағы өзіндік орны М. Бахтин, Л. Гинзбург, А. Чудаков, Қ. Хализев, Г. Абрамович, А. Чичерин т.б. зерттеулерінде әр қырынан қарастырылған.

Көркем шығармада кейіпкерлердің шынайы бейнесін ашу диалог арқылы жүзеге асырылады. Тіршілік ағымындағы түрлі жағдай барысында аузынан шыққан сөзі кейіпкердің болмысын ашады. Сөзден жасырынып қалатын құбылыс жоқтың қасы.

Драматург Қапан Сатыбалдин «Ұзақ жол» драмалық повесінде Сәкен Сейфуллиннің қайшылығы мол дәуірдегі тағдыр жолын меңзейтін, дәуір ақиқатын айқын таныған, күрескер, адамгершілігі мол ақын жанды болмысын аша түскен сөйлеу тілін құрған.

«Ұзақ жол» драмалық повесінде автор жаңаға құштар, ұлтын сүйген Сәкен Сейфуллиннің тарихи тұлғасымен астасып жатқан шынайы жан сөзін айту фактісіне елеулі мән беріп отырғаны көрінеді. Сәкен аузынан кездейсоқ, адасқан сөз шықпайды. Тастай берік, сенімге суарылған ойлы, отты оралымдар Сәкен Сейфуллиннің тарихи тұлғасын, халқы таныған болмыс-бітімін, тура сөйлеп, бетке айтқан нақтылығын көрсетіп тұрған кейіпкер Сәкен сөзі драматургтің өзіндік табысы десек болар еді.

Бір топ жігіт оқудан қайтып келе жатқан, алаңсыз қалжыңмен, елге жетуге асығып келе жатқан жастардың бой жазып күресуіне астарлы мән бере отырып, автор аумалы-төкпелі кезең қалыптастырған адам мінездерінің қилы сипаты бастау алар кезеңге мән бере отырып, пьесаның оқиға даму өрісі мәнінде нақтылы көрініс арқылы шығарма тізгінін ұстатады.

Туған жердің самалы кеудеге соғып, жан рахатын кешіп келе жатқан, елді сағынған ел жігіттерінің барлығының көкейінде бір күй. Осы арқылы да автор қазақ зиялысының түп мақсаты, туған елін сүюі бір еді дегенді меңзеген.

«Сәкен. Солай ма! Онда өзің білесің, Зиранов мырза! (Кеудесін кере дем алып, көкорайға құлай кетіп). Сегіз пейіш жерде болса, осы біздің Сарыарқада шығар-ау. Шіркін, самалы сары қымыздай емес пе?!

Ордалы (ол да кедесін кере дем алып, Сәкеннің қасына құлай кетіп). Ой, несін айтасың, шіркін Сарыарқаға жер жете ме?!

Зиранов (көлгірси күліп). Ой, қазақтар-ай, жоқты айтасыңдар-ау сендер де. Қой жайылатын дала, қу дала емес пе?

Сәкен. Әркімнің өскен жері Мысыр шаһары деген. Біз осы далада туып-өстік. Біз үшін бұл даланың сиқыры көп» [2, 8].

Сәкен жігіттермен арман жайлы сырласқанда «Менің арманым аспандай биік, жұлдыздай алыс» дейді.

Автордың «Жау атаулы біліп қойсын» драмасында соғыс кезеңінің өзіндік лексикасы, әскери лексика, сонымен бірге соғыс ауыртпалығын жүректен өткізіп жүрген қарапайым адамдардың көкейкесті мұраты мен күнделікті өмір шындығын жеткізетін ойлы сөз оралымдары да кейіпкер мінезін ашуда аз жүк көтеріп тұрған жоқ.

Автор Сұлтан Баймағамбетовтің тәуекел деп жауға қарсы шапқан сәтін жауынгердің көп дауысты диалогы арқылы берген. Бұл – шығарманың сахналық көрінісінде жауынгерлердің тас түйін мінезін, кісілік болмысын, ортақшыл, үндес тұлғалық мінезін танытуға автордың өзіндік, жанр шарты деңгейіндегі бір көркемдік шешім, тәсілмен келуі.

«Жауынгерлер. Ой, ерім-ай, еңбектеп барады.

Жаңбырдай жауған оқты тыңдар емес.

– Жазым болмаса игі еді.

– Тек, жаманат шақырма күні бұрын.

– Қара Қыпшақ Қобланды, қара қасқа атты Қамбар, қолдай көр.

– Ойпыр-ай, тіпті тура тартып барады. Немістің атқылағанына қарар емес.

– Жүрек жұтқан батыр екен.

– Жата қалды.

– Жоқ, оққа ұшты.

– Жоқ, аман аман...» [2, 60].

Белгілі бір уақыт, бейбіт уақыттағы адамдар арасындағы атамзаманнан келе жатқан ар-ождан жайы, ізгілік пен оған кереғар құбылыстар арқау болған, өз уақытының өмір салтына дендеп еніп келе жатқан жаңа құбылыстардың адамшылық өрісті тарылта түсу бағытындағы келеңсіздігі қамтылған «Қабаған ит» комедиясындағы сөйлеу тілінің мінез ашу тұрғысында әрекетпен астасып жатқан, назар аударарлықтай «қызық» оқиғалары аз емес.

Шығармада автор көрерменге ұтымды, өтімді, қызықты детальдарды ұдайы ескеріп отырады. Суреттеу, баяндауға сараң болып келу – драматургияның жанрлық сипаты, ал

кейіпкер сөзі талай жайдың мәнін жеткізудің жүгін көтеретін күрделі сөз. Мұнда әр сөздің айтылуында, астарында үлкен мән жатуы керек. Көрініс, сурет, таным, пайым, оқиға өрбуінің алғышарты, шиеленісі, шешімі көрініс табуы қажет.

Кеше адал еңбек, маңдай терімен күн көріп жүрген Еркебайдың бойын бір дерт билеп барады. Ол – дүниеқоңыздық, тоғышарлық дерті. Ашкөздік дерті. Айналасындағылардың барлығына бұл мінез жат. Тек саудаға баяғыдан бейім даңғаза мінез Тона кемпір болмаса.

«Шымылдық алдында» аталған біршама ұзақ авторлық ремаркада драматург мәселенің мән-жайын меңзейді.

Ауыл көшесімен келе жатқан иттен қорыққан екі жігіттің әңгімесі арқылы автор пьесаның арқалаған жүгін хабарлап кетеді. Бұл тұста драматургия жанрының өзіндік шарттылығы көмекке келген.

Қабаған иттен аяғын ақырын басып өтіп бара жатқан жігіттердің әңгімесі былай өрбиді.

«Екінші жігіт. Сондай қабаған ба?

Бірінші жігіт. Сұрама! Қасқырдан да жаман. Осы колхозда қаппаған адамы жоқ.

Екінші жігіт. Онда неге көзін құртпайсыңдар ол құтырып өлгірдің?

Бірінші жігіт. Обал ғой. Сонсоң мәселе итте емес, иесінде жатыр-ау». [2, 100].

Сол иттің иесі – Еркебай айналасындағылардан «басқа» тілде сөйлейді. Яғни драматург сөйлетеді. Қақпаға құлақтандыру іліп жүріп өзімен-өзі сөйлесіп қояды сабазың. Автор сатиралық мәнді күшейте түсу үшін шарттылыққа барған. Еркебайдың неміс, корей, шешен, күрт, грек тілінде құлақтандыру ілдіріп қоюы өмірде бола қоймаған шығар. Бірақ күлкілі жағдай туғызу үшін автор Қазақстанда тұратын ұлыстардың атын тізіп атауға барған. Онысы орынды көрінеді.

«Қабаған ит» комедиясының орталық кейіпкері Еркебайдың сөздік қоры – «Волга», қасап, ақша, байлық, қабаған ит. Баласы, келіні, бәйбішесі басқа тілде – кісілік, кітап, білім, өнер, адамгершілік, ұят деп сөйлейді.

Қолын осы үйдің өз иті қауып алған келін Торғаймен атасының сөзіне құлақ салалық:

«Еркебай. Жарайды, келінжан. Бұл сөз осымен тынсын. Менің саған басқа бір әңгімем бар. Жүр, қарағым, жайланып отырып ата мен келін болып бүгін бір сөйлесейік (Торғай мен Еркебай екеуі верандаға барып отырады. Еркебай тамағын қырнап, отырған орнында қойқалақтап алады). Ие, келінжан, «болар іс болды, ботқасы пісті» дегендей, басыңа ноқта түсті. Енді қызығың да, шыжығың да осы үйде. Бұл босағадан аттағалы екі ай өтті. Осылай бостан-бос жүре бересің бе? Ойлап-ойлап бір шаруаның басын ұстау керек болады.

Торғай. Ататай, мен бос жүргем жоқ. Колхозда «Қыз Жібекті» қойып жатырмын. Мен режисермін.

Еркебай. Не дейді? Қой, қой, атама. Тіпті біржолата таста, келінжан. Сенің қолың бұл емес. Атаңның саған сайлап жүрген бір жақсы таза жұмысы бар.

Торғай. Ол немене, ата?

Еркебай. Ол ма, ол – сауда! Магазинге тұрсаң деймін. Сонсоң аздап анда-санда базар жағалап қойсаң дұрыс болады. Атаңның айтары сол, келінжан.

Торғай. Ғафу етіңіз, ата. Өнерімнен, өлеңімнен безгім келмейді, ата.

Еркебай. Магазинде де істегің келмей ме?

Торғай. Көрмегенім көкбазар мен магазин» [2, 105].

Пьесада әр қилы әрекет оқиға үстінде, әрі тарт – бері тарт – Еркебай мен үй ішілік тартыс үстінде әр кейіпкер өзіндік мінез қырларымен ашылған. Торғай – бүкпесі жоқ, атасын да сыйлайтын, еркелігі де жарасымды, білім, білігі, жүріс-тұрыс жан қызығатындай жас келіннің жайсаң мінезін көтеріп тұрған кейіпкер.

Дәнекер, арағайын, татулықтан, отбасы берекесінен асқан не бар деп жүрген Ұлбосынның мінез болмысында қазақ әйелдерінің жаратылыстан дарыған кеңдігі, бәйбішелігі бар. Әр кез тоқтам сөз айтады, аялап, ақыл дарытып сөйлейді.

Автор Ұлбосын бейнесіне қазақы от басындағы ене мен келін арақатынасындағы қалыптасқан өзара сипаттарды да пьесада тым әсірелеп, әрлемей, өмірдегі қалыпта көрсетеді.

Ұлбосын ақсақалы құдасынан аяған Алыпсоқ итті – қабаған итті өз қолымен құдасына беріп жіберу әрекетінде де – шынайы. Ағайын арасы алыстамасын дейді, әріден ойлайды. Шошынып шоқалақтаған мінезін бетке басып бажылдамайды, істі үндемей-ақ оң бағытқа бұрып жібереді. Осы детальда Ұлбосынның ұстамды мінезіне, әйелдік даналық, кезі келгенде тайсалмай іс шешетін қайраткерлік қырлары ашыла түскен.

Пьеса моралі – адамдар арасындағы сыйластық, батырлық, туысқандық сезімнің дүниенің бар алтын, күміс, ақша-теңгесінен артық болатындығы. Автор күнделікті өмір ағысынан туындап тұрған құндылықтардың қарапайым жандар өмірінде қалай бағаланып жатуы тұрғысында өмірлік ситуацияларды орынды таңдап қозғаған.

Драматургияның жанрлық шарттарына мейлінше сауатты драматург Қапан Сатыбалдин қасаң сөз тіркестерімен баяндаудан қашады, оның әр кейіпкерінің өз шама-шарқына, мінез болмысына, ситуацияға орай өрбіген жағдайларға қатысты, сыйымды сөйлеу тілі «Аягөз ару» пьесасында да көркемдік шешімге бастайтын негізгі тұғыр мәнінде көрініс табады.

Пьесаның тілі жедел, шиеленісе бастаған оқиға мазмұнын ашу бағытында ықшам, нақпа-нақ, суретті болып келіп отырады.

Далабай – қарапайым кедей шал. Тынымсыз тірлігі – шиеттей бес баласының қамы. Орманнан отын жияды. Аң қуады. Әйтеуір бала-шағасының қарнын ашырмас әрекет үстінде жүреді. Бұл қарапайым қарияның кеңдігі, көнбістігі, қала берді даналығы, жағымсыз жай, құбылысты ойып түсіп айтар өткір тілі, адалдық пен адамгершілік, имандылыққа құрылған әрбір қарекеті – оның ұлттық болмысы.

Әпкесін құтқарып әкелем деп алып-ұшқан немересінің күзетшілерді алма беріп алдаймын дегені – қызық. Қария баланың тасыған көңілін басып алмайын деп, жағдайдың күрделілігін ақырын ғана, астарлап бала болмысына лайықтап сөйлейді.

«Далабай. Аягөзді босату оңай болса, өзім де жіберер ем. Әттең, осал жау болмай тұр ғой Шатшалекейі құрғыр.

Тетелес. Оп-оңай бітті. Осыдан аяңдап отырып Шатшалекейдің шаһарына барамын да, күндіз күні бойы сарайды торимын. Түн түсе терезеден бір-ақ қарғып хан ордасына кірем де, Аягөзді қолынан жетелеп алып қашып кетем. Немесе есіктен-ақ кіруіме болады. Ол үшін бірақ есік алдында тұрған жасауылдарды алма беріп алдауым керек.

Далабай. Алда, балалығыңа болайын-ай... Қылышынан қан тамған Шатшалекей қайда жүреді сонда? Сені сарайда сайрандатып қойып отыра ма?

Тетелес. Ол ма? Ол о кезде түйедей теңкиіп қорылдап жатады.

Далабай. Ол қорылдарын қорылдар-ау, басқа жасауылдар ояу болады ғой, бірақ та. Балалықты қой, балам. Аягөзден бір, сенен екі айрылғым келмейді, білдің бе?» [2, 204].

Далабай шал Далбаса ханның жасауылдары келіп жазаға тартпақ болғанда да өзінің сабырлы, өмірдің қақ-соғын көріп қатқан мығым мінезін көрсетеді. Оның тура келген ажалдан қалып, жалынып, жалпаю дегенді өз бойына ар көруі – нанымды. Драматург қарапайым жанның бойындағы кесек қасиеттерді аз ғана сәтте өткен ал да жық оқиға үстінде ұтымды ашқан.

«Ұзынтұра (шалды қолынан жұлқып, ағаш арасынан шығарады). Сен қақпас мұнда не бітіріп жүрсің?

Тапал (о да анадан қалыспай дікеңдейді). Аспанға атып жіберейін бе, осы? (Шөпшекті шашады)

Далабай. Жұрттың бәріне жасауылдық жете бере ме? Шөпшек теріп, жан сақтайтын мендей шал-шауқан болмаса сендер кімге дікеңдер едіңдер?» [2, 205].

Далабайдың қарапайым жандардың өмір көрген даналығын, қайырлы мінез-болмысын ашатын тағы бір тұс – бұл Тәуекел мергенмен жолыққан сәттің оқиғасы.

«Тәуекел. Армаңыз, ата!

Далабай. Бар бол, балам! Мынау оқтың иесі сенбісің?

Тәуекел. Иә, мен едім, ата.

Далабай. Лұқпан әкімдей мың жаса, балам. Көп жаса. Өтей алмас қарыз артық. Бұл жақсылығыңды қалай қайтарарымды білмей тұрмын. Мың жаса! Осы бір сөзден басқа саған тартар сыйлығым да болмай тұр қазір.

Тәуекел. Күректеп алтын бермедім дейсіз бе?

Далабай. Енді қалай? Алтыннан асыл не бар?

Тәуекел. Сіздің осы сөзден артық береріңіз болмаса, менің осыдан артық аларым да жоқ, ата! Алтын бермесеңіз, алтынға бергісіз асыл бата бердіңіз. Батаменен ер көгереді деген емес пе!» [2, 207].

Далабай мен Тәуекел арасында әкелі-балалы адамдардың арасындағыдай жеке түсініскен әңгіме өрбиді. Автор шығармадағы негізгі оқиға, негізгі тартыс алғышарты мәнінде алған алғашқы көріністе-ақ Далабай қарттың киелі болмыс, мінез-характері ашылған деуге болады.

Қария ханның қарамен ойынын, әлеуметтік ауыр күйдің атамзаманнан келе жатқан жайларына қанық. Неге бұлай деп таңқалмайды. Білген. Көрген. Автор қария бейнесін, тағдыры талапайға түскен қарапайым қалың жұртшылықтың өкілі ретінде ашқан.

«Далабай. Е, балам-ай, өзі ханның бас кесері болсын да, ақ-қараңды тәптештеп жатсын ба?! Осында әлгі сіңіріне ілінген Далбаса ханымыз аң аулап, көңілін көтеріп жүр екен, соның атар киігін үркітіп жібердің дейді. Мұндағы жұрттың бес баласын асырай алмай есі шығып жүргенін қайдан білсін, орманда ойнап жүрсің дейді. Бұған не дерсің? (күрсінеді). Мінеки, базарға сатып балаларға қалжау қылатын бір арқа шөпшекті де көпсінді маған. Оны да шашып кетті» [2, 207].

Далабай қария Тәуекелдің жетім өскен жайын естігенде, аңдағы олжасы арқарын тартып тағы бір мәрттік қырынан көрінгенде жанын ақтарып, құшағын ашады. Өзінің де бар мұң, бар сырын халықтың қайнаған ортасынан шыққан от тілді шешендікпен жайып салады.

«Далабай. Бұдан артық жақсылық бола ма? Өзім деген кісіге өзегімді суырып берсемші... Өзегім қайда бірақ та... (Төмен қарап, көзіне жас алады). Жұлдызым қайда менің...

Тәуекел. Не дедіңіз?.. Бұл сөзіңіздің байыбына бармадым-ау, ата!

Далабай. Түсіндірейін, балам. Ай мен күннен айырылса аспанда сән қалар ма еді?

Тәуекел. Қалмас еді, ата!

Далабай. Ендеше, мен де күндіз күнімдей, түнде айымдай көретін Аягөзімнен айрылып сорлап отырмын.

Тәуекел. Енді түсіндім, ата. Тағы да бір қанқұйлыда кегіңіз кеткен екен.

Далабай. Иә, шырағым, кегім кетті. Осыдан он күн бұрын Шатшалекей дейтін қанжауғырдың қарақшылары тападай тал түсте ойранымды шығарып қызымды тартып әкетті» [2, 209].

Пьеса оқиғасы әрі қарай Тәуекел мен Тетелестің Аягөзді құтқару үшін аттанбақ болып тұрғанда, орман ішінен шыққан дүбірге қарай ойысып, жалғасын табады. Автор өз кейіпкерлерінің мінез-болмысын, оқиғаның шиеленісе даму барысын пьесадағы көріністі баяндап, суреттеуінде біршама ұғындырып хабарлап, айқындап өтетін жанр шарты ауқымында құлаққағыс етеді.

Осында Далбаса ханның мақтаншақ, тар шеңберлі тыртысқан мінез-болмысы, уәзірдің аты затына сай сұйық, сұмпайы мінезі біршама хабардар етіледі.

«Шал арқарды алып кетеді. Тәуекел мен Тетелес ағаш ішіне жасырынады. Сахна бір минуттай бос. Аң қуғандардың дабыр-дұбыры біресе әрі, біресе бері толқын атады. «Әу-ей, әу-ей! Хан тақсыр осы жерге тоқтасын деді», – деген сөздер бір ауыздан бір ауызға ұзатылып әрі кете береді. Хан дегеніміз сақал-шашы аппақ, жағы суалған, көзі шүңірейген құр сүлде біреу. Мұның қазіргі сиқы тірі адамнан гөрі көрден тұрған аруаққа ұқсайды. Ол өзі әрі жалақ. Сондықтан әлсін-әлсін «бәлду-бәлду» деп ернін жалап отырады. Біраз уақыт хан жөтел қысып шиқылдап қалады. Тырна мойын, сеңгір тұмсық, ұзын бойлы бас уәзір де сипат жағынан одан қалысар емес, ешкі сақалы ербең қаққан ол да бір бұралқы тазыға ұқсаған біреу. Нөкер біткен мен жасауылдар жан-жағында селт етпей қатып қалған. Ұзынтұра

жасауыл мен Тапал жасауыл да осылардың ішінде. Далбаса ханның қолында алтындаған садағы бар. Басқалары да садақ ұстаған» [2, 210].

Автор ханның сыртқы сиқы қандай болса, ішкі мазмұны да соған сай екендігін әрі қарай оқиға даму барысында ұтымды көрсетеді. Алтын садақ туралы ақпар, алтын садақ – бұл астарлы деталь. Ханның өзгелерден артық екенін көрсетіп тұруға тиіс – «аксессуар».

Автор осы пьесада драматургияның жанрлық шарттарын аса бір шығармашылық ыждаһатпен игеріп, көркемдік өріске шығаруда елеулі шеберлік тәсілдерге жүгінгенін көреміз.

Әдебиеттер тізімі

1 Тимофеев Л., Венгеров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов .- М: Советский писатель, 1968.

2 Сатыбалдин Қ. Таңдамалы шығармалар / Құраст. Е. Домбаев, К. Ахметова. – Алматы: Жазушы, 1973. – Т.2.: Пьесалар. – 416 б.

3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.

В статье рассмотрена художественная роль диалога в художественных произведениях. Диалог в драматических произведениях выступает как необходимый компонент. На схожих примерах анализируются действия и речь драматических героев. Автор удачно воспользовался диалогом, чтобы кратко точно и объемно передать характер главных героев, их чувства и внутренние переживания в значимые моменты жизни.

На основе произведений Капана Сатыбалдина еще раз доказывается особая роль диалога для передачи образа героя и систематизации основной мысли драматического произведения.

The article considers the role of dialogue in the art works of art. Dialogue in the dramatic works serves as a necessary component. Similar to the examples are analyzed actions and speech drama heroes. The author successfully used the dialogue to brief accurately convey the nature and volume of the main characters, their feelings and their inner experiences at certain moments.

Based on the works of Kapan Satybaldyn proves once again the special role of dialogue in order to transfer the image of the hero and the analysis of the basic idea of a dramatic work.

ӘОЖ 801.81 (5Қ)

А.С. Шарипова, М.М. Ашкеева, Г.Ж. Жуманова
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
sharipova-ayzhan@mail.ru, ashkeyeva.madina@mail.ru, gulnura_zhumanova@list.ru

ФОЛЬКЛЕРЛІК МӘТІН

Берілген мақала көркем шығарманың лингво-мәдени аспектілеріне тоқталып,оның ішінде фольклерлік мәтін түрі, ертегілер туралы және оны әр елде зерттеген ғалымдар туралы ақпарат береді. Ертегі – фольклорлық прозаның бір түрі, ол түрлі халықтарда кездеседі және өз кезегінде жанрларға бөлінеді.Сонымен қатар мақалада ертегі әр ұлттың дүниетанымдық көзқарасын көрсететін этно-мәдени код тасушы құрал ретінде сипатталалды.

Түйін сөздер: фольклер, ертегі, аңыздар, қиссалар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар.

«Фольклор (folk-lore) – ағылшын тілінен тараған халықаралық термин, оны алғаш рет ғылымға 1846 жылы ғалым Вильям Томс енгізген. Тура аудармасында ол – «халық даналығы», «халық білімі» деген мағынаны білдіріп, халықтың рухани мәдениетінің түрлі көріністерінен сыр шертеді» [1, 68].

«Фольклор — ерекше өнер. Оның табиғаты, ондағы шығармашылық үдерістердің сипаттамасы ерекше, оның образды-стильдік қасиеттері мен өзгешеліктері де өзгеше..» [2, 36].

«Фольклор — тек тұрмыстық қана құбылыс емес, ол – ауызша сөз түріндегі көркем шығармашылық. Көркем әдебиеті жағдайына ұқсас. Оның әлеуметтік-мәдени және дүниетанымдық құбылыстарға рулық көзқарасының белгілеріне ие болғанынан басқа, жазба сөзінде көркем шығармашылық сияқты өз ерекшелігі бар» [3, 61].

Халық шығармашылығына жүйелі қызығушылықтың басталуы – халық фольклорына құмар-фольклор жинақтаушылармен байланысты болған. XVIII ғасыр бойы Батыс Еуропада бұл қызығушылық өсе түсті, ал XIX ғасырдың басындағы ғылым философиясы мен өнерде романтикалық бағыттың тууы – флористиканың бүтін ғылыми бағытын көркемдеудің қозғаушы күші болды. Ресейде бұл үдеріс Еуропадан әлдеқайда кеш орын алды – XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында. Фольклор сюжеттерін жинақтаушылардың арасында В.А.Жуковский, А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь сияқты белгілі жазушыларды атауға болады. Алғаш болып халық шығармашылығына қызығушылықтан туындаған *мифологиялық мектеп* жас ғылымның бағытына айналды. Оның өкілдері, соның ішінде белгілі Вильгельм мен Якоб Гримм (әсіресе Якоб), халық шығармашылығынан мифологиялық көріністердің көне қабатын ашуға тырысты, сонымен бірге, көбінесе салыстырмалы тіл білімінде қолданылатын ұқсас тәсілдерді пайдаланды. XIX ғасырдың ортасына қарай Гриммдердің көзқарастарын неміс ғалымдары Кун, Шварц, Маннгардт, ағылшын ғалымы Макс Мюллер, француз ғалымы Пикте және орыс ғалымдары Ф.И.Буслаев, А.Н.Афанасьев және О.Ф.Миллер дамытқан.

1859 жылы неміс ғалымы Т. Бенфей фольклордағы кірме мәдениет туралы ойын білдірді, ол ұқсас сюжеттердің басталуы туралы көзқарасын бірыңғай бастамаға ауыстырды. Оның теориясы XX ғасырдың аяғына дейін фольклористикаға басшылық етті. Ресейде сюжеттердің көшуін Буслаев пен В. Ф. Миллер, А. Н. Веселовский және басқалары зерттеді. Д.Тэйлордың пікірі негізінде құрылған «антропологиялық теория» батыста танымал болған, алайда орыс фольклористері оған соншалықты қызығушылық танытпады. Ресейде XX ғасырдың соңында екі бағыт туындайды —академик Веселовскийдің теориясы, және негізінен академик Миллердің кірме теориясынан алыстаған еңбектеріне негізделген *тарихи мектеп.*Тарихи мектептің жақтаушылары көп болды, оның көзқарасы рухында ғалым-фольклористер А.В.Марков, С.К.Шамбинаго, ағайынды Б.М. және Ю.М.Соколовтар өз еңбектерін жазды. Бұл бағыттың мәні – фольклорлық туындылардың тарихи негіздерін іздеу, осы немесе басқа сюжетті жасауға түрткі болған тарихи оқиғаларды іздеуге тырысу болды. Финляндияда *фин мектебі* немесе географиялық-тарихи әдіс дамыды, оның негізін салушы Ю.Крон, ал оны жалғастырушы оның ұлы К.Крон және А.Аарне болды. Фин мектебінің басты идеялары – халық шығармашылығы туындыларын географиялық жалғасын табуға назар аударту, сондай-ақ ертегілер мен руналардың сюжеттерінің сілтемелерін жасау. Ертегітануға Аарненің «Ертегі түрлерінің сілтемесі» («Verzeichnic der Marchentypen») кітабы зор үлесін қосты. Фин мектебі ресейлік те, еуропалық та фольклористикаға ықпалын тигізді. Сондай-ақ XIX ғасырдың екінші жартысында — XX ғасырдың үштен бірінші бөлігінде ауызша халық шығармашылығын орындаушының тұлғасына көп назар аударған *орыс мектебі* жұмыс істеді.Оның қолдаушылары барынша танымал ертегі айтушыларды іздестірді, фольклор туындыларын орындаушылары бойынша топтастырып, шығарып отырды.[4,39]

XX ғасыр — осы шақ.1930-жылдары КСРО және бүкіл әлемде географиялық және тарихи тәсілдер типологиялық амалдарға ауыса бастады.КСРО-да бұл ең алдымен 1936 жылы тарихи мектептің талқандалуымен, және осы мектептің терминологиясы мен тәсілдерін қолдануға тыйым салумен байланысты болды, дегенмен 1920-жылдардан бері ол

мемлекет идеологиясымен мәжбүрленетін әлеуметтік тәсілдерге ілесу қажеттілігінен дағдарысқа ұшырады. Ертегі –фольклористика назарының басты тақырыбына жатады, дәл ертегі материалында *палеонтологиялық тәсіл* туындайды, Я.Пропп оның жарқын өкіліне айналды. Ол ертегі құрылымын (Пропп терминологиясында морфологиясын) анықтайтын бірқатар еңбектер жазды, олардың негізінде бұл жанрдың генезисі туралы қорытындылар жасалды. 1950-жылдарға қарай кеңес фольклористикасында екі бағыт басым болды: талқандалған тарихи мектептің қағидаттарының жаңаруы болған тарихи емес мектеп, және де фольклорды палеонтологиялық зерттеудің арқасында туындаған тарихи-типологиялық тәсілдегі мектеп. Бұл бағыттардың өкілдері арасындағы пікірлескен негізгі тақырыбы – жырлардың тарихилығы, оны тарихи мектеп зерттеушілері тарихи оқиғалар мен эпос сюжетімен өзара тығыз байланысты деп белгілесе, ал тарихи-типологиялық бағыттағы зерттеушілер –тарихи дереккөздердің нақты хабарламаларымен байланысы жоқ заманның арманын білдіру ретінде анықтады.[5,79]Қайта дамыған тарихи мектепті Б.А.Рыбаков басқарды, оның қайта дамуы рухында С.Н.Азбелев еңбектер жазды. Тарихи-типологиялық мектепке В.Я.Пропптың өзінен басқа А. П. Скафтымов, Б. Н. Путиловеңбектенді. 1970-жылдары бұл бағыттардың арнасындағы зерттеулер жалғасты, алайда олар түбегейлі ойлар мен жаңалықтар әкелмеді. Қазіргі уақытта Ресейде эпостанудың дамуы XX ғасырдың ортасында орнаған үрдістер арнасында жалғасуда.Фольклористиканы өзекті зерттеудің назары халықтағы заманауи шығармашылық үрдістерді анықтауға, және олармен байланысқан түпнұсқалылық тақырыбында, қалалық фольклор саласындағы іздеулерге, жеке нарратив және ауызша тарих, заманауи фольклор (соның ішінде интернет-фольклор), «антифольклор» және «постфольклор» (Н.И.Толстой, С.Ю.Неклюдов концепциясы) мәселелеріне қосылады.

Ертегіні зерттеу тарихы орыс ғылымында бірнеше рет баяндалды. А.Н.Пыпин, М.Н.Сперанский, С.В.Савченко, Ю.М.Соколов және басқаларының еңбектерінде ертегіні зерттеу тарихы бағыттар және олардың өкілдері бойынша баяндалады. Бұл бізге айтылғанды қайталамай, біздің ғылымның тарихын баяндауды жеке орталық мәселелер айналасына шоғырлауға мүмкіндік береді. Әр заман, әр ағым және жеке ғалымдар ғылымды ары қарай дамытуды қолдайтын жаңа мәселелерді алға тартты. Біздің ғылымның тарихын мәселелер бойынша баяндау ақыр аяғында бағыттар бойынша баяндауға сәйкес келеді. [5,85]

Ертегі – фольклорлық прозаның бір түрі, ол түрлі халықтарда кездеседі және өз кезегінде жанрларға бөлінеді. Бірыңғай ғылыми топтастыру әлі күнге дейін жоқ болғандықтан ертегілердің жанрлары мен топтарын зерттеушілер әр түрлі белгілейді. Мысалы, Э.В.Померанцева оларды 1) жануарлар туралы, 2) ғажайып, 3) авантюралық-новеллалық және 4) тұрмыстық ертегілерге бөледі, ал В.Я.Пропп 1) ғажайып, 2) шоғырланымдық, 3) жануарлар, өсімдіктер, өлі табиғатжәне заттар туралы, 4) тұрмыстық немесе новеллалық, 5) өтірік, 6) зеріктіргіш ертегілерге бөледі [6, 46.]

Ғажайып ертегілер В.Я.Пропп атап көрсеткендей (топтамасы бұл бөлімде қолданылған) «ғажайыптық немесе кереметтік белгісі бойынша емес... толық нақты композиция бойынша бөлінеді». Ғажайып ертегі негізінде (бір-біріне тәуелсіз түрлі зерттеушілердің ойлары) бастамалау образы жатыр (бастамалаулар – бозбалаларды ересек жігіт дәрежесіне көтеру дәстүріне өтудің әртүрлілігі) – осыдан «өзге патшалық», онда кейіпкердің барып қалыңдық немесе ертегі құндылықтарына қол жеткізуі, одан кейін ол үйіне қайтып келу керек. Хикая «толығымен шынайы өмірдің шегінен шығарылған». Ғажайып ертегінің сипаттамалық ерекшеліктері: сөзбен өрнектеу, ертегінің кіріспесі, аяқтамасы, орнықты формулалары.

Шоғырланымдық ертегілер қандай-да бір бөлімнің бірнеше рет қайталануынан құрылады, соның салдарынан не «үймелеу» (*Шыбынның үйі*), не «тізбек» (*Шалқан*), немесе «жүйелі кездесулер қатары» (*Бауырсақ*) немесе «жөнелту» (*Әтеш түйілді*) туындайды. Орыс фольклорында шоғырланымдық ертегілер көп емес. Композиция ерекшеліктерінен басқа, олар стилімен, тіл байлығымен, көбіне ұйқас пен ырғаққа ұмтылумен ерекшеленеді.

Жануарлар, өсімдіктер (саңырауқұлақтар соғысы), өлі табиғат (жел, аяз, күн) және заттар (шәрке, сабан, көпіршік, көмір) туралы ертегілер орыс және батыс еуропа

ертегілерінің аздаған бөлігін құраса, Солтүстік халықтарында, Солтүстік Америкада және Африкада жануарлар туралы ертегілер кең тараған (ең танымал кейіпкерлер – епті айлакер қалжыңбастар, қоян, өрмекші, түлкі, койот).

Тұрмыстық ертегілер (новеллалық) персонаж түрлері бойынша бөлінеді (епті және ақылды шешуші, дана кеңесшілер, епті ұрылар, ашулы әйелдері туралы).Өтірік ертегілер «өмірде мүлдем болмайтын оқиғалар туралы» әңгімелейді».

Зеріктіргіш ертегілер В.Я.Пропптың ойынша негізінен «әзіл немесекүлдіргі», олардың көмегімен ертегі айтып беруді талап ететін балаларды тыныштандырады (*А*қ бұқа туралы).

Фольклор ертегілернің бұл топтастырудағы сан алуандығы аяқталған жоқ, мысалы славян дәстүрінде батырлық, жауынгерлік және басқа ертегілерді атауға болады. Мифологиялық мектеп сақтап отырған негізгі ереже бірыңғай текті түрлі халықтардан қалған жалпы «ұлы аңызбен» белгіленген сюжеттердіңұқсастығына келіп саяды. Мектептің жарқын өкілдері болған неміс филологтері мен фольклористері ағайынды Якоб Гримм (1785–1863) және Вильгельм Гримм (1786–1859). Қызықты ғылыми жұмыстардың авторлары, соның ішінде «Германияның батырлық жырлары» (1829), олар бірінші кезекте неміс фольклоры-аңызын(1816–1818) және ертеректе туған ертегілерін шығаруымен танымал болды. Жеке басылым болып 1812 жылдан 1814 жылға дейін шыққан «*Балалар және отбасы ертегілері»* көпшілікке неміс халқының әдеби шығармасының ескерткіштерінкеңінен көрсетіп қана қойған жоқ (соңғы басылым 210 ертегіден тұрды), фольклористердің материалға көзқарасы басқа зерттеушілердің де халық ертегісіне ықпалын анықтады. Ағайынды Гриммдер мүмкіндігінше ауызша әңгімелеуге тән белгілерін сақтап, нақтылыққа ұмтылды. Олардың жинақтары ашықтық пен қарапайымдылықпен ерекшеленеді. Олардың басылымында босаңдық та жоқ емес: ертегілердің бірізділігі кездейсоқ, басылымға бір үлгідегі ертегілер таңдалды, бұл материалды әр түрлі қырынан көрсетуге кедергі келтірді, одан басқа, берілген мәтіндердің тілі мен стилі түзетілді, бұл әсіресе қазір қатты байқалды, себебі Эленберг жазбасы басылып шықты, онда мәтіндер түзетілмей берілген. Мифологиялық мектептің ізбасарларының арасында – ірі отандықфилологтер Ф.И.Буслаев (1818–1897) және А.Н.Афанасьев бар.Александр Николаевич Афанасьев (1826–1871), тарихшы және әдебиеттанушы,*«Славяндардың табиғатқа ақындық көзқарасы»* (1866–1869)негізгі үштомдық зерттеуінің авторы, орыс ертегілерінен қалған мұраны жинау мен жариялау ісінде маңызды орын алды. «Орыс халықтарының ертегілері» жинағы (бастапқыда сегіз жеке басылым болып 1855 жылдан 1864 жылдарға дейін шыққан) осы уақытқа дейін үздік болып табылады.

Бұл мектептің жақтаушылары еуразия халықтарының туындыларындағы ұқсастық кірме арқылы, немесе ортақ дереккөзі болғандықтан пайда болды деген пікірді дамытты. Басымдық бойынша әдеби және фольклорлық образдар, сарындар және сюжеттердің уақыт бойынша көшуі және дамуы зерттелді. Мектеп өкілдерінің арасында – неміс филологі Т.Бенфей (1809–1881), чех филологіЙ.Поливка (1858–1933), фин фольклористі А.Аарне (1867–1925) бар. Орыс әдебиеттануында компаративистік теория негізінде жатқан ойлар өздігінен пайда болды. Ресейдегі компаративистиканың ең ірі өкілі – филолог А.Н.Веселовский (1838–1906).

Ағылшын «антропологиялық мектебін».ертегі сюжеттерінің ұқсастығы олардың бірыңғай тұрмыстық және психологиялық негізде өзінен-өзі туындауымен жазылған деген тұжырымды ұстанды. Мектептің барынша танымал өкілдері – ағылшын этнографы Э.Тэйлор (1832–1917), шотланд жазушысы Э.Лэнг (1844–1912**).**

Ертегіні зерттеуде орыс ғалымы Владимир Яковлевич Пропп (1895–1970) маңызды рөл атқарды. Өз тәсілін ол «Ертегі морфологиясы» (1928) кітабында ғажайып ертегісі мысалымен келтіреді. Ол ертегіні бірыңғай құрылым ретінде қарастырады, онда тұрақты және орныққан элементтер, атқарымдар бар, және бұл атқарымдар қалай және кім оларды жүзеге асыратынына тәуелді емес, атқарымдардың саны шектеулі, бірізділік өзгеріссіз.

Атқарымдар – барлығы 31, соған қарағанда, әрбір ертегіде олардың барлығының болуы міндетті емес, – кетіп қалу, тыйым, тыйымды бұзу, жауыз, (жағымсыз кейіпкер), араласу

(жауыз кейіпкерді алдайды, ол еріксіз оның көмекшісіне айналады), бақытсыздық, қайғы (жетіспеушілік), белсенді қарсылық әрекет, кейіпкердің үйін тастап кетуі, көмекші (сыйлаушы), сиқырлы зат, жаумен күрес, кейіпкердің жараланuы, жеңілген жау, қайғыны кетіру, үйге оралу, өтірік кейіпкер, өтірік кейіпкерді жазалау, өзгеру (нағыз кейіпкерді тану және оның жаңа дәрежеге жетуі), үйлену, таққа көтерілу.

Ғажайып ертегіде, В.Я.Пропптың ойынша, кейіпкердің жеті түрі кездеседі: жауыз, көмекші, сыйлаушы, іздеуші, хабаршы, батыр және өтірік батыр. Кейбір кейіпкерлердің болмаған кезінде олардың атқарымдары басты кейіпкердің өзіне беріледі. Жанрларға бөлгеннен басқа (ғажайып, жиынық ертегілер т.с.с.), ол өз кезегінде сюжеттерге бөлінетін типтерге бөлуді ұсынды.

Материалға құрылымдық тәсіл «Ғажайып ертегінің тарихи түп тамырлары» (1946) кітабында толықтырылып және қайта ойластырылды. Автор ертегі құрылымының жалпы негізі ретінде бастамалау дәстүрін қарастырады. Бұл ғылыми ережелерді «Перро ертегілері және жарыспалы әңгімелер» кітабында (1923) француз зерттеушісі П.Сентив болжап қойған, бұл В.Я.Пропп кітаптарының мағынасын кемітпейді.Материалға соны тәсіл «Ғажайып ертегінің құрылымы» (1999) монографиясында Е.Мелетинский, Д.Сегал, Е.Новик ұсынған.

Ертегілерді зерттеу мен жүйелеуде фин ғалымы А.Аарненің «Ертегі типтерінің сілтемесі» (1910) еңбегінің маңызы зор болды. Сілтеме еуропалық ертегілердің материалына құрылды, ертегілер 1) жануарлар туралы ертегілер, 2) ғажайып ертегілер, 3) аңыз, 4) новеллалық, 5) алданған сайтан туралы ертегілер және 6) анекдоттар болып бөлінді.

«Ертегі сюжеттерінің сілтемесінің» (1928) авторы, американдық ғалым С.Томпсон Аарне еңбегіне маңызды нақтылау енгізді. Аарненің сілтемесін орыс тіліне аударған кеңес фольклористі Н.П.Андреев (1892–1942) оны қайта жазып, орыс ертегі репертуарынан ертегілерді қосты. «Аарне жүйесі бойынша ертегі сюжеттерінің сілтемесі» кітабы (1929) өз мағынасын жоғалтқан жоқ. Жарты ғасырдан соң Л.Г.Барагтың, И.П.Березовскийдің, К.П.Кабашниковтың, Н.В.Новиковтың шығыс славян ертегілеріне арналған «Сюжеттердің салыстырмалы сілтемесі» (1979) атты жұмысы пайда болды.

Фольклор ертегісі мен әдебиеттегі ақиқатқа көзқарасын саралай келе, В.Я.Пропп фольклорға тән ойлау формалары мен әдеби шығармашылықты анықтайтын ойлау формалары арасында айқын шекара жүргізеді (алғашқы деректе сөз 19 ғасыр жайлы, бірақ заңдылық 20 ғасырға да таралады), сонымен бірге, фольклор поэтикасы мен әдебиет поэтикасы негізінде жатқан заңдар да ажыратылады. В.Я.Пропп әдебиет пен фольклор байланысты екенін жоққа шығармайды: «сюжеттің немесе әңгімелеу стилінің әдебиетке көшу үрдісі тек кірме арқылы ғана жасалған жоқ, барынша маңызды саналатын ертегі әңгімелеу фольклорына тән ақиқатқа сол көзқарасын меңгеру жолымен жасалды». Осыдан авторлық және әдеби ертегінің халық ертегісінен айырмашылығы бастау алады.

Ертегінің жазбаша болмысының келесі кезеңі – авторлық ертегі. Оны ылғи да әдеби ертегіден айыра бермейді (кейде екі сөз синоним ретінде шығады), бұл дұрыс емес. Авторлық ертегіде психологизмнің жоғарылаған дәрежесі, кейіпкерлердің «белгілерден» толыққанды «образдарға» айналуы, және көбінесе ертегі клишесімен зер салынған ойын (соңғысы әсіресе 20 ғасыр әдебиеті үшін маңызды) сияқты өзгешелігі бар.

Авторлық ертегі сондай-ақ «екіжақты болмыспен» ерекшеленеді. Сирек жағдайда (шығарма тек балалар аудиториясына арналған кезде), авторлық ертегіні оқудың бірнеше деңгейі кездеседі, сондықтан оны ересектер мен балалар әр түрлі қабылдайды. Сол кезде ертегінің кімге арналғаны маңызды емес, оған екі бірдей құнды үдеріс дәлел болады: «ересектер» кітабының «балалар» кітабына айналуы (Ш.Перро, Р.Р.Толкиен) және кері құбылыс – «балалар» кітабынан «ересектер» кітабына айналу (Л.Кэрролл).

Француз ақыны және сыншысы Шарль Перроны авторлық ертегінің негізін салушы деп ептеуге болады (Perrault, 1628–1703). «*Сказки моей матушки Гусыни» жинағы немесе 1697 жылы жарыққа шыққан «Өткен заманның өнегелі тарихтары мен ертегілері» Перроның өзімен емес, оның ұлы Дарманкураның атымен шықты*, оған үш ертегі кіргізілді (кітапты қайта басып шығарғанда автор тағы 3 өлең жолды ертегілерін қосты), әр ертегіде

адамгершілік туралы айтылады. Бұл туындылардың стилі оларды сарай маңындағы әдебиетпен жақындастыра түсті.

Неміс авторлық ертегісінің үздік шеберлерінің бірі болған прозаик Вильгельм Гауф (Hauff, 1802–1827). Шығыс сарыны мен ұлттық фольклор сарынымен өзіндік үйлесімімен оның ертегілері білімді қауымның ұлдары мен қыздары үшін белгіленген (1826–1828). Автордың ересектерге арнап жазған туындылары балалардың классикалық оқуына айналды.

Ағылшын әдебиетінде бірегей жағдай орын алды, онда авторлық ертегінің толық бір мектебі құрылды.Ағылшын прозасына тән сипаттары маңызды рөл атқарды, соның ішінде кекесінді хикая, сандырақ шегіндегі әзіл-сықақ бар.

Әдебиеттанушы Н.Демурова: «Рэскин, Кингсли және Макдональд ертегінің «морфологиясын»пайдаланады» деп атап көрсетеді, «олар христиандық-этикалық сарындардағы, жалпы халық ертегісі құрылымының рұқсат етілген шегінен шықпай, (қысаңдау, ауыстыру және ассимиляцияларды) ағылшын және неміс фольклорының морфологиясын өздерінің ертегі хикаяларын құру үшін ыңғайлайды. Оларда конфессионалдық және ырымшылауыстырулар маңызды рөл атқарады. Диккенс пен Теккерей өз ертегілерінде рух бойынша барынша үздік органикалық қоспа жасайды, онда пародия элементі мықты келтірілген. Өз реалистік шығармасының романтикалық ертегі сарындары мен тәсілдерінің сипаттамалық тақырыптарын мысқылмен қайта ойластырып, олар халық ертегісінің құрылымынан алыстай түседі, оның тек жеке барыстары мен сипаттамаларын ғана сақтап отырады».

Уильям Мейкпис Теккерей (Thackeray, 1811–1863), арзан қолды жазушылардың шығармаларында көп кездесетін ғибраттан бас тартып және педагогикалық елірмелікті мұқатып, үйреншікті сюжеттік кестелерді өзгертіп, орныққан қағидаларды бұзатын «антиертегілер» жасады. Сонымен бірге кірме материал да пайдаланылды – мысалы, «Тырна сұлтан» ертегісі (1842), В.Гауф ертегісінің сарыны бойынша мысқыл түрі, және кәдімгі біртума – «Жүзік пен раушан» ертегісі (1855). Авторлық ертегігіні мойындаған – Чарльз Диккенстің (Dickens, 1812–1870)«Ғажайып сүйегін» ескеруге болады (каникул кезінде жазылған роман 1868). Джон Рэскиннің (Ruskin, 1819–1900) «Алтын өзен королі» (1841, 1851) және Чарлз Кингслидің (Kingsley, 1819–1875) «Судың балалары» (1863) кітаптары классикаға айналды.

Ағылшын ертегісі тарихында Джордж Макдональд (MacDonald, 1824–1905) маңызды рөл атқарды. Хикаяны көркемдеп тұрған сентименталдық интонация, әңгіменің қызықтылығымен орны толды, сонымен бірге «Ханшайым және гоблин» (1872) ертегісінде сияқты ертегі кейіпкерлерінің фольклор кейіпкерлерімен өзара қатынастары ауызша түрде емес, әдебиет аясына тура келді. Басқа шығармалар арасында – «Ханшайым мен *Курди* (1877), *«Алтын кілт»* (1867) ертегілері және бастапқыда Адел Кэткарттың романына кірген, кейін жеке жарияланған «Салмақсыз ханшайым (1864) және «Дәудің жүрегі» (1864) ертегілері бар. Д.Макдональдтың прозасында тылсым сарындар елеулі орын алады. Оның кітаптары Г.К.Честертонға, К.С.Льюисқа және Р.Р.Толкиенға әсер етті. Д.Макдональдтың балаларымен дос болған Л.Кэролл да оның тәжірибесімен санасады. Льюис Кэрроллдың (Carroll, шын аты мен тегі – Чарльз Лютвидж Доджсон, 1832–1898) «Алиса ғажайыптар әлемінде» (1865) ертегісінің шығу тегі (1865) өнеге тұрарлық. Ертегі кішкентай апалы-сіңлілі Лидделлдердің сұрауы бойынша шығарылды, және оған ауызша әңгімелеу белгілері тән болатын: мұқият ойланбаған композиция, нақты таңдалған сөз емес, дауыс ырғағы есепке алынды. Тағы да, тыңдаушылардың сұрауымен ертегі жазылып алынып, «Алисаның жер астындағы шытырман оқиғалары»(1863) деп аталып, редакторлық түзетулер енгізілді. «Алиса ғажайыптар әлемінде» және «Алиса айнаның аржағында» көргендерінің жетістігінен кейін (1871) «Алисаның жер астындағы шытырман оқиғалары» және «Алиса балаларға» көшірмелері жасалды, осымен ертегінің көпжоспарлылығы дәлелденді. Осыдан Л.Кэрроллдың шығармаларының көптеген түсіндірулері бастау алады.

Әдебиеттер тізімі

1 Аникин В.П. К мудрости ступенька: О русских песнях, сказках, пословицах, загадках, народном языке. – М., 1988. – 174 с.

2 Бабенко Л.Г., Васильев И.Е., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – Екатеринбург: Изд-во НЕФА, 2000. – 534 с.

3 Бараг Л.Г. О традициях и новаторстве в литературе и устном народном творчестве. 1964. - № 4. - С. 201-232.

4 Пешковский А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык // История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. – М., 1960. - Ч. 2. – С. 233.

5 Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. – М.: «Лабиринт», 2001. – 192 с.

6 Пропп В.Я.Трансформации волшебных сказок //Собрание трудов: Поэтика фольклора. – М.,1998.

В этой статье описываются лингвокультурологические аспекты литературного текста, в том числе фольклорных текстов и дается информация о ученых, которые изучали его в каждой стране. Фольклор — художественное коллективное творчество народа, отражающее его жизнь, идеалы, принципы; создаваемые народом и бытующие в народных массах поэзия, песни, частушки, анекдоты, сказки, эпос и т.д. Сказка как фольклерное творчество народа является одним из видов прозы, он встречается в каждой стране и делятся на различные типы. Сказка показывает идеологию и мировоззрение каждого народа.

This article demonstrates the linguistic and cultural aspects of a fiction, including folklore stories and information about the scientists who have studied it in every country. The tale is one of the types of prose; it is found in every country and divided into various types. Folklore - art collective creativity of the people, reflecting his life, beliefs, ideals, principles; created by the people and the masses prevalent in poetry, songs, folk songs, stories, fairy tales, epics, etc.The tale is reported as a means of showing ideology and world outlook of every nation.

УДК 82-31

Ш.А. Шортанбаев
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
shokhan69@mail.ru

ЖАМБЫЛ МҰРАСЫ – МӘҢГІЛІК ЕЛДІҢ МИРАСЫ

Халық поэзиясының алыбы, жыраулық дәстүрдің, өнердің көрнекті өкілі Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Ақынның әдеби мұрасы, ақындық шеберлгі мен суырып салмалық қабілеті туралы талай зерттеулер дүниеге келді.

Мақалада оның ерлік тақырыбындағы өлең-жырлары, елдікті жырлаған айтыс-толғаулары ақын мұрасының ең мәнді де мазмұнды саласын құрайтыны. Ол өлеңдердің бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуге де үлесі зор. Жамбылдың өлең-жырларында, айтыс-дастандарында елдің өткен тарихы, ерлердің ерлік жорықтары көп жырланған. Халықтың ерлік дәстүрін жырлау идеясы көнеден жалғасқан көркемдік дәстүр үлгісі ретінде ақын шығармашылығынан да жиі көрініп, жаңашылдық сипатпен дамыды.

Сондай-ақ, мақалада батырлық пен қаһармандықты жиі жырлаған Жамбылдың өзі өмір сүрген кеңестік дәуірдің шындығы, өмір шежіресі, ерлік өнегесі туралы айтылып, жан-жақты қарастырылады.

Мақала соңында Жамбылдың тағдырдың тезінен, уақыттың сұрыптауынан өткен жауһар жырлары бүгінгі таңда да Мәңгілік Ел ұстанымын бағдар еткен ел болашағына қызмет ете беретіні нақты тұжырымдалады.

Түйін сөздер: ақын, көркем әдебиет, әдебиеттану, көркемдік дәстүр, шығармашылық, поэзия, жыр.

Көркемдік ойлау нәтижесінде өнер иелері өлмейтін туынды тудыратыны анық. Ұлттық сипатпен ерекшеленетін әр халықтың өнер туындылары көркемдік ойлаудың шеңберінде жүзеге асатыны да мәлім. Сөз өнерінің дүлдүлдері дүниеге әкелетін шығармалар көркемдік, зерделілік танымымызды тереңдетіп, рухани нәр, көркемдік қуат беретінін, сол арқылы дүниетаным көкжиегі кеңейетінін жоққа шығара алмаймыз. Көркем әдебиетті оқытуда туындыны тек әдеби тұрғыдан талдап қана оқытуды басшылыққа алу аздық етеді, көркем шығарманың берер тәрбиелік мәнін ескере отырып, оның адам жанына рухани ләззат сыйлауға, ізгілендіруге, болмысын кемелдендіруге, парасаттылыққа тәрбиелеуге, отансүйгіштік, елжандылық сезімдерін қалыптастыруға да септігі тиетінін елемеске болмайды. Елді сүюге, жерді қадірлеуге, батырлықты дәріптеуге, айналаңа, қоршаған ортаңа жанашырлықпен қарауды үйретететін әдеби-көркем туындылардың арнасы ауыз әдебиетінен басталып, күні бүгінге дейін тоқтаусыз айтылып, жырланып келеді. Яғни, көркем әдебиеттік оқу арқылы оқушының дүниетанымын, қоршаған ортаға, табиғатқа, отансүйгіштікке, елжандылыққа деген көзқарасын қалыптастыруға болады.

Осы орайда халық поэзиясының алыбы атанған, жыршы, жыраулық дәстүрдің, өнердің саңлағы саналған Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы қазақ әдебиетінде ерекше аталатыны мәлім. Ақынның әдеби мұрасы, ақындық алымы мен суырып салмалық қабілеті туралы талай зерттеулер дүниеге келді. Оның ерлік тақырыбындағы өлең-жырлары, елдікті ту еткен айтыс-толғаулары ақын мұрасының ең мәнді де мазмұнды саласын құрайтынын, ол өлеңдердің бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуге де үлесі зор екенін анық аңғарамыз.

Қайшылықты кезеңдерді бастан өткерген ақынның шығармашылық ғұмырнамасы да талай теперішті көрді. Жамбылдың өнер адамы болып қалыптасуына өскен ортасының, ұлттық салт-дәстүрдің, әдеби мектептердің қаншалықты әсері болғанын, ақын өмір сүрген кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдайлардың шығармашылығының дамуына тигізген ықпалын бүгінгі күн тұрғысынан түсіндіру, жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдау әдеби ортаға, оқырман қауымға оң әсерін тигізетінін ескерген жөн. Екі дәуірдің жыршысы атанған ақынның ақындық алымын, өлеңдерінің көркемдік қуатынының күшін жоймайтындығын дұрыс түсінуге, халқымыздың басынан өткен тарихи-әлеуметтік жағдайды тақырып өзегі еткен өлең-жырларын дұрыс бағамдауға ықпал еткен дұрыс. Елін, жерін, батырларын, Отанын сүйіп өткен, жырға қосқан ақын шығармашылығын оқыту арқылы өскелең ұрпақты елжандылыққа тәрбиелеу, ізгі қасиеттерге үндеу, ата дәстүрімізді сыйлау секілді құндылықтарымызды қалыптастыруға жол ашпақпыз.

Жамбылды өлең-жырларында, айтыс-дастандарында елдің өткен тарихы, ерлердің ерлік жорықтары мейлінше мол қамтылған. Халықтың ерлік дәстүрін жырлау идеясы көнеден жалғасқан көркемдік дәстүр үлгісі реінде ақын шығармашылығынан да жиі көрініп, жаңашылдық сипатпен дамыды.

Жамбыл айтыстарының негізгі арқауы – елдің мұңы мен аңсары, ел бағына туатын, ел қорғаны бола алатын асыл азаматтарды жырлау. Құрманбетпен айтысында Сұраншы, Саурық, Сыпатай батырлардың ел бағына туған ер екенін, олардың ісі өнеге, ерлігі мұра, өлімі ерлік өлім екенін зор шабытпен жырлайды. «Шындықты, әсіресе халықтың ерлігін жырлау сарыны Жамбылдың айтыстарында анық көрінеді»[1, 85].

Сұраншы, Саурық батырым,
Шеніне дұшпан келмеген.
Садағын белге байланып,
Жауға қылыыш сермеген.

Қамын ойлап халқының,
Тар кезеңді бермеген, -
деп әр батырдың өзіне тән ерлігін, халқы үшін қиған өміірін жырға қосады.

Сарбаспен айтысында да осы мәселе алдынан қайта шыққанда, Шапырашты руынан шыққан ерлерді күллі елдің қамын жеген баһадүр бейнесінде суреттейді. Ал Досмағанбетпен қағысуында ел қорғаған батырлардың өрлігі мен ерлігін жырлап, «Еліме шапқан жауға қара түнек орнатып, қару-жарағын асынып, Алатаудай айбатын асырған Қарасайдай ерлердің» батырлығымен мақтанады. Жоғарыда аталған батырлардың тек рудың мақтаны ғана емес, берісі өңірдің, арысы күллі қазақтың қорғаны ретінде бағалайды.

Құлманбет ақынмен айтысында:
Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт –
немесе:
Берекелі елді айтам,
Ел тұтқасы ерді айтам, -
деп ел бірлігін, татулығын жырлап, елдікті сақтар, ел тұтқасын ұстар батырлардың ісін әманда қолдау керектігін естен шығармайды. Намысты қолдан бермеген, халқы үшін шәйіт болып жанын берген дей келе, қараорман қалың жұрты үшін өлген оларда арман жоқ деген тоқтамға келеді.

Ақын айтыстарында, әсіресе, Сұраншы мен Саурық есімі ілтипатпен аталып, ерлік күресі шыншылдықпен жырланады. Олардың нақты ерлік іс-әрекеттерін, адами болмысын, отаншыл сезімін де ерекше шабытпен суреттейді. Ел басына қиын-қыстау күн туған қиын шақта, жауға қаймықпай қарсы аттанып, ел тұтастығын сақтауға жасаған әрекетін, елдік мүдде мен ерлік рухты биік қойған мақсатын айтып, қарсыласына қарсы құрал ретінде ұтымды пайдаланады.

Қалың жаудан қаптаған
Қаймығып беті қайтпаған,
Ел тыныштығын сақтаған
Халқы сүйіп мақтаған
Ардагер батыр кім еді? –
деген риторикалық арнау түрінде сауал қойып, мұның арыстан жүректі Саурық батыр екенін алға тартады. Жалпы алғанда, жасынан есіміне, ерлік істеріне қанық болып ескен қазақ батырларының қаһармандық іс-әрекеттері, жарқын бейнесі ақын шығармашылығынан берік орын алып, жыр-толғауларында да, айтыс-дастандарында да егіз өрімдей қатар өріліп, бірін-бірі толықтырып, елі үшін жанын пида еткен, болашақ ұрпақ қамына алаңдаған ерлердің әдеби-көркем, тарихи тұлғасы халық жадынан өшпестей болып сомдалған. Сол себепті де белгілі әдебиеттанушы ғалым Есмағамбет Ысмайылов Жамбыл айтыстарында сюжеттік мотив кең екенін, оның айтыстарын әрі айтыс ретінде, әрі сюжеттік дастан ретінде тану қажет екенін алға тартады. Ежелгі ерлік дастандары мен қазақтың қаһармандық жырларының арасындағы жалғастықты, ол дастандардағы елді сыртқы жаулардан қорғау, халқы үшін қан майданға шыққан батырлардың ерлік ісін үлгі ету, бірлікке үндеу идеясын зерделеген ғалым Немат Келімбетовтің: «Өйткені дәл осы ізгі идеялар араға сан ғасырлар салып барып қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырында өз жалғасын тауып, жаңа тарихи жағдайда мейлінше кең қанат жая түсті»[2, 16] деген пікірін Жамбыл жырлаған жырларға қатыссыз деп айта алмаймыз.

Сол ерлердің ісін алға апарар, ізін жалғар саңлақтардың ел ішінде сарқылмайтынына, елдің кегін қуатын ерлердің туатынына секімі зор. Азаттықты, бостандықты аңсайтын ақын рухы елдің ертеңіне деген сенімін азайтпақ емес.

Қолына алмас қару ап,
Алатаудан ақырған,
Жауын жеңіп жапырған
Қарасайдай ер туар, -

деп ерлігімен елдің абыройына бөленген ерлердің ізін басар ұландардың үмітін ақтап, халық қорғағанына айналар дейтін арман-аңсарын да жасырып қалмайды.

Күсеп, Сүйінбай, Тілеміс, Майкөт жырлаған Өтеген бейнесі Жамбыл жырлауында ширығын, тарихи һәм әдеби тұлғасы көркем тілмен айшықталып, өзгеше реңк алып, бояу қосқан.

Әдебиетші ғалым Мүбәрәк Үмбетаев Өтеген батыр жайлы жазылған оқу құралында: «Тарихи тұлға Өтеген Өтеғұлұлының көсемдік және ерлік істеріне қатысты туған жырлардың ішіндегі көркемдік кестесі мен халықтың идеясы басымы әрі бүгінгі әдеби игілімізге айналып отырғаны ұлы ақын Сүйінбйай мен оның аса талантты рухани шәкірті Жамбыл жырлаған нұсқалар болып есептеледі»[3, 39], – дей келе, Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздерін саралап береді. Ел арасына кең тараған бірнеше нұсқасын қатар алып, салыстырып, батыр өміріне қатысты деректерді сүзгіден өткізіп, нақтылай түскен.

Жамбыл дастанында Өтеген батырдың жайлы қоныс іздеу мақсаты, сол мақсатқа жету жолындағы көрген қиыншылықтары кең қамтылып, суреттеледі.

Ежелгі түркілердің қасиетті мекені саналған Өтүкен қойнауы, Асан Қайғы армандаған Жерұйық пен Жиделібайсын жерлерін кие тұту, ардақтау арқылы халқымыздың арман-қиялының, аңсар-тілегінің қашан да биіктен табылғанына куә боламыз.

«Сөйтіп, Асан Қайғы тудырып, халық әдебиетінде одан әрі тың нышандармен толыққан Жерұйық жөніндегі утопияның негізінде бодандықты әлі білмейтін, емін-еркін көшіп қонған қазақ қауымын мұнан да керемет кемелдікке жеткізуге болады деген шүбәсіз сенімінің жатқандығын даусыз еді», [4, 27].

Ел қонысы тарылып, қиналған сәтін көрген Өтеген жақсы жер, жайлы қоныс іздеп, сапарға шығады. Еліне құт әкелемін, бақ орнатамын деген ердің асыл арманының жүзеге асуына тілекші болып, елі соңында қала береді. Дастан қаһарманының алдына қойған мақсаты айқын, ойы анық.

Мен табамын, табамын,
Бұлақ аққан жерлерді.
Көгі көктеп, гүл жарып,
Құрақ атқан жерлерді.
Жұт болғызбай, құт қонған,
Қой үстіне бозторғай
Жұмыртқалап, бақ қонған,
Сүйікті қазақ халқына
Ұнап жатқан жерлерді.

Жамбыл жырлауынан бұл Өтегеннің ғана емес, сол тұста отарлаушы елдің қыспағын көріп отырған дүйім жұрттың, қазақ халқының арманының көрінісін сезгендейміз. Сан ғасыр аңдысқан жаудан, анталаған дұшпаннан теперіш көріп келе жатқан халқымызға мәңгілік жайлы мекен, Бақыт тұрақтаған жер, Құт дарыған қоныс ұсынған өршіл идеяны, асқақ арманды аңғарамыз. Жырда Өтегеннің ой-арманы мен халық тілегі жымдасып, тұтастық құраған. Шығарманың өн бойында әнсана-хикая, аңыздық желі қатар өріліп отырғанмен, Өтегеннің батырлық тұлғасы, ақыл-парасаты, ерік-жігері шынайы сомдалып, елінің пана болар қорғаны, қамқор болар ақылманы, адастырмас оғланы ретінде суреттеледі. Өз заманының баһадүрі, жақсылық пен жарқын өмірді көксеуші, «Ер Өтеген болған емес жай кісі, заманының ол да Асан Қайғысы».

Елдік мәселелері мен ерлік күрестерді, батырлық пен қаһармандықты жиі жырлаған Жамбылдың өзі өмір сүрген кеңестік дәуірдің шындығын, өмір шежіресін, ерлік өнегесін де өлеңге қосқаны мәлім. Азамат және Ұлы Отан соғыы қаһармандарының ерлік рухын, қайраттылығы мен табандылығын дәріптеп, «Сұраншы, Саурық секілді, Болыпсың, балам, қаһарман» деп сүйсінеді. Майдандағы баласына, барша жауынгерлерге «Отанды сүй, Ел қадірін біл» деп ақыл айтады. Ел басына төнген қатерден құтқарар ұрпақтың бар екенін сеніп, олар жасаған ерлікті жаңа заманға сай көркемдік сипат дарыта отырып, өзгеше мақаммен үн қосады. Ерлік рух пен елдік мұраттың тұтастығын, сөйтіп, мәңгілік Елдің

мыңғымайтын», қалғымайтын батырларына сөзбен ескерткіш орнатады. Бұдан өз үміт, арман жетегіндегі жаңа заманға лайық ақынның, Отан сақшысы немесе жауынгер ақын бейнесіндегі кейпін байқаймыз. Ақынның елім деп соққан жүрегінің дүрсілі, өлең болып ақтарылған рухты сөздері соғыс шарпыған барша жұрттың көңілін тасытты, мерейін асқақтатты. Елге, жерге бөлмей, ортақ Отанның абыройын жырлап, ерлердің ерлігін, қаһармандық өнегесін жырға қосты.

Ленинградтық өренім,
Мақтанышым сен едің.
Нева өзенін сүйкімді,
Бұлағымдай көремін...
Уа, қаһарман, өренім,
Мақтанышым, беделім!..
Қаласындағы Лениннің
Сайып қыран, өренім!

Жамбылдың тақырыбы сан алуан көркемдік қуаты кемел поэзиясының ұлтымызды отансүйгіштік рухта тәрбиелеп, елжанды ұрпақ өсіруге әр кезеңде септігі тиіп келе жатқанын айтуға тиіспіз. Әсіресе, Ел, жер қадірін сезінуге, ұлттың өткен тарихын ұлықтауға, өрлік пен ерлікті ту еткен батырларымызды дәріптеуге жетелейтін өлең жырлары ел игілігіне айналып, бүгінгі таңда да мәңгілік Елдің ертеңін ойлар, келешегінің күңгірт, болашағының бұлыңғыр болмауына алаңдар ұрпақтың ұстанымына айналып отыр. Ақын өлеңдеріндегі туған жер, табиғат суреттері түрлі көркемдік-бейнелеу құралдары арқылы жасалып, оқушыны әсемдікке баулып, әдемілікке құштар болуға итермелейді. Дыбыс қайталаушылық, эпитет, теңеу, синтаксистік параллелизм, әсірелеу, дамыу тәсілдері үйлесім тауып, ақынның ойы мен сезімі астасып, шебер қиюласады. Табиғат тек сыртқы сұлулығымен ғана емес, ақын айтар ойымен, идеясымен жымдасып, бірігіп кеткен. Халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне жетік, ежелгі дәуірден келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығын шебер меңгерген ақын ондағы сарындарды да жаңашылдықпен игеріп, сәтті стильмен өрнектеген. Лиро-эпостық дастандарда, батырлар жырында жиі кездесетін теңеу, әсірелеудің үлгілері Жамбылдың табиғат танудағы танымымен ұштасып, әдемі үйлесім тапқан.

Оған ақынның соңында қалған мол әдеби мұрасы, елдік мүдде мен ерлік дәстүрді, идеяны арқау еткен жырлары дәлел. Жалаң ұрандамай, нақты жырлайтын, келте сөйлемей, дәстүрлі жыр үлгісімен ұзағынан төгілетін дестелі жыр үлгілері кестелі өрнекпен, шешен тілмен әдіптеліп, шұғылалы, көркем өлең шумақтарына айналған.

Жамбылдың тағдырдың тезінен, уақыттың сұрыптауынан өткен жауһар жырлары бүгінгі таңда да Мәңгілік Ел ұстанымын бағдар еткен ел болашағына қызмет ете бермек.

Ақын өлеңдерінің тақырыптарын, жанрлық ерекшеліктерін, идеялық мазмұнын, көркемдік, поэтикалық қуатын, ондағы әдеби-теориялық ұғымдарды жете түсіндіру барысында оқушылардың көркем әдебиеттің мән-маңызын, тәрбиелік мәнін терең түсінуге, жете ұғынуға жол ашылады. Ақынның туған елге, өскен өңірге, атамекеніне, елдік мүдде мен ерлік рухқа арналған өлеңдерін оқыту арқылы жас ұрпақ санасына Мәңгілік Ел идеясына адалдықты, оның елін, жерін сүюге, ерлікті бағалауға, қаһармандықты үлгі етуге деген отаншылдық сезімді қалыптастыруға болады. Туған елге, жерге, табиғатқа деген сүйіспеншілікті көркем шығарма арқылы ояту, тәрбиелеу мәселесі бүгінгі заман оқушысының дүниетанымына да аса қажет. Көркем туындының тәрбиелік мәніне, парасаттылыққа, ізгілікке ұмтылдыру сипатына, рухани-адамгершілікке жетелейтін күшіне күмән келтірмесек, онда Отан-Ана, ерлік, қаһармандық тақырыбы да өміршең, оқырман ұстанымын қалыптастыруға, оқушы зердесіне сәуле шашуға септігі зор мәселе ретінде өзекті болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы: Санат, 1996. – 240 бет.
2 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 бет.

3 Үмбетаев М. Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 133 бет.

4 Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 бет.

Творчество Джамбула Джабаева, выдающегося представителя народной поэзии, традиционнного искусства жырау, занимает особое место в казахской литературе. Литературное наследие поэта, его поэтическое мастерство и импровизаторский талант стали предметом множества исследований.

В статье рассматриваются его стихи и поэмы, раскрывающие тему отваги, мужества, героизма, так как эти произведения являются самой значимой, существенной частью наследия поэта. Эти стихи имеют важное значение в воспитании сегодняшнего поколения. В стихах и поэмах, песнях и айтысах Джамбула воспеваются история страны, героические подвиги людей. Идея воспевания героической традиции народа, идущая из глубины веков как образец художественной традиции, все чаще проявляясь в творчестве поэта, развивается в новой новаторской манере.

Вместе с тем, в статье уделено внимание и героическому прошлому, жизненной реальности советской действительности, свидетелем которой был сам Джамбул, часто прославляющий героизм и мужество.

В конце статьи делается акцент на значении произведений великого поэта в становлении идеи «мангилик ел», а также в развитии будущего поколения.

The works of such an outstanding representative of folk poetry, of traditional art zhyrau as Zhambyl Dzhabayev take a special place in Kazakh literature. His literary heritage, poetic skills and improvisatory talents have been the subject of many studies.

This article talks about his poems that reveal the idea of courage, bravery and heroism, as these works are the most essential part of poet's heritage. These works are important in upbringing of today's generation. In his songs, poems and aityses Zhambyl tells the history of his country and praises people's heroic deeds. The idea of revealing people's heroic actions, which is an example of tradition that comes from old times, that appears more in his works, starts to develop in a new and innovative way.

At the same time, in the article it's been also told about the heroic past and his life in Soviet Union.

In the end of the article it focuses on the significance of great poet's works in the development of the idea of "Mangilik El", as well as in the development of future generations.

УДК 371.3:81ʼ 343.46

К.Е. Алибекова, С.Ж. Баяндина
Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана
alibekova_k@mail.ru, bayandina2004@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ БУДУЩИХ ПЕРЕВОДЧИКОВ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Для осуществления адекватного синхронного перевода с казахского языка на русский студенту специальности «Переводческое дело» необходимо владеть широким словарным запасом из разных областей знаний, входящим как в пассивный, так и активный словарь. В этой связи на занятиях языковых дисциплин огромное внимание уделяется лексической парадигме, словарной работе, изучению терминологической лексики различных сфер деятельности человека. В данной статье предлагается разработанная нами система упражнений, способствующая эффективному овладению специальной лексикой русского языка.

Ключевые слова: современные технологии обучения, методы обучения, русский язык, специальная лексика, технология, типология упражнений, интерференция

В настоящее время казахстанской социально-коммуникативной системе необходимы не только переводчики с казахского и русского языков на иностранные языки, но и с казахского языка на русский язык и наоборот. На занятиях по профессиональному русскому языку студенты, обучающиеся по специальности «переводчик – синхронист с казахского языка на русский и наоборот» большое внимание уделяют изучению, прежде всего, лексики и фразеологии, сопоставлению их с лексической системой родного языка. Практика показывает, что именно специальная лексика, использование которой характерно для устной речи ораторов, создают проблемы в процессе синхронного перевода официальных речей, официальных бесед. В связи с этим мы разработали систему упражнений по обучению узкоспециальной терминологии русского языка, актуальной для общественно-политической сферы. Неэквивалентность лексических единиц русского и родного языков общественно-политической сферы порождает в речи студентов различные виды интерференции.

Теоретико-методические основы обучения специальной лексике русского языка исследовали российские ученые: В.М. Бельдиян [1], Е. И. Мотина [2], Е.И. Пассов [3], А.М. Шахнарович, А.С. Мамонтов [4] и др.

Разработанная система упражнений для обучения специальной лексике русского языка также способствует преодолению лексической интерференции.

Предложенная нами система упражнений разработана на основе концепции Л.В.Щербы, изложенной в работе «О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» [5, 24], в которой понятие «язык» рассматривается: 1) как языковая система; 2) как языковой материал; 3) как речевая деятельность.

Опираясь на данную концепцию, а также на предлагаемую М.Джусуповым типологию упражнений, мы считаем, что на практических занятиях по русскому языку в казахской аудитории целесообразно использование трех типов заданий: 1) *упражнения на формирование знаний о языке; 2) упражнения на формирование умений и навыков анализа языкового материала; 3) упражнения на формирование умений и навыков речевой деятельности*.

На первом этапе обучения предлагаются упражнения *на формирование знаний о системе языка*. К ним следует отнести рецептивные упражнения, связанные с восприятием готового языкового материала при аудировании и чтении. Рецептивные упражнения носят не столько пассивный, сколько познавательный характер, который проявляется не в создании новых сочетаний и контекстов, а в их распознавании. Далее использовались репродуктивные упражнения, которые отличались по своему «удельному весу» и целевым установкам, связанным с «воспроизведением (устным или письменным) услышанного или прочитанного».

Предлагаемые упражнения включают следующие виды заданий:

1. Определите, в каких из приведённых ниже словосочетаний слова употреблены в прямом значении, в каких – в переносном. Возможен ли перевод подобных словосочетаний на казахский язык?

В чашках одна вода – в отчете одна вода, луч света – луч надежды, меткое сравнение – меткий стрелок, глубокое море – море улыбок, вещевой мешок – покупать кота в мешке, разбить чашку – разбить мечты, обручальное кольцо – кольцо блокады, тень сомнения – тень от дерева, твёрдый шаг – твёрдый грунт.

2. Определите значения слов: прямое или переносное. Установите способ переноса значения: метафорический, метонимический, по функции.

Он – моя правая рука, браслет на правой руке, здание университета на Шевченко, произведения Шевченко, вымыть все тарелки, съесть всю тарелку, тихая волна, волна гнева, дорога в город, город спит, свежие сливки, сливки общества, швейная фабрика, фабрика звезд, старинное серебро, серебро на висках, выставка серебра, добыча серебра, сердечный клапан, клапан первого котла, экранизация Шекспира, сонеты Шекспира.

3. Определите типы переносного значения слов: метафора, метонимия, синекдоха.

Не хватает рабочих рук; уколоть самолюбие; розовая кофточка, не шумите! разжечь страсть; кислое настроение; в сердце Европы; он – светлая голова; встать: суд идёт!; золотые руки; комиссия постановила; мягкий человек; чайник вскипел; цепь рассуждений; лишний рот в семье; замораживание цен; присутствовала вся кафедра; чёрные дни; бросать слова; вторая ракетка мира; первый раунд переговоров; зал аплодировал; крепкий чай.

4. По русским переводам определите типы переноса значений. Найдите слова, находящиеся в омонимичных отношениях.

Көк – голубой, синий, недозрелый.

Күн – солнце, день, свет, жизнь.

Бас – голова, глава, начало, мозг, вершина гор.

Бет – лицо, лицевая часть, поверхность земли, водная гладь.

Көз – глаза, оконное стекло, ушко иголки, суть дела.

5. Выясните по толковым словарям значения следующих однокоренных слов:

Почтительный – почтенный, практический – практичный, поступок – проступок, рекомендательный – рекомендованный, убеждённо – убедительно, финал – финиш, эффектный – эффективный

6. Раскрывая скобки, выберите подходящие слова; при наличии вариантов, укажите различие между ними.

1. Докладчик выступил на симпозиуме, придавая (особенное значение – особенную значимость – особенную значительность) проблемам сельского хозяйства. 2) Дети принимают (желаемое – желательное) за действительное. 3) Аспирант во время обсуждения его диссертационной работы не приводит никаких (обоснований – оснований) для своих выводов. 4) Регулярно в течение суток по радио с утра производится (поверка – проверка) времени. 5) Студентам-практикантам нашего факультета (представилась – предоставилась) возможность принять участие в волонтерской работе на чемпионате мира по тяжелой атлетике. Утверждён (статус – статут) новой организации, объединяющей любителей истории. 11) Научная работа написана доступным языком, проясняется (существо – сущность) вопроса.

Упражнения, предлагаемые студентам на втором этапе экспериментального обучения, направлены на формирование умений и навыков анализа языкового материала. Они представлены заданиями аналитического характера, способствующие развитию языковой догадки обучающихся, т.е.: а) упражнения на выявление смыслового слова в контексте; б) словообразовательный анализ незнакомых слов с опорой на модель или на объяснение семантики сложных слов, составленных из знакомых элементов, типа: нефтеперерабатывающий, энергосбережения; систематизации лексического материала (задания на сопоставление и группировку парадигматических объединений – синонимов, антонимов).

Особое место в методической работе по предупреждению и устранению ошибок занимает словарная работа с учетом парадигматических отношений лексической системы (явления синонимии, антонимии, омонимии, тематическая парадигма, гиперо-гипоническая парадигма).

Предлагаются упражнения синтетического характера, которые направлены на синтез терминологических единиц и форм, высокочастотных в языке политики: отглагольных существительных, отсубстантивных прилагательных, глаголов. Также вводятся трансформативные упражнения, которые способствуют переключению с одного речевого образца на другой. В подобных упражнениях студенты изменяют структуру, порядок слов в соответствии с речевым заданием и ситуацией. Способность передать один и тот же смысл различными конструкциями или синонимами слов для переводческой деятельности необходима.

1. Подберите антонимы к словам, учитывая многозначность слов.

Близкий, легкий, тупой, краткий, чистый, полный, теплый, дружный.

2. Составьте словосочетания со следующими терминами:

Молодежь, правительство, конференция, урегулирование, платформа, план, еженедельник, осуществление, командование, торговля, страна, зона, нейтрализация, политика, язык, агрессия, крах.

3. Подберите синонимы к следующим заимствованным словам:

Консолидация, синхронизация, реализация, интеграционный, дифференциальный, абстрактный, гармонизация, авангардный, архитектор, дидактический, игнорировать, идентичный, имитация, инверсия, барьер, компенсация, криминал, легальный, минорный, нейтралитет, нотация, пассивный, презентовать, пропорция, рафинированный, реставрация, тривиальный, лоббирование, спектр, модернизация.

4.Прочитайте текст. Впишите термины по смыслу из предыдущего упражнения, переведите их на казахский язык.

В последние годы в странах СНГ, наиболее приверженных и активных в аспекте …, идет поиск оптимальных вариантов для решения этой жизненно важной задачи. С предложениями по совершенствованию политических и экономических межгосударственных связей выступают многие государства. Наиболее широкий … неординарных идей по … взаимодействия государств СНГ исходит от Президента Казахстана Н.А. Назарбаева. В частности, это проблемы, связанные формированием единого экономического пространства, поиском оптимальных путей решения возникающих нестандартных ситуаций, снятию… , препятствующих взаимовыгодному сотрудничеству.

Так, на XI Международном экономическом форуме, проходившем в середине 2007 г. в Санкт-Петербурге, он отметил необходимость активизации … процессов в финансовой сфере стран Содружества и выдвинул идею формирования единого финансового рынка. Инициатива получила поддержку финансового и банковского сообщества в странах СНГ и уже 12 декабря 2007г. в г. Алматы состоялось учреждение Евразийского клуба банкиров стран СНГ.

Среди основных задач новой финансовой структуры можно отметить повышение эффективности процессов и интересов банковского сектора, финансового законодательства,

совершенствование валютно-финансовых операций и другие, необходимые для формирования единого финансового рынка.

5. К данным словам подберите синонимы и составьте с каждым словом словосочетание.

Образец: Снять – отменить – запечатлеть – арендовать – отсоединить. Снять барьеры, отменить ограничения, арендовать квартиру, запечатлеть при помощи аппаратуры и т.д.

Страны, реальность, рост, препятствия, сходство, различать, коммуникация, пробел, выступление, земляк, неоднократно, связь, устранить, прекратить.

6. Назовите существительные, входящие в определенное тематическое множество и подберите к ним все возможные определения, а потом глаголы. Упражнение выполняется сначала на родном, затем на русском языке.

- Правительство
- Конференция
- Университет

7. Студент читает аббревиатуры – названия международных организаций. Затем расшифровывает ее и дает информацию о деятельности этих организаций (если у студентов нет достаточных фоновых знаний, они получают домашнее задание найти информацию о данных организациях). Задача – выдержать официальный стиль и структурно выстроить предложение.

ООН, ВТО, ЮНЕСКО, ВОЗ, Интерпол, НАТО, МВФ, ЕЭС, МОК

8. Выписывают из словаря все возможные значения слов и выражения, в которых они используются и объясняют, какие из этих значений связаны с проблематикой данного урока.

Стабильность

Независимость

Приоритет

Диверсификация

Легализация

Бюрократические припоны

Административные процедуры

8. Преподаватель читает первое предложение (на русском языке). Студенты по очереди расширяют это предложение. Когда прозвучит самый развернутый вариант, каждый студент может проверить себя, запомнил ли он все предложения целиком.

1. Казахстан уделяет внимание развитию образования.

2. Казахстан большое внимание уделяет развитию образования.

3. После обретения независимости Казахстан большое внимание уделяет развитию образования.

4. После обретения в 1991 году независимости Казахстан большое внимание уделяет развитию образования.

5. После обретения в 1991 году независимости Казахстана президент Республики Нурсултан Абишевич Назарбаев большое внимание уделяет развитию образования.

6. После обретения в 1991 году независимости Казахстана президент Республики Нурсултан Абишевич Назарбаев большое внимание уделяет развитию образования, а также вовлечению образования в международное образовательное пространство.

Предлагаемые задания *на третьем этапе* обучения, как уже говорилось, имеют цель *формирования умений и навыков речевой деятельности* (говорении, слушании, чтении, письменном выражении мыслей), умения «включиться» в речевой акт, побудить собеседника к высказыванию, регулировать его речевое поведение и т.п. Речь, по мнению М.Джусупова, «порождается в конкретной, необходимой именно для данного речевого высказывания ситуации. Следовательно, упражняться в речи нельзя, можно упражняться в использовании языковых единиц в речи в различных ситуациях, поэтому необходимы упражнения на формирование речевой ситуации, установки на речевое высказывание, а не на способ выражения» [6, с.210-211]. В условиях обучения русскому языку студентов-медиков на

данном этапе использование *ситуативных упражнений* давали большую результативность. Проблемные ситуации на занятиях в иноязычной аудитории могут быть созданы на основе моделирования жизненных ситуаций, представляющих для учащихся интерес.

Третий этап работы считается очень важным. Вводятся трансформативные упражнения, в которых дается часть пословичного выражения, где необходимо переключать с одного речевого образца на другой. В подобных упражнениях студенты изменяют структуру, порядок слов в соответствии с речевым заданием и ситуацией.

Следует отметить, что текст как необходимое условие коммуникативно-направленного обучения привлекается на всех этапах изучения материала, однако на третьем этапе он приобретает особое значение в силу того, что обучающиеся уже могут использовать имеющиеся знания, навыки и умения в речевой практике, т.е. использовать пословицы в качестве речевого акта. Представляя собой мини-текст и обладая такими свойствами как емкость, смысловая наполняемость и краткость, пословица в этом плане занимает выигрышную позицию.

Рассмотрим следующие задания.

Третья подсистема упражнений включает следующие виды заданий:

1. Послушайте аудиозапись, запишите ключевые слова, затем по этим словам восстановите основное содержание текста (устно).

2. К данным словам подберите антонимы, синонимы. Составьте предложения с каждым словом.

Прибыл, спад, враг, мир, утверждать

3. Прослушав предложения, изложите содержание каждого из них в более краткой форме (компрессия)на русском языке.

1) Өйткені бүгін өз орталарыңызда жағдай жақсы, алайда күні ертең түрлі тауарлар біздің отандық өнімдерді ығыстырып тастайды

2) Отандық тауардың бәсекелестері қазір де бар және қазірдің өзінде шетелдік тауарлар қазақстандық өнімдерді сапа, сан жағынан алдын орайды

3) Қаңтардың 1-інен бастап біз Ресей және Беларусь Республикасымен кедендік шекараны ашқалы отырмыз, бұл дегеніміз, біздің сөрелерімізде ресейлік және беларус тауарлары пайда болады деген сөз.

4) Бұл кезеңде кәсіпкерлеріміз шетелдік нарыққа біртіндеп болса да есік ашса да, солтүстік серіктестерден келген тауар легі көп-ақ.

5) Бұл кезеңде кәсіпкерлеріміз шетелдік нарыққа біртіндеп болса да есік ашса да, солтүстік серіктестерден келген тауар легі көп-ақ.

4.Преподаватель произносит начало фразы, студенту предлагается завершить ее, соблюдая нормы литературного языка и рамки стиля официального сообщения.

1. Следует признать, что развитие среднего и малого бизнеса .....
2. В последнем Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире».
3. В ходе беседы с сельхозпроизводителями и руководителями агропредприятий….
4. Президент Казахстана подчеркнул, что для ....
5. Глава государства напомнил, что ....
6. В газете «Казахстанская правда» можно .....
7. Актуальные вопросы казахстанско-российского сотрудничества ....

5. Преподаватель дает актуальную тему (широко обсуждаемую в СМИ в данный момент) студенту предлагается без подготовки создать информационное сообщение на русском языке (выступления студентов записать на магнитофон и после занятия отдать им запись для проработки).

- ЭКСПО-2017;
- Ведущие казахстанские вузы;
- Казахстанское телевидение.

6. Ораторское искусство. В течение 2-3 минут студентам предлагается поговорить на тему «Чтобы бы я сделал, будь я министром сельского хозяйства?»

7. Выступить с кратким (1,5-2 мин) сообщением на актуальную общественно-политическую тематику (время на подготовку 3 мин.).

Выступите от лица представителя казахского консульства, директора фирмы, и т.д.

а) поздравьте приглашенных гостей из России с годом русского языка в Казахстане;

б) расскажите о подготовке Республики Казахстан к ЭКСПО – 2017, какое участие в этом принимаете вы?;

в) сообщите новости.

Многолетний опыт работы, результаты контрольных работ показывает, что предлагаемая типология упражнений для обучения студентов-переводчиков специальной лексике русского языка, основанная на учете речевой интерференции, обеспечивает формирование и совершенствование знаний, умений и навыков осуществления адекватного устного перевода с казахского языка на русский и наоборот.

Методика обучения терминологии русского языка, материалы и полученные результаты были использованы в процессе ведения занятий по базовому русскому языку в вузе, по профессиональному русскому языку, при разработке учебников и учебных пособий, при составлении отраслевых словарей.

Список литературы

1 Бельдиян В.М. Лингводидактика и ее требования к построению системы упражнений. - В кн.: Проблемы русской лингводидактики в национальном вузе: Сб. научн. тр. Под ред. Н.М. Шанского и Г.Г. Городиловой. – М., 1981. – С. 39 - 50.

2 Мотина Е. И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. – М.: Русский язык, 1983. – 170 с.

3 Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М.: Русский язык, 1989. – 276 с.

4 Шахнарович А.М., Мамонтов А.С. Принципы сопоставления языков в учебных целях Сопоставительная лингвистика и обучение неродному языку под ред. В.Н.Ярцевой. – М.Наука, 1997. – С.186-193.

5 Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Звегинцев В.А. История языкознания XIX века в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. Ч. II. – С. 361-373.

6 Джусупов М. Звуковая система русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению. – Т.: Фан, 1991. – 240 с.

«Аударма ісі» мамандығы бойынша оқитын студенттері қазақ тілінен орыс тіліне барабар ілеспе аударманы іске асыру үшін түрлі білім салаларына енетін активті және пассивті лексиканы меңгеру керек. Осыған байланысты тілдік пән сабақтарында лексикалық парадигма, сөздік жұмыстары және адам қызметінің түрлі аясында қолданылатын терминологиялық лексикаға үлкен назар аударылады. Осы мақалада орыс тілінің арнайы лексикасын тиімді меңгеру үшін жасалған жаттығу жүйесін ұсынамыз.

To implement adequate simultaneous translation from Kazakh language into Russian, student with specialty "Translation studies" should possess a wide vocabulary from different areas of knowledge included in both passive and active vocabulary. Regarding this, language classes disciplines pays great attention to the lexical paradigm, vocabulary work, study of terminological vocabulary of various fields of human activity. In this article, we propose to develop a system of exercises that promotes effective mastering the special vocabulary of the Russian language.

УДК 378147

А.Б. Альжанова, С.С. Смагулова

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
alamina@list.ru, smagulova_saule_1954@mail.ru

О РОЛИ ТЕСТИРОВАНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В данной статье рассматриваются проблемы тестирования, его применение при обучении иностранному языку, вопросы требований к тестам и тестовым заданиям. Тестирование, составляя обязательный компонент системы контроля, является важным инструментом развития самоконтроля обучающегося. Особое внимание в статье уделяется использованию возможностей современных компьютеров и новых технологий для создания базы данных.

Ключевые слова: тестирование, трансформация, метод исследования, промежуточные тесты, письменный контроль, множественный выбор.

Тестирование, первоначально возникнув как метод исследования психических способностей личности, в настоящее время применяется во многих науках, в том числе и при обучении иностранному языку. Существует немало определений теста. В педагогике и частных науках термин «тест »определяется как «централизованный, формализованный письменный контроль, который даёт возможность определить основные параметры качественного и количественного состояния обученности студента на каждом этапе обучения» [1, 17]. Рассматривая проблемы тестирования, исследователи отмечают, что результаты тестирования могут выступать в качестве системообразующего фактора обучения, влияние которого распространяется на все компоненты процесса обучения; его цели, содержание деятельности преподавателя и студентов [2, 11].

Стандартизация образования, необходимость определения качества подготовки специалистов и соответствия уровня их подготовленности государственным и международным стандартам потребовала рассмотрения вопроса о тестах и других формах контроля под новым углом зрения.

Большинство исследователей, занимающихся вопросами тестирования едины в том, что педагогическим тестом можно считать совокупность заданий:

- предъявляемых испытуемому с целью *качественного и количественного определения* степени выраженности определённого признака;
- проводимых в *равных* для всех испытуемых условиях;
- позволяющих использовать *математико-статистическую* обработку результатов;
- позволяющих *проконтролировать* за относительно короткое время большой объём учебного материала;
- охватывающих контролем одновременно большие группы обучаемых.

Тестирование вместе с определением уровня обученности студентов, может многое сказать об эффективности обучающей деятельности преподавателя, о качестве программы в целом.

Вопросы функционирования тестов в обучении иностранному языку рассматривали такие исследователи, как А. Дейвис, А. Кнапп-Потхофф, Ж.А. Витковская, Н.В. Володин, В.А. Коккота, И.А. Раппопорт, Р. Сельг и И. Соттер, С.К. Фоломкина, И.А. Цатурова, Ф.М. Рабинович и другие.

А. Кнапп-Потхофф выделил следующие функции тестов:

1. **Диагностическая функция**, согласно которой тесты не только показывают насколько усвоен материал, но и указывают на характер пробелов в усвоении.

2. **Функция прогнозирования.** Полученная с помощью тестов информация,может служить основой для распределения обучающихся по группам, которые занимаются по разным программам.

3. **Функция управления учебным процессом**. Тесты позволяют осуществлять обратную связь, обеспечивающую управление учебным процессом и способствующую эффективности обучения.

4.**Функция стимулирования мотивации учения**. Периодические *промежуточные* тесты помогают обнаруживать склонности обучающихся и на основе этого побуждать интерес к изучению иностранного языка.

Как известно, наиболее хорошими и полезными тестами для использования на уроке являются те, которые составлены *самим* преподавателем именно для *этого* курса и для *данных* обучающихся. Принципиальными требованиями для составления тестов будут чёткое представление того, **что** будет тестироваться (грамматика, навыки письма,чтение,аудирование, страноведческий материал), **кто**будет тестироваться (уровень группы: начинающие или продолжающие), **для чего**, для каких целей проводится тестирование. Последний принцип важен, потому что различия в целях требуют различных тестов.

А. Дейвис разработал типологию тестов, которые он различает по принципу назначения:

- **тесты склонности к языку (aptitudetests)** определяют уровень знаний и умений студентов для распределения их по группам в соответствии с их уровнем знаний.

-**диагностические тесты (diagnostictests)** разрабатываются для измерения потенциальных возможностей к тому или иному предмету обучения, также с помощью этих тестов вскрываются пробелы в обучении, на основе чего предлагаются профилактические меры для той или иной группы.

- **тесты достижений (achievementtests)** целью которых является проверка того, в какой мере испытуемые достигают или уже достигли на момент тестирования целей изучаемой дисциплины или её раздела.

- **тесты владения языком (proficiencytests)** предполагают измерение степени владения языком для тех или иных специальных целей.

Обращаясь к вопросу требований к тестам и тестовым заданиям, исследователи указывают, что в соответствии с новейшими работами в области тестирования вообще и в методике обучения иностранным языкам, тесты и тестовые задания, предназначенные для определения уровня сформированности коммуникативных умений, являются моделью проверяемых коммуникативных умений в чтении, говорении, аудировании и письме. И такая модель должна:

- отражать случаи использовании языка в реальной жизни;

- охватывать все наиболее типичные формы общения, непосредственно устного (gace-to-face, interview, roleplay);

- интегрировать умения (в чтении и устной речи);

- принимать во внимание взаимосвязь контекста общения и цели общения;

-быть аутентичным как в плане текстов, так и в отношении заданий;

- инициировать достаточно обширный коммуникативный продукт, чтобы позволить проверяемому выдать определённое содержание или развёрнутую устно-коммуникативную ситуацию, предложив индивидуальный способ решения коммуникативной задачи.

При составлении тестов используются различные типы заданий. Тесты, направленные на проверку отдельных компонентов владения языком называют **дискретными**. Дискретные тесты проверяют сформированность грамматических, лексических, фонетических, орфографических, страноведческих знаний и навыков, а также коммуникативных навыков. По характеру эти тесты *аналитические,* например:Choosethecorrectspelling. Match the definitions and the word. Choose the correct form of each word.

Однако в последнее время большой интерес у методистов вызывает использование заданий, которые направлены на контроль способности и готовности студента к общению на иностранном языке в различных ситуациях. Тесты с таким видом заданий называют интегративными. Они требуют от испытуемого соединения многих элементов для

выполнения какой-либо задачи.Интегративные тесты по своему характеру относятся к *синтетическим* тестам. Вместе с тем внимание к контролю способности к общению на иностранном языке вовсе не ведёт к отказу от использования дискретных заданий.

Среди многочисленных типов заданий, которые используются для составления тестов, чаще всего встречаются следующие:

- перекрёстный выбор (matching);
- альтернативный выбор (true / false);
- множественный выбор (multiplechoice);
- упорядочение (rearrangement);
- завершение / окончание (competition);
- замена / подстановка (substitution);
- трансформация;
- ответ на вопрос;
- внутриязыковое перефразирование;
- межъязыковое перефразирование;
- клоуз-процедуры (clozeprocedure);

Каждый из перечисленных типов заданий имеет несколько разновидностей с различной степенью сложности. Зачастую преподаватели затрудняются в выборе подходящего вида методического теста для контроля того или иного навыка или умения студентов, для проверки уровня владения иностранным языком. Солонцева Л.П. [3, 25], опираясь на исследования Штульмана Э.А., предлагает следующую классификацию методических тестов:

- **по основной цели применения:** тесты общего уровня, диагностические тесты, тесты успешности;
- **по структуре построения**: простые и комбинированные тесты;
- **по периодичности применения**: *повседневные*, применяемые по мере прохождения темы, раздела;*периодические,* применяемые на определённом этапе учебного процесса и *глобальные*, подводящие итог длительному периоду обучения;
- **по содержанию** (проверяемым аспектам языка или навыкам и умениям речи): одноаспектные и смешанные;
- **по формам выполнения**: письменные, устные, смешанные;
- **по условиям и месту проведения**: аудиторные, лабораторные;
- **по технике организации и проведения**: *стандартизованные* (официально зарегистрированные тесты, прошедшие экспериментальную проверку) и

нестандартизованные (не проходят экспериментальной проверки, составляются одним или несколькими преподавателями и применяются в зависимости от конкретных задач в течение учебного года);

- **по способу составления и количественной обработки данных.**

Результаты тестирования играют особую роль в технологии обучения. Правильная и основательная интерпретация результатов позволяет определить степень оптимальности процесса обучения, его соответствие целям обучения на момент тестирования. В этом смысле результаты тестирования могут выступать в качестве системообразующего фактора обучения.

Общеизвестно, что цель всякого теста по иностранному языку состоит в получении информации о том, что умеет студент, его состояние обученности в целом. Цель всякого теста может быть уточнена исходя из того, какой вид контроля с его помощью реализуется. Являясь важным компонентом учебного процесса, контроль, в данном случае тестирование, нацелен на объективное определение уровня владения обучающимися иноязычным материалом на каждом этапе становления речевых навыков и умений. Важным требованием, предъявляемым к контролю является **валидность.** Этот термин достаточно часто встречается в психолого-педагогической практике. В работах, посвящённых контролю в лингводидактике можно встретить самые разные модификации этого термина:

«адекватность», «пригодность», «действенность», «обоснованность». Мы, вслед за Фоломкиной С.К., под валидностью понимаем «соответствие данного теста тому, что намечено проверить то, для чего оно предназначено» [4, 17].

Валидность бывает двух видов: *содержательная* и *конструктивная*. В соответствии с требованиями содержательной валидности, в контрольных заданиях должен быть достаточно широкий охват проверяемых явлений и содержание языкового материала, которые являются представительным для целой группы объектов контроля.Конструктивная валидность может быть раскрыта как соответствие контрольного задания тому познавательному действию (конструктору), которая подлежит контролю, т.е. нужно установить конструктору – объект планируемого измерения. В методике обучения иностранному языку таковыми являются виды коммуникативной деятельности, которые могут быть разложены на более дробные конструкции, доступные измерению. Другими словами, конструктивная валидность – это соответствие стимула, вызывающего речевую реакцию испытуемого в ситуации решения тестовой вербальной задачи, психологическому механизму речевого умения. Этот стимул должен быть инструментом запуска, включающее соответствующее речевое умение.

Итак, тестирование, составляя обязательный компонент системы контроля, является важным инструментом развития самоконтроля обучающегося.

Появление компьютеров и новых технологий дали своеобразный толчок в совершенствовании способов тестирования. Одна из функций компьютера – это **функциябазы данных**. Использование возможностей современных компьютеров компактно хранить, быстро извлекать, оперативно всесторонне анализировать и наглядно отображать контрольно-тестовую информацию порождает ряд преимуществ, которые можно условно назвать *количественными* и *качественными* эффектами.

Количественный эффект связан с автоматизацией рутинных операций, традиционной формы тестирования: инструктаж респондентов, предъявление тестовых заданий, регистрация ответов, выдача результатов и т. д.

Качественные эффекты делятся на две группы. Первую группу составляютэффекты, которые обеспечивают возможности компьютера реализовывать различные виды тестов по различным учебным предметам, модулям и темам. Вторая группа эффектов связана с применением в практике тестирования последних достижений информационных технологий, включая зарубежные оригиналы обучающих программ. Но чрезмерное увлечение компьютером может иметь и отрицательные последствия, особенно при обучении иностранному языку. Не следует возлагать на компьютер мыслительные функции. Такие интеллектуальные навыки как анализ, синтез, индукция, дедукция приобретают только в ходе мыслительной деятельности.

Список литературы

1 Сазонова Е.М. К истории проблемы тестирования. Лингводидактическое тестирование как альтернатива к вступительному экзамену по иностранному языку в аспирантуру РАН. Вопросы теории и практики тестирования. – Москва. 1988. – 110.

2 Козлов П.Г. Тестирование: способ и средства измерения результатов изучения // Материалы научно-методической конференции профессорско-преподавательского состава КАЗГУМЯ «Актуальные проблемы системы контроля качества подготовки специалистов в ВУЗе». – Алматы: КАЗГУМЯ, 1997. – стр. 8-15.

3 Солонцева Н.П. Совершенствование учёта успеваемости по иностранному языку методом тестов. // Уч. записки ПГУ. 1998. – стр.127

4 Фоломкина С.К. Тестирование в обучении иностранному языку. // Иностранные языки в школе., №2, 1986. – стр. 16-21

In this article testing problems, its application when teaching a foreign language, questions of requirements to tests and test tasks are considered. Testing, making an obligatory component of the monitoring system, is an important instrument of development of the self-checking who is trained. A

special attention in the article is paid to the use of opportunities of modern computers and new technologies for creation of the database.

Бұл мақалада тестілеу проблемасы, шетел тілдерін оқытуда оны қолдану, тестілеуге қойылатын талаптар мен тестілеу тапсырмалары қарастырылады. Тестілеу, бақылау жүйесінің міндетті компоненті бола тұрып, оқушының өзін-өзі тексеруді дамытудың маңызды құралы болып табылады. Мақалада ақпараттық базаларды құру үшін заманауи компьютерлердің мүмкіндігіне және жаңа ақпараттық коммуникативтік технологияларға ерекше көңіл аударылады.

УДК 811.161 (06)

Ж.С. Бейсенова, Д.И. Утегенова
Казахский государственный юридический университет
Астана, Казахстан

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ: ОДНО ИЗ УСЛОВИЙ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ

В данной статье описываются некоторые стороны технологии развития критического мышления как одно из условий формирования функциональной грамотности студентов. Одним из требований общемировой языковой глобализации является функциональная грамотность, которая предполагает степень владения родным и иностранными языками. На сегодняшний день объективной исторической закономерностью стало выдвижение более серьезных требований к уровню знаний, умений и навыков обучающихся. В современных реалиях образовательный процесс в вузах должен быть направлен на формирование навыков, которые способствуют осуществлению концепции «образование через всю жизнь». Очевидно, что главное условие формирования таких навыков – это наличие определённого уровня функциональной грамотности.

В РК главные направления развития функциональной грамотности указаны в Государственной программе развития образования РК на 2011- 2020 гг.

Ключевые слова: технология развития, критическое мышление, функциональная грамотность.

С середины XX века тема функциональной грамотности находится в центре внимания международных организаций, так 1990 год объявлен ЮНЕСКО Международным годом грамотности, 2003–2012 годы объявлены Организацией Объединённых Наций Десятилетием грамотности. Условно функциональная грамотность обозначается в утверждении: «Современный человек должен знать и уметь…» и определяется для каждого государства с учетом культурных и региональных особенностей.

Для повышения уровня функциональной грамотности необходимо расширять границы усвоения человеком элементов функциональной грамотности. Формирование функциональной грамотности обучающихся юридических вузов выступает основой дальнейшего развития компетентности будущих юристов. Таким образом**, актуальность** исследования вызвана объективной необходимостью обучения высококвалифицированных специалистов, испытывающих потребность в увеличении уровня функциональной грамотности, умеющих использовать информацию, независимо определять цели и задачи деятельности.

Степень разработанности проблемы. Значительный вклад в изучение проблемы функциональной грамотности внесли зарубежные исследователи: Д.Баллантин (2009), Д. Козол (1985), Бим И.Л. (2001), Гез Н. И. (1985), Гойхман О.Я. (2006)

Научный интерес представляют исследования таких зарубежных специалистов по функциональной грамотности, как: Thomas Sticht [1], изучавшего проблему функциональной грамотности с точки зрения обучения чтению обучающихся средних школ с дальнейшей разработкой академической программы, направленной на развитие функциональной грамотности в процессе обучения чтению и письму.

Denny Kevin, Harmon Colm, O'Sullivan, Vincent [2], Augustus Daniel и Addison Kofi [3] проводили исследования, в рамках которых была рассмотрена роль функциональной грамотности в социально-экономическом плане.

В российской педагогической теории вопрос функциональной грамотности исследуется на уровне:

а) философии образования (Б.С. Гершунский[4]),

б) в категориальном аспекте (В.В.Мацкевич, С.А. Крупник [5]).

Объектом исследования является образовательный процесс в казахском гуманитарно-юридическом университете.

Предмет исследования - использование технологии критического мышления для формирования функциональной грамотности у студентов юридических вузов.

Цель исследования – выявление формирования функциональной грамотности студентов юридического вуза на основе технологии критического мышления.

Главная задача - определить результативность осуществления педагогических условий для развития функциональной грамотности обучающихся на основе технологии развития критического мышления.

Опытно-экспериментальную базу исследования составила Высшая школа права гуманитарно-юридического университета.

Методология исследования

Изучив зарубежный опыт решения проблемы развития функциональной грамотности (концептуальный документ «Компоненты и характеристики альтернативной школы для XXI века» организации «Сеть прогрессивных педагогов» (Network of Progressive Educators), основанной в США в 1990 г.), мы выделили ведущие принципы организации этого процесса:

– образовательный процесс достигает лучших результатов, если взаимоотношения преподавателей и студентов представляют личностный характер;

– академическая программа должна быть четко определенной и учитывать индивидуальные потребности студентов;

– студенты должны быть деятельными участниками процесса изучения нового материала.

В настоящее время наиболее популярной и успешной является модель школы Садбэри Вэлли (Sudbury Valley), основанной в 1968 г. Дэниэлем Гринбергом. Главные компоненты педагогической концепции Садбери Вэлли заключены в следующих положениях: «Свобода в сочетании с ответственностью», «Самомотивация, саморегуляция, саморазвитие», «Демократия». Опыт школы С. Вэлли был перенят многими учебными заведениями по всему миру.

Значительную помощь в процессе учебной деятельности при формировании функциональной грамотности обучающихся оказывает технология развития критического мышления.

Стратегии критического мышления являются своеобразным ключом доступа к интуитивному опыту, к различным структурам памяти, подсознанию обучающихся. Такой доступ и обеспечивает оригинальные, креативные решения задач и проблем, делает процесс познания эффективным и позволяет обучающемуся проявить свои скрытые творческие возможности. Цель данной технологии - развитие мыслительных навыков студентов,

необходимых не только в учебе, но и в обычной жизни (умение принимать взвешенные решения, работать с информацией, анализировать различные стороны явлений и т.п.).

Значительный вклад в исследование технологии развития критического мышления внесли такие теоретики, как Д. Клустер (2005), Ч. Темпл (2005), Д. Халперн (2000).

Источники педагогического нововведения можно обнаружить в философии образования Дж. Дьюи. Именно его исследования предопределили линию педагогической мысли США в XX в. и указали вектор преобразования американской школы [7, с. 95-104].

На сегодняшний день существует множество определений критического мышления. Так, Д. Халперн в книге «Психология критического мышления» заявляет: «Критическое мышление – это применение когнитивных техник и стратегий, увеличивающих вероятность получения желаемого конечного результата» [8]. Это утверждение определяет мышление как обоснованность, контролируемость и целенаправленность, - к данному типу мышления прибегают при решении задач, принятии решений и формулировании выводов.

По мнению М.В. Кларина, критическое мышление – это рациональное, рефлексивное мышление, направленное на решение того, чему следует верить или какие действия следует предпринять. В данном контексте критическое мышление включает как способности (умения), так и предрасположенность (установки) [9].

«Критическое мышление - не отдельный навык или умение, а сочетание многих умений» (Темпл Ч., Мередит К., Стил Дж. Пособие «Как учатся дети: Свод основ»). Один из авторов технологии РКМЧП Д.Клустер в своей статье «Что такое критическое мышление?» определил следующие параметры критического мышления:

1. Критическое мышление есть мышление самостоятельное.
2. Информация - отправной, а не конечный пункт критического мышления.
3. Критическое мышление начинается с формулирования вопросов и анализа проблем, которые необходимо решить.
4. Цель критического мышления - убедительная аргументация.
5. Критическое мышление есть мышление социальное [10].

Технология критического мышления позволяет не только разнообразить занятие, сделать его нестандартным, но и достичь конкретных образовательных результатов:

-формирование нового мышления (открытость, осознанность, гибкость, альтернативность, рефлексивность);

-развитие базовых качеств личности (креативность, мобильность, коммуникабельность, ответственность, самостоятельность);

- формирование умения задавать вопросы;
- формирование культуры чтения и письма;
- стимулирование самостоятельной поисковой творческой деятельности.

Применение разнообразных опорных схем активизирует процесс критического мышления. Опорные схемы помогают студентам логически выстраивать устные высказывания на русском языке, позволяют развивать память, навыки работы в парах и малых группах, а также творческий подход к процессу обучения. Обучающиеся могут самостоятельно создавать различные опорные схемы и, в дальнейшем, применять их для написания сочинений, пересказов текстов, участия в дискуссиях, проведения различных презентаций и т. п.

Русским языком обучающиеся овладевают в процессе активной речевой деятельности (устная речь, аудирование, чтение и письмо), поэтому наглядные средства обучения способны обеспечить мотивационно-побудительный уровень общения.

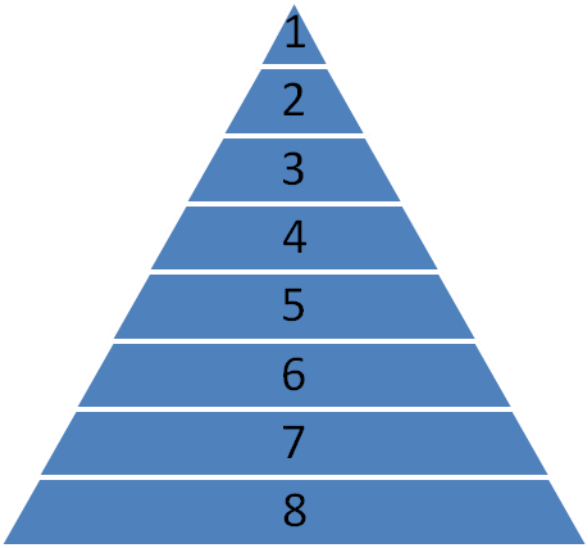
Использование наглядных средств обучения способствует развитию не только речевых навыков обучающихся, но и умения работать в сотрудничестве, принимать решения. Опорные схемы эффективно использовать для развития как монологической, так и диалогической речи. Ниже приведены некоторые стратегии критического мышления, которые помогают обучающимся самостоятельно создавать различные опорные схемы и

применять их для пересказов текстов, участия в дискуссиях, написания сочинений, проведения разного рода презентаций, дискуссий и т. п.

Пирамида приоритетов

Пирамида приоритетов учит расставлять приоритеты, но в форме пирамиды. Студенты размещают карточки с написанными на них идеями на пирамиде, совместно решая, насколько важна каждая идея для ключевого вопроса. Самые важные идеи располагаются наверху пирамиды, а менее значимые ниже. Затем группы объясняют принятое решение, отстаивая свое мнение, если оно не совпадает с мнением студентов других групп.

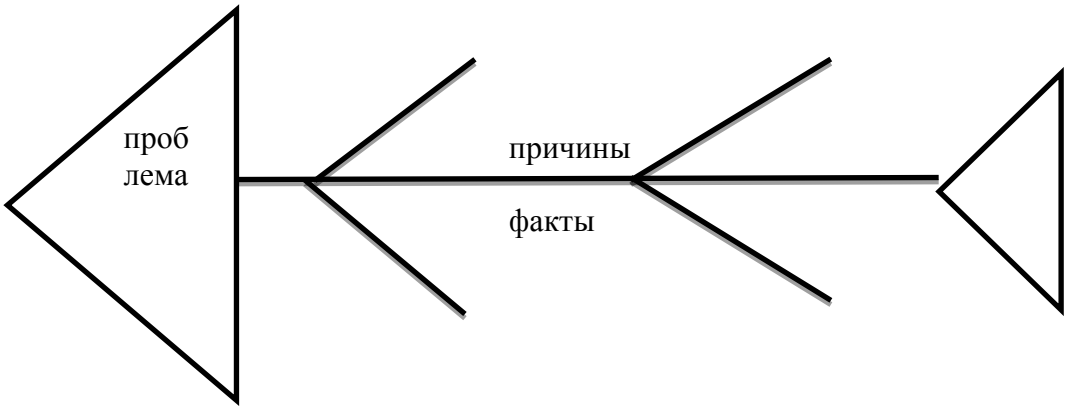
Пирамида является основой для создания связного текста. В пирамиде пишутся ключевые слова (в ответ на вопрос), где на каждой строке на одно слово больше, чем в предыдущей.

1. О чем произведение? (1 слово)
2. Какой у произведения характер? (2 слова)
3. Место и время действия. (3 слова)
4. Главные события. (4 слова)
5. Главные герои, какие они? (5 слов)
6. Что вы чувствовали, когда читали начало, середину и конец произведения? (6 слов)
7. О чем произведение? (7 слов, нужно дополнить первую строку)
8. Ваша реклама (антиреклама), рекомендация книги (8 слов)

Фишбоун (Д. Баланка)

Нередко в тексте или объяснении преподавателя на занятии содержатся те или иные учебные проблемы. Они обсуждаются, идет поиск их решений. Вместе с тем, иногда эти проблемы обозначены неясно. В этом случае студенты могут не обратить на них внимания или будут испытывать затруднения при поиске их решения. Разрешить проблему можно только тогда, когда сам ясно видишь все ее аспекты. Лучше всего, если проблема рассматривается с разных сторон, а решение опирается на достаточно ясную фактическую базу.

«Fishbone» – «рыбья кость». В «голове» этого скелета обозначена проблема, которая рассматривается в тексте. На самом скелете есть верхние и нижние косточки. На верхних студенты отмечают причины возникновения изучаемой проблемы (эти записи они могут сделать и на стадии вызова, до чтения текста, в результате актуализации своих знаний и

опыта). Напротив верхних косточек располагаются нижние, на которых студенты по ходу чтения выписывают факты, отражающие суть. Факт придает проблеме ясность и реальные очертания, позволяет говорить не об абстрактном решении, а о конкретном механизме. Возможно добавление верхних и нижних косточек, расширение представленных сведений.

Использование приема «Фишбоун» возможно как для работы с небольшими по объему текстами, так и с текстами, в которых содержится значительное количество информации. При этом возможно дробление текста на смысловые части, которые дополняют друг друга. Содержащаяся в этих частях информация не сравнивается, а суммируется для более полного анализа. Другой вариант работы с фишбоуном, при котором на верхних косточках будут выписываться те или иные причины рассматриваемой проблемы, а на нижних – возможные источники, из которых можно дополнительно почерпнуть важные факты, раскрывающие ее суть.

«Тонкие» и «толстые» вопросы

Таблица «тонких» и «толстых» вопросов может быть использована на любой из трех стадий занятия. Если мы пользуемся этим приемом на стадии вызова, то это будут вопросы, на которые наши студенты хотели бы получить ответы при изучении темы.

Студентам предлагается сформулировать вопросы к теме в форме «тонких» и «толстых» вопросов. Далее учитель записывает на доске ряд вопросов и просит студентов (индивидуально или в группах) попробовать на них ответить, аргументируя свои предположения. По ходу работы с таблицей в левую колонку записываются вопросы, требующие простого односложного ответа. В правой колонке записываются вопросы, требующие подробного, развернутого ответа; либо вопросы, на которые они сами пока не могут ответить, но хотели бы найти на них ответы.

После того, как прозвучат ответы на данные вопросы, студентам предлагается прочитать или прослушать текст, найти подтверждения своим предположениям и ответы на «тонкие» и «толстые» вопросы.

На стадии осмысления содержания прием служит для активной фиксации вопросов по ходу чтения, слушания; при рефлексии – для демонстрации понимания пройденного. На стадии рефлексии дается задание составить еще 3-4 «тонких» и «толстых» вопросов, занести их в таблицу, поработать с вопросами в парах, выбрав наиболее интересные, которые можно задать всему классу.

Толстые вопросы	**Тонкие вопросы**
Объясните, почему...? Почему Вы считаете...? В чем различие...? Предположите, что будет, если...?	Кто? Что? Когда? Может...? Будет...? Мог ли...? Согласны ли Вы? Верно ли?

Трехчастный дневник (Черил Форбс).

Автор стратегии «Трехчастные дневники» Черил Форбс. Дневник используется во время работы с учебным текстом, помогает фиксировать мыслительные процессы обучающихся. Три раздела дневника выполняют разные функции: запись цитаты, комментарии к ним, собственные размышления и ассоциации, письмо к преподавателю, в котором сформулированы вопросы, интересы, описан опыт изучения данного текста.

Цитата	Комментарии. Почему эта цитата привлекла ваше внимание?	Вопросы к преподавателю

Трехчастный дневник может быть оформлен иначе

Цитата	Комментарии. Почему эта цитата привлекла ваше внимание?	Комментарии по происшествии некоторого времени

Соответственно изменится и функция приема. Он будет служить для более вдумчивого «длительного» чтения. Здесь студенты отвечают на свои вопросы по истечении некоторого времени. Содержание граф «дневников» может быть изменено.

Констатирующий этап экспериментальной работы

На первом этапе работы был проведен констатирующий эксперимент, в котором приняли участие студенты казахского гуманитарно-юридического университета.

В процессе констатирующего эксперимента использовались различные диагностические методики для определения уровня сформированности составляющих функциональной грамотности студентов юридических вузов: мотивационный, когнитивный, деятельностный, рефлексивный. В первую очередь, необходимо было определить мотивационную ориентацию студентов к изучению русского языка.

Этот фактор представляется наиболее важным для организации деятельности по формированию функциональной грамотности студентов.

Для изучения отношения студентов первокурсников к русскому языку были предложены темы эссе: «Значение русского языка для современного образования и моё отношение к его изучению», «Роль русского языка в учебной и практической деятельности студента юридического вуза и моё отношение к нему».

Анализ результатов констатирующего этапа экспериментальной работы

Рассмотрим данные, полученные в процессе использования методики «Тематическое эссе». Всего анализировалось 250 творческих работ, общее число которых принималось соответственно за 100 %

Показатель мотивации		Частота Проявления	
		Кол-во	Кол-во, %
Отношение к предмету «Русский язык»	Положительное	35	23
	Нейтральное	71	48
	Отрицательное	47	27
Необходимость изучения русского языка для будущей профессиональной деятельности	Подтверждается	115	80
	Отсутствует	38	19
Эмоциональная привлекательность		63	47
Возможность использования русского языка в предметной деятельности		82	52
Трудность освоения		113	73

Приведём примеры высказываний, характеризующих учебную мотивацию студентов юридического вуза по отношению к предмету «Русский язык»: «знание языка необходимо специалисту», «каждый обязан знать русский язык», «мы изучаем всё это для общего развития», «надо изучать, так как получаем высшее образование», «русский язык даёт нам представление о поведении при деловом общении», «поможет при устройстве на работу, так как работодатель обращает внимание сначала на нашу речь, а не на знания»,

«совершенно ненужный предмет, лучше изучать предметы по специальности», «даже не думал, что в вузе придётся снова учить русский язык».

Мы видим, что у студентов преобладает нейтральное отношение (48 %) к изучению дисциплины «Русский язык», в тоже время существует группа студентов, проявляющая отрицательное отношение (27%), это количество соотносится с численностью студентов считающих, что отсутствует необходимость изучения данного предмета для будущей профессиональной деятельности (19 %). Трудность освоения отмечается в 73% работ, эмоциональная привлекательность процесса освоения дисциплины нашла отражение менее чем у половины студентов (47 %), что объясняется самими студентами как «усталость от заучивания правил ещё в школе». При этом студенты ещё не знают и не осознают, что в вузе у данной дисциплины совершенно другие задачи.

Таким образом, можно сделать следующие выводы: сравнение данных свидетельствует в основном о нейтральной и низкой мотивации студентов юридического вуза к изучению русского языка.

В целях определения уровня сформированности когнитивной составляющей функциональной грамотности студентов использовались тесты для проверки остаточных знаний по русскому языку, включающие вопросы по орфоэпическим, акцентологическим, лексическим, морфологическим, грамматическим, синтаксическим, стилистическим нормам современного русского языка.

Градация уровней сформированности когнитивной составляющей функциональной грамотности составила: высокий уровень – более 70 % верно выполненных заданий теста, средний уровень – 40 %–70 %, низкий уровень – до 40 %.

В результате анализа студенческих работ выяснилось, что у большей части обследованных констатируется средний уровень сформированности когнитивной составляющей функциональной грамотности (67 %), что не соответствует современным требованиям, предъявляемым к уровню образованности студента юридического вуза, ведущим из которых является компетентность, достижение которой обусловлено качеством приобретенного уровня функциональной грамотности.

Формирующий этап экспериментальной работы

Реализация первого этапа экспериментальной программы выявила недостаточный уровень сформированности функциональной грамотности студентов, что подтверждается результатами констатирующего эксперимента: у студентов преобладает в основном допустимый и критический уровень исходной сформированности функциональной грамотности, что не отвечает современным требованиям к уровню образованности студента юридического вуза.

С целью проверки основных теоретических положений исследования и результативности технологии критического мышления в процессе изучения русского языка на формирование функциональной грамотности необходимо было осуществить второй этап экспериментальной программы, заключающийся в проведении формирующего эксперимента.

Формирующий этап эксперимента проводился в 2013-2015 г. на первых курсах казахского гуманитарно-юридического университета. Работа в контрольной группе велась по традиционной методике, а в экспериментальной группе по разработанной нами технологии развития критического мышления. В экспериментальных группах реализовывались стратегии технологии критического мышления, обеспечивающие формирование функциональной грамотности.

В формирующем эксперименте приняли участие студенты факультета «Право». По итогам проведённого констатирующего эксперимента были подобраны четыре одинаковые по уровню функциональной грамотности студенческие группы (две экспериментальные и две контрольные), с которыми проводился в дальнейшем формирующий эксперимент. Для подтверждения принадлежности контрольных и экспериментальных групп к паритетному уровню функциональной грамотности использовался критерий Стьюдента, позволяющий

подтвердить вероятность причисления средних значений двух выборок к одной и той же совокупности**.**

Нами была использована технология работы с текстом для развития критического чтения, состоящая из трех этапов: вызов (evocation), осмысление (realizationofmeaning), рефлексия (reflection).

Контрольный этап опытно-экспериментальной работы показал, что положительная динамика прослеживается в экспериментальной группе (таблица 2). В экспериментальной группе количество студентов с низким уровнем критического мышления сократилось на 26,7%, увеличилось количество студентов, обладающих средним – 13,1% и высоким – 13,6% уровнями. В контрольной группе положительная динамика составляет 4,5 % за счет перехода с нижнего уровня на средний.

Функциональная грамотность рассматривалась нами как способность использовать студентами знания, умения и навыки для решения максимально широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, общения и социальных отношений.

В образовательном процессе они могут быть приобретены студентом, если соблюдены следующие условия:

– обучение носит деятельностный характер;

– учебный процесс ориентирован на развитие самостоятельности и ответственности обучающегося за результаты своей деятельности.

Для обеспечения продуктивности формирования функциональной грамотности студентов рекомендуем преподавателям применять технологию критического мышления, с помощью которой можно формировать организационные, интеллектуальные и другие умения, в том числе умение самостоятельно осуществлять деятельность учения.

Настоящий материал лишь часть исследования, за которым следует работа по разработке комплекса организационно-педагогических условий формирования функциональной грамотности на основе развития критического мышления студентов. Поэтому в данном материале представлено только несколько стратегий развития критического мышления, применяемых на занятиях русского языка с целью развития функциональной грамотности студентов.

Данные, полученные в ходе опытно-экспериментальной работы, показывают, что предложенная модель представляет собой эффективное средство развития функциональной грамотности студентов.

Наше исследование не претендует на исчерпывающее решение проблемы, но может послужить основой для дальнейших изысканий, творческих поисков в области разработки научных основ формирования функциональной грамотности студентов на основе технологии развития критического мышления.

Бұл мақалада студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін талаптардың бірі ретінде сыни ойлау технологиясы дамуының кейбір аспектілері сипатталады. Бүгінгі таңда білім алушылардың білімдерінің, дағдылары мен машықтарының деңгейіне айрықша талаптардың қойылуы объективті тарихи заңдылықтардың бірі болып табылады. Қазіргі заманғы жоғары оқу орындарында білім беру үдерісі «өмір бойы білім алу» тұжырымдамасын жүзеге асыруға ықпал ететін дағдыларға бағытталуы тиіс. Аталған дағдыларды қалыптастырудың басты талаптарының бірі функционалдық сауаттылықтың белгілі бір деңгейде болуынан көрінеді.

Қазақстан Республикасында функционалдық сауаттылықты дамытудың негізгі бағыттары 2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының Білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасында көрсетілген.

One of the requirements of the global linguistic globalization is functional literacy, which involves a degree of native and foreign languages. Today the objective historical principal is the

nomination of more serious requirements to the knowledge level and skills of students. In the current realities, the educational process in higher education institutions should focus on building skills that contribute to the implementation of the concept of "education throughout life". It is obvious that the main condition for the formation of such skills is the presence of a certain level of functional literacy.

In Kazakhstan the main directions of development of functional literacy are listed in the State Program for Education Development of Kazakhstan for 2011-2020 years.

Список литературы

1 Sticht Thomas. Functional literacy skills curriculum for the Secondary School.Paper for the American Educational Research Association meetings. Distributed by ERIC Clearinghouse, Washington, D.C., 1974.

2 Denny Kevin, Harmon Colm, O'Sullivan, Vincent. Functional literacy, educational attainment and earnings: a multi-country comparison//University College Dublin. Institute for the study of social change, 2003.

3 Augustus Daniel, Addison Kofi. The impact of functional literacy on socio-ecinomic lives of beneficiaries: a case study of the Agona District of Ghana//Edo Journal of Counselling, Vol. 2, No.2, 2009.

4 Гершунский Б.С. Грамотность для 21 века // Советская педагогика. – 1990. – No.4.

5 Мацкевич В. Крупник С. Функциональная грамотность // Всемирная энциклопедия: Философия. - Минск, 2001. - 312 с.

6 Лейсестер М. Обучение навыкам критического мышления: Международная издательская группа Continuum, 2010. С 15-17

7. Малькова З.А. Джон Дьюи – философ и педагог-реформатор // Педагогика. 1995.- № 4. С. 95-104.

8 Халперн Д. Психология критического мышления. — СПб.: Питер, 2000. — 512 с.

9 Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. - М.: Арена, 1994. – 223 с.

10 Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Международный журнал о развитии мышления через чтение и письмо «Перемена». – 2001. - № 4.

ӘОЖ 37.02

Ш.Л. Ерғожина
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
ergozhina@inbox.ru

ӨЗДІК ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ САБАҚТА ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ

Өздік жұмыс білім алушының жан-жақты білім алуын қамтып, білім сапасын арттырады. Өздік жұмыстар арқылы білім алушының қажетті ақпаратты іздеу және меңгеру, фактілерді, теорияны, тұжырымдамаларды жүйелеп және жіктей білу, өз көзқарасын нақты айтып және дәлелдей білу құзіреттіліктері қалыптасады.

Мақалада өздік жұмыс түрлерін орындауға қойылатын талаптар айқындалған. Мәселен, әрбір өздік жұмыс түрін орындатуда білім беру, даму және тәрбиелеу мақсаттарының бірлігі сақталуы керектігі, өздік жұмыс түрі дидактиканың принциптеріне және оқытудың ғылымилығы мен өмірмен байланысына жауап беруі керектігі көрсетілді. Орындаған жұмысты білім алушы өз өміріндегі қажеттіліктерге жарата алуы, яғни, айналадағы ортаның құбылыстарын түсіндіру үшін теориялық

білімдерін практикада қолдана білу дағысын қалыптастыруы, өздік жұмыс сабақтың тақырыбымен тікелей байланыстылық мақсатпен сипатталуы керектігі айтылды. Сонымен қатар, өздік жұмыстың нәтижелілігі мен тиімділігі айқындалды.

Кілт сөздер: дербестік әрекет, классификациялау, танымдық әрекет, құзіреттілік.

Қазіргі таңдағы білім берудің негізгі талаптарының бірі – білімді үздіксіз жетілдіру және оқыту үрдісін интенсивтендірумен қатар, өсіп келе жатқан жас ұрпақ бойында өмірлік ұстаным қалыптастыру қажеттілігіне байланысты дидактиканың басты мәселесі – мұғалім мен оқушы арасындағы жағымды қарым-қатынас пен іс-әрекет болып отыр. Оқушыны танымдық әрекет субъектісінің ұстанымын қамтамасыз ету міндеті, мұғалімнің басшылығы арқылы оқушы белсенді әрекеттен өзін-өзі басқару негізінде әрекетке көшу үшін жағдайлар жасау міндеті тұрады.

Оқушылар белсенділігінің осындай сипатын көрсететін қажетті шарт – жекелік танымдық әрекет. Ол ұзақ уақыт ішінде оқушылардың әртүрлі жұмыстарын өз бетімен орындаумен көбірек байланысты болып келеді. Өздік жұмыстар мұғалімнің тиімді ұйымдастырып, жүргізудің мазмұнын және әдістемесін оқу материалын меңгерудің түрлі кезеңінде, әртүрлі дидактикалық мақсатқа қол жеткізуге байланысты дайындауды мақсат етеді.

Ғалым П.И. Пидкасистый дербестік таным әрекетін талдауда оның ішкі мәніне назар аударады. Дербестік деген ұғымға ол оқушының мұғалім басшылығымен қажетті құрылымның барлық элементтерін қамту арқылы түйінді шешілген әрекетін жатқызады. Ал ғалым Т.И. Шамова әуелі «жеке жұмыс», «өзіндік жұмыс» және «дербестік әрекет» деген ұғымдарды сараптаудың қажеттілігін айтады. Оқудың тек дербестік әрекет үдерісінде ғана өтетінін, бірақ ол оқуды оқушының өздік жұмысына жатқызуға болмайтынын көрсетеді. Өздік жұмыс түрлерін орындауда оқушының іскерлігі қалыптасатындай әрекеттердің орын алуы, нәтижесінде практикалық қолданыстарды игеру құзіреттілігі жүзеге асады. Өздік жұмыстар танымдық ізденімпаздықты қалыптастыруда және ақыл-ой мен жаңа эмпирикалық, практикалық білімді игеруде маңызды рөл атқарады.

Бүгінгі заман талабы болашақ ұрпақтың ой-өрісінің шыңдалуына, жеке тұлға ретінде құзыреттіліктерін қалыптастыруға назар аударуда. Оқушы зердесіне қалыптастыратын құзіреттіліктің бірі – тіл. Бүгінде өзгетілді аудиторияда мемлекеттік тіл – қазақ тілін оқытудың өзіндік ерекшелігі айқындалған. Сондықтан оқытудың әдісі мен оған қойылатын талаптар тұрғысында осы жағдай ескеріліп, мұғалім үшін қазақ тілін үйретуде сабақтың әдістемелік сапасы алғы шарттардың бірі болып табылуы тиіс.

Сабақтың дидактикалық кезеңдеріндегі мақсаттарға жету үшін де мұғалім істелетін жұмыстарды оқыту әдіс-тәсілдері арқылы реттік жүйеге келтіруі тиіс.

Оқыту әдістері арқылы танымға қызығушылық туғызу ізденуге құлшыныс жасату, жаңа білімді өз бетінше түсіну, оқушының ақыл-ойын дамыту іске асырылады. Осы орайда мұғалім, тіл жанашыры Ф.Оразбаеваның [1] басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту барысында қолданылатын өзіндік принциптері арқылы ажыратқан қатысымдық әдісті ескеру керек. Олар:

1. Тіке байланыс;
2. Адамның жеке қабілетін ескеру;
3. Сөйлесуге үйретуде жүргізілетін жұмыстардың түрлерін айқындау;
4. Сатылап даму;
5. Динамикалық;
6. Өзектілік.

Автордың пайымына сүйенсек, тілді үйретуге байланысты қандай бағыт-бағдарды таңдап алу керек, оған қатысты орындалатын жұмыстар мен тапсырмалар қандай, оны іске асыруда бұл жұмыс түрлерінің алатын орны мен қызметі қандай дегенді анықтап белгілемей, алға қойған мақсатқа жету мүмкін емес екен. Сол секілді білім беру саласында қазіргі

ғылыми-техникалық процесс кезінде оқыту үрдісінде оқушының өзіндік оқу жұмыстарын оңтайлы ұйымдастырудың тиімді әдістері мен тәсілдерін, оқыту түрлерін, нысандарын іздестіру өзекті сипатқа ие болып отыр. Жас білім алушылардың өзіндік жұмыстарын арнайы ұйымдастыру оқу үрдісін жетілдірудің негізгі шарты болып табылады.

Оқушының өзіндік жұмысы – өскелең ұрпақтың жан-жақты білім алуын қамтып, білім сапасын арттырады. Осыған орай оқу ошақтарында әр білім алушыдан ой еңбегінің ұтымды әдістерін білуі, яғни аз уақыт кетіріп қажетті ақпаратты іздеп және меңгеруді, фактілер, теорияны, тұжырымдамаларды жүйелеп және жіктей білуді, өз көзқарасын нақты айтып және дәлелдей білуді үйренуі талап етіледі.

Өздік жұмыс түрлерін орындауға қойылатын қазіргі талаптар:

1.Әрбір өздік жұмыс түрін орындатуда білім беру, даму және тәрбиелеу мақсаттарының бірлігі сақталуы керек. Өздік жұмысты орындатуда оқушылардың пайымдауын дамыту, олардың ойлау қабілетінің дамуына ықпал ету және оларды қоршаған дүниеге лайықты қатынасын қалыптастыру, оларға осы қатынастар негізінде мінез-құлық дағдысын сіңіру қажет.

2. Өздік жұмыс түрі дидактиканың принциптеріне және оқытудың ғылымилығы мен өмірмен байланысына жауап беруі керек. Орындаған жұмысты оқушы өз өміріндегі қажеттіліктерге жарата алуы, яғни, айналадағы ортаның құбылыстарын түсіндіру үшін теориялық білімдерін практикада қолдан білу дағысын қалыптастыруға тиіс.

3. Өздік жұмыс сабақтың тақырыбымен тікелей байланыстылық мақсатпен сипатталуы керек. Әрбір тақырып бойынша бірнеше өздік жұмыс түрі ұйымдастырылуы мүмкін және олардың әр қайсысының өзінің нақты дидактикалық мақсаты болуы тиіс: оқушыларды ойлау операцияларымен қаруландыру (классификациялау, көшіру, жалпылау, т.б.), білімін практикада қолдануға дағдыландыру, оқуды тақырып бойынша жекелеген фактілермен таныстыру, теориялық қорытындыларды өз бетінше тұжырымдау дағдысын қалыптастыру және т.б.

4. Өздік жұмыс кезінде оқушылардың танымдық қызметін жандандыру мақсатында оқытудың әр алуан әдістері мен тәсілдерін пайдалану. Жұмысты орындау кезінде қызмет түрлерін ауыстыруда оқушылардың жас ерекшеліктері, сыныптың ерекшеліктері ескерілуі тиіс. Себебі балалардың барлығы барлық уақытта қызметтің бір түрінен екіншісіне ауыса алмайды.

5. Өздік жұмыстар түрі және мазмұны жағынан әр түрлі болуы керек.

Оқыту үдерісіндегі жұмыстардың түрлілігі білімгердің санасына және психикалық тұрғыдан жағымды болуы мен жалықтырмайтындай деңгейде ұйымдастырылуы – басты талап. Түрлендірілген өздік жұмыстары оқушының қызығушылығын тудырады және оның формаларының өзгешелігі оқушы баланың санасында оңай жатталады. Ойнай отырып немесе қызыға әрекетке кіру негізінде атқарылған жұмыстардың арқасында қажетті оқыту тез және оңай іске асырылады. Қызықты әрекетке кірудің нәтижелілігі оқушы қалай тез меңгергенін байқамай қалады. Осы білік пен дағдыны бере білу үшін өздік жұмыс түрлері мазмұнына қарай жаңартылып отыруды қажет етеді.

6. Әрбір жұмыс түрі орындалғанда оқушылардың білімін үздіксіз есепке алу жүргізілуі керек. Оқыту процесі кез-келген сабақта тұрақты кері байланыс болған жағдайда тиімді болады. Сабақтың әрбір кезеңінде мұғалім, оқушының оқу материалын игеру деңгейін біліп отыруы керек, өйткені ол осы деңгейдің үнемі өсіп отыруына жағдай туғызуы керек. Сондықтан да оқушылардың білімін бақылаудың әр алуан түрлерін пайдалану керек.

7. Өздік жұмыстың ізденімдік, зерттеушілік деңгейде берілуі қамтамасыз етілуі қажет. Мұғалім белгілі бір тақырып бойынша өздік жұмыс орындату мақсатында ізденімдік деңгейдегі, зерттеушілік қабілетті арттыратын жұмыс түрлерін беруі тиіс. Оны оқушы өзі дереккөздерден, интернет желісінен ақпараттар алып, оны өңдеу арқылы орындайды. Мұндай тапсырма түрлері өз бетімен ізденуіне мүмкіндік жасай отырып, үйге тапсырма ретінде беріледі. Әрбір оқушы өз мүмкіндігіне қарай өздік жұмыс материалын өзі тауып,

шешімін, қорытынды пікірін өзі табады. Оны қалай орындайды, қандай амалмен және қалай берудідің жолын өзі ойластырады.

8. Өздік жұмысты үй тапсырмасы ретінде берудің тиімділігі және оны міндетті тексеру. Оқушылар орындаған өздік жұмысы міндетті түрде тексерілуі, талдануы керек, әйтпесе оқушылардың өз бетінше танымдық қызметке деген қызығушылығы жойылады.

9. Қолайлы моральдық-психологиялық және санитарлық-гигиеналық жағдайлар туғызу. Бұл жағдайлар көпшілігінде сабаққа қойылатын барлық жоғарыда аталған талаптардың орындалуымен анықталады. Әрбір сабақта жаңа материалды бекіту және іскерлік дағды қалыптастыру мақсатында жаттығу жұмыстары орындаттырылады. Осы тұста оқушылардың психофизиологиялық ерекшеліктерін де ескеру керек.

Жоғарыда қойылатын талаптардың барлығын дерлік бір сабақта мұғалімнің орындауын талап етуге болмайды. Бірақ оларды білу міндетті, өйткені ол сабақтың жоғары тиімділігіне алып келеді.

Оқушының өзіндік жұмысы – бұл дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға, танымдық әрекеттерге қызғушылығының қалыптасуына және нақты бір пән саласында білім жинақтауына бағытталған оқушының оқу әрекетінің ерекше түрі. Өзіндік жұмыс оқушының шығармашылық қабілеті мен біліктерін дамытуда олардың барысында тиімді, әрі өнімді еңбек етуіне мол мүмкіндіктер жасайды

Өзіндік жұмыстары әр түрлі әдістер арқылы іске асырылады, мысалы: жаттығу, кітаппен жұмыс істеу, бақылау, эксперимент жүргізу, шағын жоба жасау, дидактикалық ойындар арқылы тапсырма орындау, эссе жазу, шығарма жазу, т.б. Оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстарының бірі сыныптағы жаттығулар мен тапсырмалар болып табылады. Оқушының өзіндік жұмысы баланың шығармашылық ойлауын, танымдық қызығушылығын және арнайы білім алуын қамтамасыз ететіндіктен жаттығулардың маңызы зор. Өз бетімен жұмыстың маңыздысы – оқушылардың өз беттерімен орындай алуларына, оқуға белсенділігінің артуына, шығармашылығын қалыптастыруға ықпалы мол. Өз бетімен жұмыс жасау барысында білім алушы өздігінен істейтін жұмыстарды әрекет сипатына қарай әдіскер

Осы секілді мектептегі оқушының өздік жұмыстары да дербес жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырумен тікелей байланысты. Өздік жұмыс түрлерін топтық, ұжымдық, жұптық және жеке қалып түрінде орындатуға әбден болады. Өздік жұмыстың баланың қандай да бір дамытушылық қабілетін шыңдай алса, ол мұғалімнің шеберлігі болып табылады. Осындай ойларды саралай келе, мұғалім оқушының өзіндік жұмыстарында мынадай педагогикалық шарттарды ұстанса, табысты нәтижеге жетеді: мұғалімнің нақты тапсырмалар беруі; жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеуі; орындау үшін оқушыға қызықты және өзекті тақырыпты таңдау мүмкіндігін беру; тапсырманы орындауға қажет әдістерді өз еркімен пайдалануын жүзеге асыру; өзіндік жұмысты орындауда оқушының белсенділігін арттыру, қолдау, демеу; өзіндік жұмысты орындауға оқытушының барлық уақытта кеңес беруі; оқушының орындаған жұмыстарына өзара өзін-өзі бағалау жүйесін енгізу; өзіндік тапсырмаларды орындауда соқушының шығармашылық қабілеті мен әрекеттерін есепке алу.

Өзіндік білім беру - жас ұрпақтың қабілеті мен қызығушылығына қарай пәнді толық меңгеруіне, өзі таңдаған тәсілмен жұмыс істеуіне жағдай жасау, мүмкіндік беру. Сол алған білімі әр адамның өзін-өзі тануының, дүниетанымының қалыптасуының, өзін-өзі көрсете білуінің, яғни мүмкіндік пен тұлғалық қабілеттері ашылуының құралы болып табылады.

Сонымен қатар, жас ұрпаққа ұлттық тәлім-тәрбие ісі мен білімді сіңіру жұмыстарының қатар жүретіні белгілі. Алайда арнаулы орта мектептерде ұлттық тәлім-тәрбие «Қазақ тілі» оқулықтарында түрлі мәтіндерді меңгерту арқылы беріліп отырады. Бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарастырып жазылған мектеп оқулықтары бұл қағидадан қалыс емес. Қазақ этнопедагогикасының өзіндік ұлттық ерекшеліктерін және қоғамымыздағы әйгілі және тарихи тұлғалар туралы, қазақтың ұлттық құндылықтарын дәріптейтін танымдық қажеттіліктер педагогикамен принциптік сабақтастықта берілуі ескеріліп отырады. Ұшы-қиыры жоқ ұлы даланы мекен халықтың сан ғасырлар бойғы тарихында жас ұрпаққа тәрбие берудің бай тәжірбиесін жинақтау, ұлттық өзіндік салт-сана мен әдет-ғұрып, дәстүр

рәсімдерін туғызды. Көшпелі халық өзі өмір сүрген қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайына, мәдениетіне, тарихына орайлас жас буынға тәлім-тәрбие берудің айрықша талап-тілектерін дүниеге әкелді. Мәселен, жас адамның жұртқа танымал моральдық-психологиялық өлшемі белгіленді, оның мәні сегіз қырлы, «бір сырлы» шынайы, отаншыл, азамат тәрбиелеу еді. Міне, осы қағида сан ғасырлық дала тұрғындарына қойылатын моральдық талаптарды айқындады. Ол талаптар көшпелі мал шаруашылығын жете игеру, еңбек сүйгіштік, қиыншылыққа төзе білу, намысын қорғау, жаудан беті қайтпау, ата тегін жадында сақтау, сөз асылын қадірлеу, тапқырлық пен алғырлық, ат құлағында ойнау, ата салтын бұзбау (жасы үлкенді, ата-ананы силау, құдайы қонақтың мәселін қайтармау, көрші хақын жемеу, қайырымды, ізгі жүректі, бауырмау болу т.б.). Осындай қоғамдық қатынастарды кішкентайынан көріп-біліп өскен ұрпақта мүдделестік, өмірге көзқарастардың сәйкестігі кісілік қарым-қатынастар айқындалып, жеке бастың бұра тартуына мүмкіндік қалдырмаған, психологиялық жағынан «бірауызды қауымдасқан жандар» үнемі өзінің рулық одағында етене сіңіскен салттар мен дәстүрлерді ұстанады. Ал ұстанымдар ұлттық психология мен ұлт мәдениетінің сипатын айқындайтын факторлар болды. Әр ұлттың өзіне тән тіршілік кәсібі, тарихы мен мәдениеті бар. Ол мәдениет сөйлеу тілінен, ойлау жүйесінен айқын көрініс табады. Сондай-ақ, ұлттық мәдени ерекшелігі сол халықтың өмір сүру тәсілінен, діни-наным сенімінен, әдет-ғұрпынан, салт-санасы мен дәстүрінен өзекті орын алады. Осы тұрғыдан қарағанда, ар мен намысты қасықтай қаны қалғанша қорғай білу, дархан көңіл, ақжарқындық пен адалдық, досқа деген мейірімділік қазақ халқының бойына туа біткен ұлттық психологиялық ерекшелік қасиеті, философиялық ойлау жүйесінің негізі демекпіз. Осындай ағыл-тегіл жағымды адами құндылықты жас ұрпақтың бойына сіңіру біздің білім беру жүйемізде кеңінен қарастырылған. Осындай қасиеттер мен халықтық құндылықтарға сусандатып тәрбиелеуде өздік жұмыстың алатын орны ерекше. Өздік жұмысты ұйымдастыруда аталған құбылыстар мәтіндермен жұмыс, сөздікпен жұмыс, сөздік қорды байыту, тіл байлығын кеңейту, шешен сөйлеуге баулу, ізденімдік дағды қалыптастыру, шығармашылықты дамыту, ойын кеңейту, дүниетанымдығын шыңдауда көрінеді.

Р. Сүлейменова жаттығу, зерттеу шығармашылық жұмыстар деп топтастырады [2]. «Шығармашылық еңбекте студенттің іскерлік қабілеті, білім көлемі, білім молдығынан туатын толық дербестігі айқын көрінуі тиіс»,-деген тұжырым жасау арқылы білім алушының білім қорын толықтыратын осы жұмыстар екендігін көрсетеді.

Өздік жұмысты ұйымдастыру барысында оның барлық ерекшеліктерін ескерген жөн. Өздік жұмыстың ерекше белгісі жеке тұлғаның игерген білімін көрсетудің, жеке басының қабілеті мен мүмкіндігін байқатудың негізгі формасы. Өздік жұмыстарды түрлендіру оқу-тәрбие үрдісінде тиімді қолдану, оқытушылар жұмысын өнімді, нәтижелі, ал оқушылардың білім алу әрекетін мәнді, қызықты, пайдалы етеді.

Өздік жұмысты ұйымдастыру жолдарын қарастыру арқылы, оқушыларға тигізер пайдасы айқындалды. Айқындалған ерекшеліктердің маңыздылығын ескере келе, өздік жұмыс түрлерін бастауыш сыныптардан бастап, орта буын кездерінде көптеп қолдану арқылы оқушының іскерлік, білім дағдыларын қалыптастыру көзделеді. Ал жоғары сыныптар мен жоғары оқу орындарындағы жүргізілетін өздік жұмыстардың формалары мен мазмұндары өзгереді. Біріншіден, өздік жұмыс оқушының ізденімдік, зерттеушілік қабілетін оятады. Екіншіден, оқушының дербестік ой қорыту дағдысын қалыптастырады. Үшіншіден, өзіндік пікір, жеке көзқарас, пайымдауға алып келеді. Төртіншіден шығармашылыққа жетелейді. Бесіншіден, ойының дамуын, танымдық деңгейін биіктетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. - 207б.

2 Сүлейменова Р. Оқушылардың әдебиеттен өздігінен орындайтын жұмыстарын ұйымдастыру. – Алматы, 1979.

В статье автор показывает как необходимо с помощью самостоятельной работы представить компетенцию доказывания и умения выражать свою мысль, стимулировать нужные факты информирования.

В работе определены нужные требования самостоятельной работы. Например, указаны дидактические и научные принципы, связанные с жизненными приоритетами. Самая важная вещь – это умение использовать полученный потенциал в жизни и сопоставлять теоретическую базу с практикой. Кроме того, было уточнено заключение и польза самостоятельной работы.

Conclude various things and develop characteristic of education in research work. To form competence and enrich can say open mind in practical and theoretical educating with research need information in this work.

The article included aids of type research work. For example, every research work has shown that theoretical and scientifical principle connecting with life and needed saving of aids teaching research work. To can use own work in life, formulate types of lesson and connect with themes are important thing in it. By the way, has found importance and conclusion research work.

ӘОЖ 372.8

Ш.Л. Ерғожина
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
ergozhina@inbox.ru

КЕЙС-СТАДИ ӘДІСІН ҚОЛДАНУДА ҚАЛЫПТАСТЫРЫЛАТЫН ДАҒДЫЛАР

Мақалада кейстің түрлері және оны қолдану ерекшеліктері қарастырылды. Кейсті ұйымдастырудың тәртібі, кезеңдері, қолданылатын амал-тәсілдері арқылы жоғары оқу орындары студенттеріне тигізер пайдалы жақтары айтылды. Дағды қалыптастырудағы маңызына талдаулар жасалып, нақты аналитикалық, тәжірибелік, коммуникативті, шығармашылық, әлеуметтік, өзіндік саралау дағдыларының қалыптасатыны түсіндірілді. Кейсті шешу кезінде үлгілеу, жүйелі талдау, ойша тәжірибе, сипаттау, проблема шешу, жіктеу, ойын, миға шабуыл, пікірталас үдерістері жүзеге асырылады.Сонымен қатар, әдістің тиімділігі мен нәтижелілігі сөз болды.

Кілт сөздер: коммуникативті, өзіндік саралау, проблема шешу, жүйелі талдау, ойша тәжірибе.

Кейс-стади әдісі қай кезеңде де тиімділігімен қолданыстан түскен емес. Бұл әдістің өмірге келіп, оқу үдерісіне қолданылғанына бір ғасырға жуық уақыт болды. Алғаш Америка Құрама Штаттарының Гарвард университетінде пайда болған. Мәселе оның ескілігінде емес, көп жылдық тәжірибенің жылдан жылға жаңарып, нұсқаларының көбеюінде.

Бүгінгі таңда қоғамымыздың даму бағытында білім мен сана, тұлғалыққа жету, тұлғаның жан-жақтылығына баса назар аударылып, оны қалыптастырудың жолдары қарастырылуда. Осы мақсатты іске асыруда оқу-тәрбие жүйесінде тиімді әдіс-тәсілдердің сабақты ұйымдастырудағы маңызы зор. Осы орайда кейс-стади әдісі арқылы студенттерді оқуға қызықтыра отырып, ауызша сөйлеу шеберлігін, пікір айта білуін, мәселені шешуде қорытынды жасауын, ой еркіндігі және танымдық қабілетін арттыруға болатынын айтуға болады. Кейс шешу кезінде студенттер жағдаятты талдап, мән-мағынасын түсініп, оның болжамды шешімдерін ұсынып, олардың ішінен ең жақсысын таңдайды.

Жағдай (кейс) – ұжымдағы, қоғамдағы қандай да бір нақты шынайы жағдайдың жазбаша берілуі. Мұғалімнің ұсынған мәселесі бойынша талқылау кезінде олар өздерінің барлық білім қорларын пайдаланады. Білім алушылардың талдауына берілетін кейстің түсінікті және пән тақырыптарына сай болуы өте маңызды.

Кейстің құрылымы:

Кейстер көптүрлі болып келеді және олардың барлығының типтік құрылымы болады.

Кейсті жүргізу мынандай үдерістерден тұрады:

– жағдайлар – кездейсоқ жағдай, оқиға, шынайы өмірден түйінді мәселе алынады;

– жағдайдың контексті – хронологиялық, тарихи, орын контексті әрекеттердің немесе жағдайға қатысушылардың ерекшеліктері;

– ұсынған жағдайға түсініктеме беру;

– кейспен жұмыс істеуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар;

– қосымшалар.

Кейсті құрастыру сатысы:

– білім мақсаттары жүйесінде кейстің орнын анықтау.

Кейс тақырыбына тікелей қатысы бар институциалды жүйені іздеу.

– жағдай моделін құру немесе таңдау.

– сипаттауды құру.

– қосымша ақпараттарды жинау.

– ақырғы мәтінді даярлау.

– кейстің тұсаукесері, талқылауды ұйымдастыру.

Кейспен жұмыс істеуді ұйымдастыру:

Кейстің нұсқаларының өте көп болуы студенттің де өз шығармашылығын шыңдауына мол мүмкіндік туғызады.

Сабақты ұйымдастыру сатылары бірлескен іс-әрекетке жұмылу сатысынан бастауды қажет етеді. Бұл сатының негізгі міндеті: бірлескен іс-әрекетке дәлелдеме құру, талқылауға қатысушылардың бастамаларының айқындалуы. Бұл сатыда орындалатын жұмыстың нұсқалары құрылады. Олар:

– кейс-стади мәтіні студенттерге өз бетімен зерделеу және сұрақтарға жауап дайындау үшін сабақ басталғанға дейін таратылып берілуі мүмкін;

– сабақ басында тыңдаушылардың кейс-стади материалдарын білуі және талқылауға қызығушылығы анықталады;

– кейс-стади негізінде жатқан басты мәселе анықталады, және ол оқылып отырған курс бөлімінің мазмұнына сәйкес үйлестіріледі.

Біріккен іс-әрекетті ұйымдастыру сатысының негізгі міндеті: – мәселелені шешуге арналған іс-әрекетті ұйымдастыру. Іс-әрекет кішігірім топтарға біріктірілуі және жеке болуы мүмкін. Тыңдаушылар оқытушы берген қандай да бір анықталған уақыт көлемінде сұраққа ұжымдық жауап дайындау үшін уақытша кішігірім топтарға бөлінеді. Әрбір кішігірім топтарда жауаптарды салыстырулар, оларды өңдеу, тұсаукесер үшін рәсімделетін жеке бір көзқарасты өндіру жұмыстары жүреді. Әрбір топта шешімді жеткізетін «спикер» таңдалады немесе тағайындалады. Егер кейс сауатты құрылған болса, онда топтардың шешімдері сәйкес келмеуі керек. Спикерлер топтардың шешімін таныстырады және сұрақтарға жауап береді.

Оқытушы жалпы дисскусияны ұйымдастырады және бағыттайды. Талдау және біріккен іс-әрекеттің рефлекс сатысы:

Бұл сатының негізгі міндеті: кейспен жұмыстың нәтижелерімен білімдік және оқытулық нәтижелерін айқындау. Сонымен қатар, бұл сатыда сабақтың ұйымдастырылуының тиімділігі талданады, біріккен іс-әрекетті ұйымдастырудың түйінді мәселелері анықталады, ары қарай жұмыс жасау үшін міндеттер қойылады. Оқытушы әрекеттері келесідей болуы мүмкін: оқытушы кейс-стадиді талқылау үрдісін және барлық топтардың жұмысын талдай отырып пікірталасты аяқтайды, оқиғаның шынайы дамуына қысқаша түсініктеме береді, қорытынды шығарады.

Яғни, кейс амал-тәсілдерінің ерекшелігі:

1) Студенттердің ауызша сөйлеу дағдысын жетілдіруге алдын-ала дайындалған мәтіндер не тапсырмалар беру;

2) Студенттердің бірнеше микротоптарға бөлінуі;

3) Әрбір топтың өзінің басшысы болуы;

4) Микротоптардың басшыларымен өздерінің ойларын бөлісу, бірге талдау, басшының студенттер түсінбегенде микросабақтар өтуі;

5) Мұғалім бағыт-бағдар беруші, бақылаушы рөлінде ойнауы ескеріледі.

Жоғары оқу орнында білім алушылардың ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда кейс-стади әдісі амалдарын қолдану тиімділік танытып жүр. Мәселені шешуде студенттердің ұсынылған реальды немесе қиялдық жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзіндік баға беруі, өзінің ой-пікірін толық жеткізе алуы, қорытындылар жасауы үдеріс үстінде шыңдала түседі.

Кейс-стади әдісінің ерекшеліктері: практикалық жағдайларды зерттеу, болған жағдайларды баяндау; студенттер проблемамен (мәселемен) танысып, оны шешудің жолдарын іздеуі.

Кейс-стади әдісінің негізгі мақсаты: студенттердің бойында жаңа қасиеттер мен іскерліктерді қалыптастыру; әр түрлі проблемаларды талдау және оларды шеше білу қабілеттерін дамыту; ақпаратпен жұмыс жасауды үйрету.

Кейстің үш түрі бар. Олар: практикалық кейстер, оқу кейстері, ғылыми-зерттеулік кейстер. Жоғары оқу орындары студенттері үшін осы кейстердің барлығы да қолданылады. Ал мектеп оқушылары үшін көбіне алдыңғы екі түрі іске асырылады. Практикалық кейстерінің мақсаты – өмір жағдаятын жан-жақты талдау. Басты мағынасы – өмір жағдаятын танып-білу және тиімді істер жасау қабілетіне бейімдеу. Білім алушы жағдаятты шешу үдерісінде білімдер қабылдаумен қатар, бейімделу, машықтану дағдыларын алады және аса маңызды үлгі жасайды. Ал, оқу кейсінің міндеттері – оқу пәнімен байланысты, білім беру және тәрбиелеу істерінен өзекті мәселелердің талқыға берілуі. Мақсаты – өмір жағдайын сол сәтте түзету емес, соған жақындаудың, түсінудің жолдарын, әдістерін анықтау, типтік тектерін түсіну, сол сияқты басқа және жаңа жағдайларды талдауға машықтану. Зерттеу кейсінде ғылыми зерттеу жүргізуге машықтандыру көзделеді. Мұнда зерттеу үлгісін жасау - басты мақсат. Оны келешек ғылыми зерттеулерде қолдануға мүмкіндік артады.

Кейс-стади әдісін ұйымдастыру даярлық кезеңінен басталады. Бұл кезеңде студенттер керекті жауапты дер кезінде даярлауы үшін кейс мәтіні алдын-ала таратылады. Үдеріс кезінде олар әр түрлі шағын топшаларға бөліну және олардың құрамдары ауысып отыруы мүмкін. Кейс проблемасына қатысты қажетті дерек көздері көрсетіледі. Талдау кезеңінде топшалардың мүшелері бірінен екіншісіне ауыса алады. Әр адам өз ойын еркін айтады. Басқалар соның дұрыс жауабын табуға көмектеседі. Ортақ тоқтамдарға келеді. Білім алушылар талдау мен шешім қабылдау кезінде пәннің теориялық, әдіснамалық, терминдік, заңдық, формулалық және басқа мазмұны пайдаланылуы керек. Қорытындылар презентациялық түрге енгізіледі. Әр топшадан қорытындыларды қорғайтын спикерлер сайлайды. Топша спикерлері бірлесіп жасаған презентация материалдарын пайдалана отырып, ортақ шешімдерінің дұрыс екендігін түсіндіріп, дәлелдейді. Жасалған қорытулардың теориялық, практикалық жақтары көрсетіледі. Топ мүшелері берген сұрақтарға спикер және топ мүшелері қосымша жауаптар береді.Соңында, рефлексияны ұйымдастыру мұғалімнің шеберлігімен іске асырылады. Кейстерің көлемі де әртүрлі болуы мүмкін - бірнеше сөйлемнен тұратын мәтінді кейс, бірнеше беттен тұратын кейс. Өте көлемді кейстерді қолданудың өзіндік тәсілі бар. Алдын ала студенттерге танысу үшін тапсырма ретінде беріп жіберу. Ал сабақ үстінде мәселемен танысып, айқындаудың тиімсіздігі уақыт жағынан басым болады. Біріншіден, сабақта уақыт шектеулі, екіншіден, білім алушылар талдау жұмысына дейін-ақ жалығушылығы орын алуы мүмкін. Кейс әдісін

қолдану үшін оқытушы кейстер жинақтамасын жасауы қажет. Ол кейс бойынша талқыланатын сұрақтар, тапсырмалар ойластырылуы керек.

Ортақ жұмыстың жалпы қорытындысы туралы ұстаздың талдауында:

1.Кейстің басты мәнін ашу, пәннің теориялық негізімен, жеке жақтарымен, бұрынғы тақырыптарымен ара байланысын көрсету.

2.Спикерлердің ұтымды ойларын бағалау, қате кеткен тұстарды анықтап, түзетулер жасау.

3.Басты қорытулар жасау. Жалпы пәннің тақырыбы мен қырлары қаншалықты ашылғанын көрсету.

4. Пән бойынша келешекте қандай мәселелер қаралатынын ескертіп, сонда осы кейспен қандай байланыс болуын қысқаша сипаттау, түсіндіру секілді қорытындылау, синтездеу немесе дедукция жүргізіледі.

Демек, Кейс шешуді ұйымдастыру бірнеше кезеңдерден тұрады:

1.Даярлық кезеңі – бірлесіп жұмыс істеуді ұйымдастыру. Мұғалім жағдаятты ойластырады. Оған тапсырмалар дайындайды. Осы уақытта мұғалім ғаламтор, көркем әдебиет мүмкіндіктерін, бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдарды қарастырады.

2. Таныстыру кезеңі. Бұл кезеңде жағдаяттың сипаттамасы беріледі, ақпараттық материал таратылады. Сөздік беріледі.

3.Талдау кезеңі. Мұғалімнің кіріспе сөзі. Оқушыларды топқа бөлу. Оқушылардың материалды оқып талқылауы. Шешімді табуы.

4.Қорытымдар жасау кезеңі. Топтың жұмысын тыңдау.

5.Ортақ рефлексия немесе сабақтастыру кезеңі. Мұғалімнің қорытынды сөзі. Бағалау.

Кейсті шешу арқылы түрлі дағдылар қалыптасады.

Аналитикалық дағдылар. Деректерді мәліметтерден айыру шеберлігі, маңызды және маңызды емес ақпараттарды айыра білу, талдау, елестету және оларға қол жеткізу, кейбір ақпараттарды қалпына келтіру шеберлігі, нақты және логикалық ойлау қабілеті артады.

Коммуникативті дағдылар. Дискуссияны жүргізу шеберлігі, қоршаған адамдардың көзін жеткізу. Көрнекі материалды және басқа медиа материалдарды қолдану – топтарға бірлесу, өз көзқарасын қорғау, оппоненттердің көзін жеткізу, нақты есеп дайындау. Олар бір-бірімен сыйластықта жұмыс істеуге, өзгенің ойын тыңдауға, пікірталас жүргізуге, өз ойын нақты деректермен дәлелдеп сөйлеуге, көрнекіліктерді ұтымды қолдануға дағдыланады. Студенттер ортақ ойды қорыта отырып постер, кластер жасап, оны қорғауды үйренеді.

Бірлестік дағдылар. Жеке пікірді ортаға салу арқылы талқылау, бір-бірінің пікірін салыстыру, мәселеге қорытымдар жасауда ортақ пікірді бірлесе анықтау, дұрыс деп тапқан қорытындыны бірлесе өңдеу дағдыларын алады. Яғни, топта бірін-бірінің пікірімен санасу, сөзді тыңдай білу, ортақ пікірге келу, ойды қорытымдау дағдылары жүзеге асырылады.

Шығармашылық дағдылар. Ережеге сай жалғыз кейспен мәселе шешілмейді. Мұнда логикалық жолмен шешілмейтін, альтернативті шешу генерациясының шығармашылық дағдылары өте маңызды. Студенттер жан-жақты ойланып, мәселенің басқа қырынан келу арқылы, жанама аспектілерді бағамдап, негізгі мәселенің түйінін шешуде шығармашылық туындайды.

Тәжірибелік дағдылар. Кейсте көрсетілген нақты жағдайлармен салыстырғанда мәселенің күрделілігі немесе төмен деңгейлігі экономикалық теорияларда, әдістер мен ұстанымдарда қолданылатын тәжірибе дағдыларын жүйелеуге мүмкіндік береді. Кейстерді орындау барысында модельдеу, график құру, кластерге түсіру, суретін салу, диаграмма жасау сияқты тәжірибелік дағдыларын дамытады.

Әлеуметтік дағдылар. Талқылау барысында нақты әлеуметтік дағдылар қалыптасады. Адамдардың өзін-өзі бағалау тәртібі, тыңдай білу, дискуссияны қолдау немесе қарама-қарсы көзқарасты дәлелдей білуі қалыптасады.

Өзіндік саралау. Пікірталас кезінде туындаған қарсы пікірлер мен келіспеушіліктер басқалардың пікірін жете түсінуге және өзінің ойын терең дәлелдеп, талдауға септігін тигізеді. Кейс әдісін қолдану тек оқытумен ғана шектелмейді, бұл әдіс зерттеу әдісі ретінде де белсенді қолданылады. Туындаған моральдық және этикалық мәселелер оларды шешудің әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруды талап етеді. Үлгілеу әдісі мен проблемалық әдіспен тікелей байныста қарастырылады.

Бұл әдісті тиімді қолдануда оқу, білім және ізденіс мазмұнын біріктіру арқылы оқытушының да кәсіптік құзіреттілігін жоғарлатудың нақты тәсілдерінің бірінен саналады. Кейсті шешу кезінде үлгілеу, жүйелі талдау, ойша тәжірибе, сипаттау, проблема шешу, жіктеу, ойын, миға шабуыл, пікірталас үдерістері жүзеге асырылады. Ал кейске жатпайтын белгілерді мұғалімнің ескеруі қажет. Олар: Өзектілігі жоқ, қызықты емес, қайшылықсыз мәселелер, келтірілген материалдың ерекше астарлы мағынасы жоқ болса, өмір тіршілігіне, тарихқа, адамдардың пікір таластарына қатысы жоқ материалдар. Білім алушылардың талқысына салу үшін ешбір сұрақ-мәселе туындатпайтын немесе шешімі шығарылған мәселелер қызықты бола алмайды. Сондықтан жұмбағы бар, тартысқа түскенде студенттердің өзіндік ойлары арқылы қорытылатын кейстер білім алушылардың белгілі бір құзіреттіліктерді қалыптастыруына мол мүмкіндіктер береді. Мысалы, студенттерге практикалық кейсті шешуді мақсат етіп, «Қазіргі жастардың өмір сүру салты», «Жастардың мінез-құлқы», «Жастардың тәрбиесі», «Жастардың болашақтағы бейнесі» т.б. мәселелері төңірегіндегі берілген сауалдарға әр студенттің айтар пікірі бар және өз қорытындыларын дәлелді түрде қорғай алады. Олар жастардың жан-жақты дамыған, білімді, тәрбиелі, саналы, адамгершілікті, т.б. қасиеттерді жинақтаған тұлға болуына себепші факторларды зерттейді және оған жетудің жолдары қандай болуы қажет, қандай жұмыстар жүргізілуі қажет деген мәселелерді топшылайды. Тіпті болашақ дамыған тұлғаның образын жасауда жоба жасайды. Топ ішінде талқылау кезінде бір-бірінің пікірімен санаса құрметпен қарау және шындыққа жанасатын пікірлер мен қорытындыларды іріктеуде бірлесе жұмыс істеу дағдыларын алады.

Кейс-стади әдісінің ұтымдылығы студенттер өзара пікір таластыруға, өзінің пікірін дәлелді құруға дағдыланады. Жұмыстың нәтижесінде байқалатыны – жоғары оқу орнының білім алушылары көбінде өз позициясын дәлелді түрде қорғай білетіндігі. Сонымен бірге, топ ішінде белсенді тілдік қатынас орнайды. Әркім берілген сұрақтарға жауап іздеп, мәселені өз бетімен шешуге, өзіндік пікірін топта дәлелдеуге ұмтылады, ауызша сөйлеу дағдылары жетіліп, шығармашылық жұмыстардың дүниеге келуі орын алады.

Кейс әдісін тиімді қолдану сабақтың қызықты өтуіне және студенттердің белгілі құзіреттіліктерді қалыптастыруына септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Ступина С.Б. Технологии интерактивного обучения. Учебно-методическое пособие. – Саратов: Наука, 2009.

2 Двуличанская Н.Б. Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций / Электронное научно-техническое издание «Наука и образование». -2011.

В статье рассмотрены разновидности кейс-стади и особенности применения данного метода. Использование данного метода в высших учебных заведениях характеризуется как актуальный и необходимый прием Автор в работе показал, что кейс развивает навыки: аналитические, практические, коммуникативные, творческие, социальные навыки и формирует выработку самоанализа. Кроме того, рассмотрена эффективность использования метода на занятиях

The article discussed the features of the types of cases and how to use it. The order in the case, the steps, through the methods employed were the negative aspects of the students of higher

educational institutions. Analysis of the importance of the development of skills, analytical, practical, communicative, creative, social, self-analysis skills explained formed. In the resolution of the case modeling, analysis, thought experiment, description, problem solving, classification, games, brainstorming and discussion. In addition are talked the process, the effectiveness and efficiency of the method.

ӘОЖ 378.1.147 (5Қ)

Г.К. Камиева
"КАЗГЮУ" Университеті АҚ
Астана, Қазақстан
gulmir_kk@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНА КӘСІБИ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жоғары оқу орнындағы студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы маман даярлау жүйесінің маңызды құрамды бөлігі болып табылады. Оқытушылар мен студенттердің ғылыми зерттеу жұмыстарының мақсаты оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау негізінде жаңа білім алу, жаңа технологиялар әзірлеу, танымның жаңа әдістерін алу мен игеру болып саналады. Мақалада жоғары оқу орындарындағы студенттерге сапалы білім беру мақсатында құштарлығы мен қызығушылығын арттыру, сабақта жаңашылдық әдістерді пайдалану арқылы студенттерді өздігінен еңбек етуге, алған білімін жаңа материалдармен ұштастыра білуге дағдыландыру, ғылыми жұмыс жазу барысында студенттің бойында ізденіс әрекетін ұйымдастыру, мәселені тану және оны шеше білу дағдысын қалыптастыра білу мәселелеріне тоқталған.

Тірек сөздер: ғылыми-зерттеу жұмысы, ғылыми-зерттеу әрекеті, танымдық қызмет, әдістеме, мәтінді редакциялау, маман даярлау, ғылыми жоба, логикалық ойлау.

Тіл – ой көркі. Сондықтан әр нәрсеге байыппен қарап, батыл сөйлеуге, сөйлеу мәдениетіне жаттықтыру оқытушының міндеті.

Соңғы жылдары әдіскер-ғалымдар қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде меңгертумен қатар, студенттердің кәсіптік мамандығын ескере отырып игертудің тиімді жақтарын барлық пән оқытушылары қарастыруда.

Бүгінгі таңда қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық, саяси жағдайларға байланысты мекемелерде, кәсіпорындарда қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйренуге деген сұраныс күннен-күнге артуда. Студенттер – еліміздің болашағы, олар елімізді дипломатиялық қарым-қатынастарда танытатын болашақ мамандар. Осыған байланысты қазақ тілін оқыту, студенттердің алған білімдерін кәсіптік өндіріспен байланыстырып үйрету – енді қолға алынып жатқан тың мәселелердің бірі.

Сондықтан күнделікті өмірдегі сұранысқа, өзгерістерге байланысты ғылым, білім саласында түрлі жаңалықтар енгізілуде. Бүгінгі таңда елімізде ақпарат беретін құралдардың көзі техникаландырылған, автоматтандырылған деңгейде көтеріліп отыр. Студенттер түрлі ақпарат, деректерді ғаламтор желісі, техниканың басқа түрлері арқылы қабылдай отырып, тілдік қарым-қатынаста пайдаланады. Мұндайда сөйлесім әрекеттерінің түрлері негізгі қызмет атқаратындығы сөзсіз. Берілген ақпаратты ой елегінен өткізе отырып, студенттердің бір-бірімен пікір алмасып, ой бөлісуі сөйлесім әрекетінің бір түрі – айтылым әрекетін игерумен тығыз байланысты. Сөйлесім әрекетінің түрлері: оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім – тілдік қатынасты қамтамасыз ете келіп, ұлт пен ұлттың, халық пен

халықтың түсінісуіне әсер ететін ерекше үдерістер екені белгілі. Олардың әрбір түрі жеке зерттеу нысандары бола келіп, тілдік қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады.

Білімділік және тәрбиелік мәні зор жазбаша және ауызша орындалатын тапсырмалардың негізгі мақсаттары мынадай:

1) модуль бойынша өткен материалды бекіту, нығайту;

2) студенттердің қазақ тілінен білімін кеңейту және тереңдету;

3) студенттердің логикалық ойлауын дамыту мен жазбаша және ауызша тілін қоса дамыту;

4) орфоэпиялық және орфографиялық, пунктуациялық білімдерін қалыптастыру, тілді үйрену қабілетін дамыту;

5) студенттерге тілдік орта жасау, тілдік ситуациялар туғызу, студенттердің ойын толық жеткізуіне сөйлеуіне толық жағдай жасау;

6) студенттердің тілін дамыту, сөйлеу белсенділігін арттыру, сөйлеу дағдысын қалыптастыру.

«Сөздің лексикалық мағынасы таным теориясымен тікелей байланысты. Яғни адам затты қаншалықты жақсы таныса, затты белгілейтін сөздің мағынасын соншалықты анық, айқын біле алады. Себебі сөз мағынасы – белгілі бір заттың не құбылыстың адам санасындағы жалпыланған бейне. Зат бейнесі сөз мағынасының негізін құрайды, яғни жалпыланған бейне арқылы сөз мағынасын түсініледі және мағына арқылы келесі тыңдаушыға жеткізіледі. Сөз мағынасын қалыптастыру үшін сөздің мағынасын сөйлеуші ғана емес, қоғамдағы басқа адамдар да солай түсінуі, солай ұғынуы керек. Сонда ғана адамдар бірін-бірі түсінеді, бірімен-бірі қарым-қатынас жасай алады» мамандыққа қатысты тілді меңгертуде мынандай талаптар қою керек деп есептейді:

- студенттерді кәсіби мамандығы бойынша тілдесуге үйрету;

- мамандыққа байланысты тілдік қатынасқа түсу үшін әр түрлі жағдаяттар құру арқылы тілдік қатынастың қажеттілігін түсіндіру;

- дұрыс сөйлеу қатысымның түрлерін үйрету. Сонымен қатар мамандыққа байланысты мәтіндерді меңгерту арқылы студентті болашақ мамандығымен кеңірек таныстыруға мүмкіндік туады [1, 17].

Ғылымның барлық саласында білім мазмұны өзгеріп отырған қазіргі әлемдік жаһандану кезінде студенттердің ғылыми-зерттеу әрекетінің жүйесін ұйымдастыру – оқу үдерісін жетілдірудің негізгі шарты болып табылады. Қазіргі таңда оқу үдерісіне, студенттердің ғылыми жоба жазу қызметін негіздеу ерекше мәнге ие болып отыр. Ғылыми жоба жазу барысында пән оқытушылары студенттерді өз бетімен көп ізденуге, шығармашылық қабілеттерін арттыруға, зерттеуді үйретуге бағыт-бағдар береді. Кез келген тақырып бойынша ең алдымен сол тақырыптың қазіргі таңдағы өзекті мәселе екендігіне көңіл бөлінеді. Бекітілген тақырып бойынша ғалымдардың осы тақырып төңірінде жүргізген зерттеулері жинақталады, талданады, сұрыпталынады. Тақырыпқа қатысты сауалнама, сұқбат жүргізе отырып, осының нәтижесі талданып, қорытынды жасалынады. Ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу студенттердің танымдық қабілеттерін дамытады, білім алушылардың белсенділігін және өздігінен білім алу қабілетін арттыруға, танымдық қызметтің әдіс-тәсілдерін игеруге, қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді.

Студенттер оқытушылар, яғни жоба жетекшілерінің басшылығымен таңдап алған жоба тақырыптарының қазіргі таңдағы өзекті мәселе екендігін, оның ерекшіліктерін, маңыздылығын сезіне отырып, алуан түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, алдарына қойған мақсат-міндеттерін жүзеге асырып отырады. Жоба жазу барысында студенттерге шығармашылық мүмкіндіктер беріледі. Оқытушының көмегімен студент ғылыми жұмыстың өзектілігін, шығармашылық аясын айқындайды, осы міндеттер бойынша студенттерге қосымша ізденуге жағдай жасалынады.

Таңдап алынған және бекітілген ғылыми жоба тақырыбы бойынша төмендегідей жұмыс түрлері жүргізіледі:

- ғылыми жоба тақырыбы бойынша көмек көрсете отырып, тақырыпқа қатысты қосымша мәлімет беру;

- зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттердің тізбесін жасау, жинақталған ғылыми әдебиеттерді сұрыптау;

- ғылыми жоба тақырыбының өзектілігін көрсете білу;

- көтеріліп отырған мәселенің қоршаған ортамен байланысына көңіл бөлу;

- алдын-ала болжау, тұспалдау, жалпылама түсінік бере білуге үйрету;

- студенттерге алған мәліметтерін кеңінен пайдалануға және оларды қолдану мүмкіндігін бағалай білуге мүмкіндік беру;

- ғылыми жобаның зерттеу кезеңдері бойынша қолданылатын әдіс-тәсілдер анықтау;

- студенттің жеке өзіндік пікіріне, қорытынды жасай білуіне көңіл бөлу;

- зерттеу тақырыбы бойынша жинақталған, сұрыпталған ғылыми әдебиеттерді ресімдеуге көңіл бөлу.

Студенттермен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы олардың өзін-өзі дамыту, шығармашылық,ізденімпаздық қасиеттері қалыптастырылады. Сонымен қатар студенттерге ғаламтормен сауатты түрде жұмыс жасауды үйрету, өз бетімен сауалнама, сұқбат жүргізіп, оларды видеотаспаға түсіріп, жинақталған материалдарға талдау жасалуын, нәтижесі бойынша қорытынды жасай білуін қадағалау керек. Қандай жұмысты болсын қызығушылықпен, ынта-жігермен жасаса жақсы нәтиже шығатыны анық. Студент кез келген тапсырманы орындау барысында іздене бастайды. Өз бетімен әрекет жасап, шешім қабылдау арқылы белгілі бір нәтижеге жетеді.

Әдіскер Қ. Қадашева "Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі" деген докторлық диссертациясында мамандық тіліне бейімдеп оқытуда жаңаша жаңғыртып оқыту әдістемесінің әдіс-тәсілдерін ұтымды пайдалануға болатындығын, тіл үйренушілердің өз саласында тілді қолдану қызметінде лексикалық минимумды анықтау қатысымдық қажеттілікті қамтамасыз ететін ерекшелік екендігін көрсетті. Заңгер мамандығына бейімдеп оқытуда автордың өз тәжірибесінен алынған үлгілері толық баяндалып, кәсіби бағыттағы материалдың негізінде пікірлесімдік қарым-қатынасты қалыптастыруға жаттығулардың әсері зор екені айтылады. Сонымен қатар өзгетілді дәрісханалардағы үйренушілерге мамандығы бойынша тілдік база жасау мәселесіне тоқтала отырып, оның мақсаттарын ашып көрсетеді [2,103]. Бұл ғылыми еңбектегі тиімді әдістердің үлгілерін күнделікті сабақ барысында түрлендіріп қолдануға болады.

Жоғары оқу орындарындағы білім берудегі негізгі міндет білікті мамандар даярлау. Дәстүрлі сабақта мамандарды даярлау үшін – нақты білімдерді игеру жеткіліксіз болып табылады, сондықтан қазіргі таңда болашақ мамандардың студенттерді өздігінен білім алуға үйрету, шығармашылық ойлауын мақсатты түрде қалыптастыру негізгі мақсаттардың бірі болып табылады.

Тілді мамандыққа қатысты оқытудың тиімді жақтары:

- білім алушылар қазақ тілін меңгеру арқылы кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана алуы;

- кәсібіне байланысты жинақталған сөздік қорды тәжірибеде мамандығына қатысты ой-пікірлерін нақты жеткізу дағдысы қалыптастыру.

Қазақ тілінің кәсіби мамандыққа бағытталған лексикасы мен терминологиясын оқыту әдістемесі сала мамандықтарына байланысты таңдап алынған лексиканы үйрету үшін, біріншіден, тіл үйренушіге жаңа сөзді қолдануға жағдай туғызу; екіншіден, сөздің мағынасын айқындап, дұрыс қолдан амал-тәсілдерін игерту (сөз-сөз тіркестері-сөйлем-мәтін); үшіншіден, сөздер мен сөз тіркестеріне қатысты грамматикалық тұлғаларды функционалды мақсатта байланыстыра үйрету; төртіншіден, сөздердің қатысым-прагматикалық мақсатын ескерген дұрыс.

Қазақ тілін жоғары оқу орындарында үйретуде тілдің қатынас құралы ретінде құзіреттілігін арттыру керек. Ол үшін тілді кәсіби бағытта оқытатындықтан әр топтың ерекшелігіне қарай мәтіндерді, тапсырмаларды ыңғайлап беру керек. Ол тапсырмалар

студентті тілдік қатынасқа түсіріп қана қоймай, оның ой-өрісін кеңейтіп, өмірге көзқарасына жағымды әсер етуі тиіс. Бұл оқытушының алдында тұрған басты міндеттердің бірі.

Қазіргі таңдағы әрбір оқытушының міндеті - студенттерге тиянақты да, сапалы білім беру, студенттің құштарлығы мен қызығушылығын арттыру, сабақта жаңашылдық әдістерді пайдалану арқылы студенттерді өздігінен еңбек етуге, алған білімін жаңа материалдармен ұштастыра білуге дағдыландыру, ғылыми жұмыс жазу барысында студенттің бойында ізденіс әрекетін ұйымдастыру, мәселені тану және оны шеше білу дағдысын қалыптастыра білуі керек.

Студенттің дарындылығын әлеуметтік қажеттігіне сай ғылыми негізінде дамытудың шарттарын анықтап, оны қанағаттандыруда студенттер ұжымының дайындық деңгейінің, дәрежесінің диагностикалық әр кезеңде жүргізу керек, себебі, ғылыми-зерттеу жұмысының екінші, үшінші, кезеңдері осыны міндетті түрде талап етеді, өйткені, бұл студенттердің жас ерекшеліктеріне байланысты. Ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысатын студентті қалыптастыру жолындағы басты мақсат қоғамдық өмірге бейімделген интеллектуалды жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Ғылыми-зерттеу жұмыспен айналысатын студенттер жұмыс жүргізу үшін тақырыпты талдауға ақыл-кеңестер беріп, ғылыми-зерттеу орындарымен таныстырып, пайдаланатын әдебиеттерді іздестіру жолдарын көрсету керек. Сонан соң тақыриппен жұмыс жүргізу жолдары, газет-журналдар тігінділерімен жұмыс істеуді үйрету қажет.

Жоғары кәсіби білім беруде студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары бойынша төмендегідей бағыттарды атап көрсетуге болады:

- зерттеудің мақсатын, міндеттерін анықтау;
- студенттерді төменгі курстан бастап ғылыми-зерттеу жұмыстарына яғни аудиториядан тыс жұмыстарға тарту (мысалы, ғылыми баяндамалар, мақалалар жазуға, мәлімдемелер дайындауға; олимпиадалар және ғылыми конференцияларға қатысуына);
- студенттердің (ғылыми-зерттеу үйірмелері, жас зерттеушілер ұжымдары және т.б.) ғылыми практикалық қызметтің ұжымдық жұмыс істеу түрлерін енгізу.

Жоғары оқу орнындағы студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы маман даярлау жүйесінің маңызды құрамды бөлігі болып табылады. Оқытушылар мен студенттердің ғылыми зерттеу жұмыстарының мақсаты оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау негізінде жаңа білім алу, жаңа технологиялар әзірлеу, танымның жаңа әдістерін алу мен игеру болып саналады.

Студенттердің қабілеттерін арттыруда, логикалық ойын пайдалану үшін және зерттеушілік қызметін жандандыру да жаңалық ашуға жетелейтін жолдың бірі - өздігінен тапсырма құрастыру. Тапсырма құрастыруда оңайдан бастап, біртіндеп күрделендіре түскен пайдалы. Бүгінгі таңда жеке тұлға, яғни зерттеушілік тұлға қалыптастыру білім мен тәрбие берудегі мемлекеттік істің ең маңыздысы болып отыр. Осы жолда педагогикалық технология оқыту мақсатында жетудің тиімді тәсілі ретінде қарастырылатын жаңа әдістердің жиынтығынан тұрады. Студенттермен ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамыту үшін өздігінен жұмыс істеуге баулу, өз ойын тұжырымдауға дағдыландыру болғандықтан сабақ барысында кеңінен соңғы кезде деңгейлеп оқыту дамыта оқытудың модульдік әдісін жиі пайдалану өте тиімді.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарына студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер:

1. Тақырыпты мазмұнына қарай жинақтау;
2. Арнаулы бір тақырыпта пікірталас тудыру;
3. Логикалық ойлауын дамытатын тапсырмаларды орындау;
4. Тақырыпқа қатысты жинақталған материалдарды салыстыру; іріктеу.
5. Әр түрлі тақырыпта пікірталас, сайыс өткізіп, әсерлерін эссе түрінде жаздыру.

Осындай жұмыстарды үнемі жүргізу студенттерді шығармашылыққа баулуға, қиялын ұштауға, өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді. Сондықтан студенттерді

ізденушілікке баулу, оған зерттеу дағдысы мен білігін игеру бүгінгі білім беру саласының маңызды міндеті болып саналады.

Ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысатын студентті қалыптастыру үшін жұмыстың мақсаты мен міндетін айқындап, студенттің ерекше қабілетін ашу, жолдарына бағыт жасау керек.

Оқытушының алдына қойған міндеттері:

- Студенттің жеке ерекшелігі мен қабілетін зерттеп, зерделеу;
- Шығармашылық ғылыми ізденіске өзіндік зерделігін дамуын назарда ұстау;
- Студенттің өз бетінше әрекет етуіне мүмкіндік беру
- Студенттің топта жұмыс жасай білу қабілетін дамыту.

Ғылыми жобаны дайындауда мынадай мәселелерге ерекше көңіл бөлуі қажет:

1. Тақырыпты қабілеттеріне қарай таңдау;
2. Аталған тақырыпты ашудағы студент еңбегінің сипаты, қосқан жеке үлесі;
3. Қорғау және жобаны жазу кезінде шешендік сөз саптауы, сөйлеу мәнері, ойын ұтымды, жағымды жеткізе алуы, өзін ұстауы, аудиторияны тартуы;
4. Слайд пен қорғауға ұсынылған материалдың сапалылығы;
5. Ғылыми жобаның ресімделуі.

Жетекші немесе оқытушы студентке ғылыми жоба жазу барысында мынадай негізгі факторларды басшылыққа алады:

- студенттердің өз бетінше жұмыс істеу тиімділігін арттыру;
- жекелей, жұппен, топпен жұмыс жүргізу;
- ойлау қабілетін дамытатын әр түрлі тапсырмалар беру;
- қабілетіне қарай деңгейлік тапсырмалар беру;
- шығармашылық жұмыстар беру.

Сол себептен, болашақ мамандарды дайындау үдерісінде, егер студенттер ғылыми-зерттеу жұмыстарына төменгі курстан бастап қатыстырылса, ғылыми жұмыс нәтижелі болады. Сондықтан студенттерді оқытудың барлық кезеңінде ғылыми қызметін орындауда болашақ мамандарды даярлауды жүйелі және мақсатты жүзеге асыру, ғылыми қызығушылықтарын, қабілеттерін, мүмкіндіктерін және студенттердің ғылыми жұмысының тәжірибесінің есебінде шығармашылық топтарын жасау; оларды ғылыми жұмыстың әдістемесімен қаруландыру; практикаға ғылыми нәтижелерді ендіруде жетістік жағдайларын жасау; ғылыми мәселелерді шешуде шығармашылық қызметін және зерттеушілердің дербестігін ынталандыру керек.

Студенттің ғылыми-зерттеу мәні, біріншіден, оны орындау үдерісінде әрбіреуі зерттеу ептіліктері мен дағдыларының нақты тізбесін меңгеруі көрінеді. Сонымен қатар студенттер зерттеп отырған тақырыптарына қажетті әдебиетті өздігінше іріктеуге, ізденіс жүргізуге, ғылыми әдебиетті конспектілеуге және талдауға, ғылыми жаңалықпен курстастарының алдына шығуға, зерттеп отырған мәселесі бойынша сауалнама немесе тәжірибе жұмысын жүргізуге, зерттеу тақырыбы бойынша құжаттаманы зерттеуге машықтанады.

Ғылыми жоба нәтижесі бойынша студенттік семинарлар мен ғылыми конференцияларға, басқа да өздерін қызықтыратын тақырып аясында ғылыми-зерттеу жобаларын орындауға қатысады.

Жоғарғы оқу орнында оқитын студенттерге білім бере отырып, алған білімдерін ғылыми-ізденушілік жұмысқа баулу арқылы жүзеге асыруға болады. Сонымен қатар, студенттердің логикалық ойлау және сыни тұрғыда ойлау қабілетін дамытып, алдарына нақты мақсаттар қоюға, оны орындау әдіс-тәсілдерін таңдай білуге үйретіледі. Студентті ғылыми жұмыс жасауға баулу арқылы олардың таным белсенділігін арттыруға болады. Сондықтан "Академиялық оқылым мен жазылым" пәні сабағында студенттердің қызығушылығын арттыру мақсатында тақырыптар таңдауға ұсынылады.

Қорытындылай келе, студент жеке тұлға ретінде өздігінен жетіледі, білім алу мен ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізуге бейімделеді.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:
1 Қасым Б., Османова З. т.б. Кәсіби қазақ тілі. –Алматы, 2010. –112 б.
2 Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. докторлық дисс... – Алматы, 2001. – 301 б.
3 Демченко З.А. Научно-исследовательская школа студента исследователя [Текст] / З.А. Демченко // Высшее образование в России, 2010. – № 12. – С. 155-158.
4 Петрова С.А. Основы исследовательской деятельности: Учебное пособие / С.А.Петрова, И.А.Ясинская. – М.: ФОРУМ, 2010. – 208с. – (Профессиональное образование)

Научно-исследовательские работы студентов, выполненные в высших учебных заведениях, являются важной составной частью при подготовке специалистов. Основной целью учебно-исследовательской и научно-исследовательской деятельностей преподавателей и студентов является получение новых знаний, использование новых технологий, освоение новых методов познания. В статье автор говорит о том, что в высших учебных заведениях одной из составляющих качественного образования является необходимость воспитания у студентов интереса к научно-исследовательской работе; применяя на занятиях новые методы обучения, научить студентов к самостоятельной работе; прививать навыки умения связывать имеющиеся знания с новыми полученными; во время работы студента над научной работой открыть в нем исследовательские способности; помочь студенту сформировать навыки решения увиденной проблемы.

Scientific research work of students performed at higher education institutions is an important part of the preparation of specialists. The main purpose of teaching and research activities of teachers and students is to obtain new knowledge, use of new technologies and development of new learning methods. The author suggests that in higher education one of the components of a qualitative education is the need for education of students' interest in research work; teaching students to work independently by applying new methods of teaching; inculcate ability to link existing knowledge with new knowledge; during the student's academic work to make them obtain research ability; help students form problem-solving skills.

ӘӨЖ 372.882

Қ. Қадашева, С.К. Омарова
«Тұран-Астана» университеті
Астана, Қазақстан
omarovask@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕЙТІНДЕРГЕ АРНАЛҒАН ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада түркі тілінде сөйлейтіндерге арналған қазақ тілі электрондық оқулығының құрылымдық ерекшеліктері сипатталған. Сондай-ақ қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі мен оқыту үдерісін оңтайландыру жолдары баяндалған.

Кілт сөздер: компьютерлік тапсырмалар, жаңаша жаңғырту, оқыту үдерісін ынталандыру, «экрандық» мәдениет, мультимедиалық сабақтар, экрандық бейнелер, анимациялық модельдеу, жазбаша мәтіндер, инновациялық әрекеттер.

Еліміздің қоғамдық-саяси өмірі мен экономикасын тұрақты ету, оның халықаралық қауымдастықта беделін өсіруде түркілердің рухани мәдениеті мен құндылықтарына, яғни

қазақ тілін меңгеруге қызығушылық тудырып отырған шетелдіктердің саны көбеюде. Осыған сәйкес қазақ тілін туыс тіл ретінде оқытудың рөлі жоғарылап келеді, қоғамдағы компьютерлендіру жағдайында заманауи білім беру үдерісіне қойылатын талаптарды ескере отыра, қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіру және дамыту қажеттілігі туындайды.

Бүгінгі таңда оқу үдерісінде арнайы оқыту жүйелерін және электрондық ресурстарды пайдалану **өзекті** мәселе болып отыр.

Мұндай электрондық оқулықтың құрылымын анықтауға, оқу материалдарын ұйымдастыру және лексиканы іріктеу ұстанымдарын жазуға, компьютерлік тапсырмалар түрлерін анықтауға және гипермәтіндік оқыту ортасында өздігінен оқу әрекетін басқару механизмін ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл ізденстер **теориялық және практикалық маңыздылығы** болып табылады.

Қазіргі заманғы білім беру саласындағы басым сипат – дамудың инновациялық тәсілдерін белгілеу. **Инновация** адам іс-әрекетінің экономикалық, техника-технологиялық және басқару саласын қамти отыра, қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарына, соның ішінде, білім беру саласына белсенді ене бастады.

Қазір барлық елдерде білім берудің ұлттық жүйесін жетілдірудің үздіксіз үдерісі жүріп жатыр. Зерттеудің түрлі философиялық және дүниетанымдық негіздері бойынша (Дж.Дьюи, П.Леви, Ф.Г.Кумбс, Ж.Аллак, Б.С.Гершунский, Н.С.Розов, А.М.Новиков, А.А.Вербицкий, Г.Е.Зборовский, И.Я.Лернер, В.Д.Шадриков и др.) білім берудің әлеуметтік қызметін қайта қарастыруды туғызатын білім беру реформасының негізгі талаптары айқындалады [1].

Білім беру саласында жаңаша реформа жасау, яғни білім беру мазмұнын, оны ұйымдастырудың формасы мен тәсілдерін қайта өзгертуге, білім беру үдерісінде түбегейлі жаңа технологиялық жабдықтарды жасауға бүгінде толық мүмкіндік жасалып отыр. Білім берудің қалыптасып келе жатқан моделінде өздігінен динамикалық дамудың механизмдері болуы қажет, яғни **инновация** сияқты қасиетке ие болуы керек.

Бұл зерттеу жұмысының барысында инновациялық келелі мәселелерді шетелдік (И.В.Бестужев-Лада, Д.Р.Вахитов, С.Ю.Глазьев, В.С.Дудченко, В.И.Кондратьев, Н.И.Лапин, В.Я.Ляудис, А.И.Пригожий, Б.Твисс) [1] және отандық ғалымдардың (Қ.Қадашева [5],Т.Аяпова [6], Н.Құрманова [7]) еңбектері мен тұжырымдарына сүйене отырып, электрондық оқулықты жасаудың параметрлері мен ұстанымдары анықталады.

Зерттеу жұмыстарында инновацияның анықтамаларына берілген түрлі көзқарастар мен жаңашылдық үдерістің маңыздылығы, жаңаша жаңғыртудағы қарама-қайшылықтың көрінуі мен инновациялық әрекеттерді алгоритмдеу, оның дүниеге келу циклінің мәселелері мен оның әлеуметтік диффузиясы туралы айтылады.

Жаңаша жаңғырту деп сапалы өзгерістің болу мүмкіндігін болжайтын мазмұнды (не мәнді) айтсақ, ал **жаңаша өзгерту/инновация** – имплантация технологиясын немесе нақты объект жағдайында жаңалықтың мазмұнын ойлап табу. Оның өзгерісі инновация пәнін құрайды.

Басқаша айтқанда,инновациялық үдерісті құру моделі *жаңалық енгізуді* жүзеге асырудың: ***инновациялық ой, жоба, баға, тәжірибе және мөлшер*** сияқтынақты деңгейлерін қамтиды.

Соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың кең таралуы адам өмірін күрт өзгертті. Интернет желісіне қосылған компьютер ол үшін көңіл көтеру, қарым-қатынас орнату ортасына, оның шығармашылық және кәсіби әлеуетін жүзеге асыруға көмектесетін құрал ретінде, ақпарат көзі, соның ішінде білім алу құралына айналды.

Кейбір зерттеушілер заманауи қоғамды «***экрандық***» ***мәдениет*** қоғамы сияқты сипаттайды. Олардың көзқарастары бойынша, болашақта тек сол ғана «кітап» мәдениетін ығыстыра алады. «Экрандық мәдениет «экрандық сөйлеуге» негізделген», яғни уақыт ағымында кейіпкерлердің ауызша сөйлеуі мен әрекеттерін өзінше еркін орындай алатын экрандық бейнелер, анимациялық модельдеу, жазбаша мәтіндер мен тағы да басқалары [3].

Қоғамды демократияландыру жағдайында жаңа мәдениет білім беру дереккөздерін әртараптандыруға және мультипликациялауға себепші болады. Бұрын педагог тіл

үйренушінің білім және ақпарат алу үдерісін баспа өнімдері бойынша бақылап отырса, ал қазір ол көптеген түрлі ақпараттық технологиялар мен тіл үйренушілердің арасындағы бақылаушы рөліне енеді. Ақпараттық технологиялардың дамуы электрондық құралдардың пайда болуына алып келді. Мұндай оқулықтар тек қана білім беріп қана қоймай, оқытудың бақылаушы нәтижесімен, оларды меңгеру механизмін ұсына отырып, оқытушыны ауыстыра алатын рөлге ие болады.

Жаңа ақпараттық, үйретушілік, бақылаушылық құралдар тіл үйренуші үшін өте тиімді, себебі компьютер арқылы бейне және интерактивтік көрнекіліктерді, сондай-ақ көрнекіліктер арқылы берілген тапсырмаларды орындап, оның нәтижесін дұрыс және бұрысына көзін жеткізе алады. Сонымен бірге компьютер тіл үйретушінің көмегінсіз тіл үйренушінің үй жағдайында да оқу материалдарын игеруіне мүмкіндік туғызады.

Сөйтіп, дәстүрлі білім беретін оқу кітаптарының деңгейі төмендесе, керісінше, мультимедиалық сабақтар тіл үйренушінің тілдік *білім* мен *білік, дағдысын* жетілдіреді.

Ең бастысы, компьютер техникалық құрал ғана емес, сонымен бірге ақпараттық кеңістікті барынша дамытатын, тұлғаның оқу үдерісіндегі практикалық іс- әрекетін арттыратын құрал болып табылады.

Электрондық оқулықты жасау үздіксіз инновациялық ізденісті қажет етеді. Сондықтан ақпараттық технология педагогикалық инновациялық құрал және белсенді әдіс ретінде тілді оқыту үдерісін ынталандырады.

Осыған орай, туыс тілдерді оқыту барысында жаңа типтегі электрондық оқулықтың тетіктерін түбегейлі ойластырудың маңызы зор.

Қазақ тілі (туыс тілділер үшін) бастамашыл электрондық оқулығын дайындаудың өрнектері мен қазақ тілін компьютерлік бағдарлама бойынша оқытудың әдістемесін жасау еңбектің негізгі мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа сай төмендегідей міндеттер туындайды:

- электрондық оқулық жасау, оны пайдалану ерекшеліктеріне және тіл үйренушілерді қазақ тіліне Электрондық оқулық бойынша оқытудың әдіс-тәсілдеріне талдау жасау;
- қазақ тілі (туыс тілде сөйлейтіндер үшін) оқулығының негізінде қарапайым деңгейге арналған бастамашыл электрондық оқулығының құрылымдық және мазмұндық моделін жасау;
- қазақ тілі (туыс тілділер үшін) бастамашыл электрондық оқулықтың А1 және А2 деңгейлеріне енетін тақырыптар бойынша мультимедиалық сабақтың компьютерлік дидактикалық материалдарын дайындау;
- түрлі контингенттерді (бұл әсіресе әртүрлі лингвистикалық дайындық пен қабілеттері бар, объективтік факторларға байланысты оқу бағдарламасын түрлі мерзімде үйренетін көп этникалық аудиторияны оқыту барысында өзекті) қанағаттандыратын оңтайлы оқу ортасын, мультимедиа кешендерін жасау;
- жаңа оқыту құралдары базасының негізінде қашықтан (дистанционный) оқытуды ұйымдастыру.

Ақпараттық технологиялар арқылы білім беру үдерісінде технологиялық мультимедианың орны ерекше. Ол компьютерлік жүйеде мәтінді, дыбысты, видеокескіндер мен графикалық кескіндер, анимацияларды біріктіруге тиімді жағдай туғызады. Оның ерекше белгілері төмендегідей:

- бір бағдарламалық өнімде түрлі ақпаратты шоғырландыратын дәстүрлі оқу материалдары (мәтін, кесте, иллюстрация), сондай-ақ, сөйлеу, музыка, бейнефильмдердің көріністері, телекадрлар және т.б. болады;
- «адам - компьютер» интерактивті қарым-қатынастағы жаңа деңгей болып саналады.

Осындай ақпараттық технологияның негізгі ерекшелігі тіл үйренушінің түрлі нысандағы экстралингвистикалық ақпаратты және тілдік, сөйлеу мүмкіндіктерін бір мезгілде

жүзеге асыруға, басқаша айтқанда, тілді қабылдаудың барлық жолдарына әсер етеді және оқу ортасын жасауға жағдай жасайды.

Электрондық оқулықты жасаудың практикалық міндеттерімен қатар қазақ тілін түркі тілдерінде сөйлейтіндерге электрондық оқулығын (А1, А2 деңгейлері) әзірлеуде төмендегідей құрылымын анықтаймыз: «Титул беті», «Кіріспе», «Нұсқаулық», «Аннотация», «Мазмұны» «Мәтін бөлігін іздеу жүйесі», «Интерактивті тапсырмалар», «Энциклопедия» және «Ассоциативті оқу сөздігі», «Авторлар жөнінде мәлімет».

Электрондық оқулықтың *«Титул бетінде»* оның атауы және оқулық туралы жалпы мәліметтер беріледі.

«Кіріспе» бөлімінде әдістемелік нұсқаулар мен қысқаша оқу курсының мазмұны баяндалады.

«Нұсқаулық» бөлімінде компьютер бағдарламасы бойынша тапсырмаларды орындау үшін клавиш пен курсорды пайдалану жолдары көрсетілген. Бұл бөлім тіл үйренушінің компьютердегі сабақтарды пайдалануына көмектеседі. Сонымен қатар экранның жоғары оң жағында жиектеме орналасқан. Онда негізгі қызмет жасайтын клавиштер көрсетілген, олар тіл үйренушіге бағдарламадан мәзірге (меню) өтуге және алдағы немесе келесі кезеңге қайта келуге, дыбыстық сүйемелдеуді ажыратуға, яғни көмек сұрауға мүмкіндік береді.

«Аннотация» бөлімінде электрондық оқулықтың мақсаты, оның қызмет аясы, қолданылу деңгейі туралы қысқаша мәлімет ұсынылады.

Ал *«Мазмұны»* бөлімінде қазақ тілін меңгертуге арналған түрлі интерактивті жаттығулар жинақталады.

«Мәтін бөлігін іздеу жүйесі» бөлімінде белсенді лексиканың аудармасы, негізгі идеяны білдіретін сөйлемді табу және мәтінмен жұмыс істеуге қатысты тағы басқа тапсырмалар ұсынылады.

Жаттықтыру тапсырмалары арқылы оқу материалдарын толық меңгеруге дейін бірнеше рет қайталауына мүмкіндік береді. Бұл оқыту үдерісін оқытушыға жекелендіруге жағдай жасайды.

Алғашқы сабақтың негізі мақсаты –қазақ әліпбиін жеделдетіп игеру. Компьютер экранында үйренетін тілдің әліпбиі тұрақты шығып тұрады және тіл үйренушіге түрлі вариантта әліпбимен жұмыс істеу мүмкіндігі беріледі.

«Интерактивті тапсырмалар» бөлімінде сабақ тақырыптарына қатысты берілген оқу материалдарын компьютерлік бағдарламаға бейімдеп беру арқылы (белсенді лексика, сұхбат, мәтін, жаттығулар) дайындалған тапсырмалар тобы жинақталады.

«Энциклопедия» бөлімінде фольклорлық және балалар әдебиеті туындыларынан өрнектер (мақал-мәтел, жаңылтпаш, жұмбақ, қазақ халқының ертегілері, мифтік әңгімелер) беріледі.

«Ассоциативті оқу сөздігі» бөлімінде электрондық оқулықтың құрылымына енетін тақырыптар бойынша белсенді лексикалардың ассоциативтік өрісі мысалдар негізінде ұсынылады.

*«Авторлар жөнінде мәлімет»*бөлімінде Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқытуға арналған электрондық оқулықтың авторлары туралы қысқаша ақпарат оқуға болады.

Жалпы алғанда білім беруді ақпараттандыру негізі ақпараттық технологияларды қолдайтын бағдарламаларды дайындау және енгізумен байланысты: *электрондық оқулықтар, тестілер жүйесі, мультимедиалық оқыту жүйесі, автоматтандырылған оқу кешендері, оқыту жүйесін автоматтандыратын басқару жүйесімен және тағы басқалары*.

Тілді оқытудағы ақпараттық технологияларды қолданудың бірнеше оңтайлы жолдары:

- АТ оқу сабақтарын ұйымдастыратын және оқу үдерісін басқару құралы;
- АТ вербальды, көріп-байқау, есту ақпараттарды презентациялауға және қабылдауға мүмкіндік беретін құрал;
- АТ интерактивті жағдайдағы оқыту құралы.

Компьютерлік педагогика бағытында АТ-ны интерактивті жағдайда сапалы оқыту құралы ретінде тануға болады.

Мультимедиа технологиясы базасында жасалған компьютерлік дидактикалық оқу материалдары өз бетінше тілді үйренуге мүмкіндік береді. Бүгінгі күнде «*электрондық оқулық*», «*компьютер арқылы оқыту курсы*», «*виртуалды оқулық*», «*гипермедиа оқулық*» және тағы басқа терминдер қолданыста бар. Алайда бүгінгі күні соның ішінде кең дамыған термин «***электрондық оқулық***» десе болады.

Бұндай оқу құралын жасау үлкен қаржы жұмсауды қажет етумен бірге, авторлар ұжымының, оның ішінде, оқытушы-әдіскер, бағдарламашы және әртүрлі саладағы мамандарды (видеоинженер, дыбыс режиссері, суретші мультипликаторларды) қажет етеді.

Тілді туыс тіл ретінде оқытудың әдістемесі тұрғысынан қарағанда ақпараттық және қатысымдық технология диалогтік ақпарат үлесін дамытудамаңызды сипатқа ие. АҚТ тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі рөлін бірнеше есе арттырып, коммуникативтік қызметін күшейтеді және тіл үйренушінің коммуникативтік құзыретін қалыптастыруда негізгі, сапалы білім берудің жолын ұсынады.

Осылайша заманауи компьютер эстетикалық, қызығушылық, танымдық, мәселелік материалдарды меңгеруге мүмкіндік береді және тілді үйрену барысында оның қызығушылығының жоғарылауына әсер етеді.

Сондай-ақ компьютерлік бағдарлама арқылы оқу материалдарын ұсынып қана қоймай, оқу үдерісінің стратегиясы мен тактикасын өзгертуге, оның нәтижесін талдауға болады. Тіл үйренушінің өз бетінше, жеке дара жұмыс істеуіне, қарапайым және күрделі тапсырмаларды орындауына мүмкіндік туғызатын әдіскерлердің дидактикалық материалдарды бейімдеуіне мүмкіндік береді.

Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқытуға арналған электрондық оқулықтан күтілетін нәтижелер төмендегідей:

- тіл үйренушілердің қазақ тілін электрондық оқулық арқылы үйрену барысында ақпараттық технологияларды қолдануға деген қызығушылықтары артады;
- білім кеңестігінде оны қолданудың маңызын түсінеді;
- өз ойын қазақ тілінде еркін жеткізе алуға деген ынтасы мен ұмтылысы артады;
- қазақ тілі электрондық оқулығын қолдану арқылы қазақ тілін меңгеріп, ақпарат кеңістігінен қазақ тілінде білім алу белсенділігі мен дағдылары қалыптасады;
- алған білімін өз іс-әрекетінде, теориялық білімі мен біліктілігін ұштастыра білу іскерлігі пайда болады;
- алған білімін өзінің іс-әрекетінде шығармашылықпен орындау әрекеті қалыптасады;
- тіл үйренушілердің қазақша тыңдап-түсіну, сауатты жазу,оқу дағдылары қалыптасады;
- тіл үйренушілердің қазақ тілінде сөйлеу мәдениеті қалыптасады.

Электрондық оқулықтар – ғылыми негізде дайындалған педагогикалық ақпараттық өнім. Электрондық оқулықтармен жұмыс істеу әрбір тіл үйренушінің өз мүмкіндігін есепке ала отырып, оқып-үйрену ісін жеке дара жүргізуге жол ашады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1 Руденко-Моргун О.И. Концепция электронного учебника. – М., 2013. – 54с.

2 Хомерики О.Г., Поташник М.М., Лоренсов А.В. Развитие школы как инновационный процесс. – М., 1994. – С. 9-21.

3 Haustein H.D., Mair H. Innovation Glossary. Oxford, New-York, Toronto. Sydnei, Frankfurt. 1986. –P. 124.

4 Прохоров А.В, Разлогов К.Э., Рузин В.Д. Культура будущего тысячелетия // Вопросы философии, 1989. – № 6. – С. 17-30.

5 Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. –Алматы: Мұрагер, 2005.

6 Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртылып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: педагогика ғ.д. дис... автореферат: –Алматы, 2001. – 48 б.

7 Аяпова Т.Т., Оразбаева Ф.Ш. және т.б.Қазақ тілі. Қарапайым деңгейге арналған электрондық оқулық. – Алматы: Жазушы, 2007. –336 б.

В статье характеризуются структурные особенности электронного учебника по казахскому языку для тюркоязычных говорящих. А также описываются эффективность использования и оптимальные приемы информационных технологий при обучении тюркоязычных говорящих казахскому языку.

The article characterized by structural features of the electronic textbook for the Turkic-speaking speakers. And describes the efficiency and optimal methods of information technology in teaching speaking to the Turkic-speaking into Kazakh language.

ӘӨЖ 37.022

Қ. Қадашева[1], С.К. Омарова[2], У.О. Асанова[3]
«Тұран-Астана» университеті[1,2]
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті[3]
Астана, Қазақстан
omarovask@mail.ru, assanova_62@mail.ru

КОМПЬЮТЕР – ҚАЗАҚ ТІЛІН ТУЫС ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ҚҰРАЛЫ

Мақалада электрондық оқулықта жүйеленетін жаттығуларға қойылатын әдіснамалық алғышарттар мен компьютерлік дидактикалық материалдармен жұмыс істеу тиімділігі сиппатталған. Сондай-ақ оқу үдерісінде қазақ тілін туыс тіл ретінде оқытуға арналған электрондық оқулықтың тапсырмалар жүйесі берілген.

Кілт сөздер: ақпараттық технология, дидактикалық материал, презентация кезеңі, аннимациялық жаттығулар, виртуалды сабақ, білік, дағды, компьютерлік бағдарлама, интерактивті сөздік.

Бүгінгі таңда оқу үрдісін сапалы, әрі тиімді өткізудің басты алғышарттарының бірі педагогикалық технологияларды ұтымды пайдаланып сабақ беру болып табылады. Солардың бірі – ақпараттық технология. Ақпараттық технологияны оқу үдерісінде пайдаланудың негізгі көзі сабақ барысында компьютерді пайдалану, интерактивті тақталарды қолдану болып табылмақ.

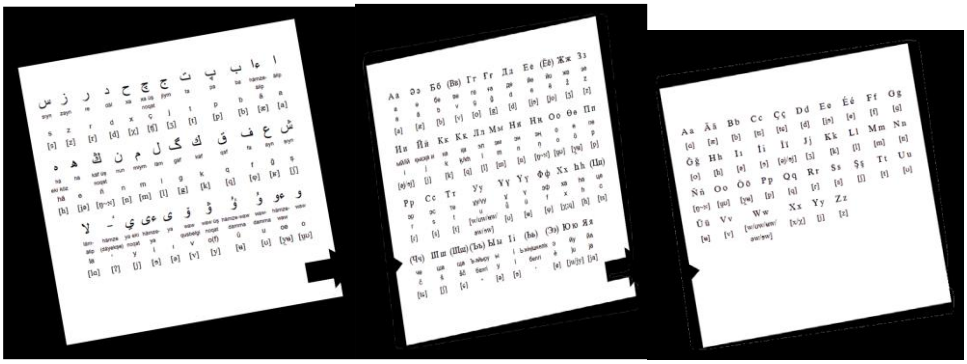
Электрондық оқу құралдарын әзірлеу барысында тіл үйренушілердің қарапайым деңгейде сөйлеу *біліктері* мен *дағдыларын* қалыптастыру үдерісінде ерекше рөл атқаратын көріп-байқау тірек жүйесін кеңінен пайдалануда компьютердің мүмкіндіктері мол.

Тіл үйренушілердің көз алдындағы сызбалар мен кестелер көрнекі құралдар ғана бола алмайды, керісінше, олар арқылы жаңа материал ұсынылады, сондай-ақ алғашқы білік пен дағдыны қалыптастыруда көру ассоциациялары үшін негіз бола алады, біртіндеп, жаңа материалды енгізу барысында оқытылатын тілдің жүйелі қатынасын белгілейді.

Қазақ тілі электрондық оқулығының мазмұнында түрлі бағыттағы жаттықтыру тапсырмалары жоспарланған. Қарапайым А1 деңгейінің алғашқы оқу материалы қазақ тіл білімі саласының бірі фонетикаға арналған. Оның «Әліпби» оқу тақырыбында *«Қазақ әліпбиімен таныс болыңыздар»* тапсырмасы, тіл үйренушілерді грамматикалық ұғымдармен таныстыру және оларға шолу жасау мақсатында *«Интерактивті сөздікпен жұмыс», «Дауысты дыбыстарды жазыңыздар», «Дауыссыз дыбыстарды жазыңыздар»*

жаттығулары жоспарланған. Электрондық оқулықта тіл үйренушілердің тыңдау біліктерін қалыптастыру үшін *«Белсенді лексиканы тыңдаңыздар», «Мәтінді тыңдаңыздар», «Сұхбатты тыңдаңыздар» «Сөздерді тыңдаңыздар»* аудиоматериалдары жүйеленген.

Электрондық оқулықта ұсынылған оқу жаттығуларының тапсырмалары *қазақ, ағылшын, түрік* және *өзбек* тілдерінде берілген. Бұл оқытушының көмегінсіз тіл үйренушілердің аударма әдісі арқылы тапсырмаларды өз бетінше орындай берулеріне мүмкіндік туғызады. Компьютерлік тапсырмаларды орындау сурет арқылы да жүзеге асырылады. Мысалы: *«Қажетті сөздерді суретпен сәйкестендіріп жазыңыздар»****** тапсырмасында үш әліпби (**латын графикасы, араб графикасы, кирилл графикасы)** орналастырылған. Тіл үйренушіге суретке қарап, жиектемедегі сөздерді (латын графикасы, араб графикасы, кирилл графикасы) пайдалана отырып, оның қай әліпби екенін жазу тапсырмасы ұсынылады.

1. **Бұл – .....**
2. **Бұл –.....**
3. **Бұл – .....**

Оқыған мәтіндерін түсінгендерін қадағалау мақсатында *«Мәтін бойынша төмендегі сұрақтарды пайдаланып, сұраулы сөйлемдерді толықтырыңыздар»* жаттығулары дайындалған.

Электрондық оқулықта аннимациялық жаттығулар «Виртуалды сабақ. Ортақ сөздермен танысайық!» айдарында берілген. Бұл айдарда туыстық атаулар, адамның дене мүшелері, үй жануарлары және табиғатқа қатысты атаулар туыс тілдерде (қазақ, түрік, өзбек) және халықаралық ағылшын тілінде ұсынылған. **Мысалы:**

Виртуалды сабақ.

Ортақ сөздермен танысайық! Ortak sözcükleri öğrenelim!

Экранның жоғары жағында *Бұл кім?(Bu Kim?)*сұрағы жазулы тұрады. Экранның сол жағында *Мехмет, Шахноз, Айжан, Сюзанның* суреттері орналастырылады. Оң жағында ұл баланың, қыз баланың, қарт адамның (ата) және әйел адамның (ана) аннимациялық суреттері ұсынылады. Курсорды Айжанға апарған кезде, ол қазақша «Бұл – ата» дейді, Мехметке апарған кезде, ол түрікше «Бұл – dede» дейді, Шахнозға апарған кезде, ол өзбекше «Бұл – ota» дейді, Сюзанға апарған кезде, ол«This is a grandfather» деп ағылшын тілінде сөйлейді. Әрі қарай басқа да туыстық атаулар (ана, ұл, қыз), адамның дене мүшелері, үй жануарлары және табиғатқа қатысты атаулар төрт тілде жоғарыдағы үлгі бойынша дыбысталып айтылады.

Оқулықта жоспарланған «Сілтеу есімдігі» грамматикалық тақырыбы «Интерактивті кесте» айдарында берілген. Онда грамматикалық тақырыптың теориялық анықтамасы аударма тәсілі арқылы берілсе, грамматиканы есте сақтату, мәселен, жақын заттар үшін қолданылатын сілтеу есімдіктері *көк түсті* сигналмен, ал алыс заттар үшін қолданылатын сілтеу есімдіктері *жасыл түсті* сигналмен ұсынылған. **Мысалы:**

Сілтеу есімдігі

Нұсқау және көрсету мағыналарын білдіретін есімдіктің түрін сілтеу есімдіктері дейміз. Сілтеу есімдіктері қай? қайсы? сұрақтарына жауап береді***.**

Сілтеу есімдіктері	бұл, мына, мынау, міне, осы,* {жақын заттар үшін қолданылады} сол, ол, осынау, сонау, анау, әне*{алыс заттар үшін қолданылады}

Түрік тіліндегі аудармасы: İşaret zamirleri – varlıkların yerini gösteren zamirlerdir. İşaret zamirleri hangi? hangisi? sorularını cevaplar.

Ағылшын тіліндегі аудармасы: A demonstrative pronoun represents a thing or things: near in distance or time (**this**, **these**), far in distance or time (**that**, **those**)

Тыңдаған сұхбат материалын түсінгендерін бақылау үшін «*Бұл сұрақтың дұрыс жауабын табыңыздар*» тапсырмасы дайындалған және бұл тапсырмаға жауап беру тест түрінде жүзеге асырылады. **Мысалы:**

Сұхбатты тыңдаңыздар.* (Diyalogu dinleyiniz.)

Айжан: - Сәлеметсің бе, Шахноз?

Шахноз: - Сәлем, Айжан!

Айжан, қазақ әліпбиі қандай графикаға негізделген?

Айжан: - Біз кирилл графикасын пайдаланамыз.

Шахноз: - Біз латын әліпбиін қолданамыз.

Бұл сұрақтың дұрыс жауабын табыңыздар. (Bu soruların doğru cevabını bulunuz.)

Экранда «**Айжан мен Шахноз не туралы сөйлесті?»** сұрағы жазылып тұрады. Тіл үйренуші төмендегі үш жауаптың бірін таңдап, дұрыс жауап беруі қажет.

{әліпби туралы}
буын туралы
дыбыстар туралы

«Анимация. Ерекше дыбыстарды үйренеміз» айдарында *көзілдірік, дәптер, шаһар, үнтаспа, дорба, жаңа кітаптар, ұялы телефон, қалам, сағат* сөздерінің аннимациялық суреттері беріледі. Тіл үйренушіге сөздер мен суреттерді сәйкестендіру жаттығуы ұсынылады.

Сондай-ақ Қазақ тілі электрондық оқулығының мазмұнында «*Энциклопедия», «Оқу сөздігі*» айдарлары жоспарланған.

Комьютердің мүмкіндіктері презентация кезеңдері мен жаттығулар дайындайтын, бақылауды жүзеге асыратын әдіскердің мүмкіндіктерін біршама кеңейтеді. Оның алдымен оқу материалдарын ұсынған және бекіткен кезде көрнекіліктердің түрлерін пайдалануына мүмкіндігі бар деп айтуға болады.

Компьютерлік дидактикалық материалда ұсынылған **презентация кезеңінің** рөлі айрықша болып табылады. Оның ұқыпты дайындалуы әрі қарай барлық жұмыстың тиімділігіне әсер етеді. Егерде әдіскер презентацияда берілген жаңа тақырыпты меңгеруге тиісті барлық қажеттіліктерді енгізіп, материалды даму ретімен беріп, көрнекілік құралдарды барынша қолдана алса, ол жаттығу деңгейін және «көмек» жүйесін дұрыс ұйымдастыра алды деген сөз.

Компьютерлік оқыту барысында тіл үйретушінің қатысуынсыз презентацияның кемшіліктері бірден байқалып қалады, сондықтан электрондық оқу құралдарын әзірлеуде оларды ескеру аса қажет.

Тіл үйренушінің жаңа материалмен «*байқау және қателер әдісімен*» өзінің ана тілінде кездесетін ұқсас құбылыстарды есіне түсіріп тұратын *көмекші – еске түсіру тәсілдері* болса, оның белсенді жұмысының нәтижесі ретінде экранда ақпарат беретін (ереже, кесте, сызба) презентация-жаттығу тұсаукесер жасаудың тиімді тәсілдерінің бірі болып табылады.

Белсенді қызмет істеу үдерісінде меңгерілген материал есте жақсы сақталады. Сондықтан осындай презентацияны жүзеге асыру тек қана компьютердің көмегімен орындалады.

Компьютерлік дидактикалық материалдарды дайындаған кезде жаттықтыру кезеңіне көңіл аударған жөн. Ол оқытудың алғашқы деңгейінде түрлі сипаттағы тапсырмалардың саны жағынан көп болуын талап етеді.

Біріншіден, электрондық оқулықтың жаттықтыру кезеңін әзірлеу барысында белгілі бір тілдік құбылысты кешенді түрде (жаттығулар жүйесі) ұсыну өте тиімді.

Екіншіден, компьютердің мүмкіндіктерін пайдалана отыра, оқу материалын толық меңгергенге дейін жаттықтыру тапсырмаларына бірнеше рет жүгінуге ынталандыру қажет. Оған ойын және тест түріндегі тапсырмаларды беру, олардың көп қызметтілігі және практикалық бағытын ескерген жөн. Тапсырмаларды қайталау барысында тіл үйренуші бейтаныс тілдік құбылыстардан өзіне таныс тілдік құбылыстарды байқайды. Сөйтіп, ол берілген тілдік құбылыстың типтілігін байқайды, оған үйренеді, нәтижесінде оны жақсылап есіне сақтайды.

Тілдік мультимедиа кешенінің оқу жағдайында **грамматиканы** оқыту типтік тілдік грамматикалық құбылыстарды мысалдармен беруге, ал коммуникацияға үйрету бірыңғай лексикалық құралдар арқылы вариациялық сөйлеу жағдаяттарына негізделеді.

Компьютерлік оқыту жаттықтыру және бақылау тапсырмаларын пайдалануда айтарлықтай тәжірибеге ие. Олар түрлі комбинациядағы компьютерлік бағдарламаларда ұсынылады. Мысалы: таңдауға арналған тапсырмалар; түрлі нұсқадағы тапсырмаларды алмастырып қою; топтарға бөлу тапсырмалары; салыстыруға арналған тапсырмалар; біріктірілген түрі (мысалы, алмастырып қою мен таңдауды байланыстыру).

Тапсырма түрлерін барынша қолдану тіл үйренушілердің жұмысын түрлендіріп, оған қызығушылығын арттырады. Сондай-ақ әдіскерлердің тапсырма типтерін таңдау көптеген факторлармен анықталады: оқу материалының ерекшелігі, онымен жұмыс істеу деңгейлері, оқытудың мақсаттары мен міндеттері. Тәжірибе көрсеткендей, алғашқы деңгейде тіл үйренушінің мүмкіндіктерін шектеуге болмайды. Сондықтан **Қазақ тілінің электрондық оқулығында** жүйеленетін жаттығуларға қойылатын төмендегі **алғышарттарды** ескерген жөн:

- ***Дыбыс, буын, сөзді*** алмастырып қою тапсырмаларын жасаған кезде, жұмыстың түрлі нұсқаларын жүзеге асыру қажет: берілген қатардан алмастырып қою элементін таңдау, оны клавиатура мен микрофонға қосу. Тәжірибе көрсеткендей, тіл үйренушілер оқу материалдарын меңгеруді ең қиын тапсырмалардан бастайды (микрофонға қосу), егер кедергілер туындаған кезде олар сөзбен жұмыс істейді, сонан соң ғана таңдау мүмкіндігін пайдаланады. Таңдау жолымен алдында тұрған міндетті шешу тапсырмаларды қатесіз орындауға әкеледі, психологиялық қиындықты жеңеді, сөйтіп, оқу материалын табысты меңгеруіне жол ашылады.
- Грамматиканы үйретуге арналған жаттықтыру материалын таңдау барысында, ең алдымен, грамматикалық құбылыстарды жиі қолданылатын сөз формасының үлгісімен, лексикадан бөлек үйреткен жөн, ал лексикамен жұмыс істеген кезде біркелкі лексикалық бірліктерді жағдаят үлгілері мысалдарымен ұсыну дұрыс болады.
- Компьютерлік дидактикалық материалдармен жұмыс істеу тиімді болу үшін, тіл үйренушіге еркіндік пен өздігінен жұмыс істеуге және белгілі бір курс сабағын, деңгейін, жаттығуларды, көмек сұрауды, жұмыс темпін таңдауға мүмкіндік беру қажет. Электрондық оқу құралдарының барлық мәзірінде арнайы дайындалған жүйелер осы мақсатта жұмыс істейді. Алайда оқудың алғашқы кезеңінің ерекшелігін ескере отыра, біз тіл үйренушінің қызметін қадағалап, оған бағыт беріп отырамыз: олар бағдарламамен жетекшілік етеді, тапсырманың (презентациядан жаттықтыруға дейін, сонан соң бақылау) кезекпен орындалуын ұсына отыра (бірақ оны мәжбүр етпей), жаттықтыру тапсырмаларын бірнеше рет орындауына ынталандырып, түрлі вербальды, вербальды емес (ұсыныстар, дыбыстық сигналдар) құралдармен көмек алу жүйесіне оралуға мүмкіндік жасауымыз қажет.

- Оқу материалын берудің түрлі тәсілдері мен формалары және презентация мен жаттықтыру тапсырмалары бар электрондық оқулықты дайындау арқылы оқытудың оңтайлы модельдері мәселелерін шешуге болады.
- Компьютерлік бағдарлама арқылы оқыту барысын автоматты түрде өзгерту үшін, тіл үйренушінің когнитивтік стилін қанағаттандыратын оқу материалын ұсына отыра, оқу құралына тест жүйесін енгізу өте пайдалы. Тест тіл үйренушінің білім деңгейлерін ғана емес, олардың жеке психофизиологиялық мінездемесін анықтауға да мүмкіндік береді.
- тіл үйренушілердің қазақ тіліне деген танымдық іс-әрекеттік қызығушылықтарын арттыру. Егер тіл үйренушілер жаңа ақпараттық технологияны жақсы игеріп, қазақ тілін үйренуге қызығушылықтары артса, онда қазақ тілін білу мүмкіндіктері де арттады.
- тіл үйренушілердің танымдық қызығушылықтары мен қабілеттерін ескере отырып, компьютерлік дидактикалық материалдарды **деңгеймен** меңгерту. Қазақ тілін оқытуда тіл үйренушілердің білім деңгейіне сәйкес А1, А2 деңгейлеріне бөліп оқыту үлкен жетістіктерге жетуге көмектеседі.
- электрондық оқулықтың дәстүрлі оқулықтар мазмұнын қайталамауын, яғни берілетін тақырыпқа қатысты ақпараттың нақты әрі қысқа берілуін ескеру;
- белгілі бір тақырыпқа қатысты материал 2-3 экрандық беттен артық болмауы;
- электрондық оқулықты шектен тыс иллюстрациялық, анимациялық тұрғыдан көркемдеу пайдаланушыға кері әсерін тигізуі мүмкін, процестерді анимациялап көрсету, оқулықтың көркемдік, әдістемелік деңгейін арттыру.

Жаңа материалды ұсыну барысында белгілі бір тілдік құбылысты динамикада ұсыну, яғни оның қалыптасу үдерісін түсіндіру және көрсету, соңынан түрлі тапсырмалар арқылы жаңа оқу материалын қаншалықты меңгергенін тексеру, қажет болған жағдайда, қайтадан түсіндірмеге оралып қана қоймай, басқа да әдістемелік тәсілдерді қолдануға болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

8 Руденко-Моргун О.И. Концепция электронного учебника. – М., 2013. – 54с.

9 Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Мұрагер, 2005.

10 ҚадашеваҚ. Жаңаша жаңғыртылып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: педагогика ғ.д. дис... автореферати: – Алматы, 2001.- 48 б.

11 Аяпова Т.Т., Оразбаева Ф.Ш. және т.б. Қазақ тілі. Қарапайым деңгейге арналған электрондық оқулық. – Алматы: Жазушы, 2007.– 336 б.

12 Б.Б. Белғара, Н.Ж. Құрманова, Л.Т. Айтпанова.Жаңа толқын [Электронный ресурс]: 1 деңгей: "Тілдік бағдар" мен "Тілашар": мемлекеттік тілді жеделдете деңгейлік оқытуға арналған электрондыққ оқу құралы. – Астана: Мемлекеттік тілді жеделдете оқыту респ. орталығы, 2007. -261 МБ.

13 Архангельская А.Л., Дунаева Л.А., Руденко-Моргун О.И. Концепция мультимедийного учебника русского языка для студентов подготовительных факультетов и первый этап ее реализации // Вестник РУДН: Вопросы образования: языки и специальность. 2006. – № 1 (3). – С. 35-40.

14 Беляев В.В. Компьютерные технологии в науке и образовании. – М., 2000.

15 Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы. – М.,1987.

16 Levy M. Computer Assisted Language Learning: Context and Conseptualization. – Oxford, 1997.

17 Mayer, R. Multimedia Learning: Are We Asking the Right Questions // Educational Psychologist 32 (1). – 1997. P. 1-19.

В статье анализируются методологические предпосылки к упражнениям, систематизированные в электронных учебниках и эффективность работы с

компьютерными дидактическими материалами. А также разработаны задания для электроннного учебника по обучению казахскому языку как близкородственного языка.

The article analyzes the methodological background to the exercises, systematized in electronic textbooks and efficiency with computer didactic materials. As well as work were developed the electronic textbook for training Kazakh language as a closely related language.

УДК 378.1.147

I.G.Rusol, K.M.Shulembayeva, V.B.Plokhenko
Sh.Ualikhanov Kokshetau state university
irenekz@mail.ru, aruana05@mail.ru

APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGY IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

This article explores the use and actuality of information technologies in foreign languages teaching. And information technology implies different kinds of techniques and equipment programming training activities. Computer linguo-methodical capabilities help to optimize the learning process and motivate students for tutorials. The project work involves the use of Internet resources, which significantly extend the overall outlook, enable the development of collective creativity, individual talents and abilities of students.

Keywords: information technology, computer training, learning process, learning environment modelling, training activities programming, automated knowledge testing, the organization of collective work, computer linguo-methodical capabilities, teaching project methods, project modelling.

The strategic goal of the subject "Foreign Language" is the formation of the “second language personality" of the student, his ability to carry out various kinds of speech activities (reading, writing, speaking, listening), language and speech operations and activities at the level of phonetics, vocabulary and grammar, readiness for intercultural communication based on aquired knowledge and cultural studies of non-verbal behavioral features of native speakers [1, 14].

In the learning process, including foreign languages, information technology is increasingly used. It is impossible to imagine the university or school, without modern computer classes. Universities in Kazakhstan and abroad have accumulated a rich experience of foreign languages computer training.

At the present stage of education, many teachers and methodologists often speak in favour of the fact that the effect of the introduction of computers in the educational process, determines the following factors:

1) reliable material and methodological support of educational process associated with learning a foreign language;

2) using a variety of ways, forms and methods of educational and extracurricular relationship (independent) activity of the students in the application of information technology;

3) improvement of knowledge and skills of foreign languages teachers who have mastered the computer usage;

4) active involvement of computer science and information teachers in the process of foreign language teaching;

5) certain curricula adjustments of schools and universities in foreign languages teaching.

Many contemporary authors hope that a solution of formulated problems and the increased use of information technology in the teaching of foreign languages will enhance the educational process. This is due to the fact that the process of learning foreign speech is extremely versatile. "It

is like a crossroads where the path is crossed by various sciences, it is the focus, where the lines of these sciences converge. But they do not just coexist being synthesized and breaking through the objects' features, they provide the basis of a new science " From the information point of view the college education can be seen not only as a process of knowledge translation (with some degree of interpretation), but also the organization of communication with the knowledge of trainees. In modern conditions such communication presents the following specific features:

1. The information in high school is mostly in the form of ready-made knowledge, which is necessary to transfer to the student.

2. The information which belongs to not completed knowledge can be transformed into knowledge. Education in such involves transference extra-linguistic information (desire, motives, emotions, sensual experience, etc.) in cultural symbolic and symbolic form.

3. It is the fixation of information in the iconic and symbolic forms (languages) that allows it to become knowledge and makes it possible to transfer information from one person to another.

4. At school and university the knowledge level is adapted to learners in accordance with specific educational requirements.

Foreign languages teaching methodology is called computer linguo-didactics, which can be implemented in the form of some computer training methods. There are no single generally accepted approaches to its classification [3, 18]. Depending on the extent permissible students' activity in the process managing of their own education and the ultimate goal, the following methods of computer-aided learning are distinguished:

- programming of educational activity of the student;
- modeling of the learning environment;
- random training;
- testing;
- information support.

The teaching process programming reveals the fact that the students' control actions are determined by the training program, which offers sequent training or control tasks. When creating a program, various management factors are used: the students' correct answers, the response time, the tips type, the accepted answers, the task complexity and etc.

There are three types of training:

- software-controlled learning;
- automated testing;
- automated training.

Computer training methods are characterized through certain principles:

- the scientific principle, which is provided by the methodological part of the software and training programs content;
- the consciousness principle implies the possibility of trainees' individual strategy conscious choices for achieving educational goals;
- the accessibility principle states that the computer training is organized depending on the age of the users, their language proficiency level and computer skills;
- the activity principle means that a learner always initiates the work on the computer. This principle is intersected with the principle of interactive learning, as such learning process involves active participation in it both the student and the computer;
- the systematic and consistency principle is determined by the methodical part of the training software. That training system (training course) through complex training programs provides a sequence delivery of educational material subject to assimilation;
- the principle of strong training results shows the possibility of repeated educational program usage both in the classroom and extracurricular activities;
- the visual training principle is realized through the use of multimedia teaching programs, including all kinds of verbal and non-verbal clarity (texts, drawings, pictures, animation, sound, music, etc.).

The computer functions in the process of foreign languages teaching.

In the foreign language teaching process the leading component of educational content isn't the theoretical basis of foreign language but the ways of language activities: listening, speaking, reading, writing. Learning any kind of activity occurs during the execution of the relevant activities and related actions and operations.

There are different approaches to the functions classification performed by the computer in the learning process [4, 19 - 26]. If we look at this process in terms of its active participants (trainee, teacher and computer), we can distinguish the following computer features: 1) in relation to the student; 2) in relation to the teacher.

The first group includes the following functions:

Communicative function assumes that the learning process is carried out in a dialogue "a learner - a computer."

Informative function is to ensure that the student can use information resources that will give him a computer (computer dictionaries, text stories, newspapers, various foreign-language encyclopedias, databases, etc.).

The training function is determined by appealing to a computer simulator, standard training programs and expert systems.

The computer *control function* is associated with the ability to customise training programs for a certain knowledge level of the student or to a specific program of his actions (e.g., not to learn lexical phenomena but grammatical ones or perform tasks for the translation of texts and etc.).

The controlling function is related to the computer scan on correctness of trainee's certain actions and issuing him the current or final evaluation.

The main computer functions in relation to the student are [5, 39 - 46]:

- the collective organizational work directly in the computer lab;
- Information support;
- Support for professional activities;
- Technical support.

Collective organizational work in the computer lab is realized by constructing the dialogue between the teacher and his trainees in various ways:

1) The teacher has connection to learners' computers and makes feedback to each student computers'work;

2) The teacher organizes the work of computers in pairs, triples, etc.

As a tool for information support of the learning process the computer automatically provides analysis, selection and prediction of the training materials effectiveness in a foreign language. It helps the teacher to select lexical and grammatical minimums for texts, exercises and tests.

The support of training technical function is related to the capacity of teachers to the active usage of local network, telecommunication facilities, multimedia programs. With these technical means, it is possible to organize a collective creative work in real time.

If we talk about *the problems of teaching foreign languages,* which can be efficiently solved with the use of modern computers, one of them can be attributed to [6, 44-47]:

- skill development on reading foreign texts;
- listening skill improvement;
- the ability to construct monologue and dialogue statements;
- writing skills in the preparation of various types of compositions, paraphrases, abstracts;
- expansion of learners vocabulary;
- stable motivation development of foreign language learners' activities through operational materials on the Internet, e-mail, the results of search systems.

Lingua methodical *capabilities of computer learning tools* include the following tasks [6, 14 - 19]:

- In teaching phonetics:

a) forming auditive skills on distinguish the sounds;

b) articulation pronunciation skills;

c) pronunciation skills in rhythm and intonation;

- In teaching listening comprehension:

a) formation of stable phonetic listening skills;

b) automatic control of correctly understanding the listened text;

- in teaching grammar:

a) forming a productive grammar writing skills;

b) monitoring the level of grammatical skills using special test programs;

c) supporting the assimilation of grammatical phenomena through the use of computer reference books on grammar and detection of grammatical errors on morphological and syntactic levels;

- in teaching vocabulary:

a) formation of productive lexical writing skills;

b) automatic control of lexical skills using multimedia computer programs;

c) expansion of active and potential vocabulary of students;

d) provision of various reference and information support through the use of automatic dictionaries, systems selection of synonyms and antonyms;

- in teaching reading:

a) exercising receptive reading vocabulary and grammar skills;

b) training for various types of text analysis;

c) mastering effective methods of extracting the semantic information of the text;

d) provision of reference and information support of new information on lexicology and lexicography by using electronic encyclopedias and automatic dictionaries.

Internet opportunities for teachers.

For example, on sites www.study.ru, www.dictionary.cambridge.org, www.dictionary.com, www.longman.com/dictionaries, www.bartleby.com, www.toefl.org/, www.really-learn-english.com, www.britishcounts.com. The site contains different versions tests for (self-) control of knowledge. Plans for classes using computer technology can be found at www. vickiblackwell. com / photohouse

Using the Internet for independent work.

Organizing independent work using the Internet, you should:

1) state a clear objective (e-mails, search for specific text, work with other students, etc.);

2) give instructions for each specific type of work, with examples;

3) provide a choice of ways to perform the task (refer to different sites, the choice of address of correspondence, etc.);

4) provide keys (the outcome version), in order the student could see the correctness of his answers.

The project methodology in teaching foreign languages.

With regard to foreign language lessons, the project is a set of actions specially organized by the teacher and independently performed by trainees, culminating in the creation of a creative product.

- The project is valuable because students acquire knowledge on their own and get educational experience in learning activities.
- The project technique is characterized by high communication and expected the students to express their own opinions, feelings, active involvement in real activity, to take personal responsibility for the learning promotion.
- The project methodology is based on a cyclical organization of educational process. A separate cycle is treated as an independent completed period of study, aimed at solving a particular problem in achieving the common goal of mastering a foreign language [6, 132-135].

The main objectives of the project methodic implementation:

- to show the ability of each student or group of students to use the acquired experience during the research preparation;

- to realize their interest in the subject matter, to increase knowledge about it;
- to demonstrate the level of their foreign language mastering;
- to gain a higher educational and development level, and social maturity.

A distinctive feature of the project methodology is a special form of organization. Organizing work on the project, it is important to comply with several conditions:

- Topics may be associated both with the country of the target language and the country of residence. Students focus on mapping and comparison of events, phenomena, facts of history and the lives of people around the world.
- The proposed problem is formulated so as to orient students to the involvement of the related discipline facts and a variety of information sources.
- It is necessary to involve all students in the group and propose them the tasks considering their language level.

The project is implemented in a specific pattern:

- preparations for the project.
- organization of the project participants.
- implementation of the project.
- presentation of the project.
- summing up the project work.

Project technique not only enables the trainees more and deeper to explore the topic, including the use of all kinds of Internet resources, but also greatly enhances their overall outlook, teaches communication, has ability to extract and select the desired material independently, enables to development not only the collective creativity but also the individual talents of trainees.

References

1. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: «Академия», 2002. — 272 с.

2. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – 2-е изд., перераб. и доп. — М.: АРКТИ, 2003. — 192 с.

3. Копылова В.В. Методика проектной работы на уроках английского языка. –М.: Дрофа, 2006. – 96 с.

4. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык. – М.: АРКТИ, 2002. – 176 с.

5. Ramon Ribe Project work. Berlin: Springer-Verlag and Heidelberg GmbH &Co. KG 2005– 220p.

6. Hutchinson T. Project English 2. Teacher’s book. Oxford: Oxford University Press, 1996– 270 p.

Данная статья рассматривает актуальность применения информационных технологий в процессе обучения иностранным языкам. Информационные технологии подразумевают различные виды методик и технических средств программирования учебной деятельности. Лингвометодические возможности компьютера способствуют оптимизации учебной деятельности и мотивации самостоятельной работы студентов. В качестве организации самостоятельной работы обучающихся предлагается применение проектной методики обучения. Проектное моделирование подразумевает использование интернет-ресурсов, что значительно расширяет общий кругозор, дает возможность развития коллективного творчества, индивидуальных талантов и способностей студентов.

Ақпараттық технологияның өзектілігін шет тілін оқыту процесінде бағалау өте қиын. Ақпараттық технологиялар өзіне әр түрлі әдіс-тәсілдерді және техникалық қамсыздандыруды қосады. Озық оқытушы озық технологияларды иелену керек.

Шет тілін оқыту үрдісінде озық ақпараттық технологияны қолдану оқытушыға ағымдық оңтайландыру қызметін негіздеуге және студенттердің дербес зерттеу жұмыс жасауына мүмкіндік береді.

ӘОЖ 372.881.151.212.2.

С.М. Сапина, Б.Б. Динаева
"ҚАЗГЮУ" Университеті АҚ
Астана, Қазақстан
s_sapina@mail.ru, dbb-31.05.kz@inbox.ru

«КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІ» ПӘНІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Қазіргі жоғары білім беру үдерісінде студенттерді жазбаша сөйлеуге үйрету болашақ маман дайындау жұмыстарының басты құрамдас бөліктерінің бірі болып отыр. Авторлар өз мақаласында «Кәсіби қазақ тілі» пәні бойынша орындалатын жазба жұмыстарының түрлерін, жазбаша жұмыстарға қойылатын талаптарды, жазбаша сөйлеуге үйретудің әдіс-тәсілдерін көрсетеді. Студенттердің белгілі тобы бойынша жазбаша жұмыстарды жүргізу арқылы жеткен жетістіктері мен орын алған олқылықтары турасында мәліметтер келтіріледі.

Тірек сөздер: жазбаша сөйлеу дағдылары, жазбаша жұмыс түрлері, эссе, рефлексивті журнал, мәтінді редакциялау, жазбаша жұмыстар портфелі.

Студенттерде академиялық сауаттылықты қалыптастыру болашақ маман даярлау жұмысының басты талаптарының бірі болып отыр. «Сауаттылық» ұғымын орфография мен пунктуация ережелерін білу деп ұғынатындар көп немесе оны «тіл мәдениеті» ұғымымен алмастыру жиі кездеседі. Осы ретте ҚАЗГЮУ Университетінде оқытылатын «Кәсіби қазақ тілі» пәні академиялық сауаттылық талаптары тұрғысынан қойылатын отандық, әлемдік стандарттарға сүйене отырып, студенттердің болашақ мамандықтарына қатысты кәсіби, ғылыми мәтіндерді мазмұндық, құрылымдық, техникалық тұрғыдан ресімдеудің ережелерін үйретуді басшылыққа алады. Академиялық сауаттылықты дамытуда жазбаша жұмыс түрлері ерекше орын алады [1], [2], [3].

Жазбаша жұмыс түрлеріне қойылатын талаптарды есепке ала отырып, студенттерде академиялық бағыттағы жазба жұмыстарын жазу дағдыларын қалыптастыру «Кәсіби қазақ тілі» курсын оқып үйрету кезіндегі мақсаттардың бірі болды. Пәннің оқу бағдарламасының талаптарына сәйкес сабақтар барысында, алдымен, жазбаша сөйлеуді туындатудың өзіндік процесі туралы түсінік берілді. 2 кредитті құрайтын «Кәсіби қазақ тілі» пәнінде 30 практикалық сабақ, 15 өзіндік жұмыс жоспарланған. Осы сабақтарды жүргізу барысында студенттерде мынадай дағдылар мен машықтарды қалыптастыру басшылыққа алынды:

а) жазбаша сөйлеуді қағазға түсіру процесін меңгеру, оның варианттарын құру мен редакциялауын игеру (рефлексивті журналда жазбалар жүргізу, бір бірін тексеру, жазбаша жұмыстар портфелінде ұсынылған жұмыстардағы қателіктерді сараптау);

ә) жазбаша сөйлеу тақырыбын таңдауды үйрену (тақырыпты тарылтуға арналған айтылым жаттығулары, мысалы, оқытушы немесе студент (тер) талқылау үшін оқылған мәтіннің ішінен алынған үзінділер), (топтық пікірталас/рефлексивті журналда жазбалар жүргізу);

б) тақырыптағы басты, қосымша және тақырыпқа қатысы жоқ идеяларлы анықтауды үйрену және кейін топта немесе оқытушымен талқылауға арналған айтылым жоспарын құру (ми шабуылы, рефлексивті журналда жазбалар жүргізу);

в) жазбаша айтылымның басты тұжырымын құрастыра білу; (кәсіби эсседегі басты тұжырымдарды талдау; бір бірінің жұмысын тексерген кезде бұл тұжырымдарды сараптай білу; рефлексивті журналда жазбалар жүргізу) ;

г) тақырыптық сөйлемдерді жазу дағдыларын жетілдіру (рефлексивті журналда жазбалар жүргізу, өзара тексеріс);

ғ) жұмыстың бөліктерін белгілі логикалық жүйемен құрастыруды үйрену (мысалы, жалпыдан жалқыға немесе керісінше) (эссе үлгілерін талдау, өз жазбаша айтылымының логикасын барынша жүйелі құру үшін білім алушыға көмектесетін рефлексивті журналда жазбалар жүргізу, жоспар-схемалар, жазбаша жұмыс конспектілерін құру, өзара тексеріс);

д) өз жұмысындағы тұжырымдарды жеке тәжірибеден және/немесе осы жұмысты жазу үшін қолданылған дерекккөздерден алған тиісті дәлелдемелермен дәйектеуді үйрену (ми шабуылы, эссе үлгілерін талдау, эссе тұжырымдарын көрсетуге арналған мысалдарды табу мақсатында тақырыппен байланысты мақалалар оқу);

е) оқылған мәтіннің мәнін өз сөзімен қысқаша айтуды үйрену (бір бірінің жұмысын тексеру кезінде оқылған мәтіннің негізін қысқаша мазмұндауына талдау жүргізу; рефлексивті журналда жазбалар жүргізу);

ж) талдаудың түрлі әдістерін пайдалана отырып, жазбаша айтылым бөліктерін байланыстыру дағдыларын жетілдіру (эссе үлгілерін талдау, абзацтарды редакциялау, өзара тексеріс);

з) өз жұмысына оны жазу үшін қолданылған дереккөздерден цитаталар енгізу және оларды дұрыс пайдалануды үйрену (рефлексивті журналда жазбалар жүргізу);

и) плагиаттың не екенін түсіну және өз жұмысын жазу кезінде оған жол бермеуді ұғыну (плагиатың қандай да бір түрлері қолданылған несесе қолданылмаған түрлі дереккөз пайдаланылған дәріс, плагиат қолданылған студеттердің жұмыстарына шолу).

Бұл еңбекте «Аударма ісі» мамандығының II курс студенттерімен «Кәсіби қазақ тілі» пәнін жүргізу кезінде олардың жазбаша сөйлеу дағдыларының қалыптасу деңгейі бойынша өткізілген жұмыстар талданады. Жазбаша жұмыс түрлерін жазып үйрету осы пәннің қорытынды емтиханы жазбаша түрде болатындығымен де байланысты.

Аударма ісі-203 тобында барлығы 23 студент бар, олардың сегізі ауызша қазақ тілін еркін меңгерген, жетеуі жақсы түсінеді, қазақ тілінде ойларын жеткізе алады, бесеуі жақсы түсінеді, бірақ ойларын жеткізуге қиналады, үш студент тілді нашар меңгерген, қарапайым деңгейде түсінеді, ойларын айта алмайды.

Алдымен, әңгіме болып отырған «Кәсіби қазақ тілі» пәнінде қолданылған академиялық жазу үлгілерін үйретуді қысқаша сипаттап өтейік. Жұмыстың барлық түрі сөйлеу әрекеті өніміне және жазбаша айтылым процесін тудыруға бағытталған кешенді әдіс-тәсіл аясында құрылды. Дәл осы әдіс-тәсілді таңдау студенттерде жазбаша айтылымды өз бетінше құру дағдыларын қалыптастыруға бағытталғандығынан туындады, олар, атап айтқанда, құрылған жазбаша айтылымдарының сапасын талдауды үйренуі тиіс. Оның үстіне төменгі курс студенттерінің жазбаша сөйлеу дағдыларын меңгеру деңгейі әлі де жеткіліксіз, олар жазбаша айтылымның белгілі үлгісіне сүйенбей жазбаша жұмыс жасай алмайды.

Қойылған мақсат пен онымен байланысты міндеттерге қол жеткізу үшін «Кәсіби қазақ тілі» сабақтарында жазбаша жұмыстың а) рефлексивті журнал; ә) түрлі тақырыптағы эсселер; б) оқытушымен электронды пошта арқылы хат алмасу; в) жазбаша жұмыстар порфелін құрау сияқты түрлері ұсынылды.

Жұмыстың осы түрлері мен формаларын қысқаша сипаттайық.

Талдаулар көрсеткендей, жазбаша сөйлеу дағдыларын үйрету кезінде рефлексивті журнал жүргізу оны меңгерудің қажетті түрлі дағдыларды қалыптастыру мен жетілдірудің тиімді құралы екендігін көрсетті. Бұл журналды жүргізу эссе жазудың түрлі кезеңінде мынадай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

1. психологиялық

– жазбаша сөйлеуді құрастыру алдындағы қобалжуды болдырмау;

2. аналитикалық

– жазбаша айтылымды құрау кезіндегі жұмыстың түрлі аспектілерін, атап айтқанда, оның мазмұны мен құрылымын талдауға үйрету;

– студент өз жұмысын жазу және редакциялау кезінде кездесетін қиындықтарды анықтау;

3. практикалық

– эссе жазу үшін қажетті түрлі машықтарды жетілдіруде қосымша тәжірибе жинақтау;

– жұмыстарды өзара редакциялауға және тексеруге дайындық [4, 48].

Рефлексивті журнал

Рефлексивті журналда жазбалар жүргізу тақырыптарын өзім бердім, кей тақырыптарды студенттер өздері таңдады. Бұл тақырыптар қандай да бір эссені жазу кезінде қандай міндетті шешу керектігіне байланысты таңдалды. Мысалы, пәнді оқыту енді басталған кезде студенттерге өзінің жұмыс жазу процесін сипаттап беру ұсынылды, бұл кезде студенттер өздерінің мықты және әлсіз жақтарын түсініп, оқытудың бұдан арғы процесінде оны есепке алып отыру үшін берілді. Сабақ кезінде мынадай тақырыптар анықталды:

а) Өздеріңізді қызықтыратын эссе тақырыптарын ұсыныңыз және неге қызықтыратынын түсіндіріңіз.

ә) Оқылған мәтіннің мәнін қысқаша мазмұндаңыз, бұл мақала несімен қызықтырды және/немесе ойландырды, сонны түсіндіріңіз.

б) Сіздің плагиатқа көзқарасыңыз қандай және неге?

в) Өз жұмысыңызды орындау кезінде пайдаланған сілтемелер тізімін жасаңыз.

г) Берілген эссені жазу кезінде қандай қиындықтарға кездестіңіз және оларды қалайша жеңдіңіз.

Осылайша, рефлексивті журнал жүргізу осы сабақты жүргізудің ажырамас бөлігі болып табылды және түрлі жазу дағдыларын қалыптастыру мен жетілдіру процесіне айтарлықтай септігін тигізді, оны студенттердің жазбаша жұмыс портфельдерінен көруге болады.

Бір-бірінің жұмыстарын редакциялау

Жазбаша сөйлеу жұмыстарына машықтандыру кезінде басты назар студенттердің бір бірінің жұмыстарын редакциялау мен тексеруге аударылды. Жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру жұмыстарының бастапқы кезеңінде студенттердің өз жұмыстарының сапасын талдауы біраз қиыншылық тудырды, дегенмен басқа студенттердің жұмысытарын тексеру кезінде айтарлықтай кемшіліктерді анықтай алды, бұл олардың жазбаша айтылымды құрау машықтарын қалыптастыруға қосымша ықпал етті, себебі олар өзгелердің қателіктерін ауызша айтуға тиіс болды. Оқыту әрекетінің осы түрін жүзеге асыру үшін студенттерге жазбаша жұмыстарды бағалаудың жеңілдетілген критерийлер берілді. Студенттерге ұсынылған критерийлерге сәйкес олар мынадай көрсеткіштер бойынша бағалау керек болды: жұмыстың басты тезисі қаншалықты жақсы берілген, бұл тезисте оның тұжырымдарын көрсететін мысалдар бар ма, мысалдар берілген тақырыпқа сәйкес келе ме, жұмыстың басы мен соңы қаншалықты қызықты, грамматикалық, лексикалық, стилистикалық жақтан қаншалықты дұрыс.

Жазбаша жұмыстар портфелі

Жазбаша жұмыстар портфелін құру сипатталып отырған жұмыстың ажырамас бөлігі болып табылады. Ол білім алушыға да, оқытушыға да белгілі кезең ішінде жазылған жұмысты сараптауға, оның мықты және әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік береді, ол бұл ретінде студенттерде жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру деңгейі туралы мағлұмат жинақтауға болады. Аударма ісі-203 тобында жазбаша жұмыс портфелін жинақтау бойынша мынадай жұмыстар жүргізілді:

а) ұсынылатын портфельдің мазмұны туралы түсіндірме жазба;

ә) студент ең нашар деп санаған жұмыстың талдауы;

б) студент ең жақсы деп санаған жұмыстың талдауы;

в) студент өз қызығушылығымен таңдап алған газет мақаласы негізінде жазылған эссе;

г) жазбаша сөйлеу дағдыларының қалыптасуының қол жеткізілген деңгейін талдауға арналған эссе;

д) жазбаша жұмыстар журналындағы жазбаларды сараптау.

Портфельге енгізілген жазбаша жұмыстарды сараптау кезінде олардың мазмұны, құрылымы, сонымен қатар лексика грамматикалық құрамы, жазбаша жұмысты орындау кезінде студент кездескен қиыншылықтар, оған қоса бұл қателерді болашақта болдырмаудың тәсілдерінің көрсетілуі басшылыққа алынды.

Бағалаудың мұндай түрі келесі жылы университеттің оқу процесіне академиялық жазу курсының енгізілуімен тығыз байланысты.

Сонымен, жазбаша жұмыстар мына критерийлер бойынша сарапталды [5, 79]:

А. Мазмұны

1. Басты тезистің берілуі жұмыстың тақырыбына сәйкес.
2. Басты тезистің мазмұнында тақырыпты ашуға қажетті тұжырымдар қамтылған.
3. Жұмыстың мазмұны оның басты тезисімен сәйкес.
4. Жұмыста оның басты тұжырымдарын бейнелейтін мысалдар молынан кездеседі..

Ә. Құрылымы

1. Жұмыстың негізгі бөлігінің абзацтарында тақырыптық тұжырымдар бар.

2. Абзацтардың құрылымы белгілі риторикалық үлгіге сәйкестендірілген (мысалы, хронологиялық тәртіп, логикалық бөлулер, салыстыру мен қарсылық, себеп пен, салдар).

3. Абзацтар ішіндегі сөйлемдер мен жқмыстың бөліктері арасындағы бірізді байланыстар сақталған.

Б. Формасы

1. Жұмыстың рәсімделуі қойылатын талаптарға сәйкес.
2. Жұмыста пайдаланылған дереккөздерге қойылатын талаптар сақталған:

а) цитаталар және/немесе жұмысты жазу үшін пайдаланылған дереккөздер саны оның көлеміне сәйкес келеді;

б) цитаталар және/немесе сілтемелер талапқа сәйкес ресімделген.

В. Лексика-грамматикалық ресімделуі

1.Жұмыс грамматикалық жақтан сауатты жазылған.

2. Жұмыста тілді меңгерудің осы кезеңіне сәйкес келетін лексика қолданылған.
3. Жұмыс құрылымы жағынан әртүрлі сөйлемдермен жазылған.
4. Жұмыста орфографиялық ережелер сақталған.

Осы көрсетілген критерийлер бойынша жазбаша жұмыс портфеліне енгізу үшін жазылған 19 жазбаша жұмыс сарапталды. Сараптау нәтижесінде сабақ жүргізілген кезеңде студенттердің көпшілігі эссе жазуды үйренгені байқалды.

Эсселердің мазмұны басты тұжырымдарын растайтын мысалдармен дәйектелуі жағынан қойылатын талаптарға барлық жұмыстың 87% жауап берді, құрылымы қатаң сақталған жұмыстар пайызы 83,3 құрады. Сонымен қатар студенттердің біразы (68,4%) жұмысты аяқталған деп санау үшін талап етілетін тұжырымдар санын келтірген, жұмыстың 75,5 пайызы мазмұндау логикасы жағынан аяқталған.

Семестр соңында осы жұмыстарды сараптау мынадай кемшіліктерді көрсетті: жазбаша айтылымның басты тұжырымын дәл көрсету дағдысын жетілдіру қажет, себебі сарапталған жұмыстардың жартысында ғана (55,6%) дұрыс, дәл басты тұжырым бар, яғни талқыланып отырған тақырыпты толық ашу үшін қажетті дәйектемелер саны жеткілікті. Бұған қоса студенттерге цитаталарды пайдалану дағдыларын жетілдіру, сонымен қатар жұмысты жазу кезінде пайдаланылған дереккөздерге сілтемелерді дұрыс рәсімдеу, сөйлемдерді өзгертіп қолдану бойынша жұмыстар жақсы нәтиже бермегені көрінді. Студенттердің 36,9% ғана эссе жазу кезінде пайдаланылған жұмыстардан алынған цитаталарды қолданғаны байқалды, ал олардың ішінде 24% ғана жұмысты жазудағы дереккөздерге сілтемелерді дұрыс ресімдеген.

Бұл олқылықтар жазбаша жұмыс жасауға үйрету әлі де дұрыс жолға қойылмағанын көрсетеді. Келесі оқу жылында оқу процесіне енгізілетін академиялық жазу курсы осы іске

септігін тигізеді және студенттерге болашақ кәсіби қызметінде қажет болатын ақпараттық коммуникациялық құзырет деңгейін қалыптастыруға мүмкіндік береді деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Короткина И. Академическое письмо. Учебно-методическое пособие для руководителей школ и специалистов образования. - LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. Saarbrucken, Germany, 2011. – 180 с.

2 Радаев В.В. Как организовать и представить исследовательский проект. 75 простых правил. – Москва, 2001. – 206 с.

3 Джеймс Э. Райнкинг, Эндрю У. Харт, Роберт фон Дер Остен. Композиция. Шестнадцать уроков для начинающих авторов. – Москва, «Флинта», «Наука», 2009. – 467 с.

4 Эйдельман Н. Ю. Опыт проведения и анализ проекта по межкультурной переписке // Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы социо-кросс-культурной интеграции в поликультурном образовании». – Новосибирск, 2004.

5 Эйдельман Н. Ю. Переписка по электронной почте между преподавателем и студентами в преподавании академического письма на языковом факультете. // Сборник трудов II Международной научно-методической конференции «Информационно-коммуникационные технологии в преподавании иностранных языков». - Москва, 2006.

Обучение студентов навыкам письменной речи на сегодняшний день является одним из составных элементов подготовки будущих специалистов. В статье автор демонстрирует определенные виды письменных работ; знакомит с требованиями, предъявляемыми к письменным работам, с методами обучения письменной речи на примере преподавания дисциплины «Профессиональный казахский язык». На основе анализа использованных видов обучения письменной речи в определенной группе студентов описываются достоинства и недостатки работ студентов по данной дисциплине. .

One of the main factors of students' preparation is developing their academic writing skills which are one of the components of future specialists' preparation. In this article the author shows the definite types of written work, introduces with requirements on the examples of teaching "Professional Kazakh Language". Strengths and shortcomings are reflected in the analysis of used types of teaching in the particular group of students.

УДК 377. 44. 5

С.С. Смагулова, А.Б. Альжанова
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
г. Кокшетау, Казахстан
smagulova_saule_1954@mail.ru
alamina@list.ru

ОБУЧЕНИЕ ПИСЬМУ В СФЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

В статье расматриваются вопросы развития коммуникативной компетенции в сфере письменной речи на профильно- орриентированном этапе. Авторы обращают внимание на небходимость применения разнообразных ситуаций для развития практических умений и навыков одном из видов речевой деятельности. Составление интересных заданий развивают познавательный интерес у студентов, способствует возрастанию степени активности учащихся.

Ключевые слова: специализация, умение писать, навыки письма, формы работы, активность, ситуации, деятельность, самостоятельность, область письма и.т.д.

В соответствии с требованиями государственного образовательного стандарта Республики Казахстан по профессиональной подготовке студентов высших учебных заведений по дисциплине «Иностранный язык» учебный процесс должен быть нацелен на развитие и совершенствование у студентов практических умений и навыков во всех видах речевой деятельности: чтении, говорении, аудировании, письмо в сфере профессионального общения.

По окончании обучения, усвоив основы БИЯ, на профильно- орриентированном этапе(2курс) уровень развития коммуникативной компетенции в области письменой речи должен обеспечить более эффективное использование письма как средства осуществления учебной, профессионально орриентированной и самообразовательной деятельности, что выражается в разнообразии привлекаемых ситуаций официального и неофициального характера, большей сложности продуцируемых текстов, высокой степени самостоятельности и активности учащихся. Профильный характер данного этапа следует трактовать как дальнейшее обучение языку в плане общения, в том числе и в межкультурной коммуникации, как средству учебно-профессиональной деятельности в различных областях специализации [1, 50].

в области чтения и письма:

- умение читать и понимать литературу по специальности;
- умение писать официальные и неофициальные письма;
- умение составлять факсы, телеграммы, инструкции, контракты, планы, резюме,
- заказы, рефераты, аннотации;
- умение заполнять анкеты, декларации;
- умение аргументировано излагать мнение по предложенному вопросу;
- умение проводить творческий анализ и обобщение фактов в письменной форме.

Требования к практическому владению профессионально-ориентированным языком по 4 видам речевой деятельности (уровень В2-С1) обозначены и программе обучения иностранным языкам. Одним из видов речевой деятельности является письмо. Для овладения навыками письма необходимо приобрести умения четко и логично выражать свои мысли в письменной форме и подробно освещать свои взгляды на различные темы повседневного и профессионального характера.

Основными письменными произведениями учащихся будут:

личное или официальное письмо, сообщение, сочинение, описание, рецензия, изложение, аннотация, рефераты, проектная и курсовая работы.

Учащиеся должны уметь:

*описывать события, факты,явления;

* сообщать,запрашивать информацию развернутого плана;

* выражать собственное суждение, мнение;

* комментировать события и факты, используя в письменном тексте аргументацию и эмоционально-оценочные языковые средства;

* составлять развернутый план или тезисы для устного сообщения;

*создавать вторичные тексты(рефераты, аннотации);

*фиксировать фактическую информацию при восприяти устного и печатного текста;

*делать учебные записи, т.е. составлять письмо “самому себе” с целью организации собственной речевой деятельности [2, 6].

На всех этапах обучения развиваются стратегические умения, к основным из которых относятся следующие:

*использовать текст-образец в качестве информационной и языковой опоры;

*сверять написанное с образцом;

*обращаться к справочной литературе и словарям;

*пользоваться перифразой;

*упрощать письменный текст;

*использовать слова-описания общих понятий;
*прибегать к синонимичным заменам;
*связывать свой опыт с опытом партнера по общению [3, 231].

Возьмем для примера определенный модуль, подробнее остановимся на развитии умений письма в сфере профессионального общения.

Задания по теме" Transport and travelling ".

1. Using computer and post.

a) Write information or e-mail letters. Write your own inquiry concerning transportation and then write a reply.

b) A model-writing (an inquiry)

The inquiry to the travel agency

Dear Sirs,

I am planning to spend August touring Europe and the USA. I would like o receive full information (tourist literature) about transportation: ticket fare, types of transportation and the time of departure and arrival.

Sincerely,

F.Smirnova.

Write appropriate replies.

Dear F.Smirnova,

With reference to your letter on the 24th of July, we are enclosing some tourist literature about Europe and the USA, as requested.

Sincerely,

J.Parker,

Secretary.

(Writing) Письмо направлено развитие навыков письма и перевода, содержит текст на русском или казахском языке, соответствующий основной теме занятия. Подбираем тексты с предназначением для письменного перевода на английский, в зависимости от задач обучения и уровня знаний студентов они могут делать либо подробный перевод, либо вольный перевод, передавая содержание русского текста на английском языке более свободно [4, 232].

Задания для письменного перевода могут быть следующего характера: Render the following extract in English. If necessary, use the original text. Студенты извлекают информацию из базовых текстов, в которых соотношение информации и языкового выражения оптимально для целей обучения. Они легки для запоминания и воспроизведения. Write the translation of the following text or render its content in English. Translate the following sentences into English. Complete the following sentences using the essential vocabulary.

Writing an essay.

The task is to write the essay about the theme" Transport and travelling"

Write all your ideas about this theme using the topic vocabulary.

The first theme is: Types of transport.

If there is a problem with the holiday that the travel company has provided… (tell, representative, as soon as possible).

If you are not satisfied with their reply… (Managing director, travel firm).

The second theme is:

You want to travel foreign countries and Kazakhstan.

Which places of foreign countries and Kazakhstan do you choose for travelling?

Post- writing activities.

a) Pair editing

Exchange your essays with your partners, compare ideas and edit them on your basis of the Editing checklist (look at the end of the lesson).

b) Evaluations, comments and suggestions

Write down your comments and suggestions on written essay on the basis of Editing Checklist.

c) Reformulating

Rewrite the essay, taking into consideration all of the appropriate remarks and suggestions.

d) Creative writing

Write two different stories connected with travelling. The group is divided into two subgroups. One group writes beginnings and gives them to another group to write ends. The group the ends of the second story and give the first group to write beginnings.

The theme is"I prefer to travel alone (company), because…"

Final summarizing

Clustering

Write down the words connected with the theme"Transport and travelling" is the middle of a piece of paper [4, 232].

В настоящее время отношение к письму и обучению учащихся умениям выражать свои мысли в письменной форме решительно изменилось. Прежде всего, следует отметить, что письмо стало рассматриваться как средство коммуникации, другими словами, использование имеющихся знаний и умений для решения конкретных практических задач. Возрастание роли письма в учебном процессе по ИЯ также связано с использованием в настоящее время творческих форм работы с языком. Владение письменной речью позволяет реально использовать знание иностранного языка, находясь вне языковой среды, общаясь с носителями языка с помощью современных средств коммуникации.

В методологической литературе письмо представляется как техника использования графической и орфографической систем иностранного языка, письменная речь же определяется, как умение выражать мысль в письменной форме с помощью графического кода. Под *письмом* мы понимаем длительно формируемую в условиях целенаправленного и мотивированного обучения языковую способность пользоваться системой письменного языка для осуществления коммуникации, доведенную до навыка. Эта специфика отражена в названии структурных частей системы письменного языка – *графика, каллиграфия, орфография и пунктуация*. *Письменная речь* же подразумевает составление письменных сообщений из слов и словосочетаний, иными словами, речевое умение. Данная структурная организация письма составляет лингвистическое содержание обучения письму. Методический же компонент содержания процесса обучения письму связан с освоением рациональных приемов усвоения структурных частей письменного языка в целях его лучшего овладения, а также эффективного изложения своего коммуникативного намерения (психологический компонент).

Письмо как самостоятельный вид речевой деятельности первоначально, генетически связан с устной речью через внутреннюю речь. Что касается самого же взаимодействия устной и письменной речи, Т.М. Николаева констатирует наличие «особой от устной формы морфологической системы письменного языка, которая может быть предметом специального изучения и описания» [5, 86]. Однако не стоит забывать, что человеческий язык должен быть обязательно звуковым, а «письменный язык является дополнением к звуковой речи, фиксируя ее материально» [6, 1]. Более того, письменную речь следует рассматривать как комплементарную, дополняющую друг друга деятельность письма и чтения. Таким образом, процессу порождения «собственного» иноязычного письменного текста предшествует ознакомление с особенностями осваиваемого текста определенного жанра, а также выявление отличий от аналогичного текста на родном языке обучаемого.

В настоящее время формирование познавательного интереса к учебному предмету стало актуальной проблемой. Потребность в значимых для жизненного успеха знаниях — одна из самых общих черт нынешнего старшеклассника. Это определяет развитие и функционирование психических процессов. Восприятие характеризуется целенаправленностью, внимание — произвольностью и устойчивостью, память —

логическим характером. Знание и учет этих особенностей позволяет разработать наиболее эффективные технологии, методы и приемы обучения творческим письменным заданиям.

У школьников старшего школьного возраста мотивы учения начинают воплощать их потребности и стремления, связанные с будущей позицией в жизни и с их профессиональной трудовой деятельностью. По мнению Л.И. Божович: «Старшие школьники – это люди, обращенные в будущее и все настоящее, в том числе и учение, выступает для них в свете этой основной направленности их личности. Выбор дальнейшего жизненного пути, самоопределение становится для них тем мотивационным центром, который определяет их деятельность, поведение и их отношение к окружающему» [7, 352].

Г.В. Рогова отмечает, «письмо позволяет учащемуся фиксировать в памяти графические комплексы в силу того, что при письме активно работают зрительный анализатор (учащийся видит знак), слуховой анализатор («слышит», соотносит этот знак со звучанием), речедвигательный (произносит то, что пишет), моторный анализатор (рука осуществляет движения, необходимые для написания знака). Все это создает благоприятные условия для запоминания. Именно поэтому И.А. Грузинская назвала письмо «универсальным закрепителем» [5, 26].

Обучая студентов на профильно-ориентированном этапе, мы предполагаем достижение студентами высокого уровня в области письма, улучшении качественных характеристик письменного текста. Мы добиваемся увеличения степени самостоятельности учащихся, расширяем темы и проблемы общения.

Степень самостоятельности определяется:

1) Уверенностью в отношении использования языковых средств при составлении письменного текста;

2) Отсутствием повтора в решении коммуникативной задачи или необходимости исправления текста;

3) Отсутствием необходимости помощи. Данные критерии положены в основу разработки форм и способов контроля формирования умений письменной речи [1, 26], [1, 68].

Программа с расширенной сеткой часов предусматривает развитие социокультурных знаний и понятий о культуре письменного общения на изучаемом языке [1, 41].

Обучение письменному выражению мыслей осуществляется с помощью подготовительных (тренировочных) и речевых упражнений. Мы имеем опыт работы со студентами на разных специальностях. Составляем учебные пособия и разработки для студентов. Подбираем и составляем упражнения на развитии письменного общения. При этом берем за основу наиболее интересные и эффективные задания из разных источников.

Работа преподавателя должна быть направлена на то, чтобы активизировать работу в группах. Преподаватель дает студентам задания разного характера для развития познавательного интереса у студентов.

The article deals with questions of development of communicative competence in the sphere of written language at the profile focused stage . Authors pay attention to the necessity of using of various situations for development of practical skills, one of the types in speech activity. Interesting tasks help to develop cognitive interest of students, increase the degree of pupils' activity activity.

Мақалада жазбаша сөйлеу тілі саласында бейінді-бағдарлы кезеңдегі коммуникативтік құзыреттілікті дамыту мәселелері қарастырылған. Авторлар практикалық қабілеттер мен дағдыларды дамыту үшін сөйлеу қызметінің бір түрі болып табылатын түрлі жағдаяттарды қолдану қажеттігіне назар аударған. Қызықты тапсырмалар құрастыру студенттердің танымдық қызығушылығын дамытып, олардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Список литературы

1 Программа обучения иностранным языкам. 2000. – С. 50-51

2 Мусницкая Е.В. Учебник для студентов-юристов. – М., 1983.

3 Гальская Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языком. – Москва: “ACADEMA”, 2009. – С. 51-252с.

4 Какжанова Ф.А. Ағылшын тілінің практикалық курсы. – Алматы, 2011. – С. 232-234.

5 Пассов Е.И., Кузнецова Е.С. Обучение письму. – Воронеж: НОУ "Интерлингва", 2002. – 40 с.

6 Поцелуевский А.П. История письма. – Ашхабад, 1946.

7 Божович Л.И. Проблемы формирования личности. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.

8 Николаева Т.М. Письменная речь и специфика ее изучения. // Вопросы языкознания. – 1963, № 3.

9 Комарова А.И. Английский язык для географических специальностей. – М., 2013.

УДК 37.012:372.874

N.M. Stukalenko, N.A. Ustazhanova, R.A. Lavrick
Kokshetau State University named after Sh.Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan

MODERN REQUIREMENTS FOR TRAINING FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

This article denotes competence as the important characteristic that teachers of modern formation should have. Authors analyze key, basic and special competences, which can be formed during professional training of teachers of foreign language. On the base of many-sided review of modern approaches to the definition of professional competence the analysis of basic criteria was conducted.

Key words: *teaching foreign language, professional competence, competency of foreign language teacher.*

Currently contemporary educational paradigm requires the change of requirements for the organization of the educational process, tools used, teaching methods, to make the transition from the traditional model of knowledge to competency. All this leads to further training and even retraining of teaching staff as the basic unit of the implementation of new reforms in education.

In this regard, the preparation of the future teacher of a foreign language in the organization of professional training is based on the use of modern knowledge, methods and innovative technologies. The teacher of a foreign language, in addition to possession of foreign language communicative competence, must possess a professional and general cultural competence. A combination of educational, scientific and educational work, the knowledge of current trends in education, continuity in the teaching of foreign languages in schools and universities provide the entry of the future expert in the field of teaching foreign languages in the new educational environment of the third millennium, in which learning outcomes has become priority. Namely, due to the development of the educational system, as a result of educational reforms the new requirements for teachers have appeared.

One of the requirements of the modern world - competency, serving as a response to the challenges of globalization. Therefore, the task of modern education is to prepare competent specialists, arming it with sufficient competence for "the survival on the labor market."

In accordance with the traditional approach, professional competence is - knowledge, abilities, skills. V.Slastenin determines the psycho-pedagogical and special knowledge as a prerequisite for intellectual and

practical skills. The model of professional competence appears to him as a unity of theoretical and practical readiness of the teacher. He comprises pedagogical skills into four groups:

1) the ability to formulate specific pedagogical tasks in accordance with a specific team of students, taking into account their willingness to learn new knowledge;

2) the ability to plan and design their own activities, to choose the forms, methods and means of the organization of the educational process;

3) the ability to create the necessary conditions (material, moral and psychological, organizational, hygiene, etc.).; to strengthen the identity of the student to develop his work, turns it from an object into a subject of education; to organize and develop joint activities;

4) the ability to evaluate the results of educational activities: self-examination and analysis of the educational process and the results of teacher's activity; to define a new set of dominant and subordinate pedagogical problems.

According to V.A. Slastenin, theoretical preparedness suggests presents of analytical, forecasting, projective and reflective abilities. Practical preparedness content is expressed in external skills, for example the actions that can be observed. To that the methodist attributes organizational (mobilization, information, education, orientation) and communicational skills (perceptual, pedagogical communication skills and so forth.) [1].

It is known that competence is defined as a set of key, basic and special competences, each of which has in turn key, basic and special competencies. Thus, the teacher training requirements include, mainly, the presence of key, basic and special competencies.

According to the definition adopted in the European project "Identification and selection of key competencies» (DeSeCo) key competencies are defined as important "in many spheres of life and are a key to success in life and the effective functioning of society." Key competencies adopted by Council of Europe in 1996 attributed political and social competences, competences associated with life in a multicultural society, competences relating to the possession of a written and oral communication, competences related to the increase of information society, the ability to learn throughout life [2].

On the basis of the classification of I.A. Zimnaya [3] the following competences that should be formed not only in the foreign language teachers, but also in graduates of all disciplines, are as follows:

1. Competences related to the man himself as a person, the subject of communication activities (bachelors should be able) to show high responsibility for their own health both physical and psychological aspects; be aware of the generally accepted ethical and cultural values; independently find the necessary material to fill the gaps in knowledge, an understanding of the ways of thinking; be aware of the legal responsibility to know their rights and responsibilities as a citizens of the Republic of Kazakhstan, to know the country's constitution; to create their own model of personal development, to formulate their own purpose of life, to make a plan to achieve the goals, to realize a consequences of their actions.

2. Competences related to the social interaction of a human and social development: to understand the importance of socialization, cooperation, to learn a model of cooperation as the main type of relationship in the team, to be able to negotiate; to know and apply the rules of business etiquette, to be able to conduct business correspondence.

3. Competences related to human activities: to know the mechanisms and principles of scientific research, to be able to conduct research on a high scientific level; to create projects, to be able to learn; to be able to use a variety of technical teaching aids and software.

According to O.A. Salnikova the core of basic competencies is: social and personal significance, the semantic value of the competence; its practical significance; the presence of the real objects of reality, at which the competence is aimed; the knowledge paradigm of these real objects; skills and ways of activities relating to these objects; the necessary minimum of practical experience; the levels of mastery of the competence [4].

It is also necessary to allocate the basic and special competencies to training teachers of a foreign language. According to the definition of E.A. Kostina, the core competencies reflect the specifics of a particular professional activity [5]. E.A. Kostina refers to basic competences of a teacher of a foreign language the following: "accounting of formation of key competencies (level of training and culture) of students, taking into account the psychological characteristics of a individual learner, organizational skills,

planning lessons and independent work of students, the knowledge of didactic speech of a teacher, the sociocultural interference and positive transfer, the ability to detect and correct mistakes, the ability to objectively assess the advantages and disadvantages of their own activities and personality, activities and personality of students; the implementation of self-improvement to improve the quality of their work, the control of students' knowledge ... ". At the same time, it should be noted that many of these basic competences are based on key competencies, and even formed through key competencies, for example such competence as "the ability to detect and correct mistakes" based on key competence "the ability to interact with other people." E.A. Kostina said that the special competencies reflect the specifics of a particular subjective or non-subjective sphere of professional activity. [5]

A.B. Guliyants in the article "Criteria, indicators and levels of demonstration key competences of teaching of foreign language" define the following competences which the teacher of foreign language should have: "the ability of maintain activity, initiativeness and motivation of students in the process of mastering foreign language; the ability to analyze and evaluate educational process and educational materials due to their effectiveness in mastering foreign language, readiness to use methods, technologies and methods of diagnostics of students achievements in mastering foreign language; ability to develop and implement educational programs on foreign language in educational institutions; readiness to use the different kinds of oral foreign speech on the lesson of foreign language; ability to plan aim, directed on teaching of foreign language and choose the optimal solutions to achieve them and etc." [6]. These competences are the competences mastering which we can implement special functions, so they are special competences.

On the base of proposed competencies we can make a conclusion that future teachers of foreign language in teaching foreign languages should be able to:

- form aims;
- use all the mass of modern pedagogical devices, methods and technologies;
- use and deliver knowledge, abilities, skills, experience (including linguistical);
- develop key competences of students by teaching foreign language;

The proposed competences do not include everything that successful teacher of foreign language should be able to do. In "Proposals of testing teachers of foreign language" made by E.N. Solovova with the participation of V.V. Safonova, K.S. Mahmuryan, they propose to evaluate the professional competence of teacher of foreign language on the base of following basic criteria: communicative competence, professional competence and cultural competence [7]. Communicative competence includes language, speech and socio cultural competences. Professional competence consists of abilities of: planning, organization, control and evaluation, analytical, research and professional-communicative abilities; competences: psychological and pedagogical and philological; as well personal characteristics. We need to mention that socio cultural competence is represented in different criteria of communicative and professional competences [7].

Methodists I.L. Kolesnikova and M.V. Tomashevich represent competences, which are the components of professional pedagogical competence. They represent the following interactive components: pedagogical competence (includes psychological and pedagogical and methodical competences) – cultural – communicative competence. Cultural competence means as a rule broad humanitarian training of teacher, mental outlook, level of culture and education. Communicative competence means ability and readiness to implement foreign personal and cultural communication with native speakers. "Communicative competence is not the personal characteristic of the man, we can see whether the people have it in the process of communication" [8]. The degree of communicative competence is defined by the level of using abilities and skills in the basic types of speech activities.

Psychological and pedagogical competence is connected with the fact that teacher has knowledge in psychology and pedagogic, and the ability to use this knowledge in pedagogical practice.

Methodical competence is defined as the ability to teach foreign language taking in account aims (practical, educational, development) and conditions, as well age, level of education and individual characters of students. Researchers name methodical competence as the ability, according to the following definition "abilities represent the high level of development of common and special knowledge, abilities, skills, which provide successful implementation by persons different kinds of activity" [8].

According to E.G. Belonozhkina «today teachers learn the new practical and transforming competence, volume and quality of research component in pedagogical work increase owing to the change of content and approaches in pedagogical activity" [9].

T.V. Svitova in the result of conducted pedagogical experiment defines "key professional pedagogical competences (focus of key competences of students on the competences of teacher), heuristic professional pedagogical competences (cognitive, creative, organizational), complex professional pedagogical competences (combination of knowledge, personal characteristics, ways of activity, professional directions)" [10]. T.V. Svitova also pointed out the fact of interaction of competences both teachers and students in the process of education.

A.B. Guliyants defines cognitive and technological criteria to competences of teacher of foreign language. So the competence of using different kinds of oral foreign speech on the lesson of foreign language is defined by cognitive criteria: knowledge of foreign language and the peculiarities of oral monolog and dialog speech; technological: ability of making sentence on foreign language in order to achieve the planned goal. The competence of planning aims which is focused on the teaching foreign language and choose the optimal solution to achieve is defined by cognitive criteria: understanding aim and the ability to analyze the ways of achieving it, technological: ability of defining aim and to find optimal strategy to achieve it [6]. That means, the defined criteria include key, basic competences and we can make a conclusion that special competence forms on the base of key and basic competences.

The term "professional competence" on the modern stage of education system development is multifold and constantly changes owing to new components.

A.V. Hutorskoy define as well "competence of success": "the content of the term "competence of success" in regard to the level of education includes three components: success, its competences and also their interactions – as the attribute of person's successful education" [11]. A.V. Hutorskoy pointed out: "The concept of success is comparative. Something that in one pedagogical system is successful, in the other is not. For example, to pass essay downloaded via internet is a norm of success in traditional system of education. From the positions of humane education the content of success is the other" [11]. To the opinion of O.A. Borzova "Success of teacher as competence is the opportunity, the ability of being manager towards oneself with the aim of making authority, of advertisement, work with students and their parents, communication with colleagues, self development and self improvement, strategy and ideology" [11]. We define "the competence of success" as one of the key competences, it cannot be equal to psychological and pedagogical competence. The competence of "success" is the device of achieving aim and beginners in teaching need it to form their own strategy of successful activity. At the same time, "competence of success" can be used by teachers with the experience for analysis and reflexion in their own activity, by means of which it is possible to achieve the best results.

As a conclusion, we define the following aspects:

- the modern requirements to the professional training of teachers of foreign language represent requirements of developing key, basic and special competences;
- according to the constantly developing paradigm of education it is necessary to include mastering of new competences which can help to adapt in professional sphere, particularly "competence of success" in the educational programs of training of teachers of foreign language.
- owing to the fact that special competences are formed on the base of key and basic competences, we need to pay attention to mastering key and basic competences;
- defining of cognitive and technological criteria to the definition of competence helps to form the concrete requirements of mastering these competences;
- the factor of forming professional pedagogical competence of teachers is the interaction of teachers and students in educational process.

References:

1 Slastenin V.A., Isaev I.F., Mishenko A.I. and others. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений.- М.: Школа-Пресс, 1997.- 512 с.

2 http://letopisi.org/index.php/Ключевые_компетенции_для_Европы

3 Zimnaya I.A. Ключевые компетенции - новая парадигма результата современного образования. Интернет-журнал «Эйдос». 2006 [Электронный ресурс]. – URL: http://www.eidos.ru/journal.

4 Salnikova O.A.. Ключевые компетенции в современном образовании // Начальная школа плюс До и После.- 2011, №12.

5 Kostina E.A.. Социокультурная компетенция учителя иностранного языка. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015 [Электронный ресурс]. –URL: https://books.google.ru.

6 Guliyants A.B. Критерии, показатели и уровни проявления ключевых компетенций учителя иностранного языка // Вестник МГОУ. Серия: Педагогика. - 2015. -№2

7 Shukin A.N. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: учебное пособие для преподавателей и студентов. - М.: Издательство «Омега-Л», 2010. - 480 с.

8 Традиции и инновации в методике обучения иностранным языкам. - СПб.: КАРО, 2007. - 288 с.

9 Belonozhkina E.G. Профессиональная компетенция учителя иностранного языка // Иностранные языки в школе.- 2009. - . № 5. - С. 74.

10 Switova T.V. Взаимодействие компетентностей педагогов и обучающихся в образовательном процессе: из опыта экспериментальной и курсовой деятельности ЦДО «Эйдос». Интернет-журнал «Эйдос».- 2011, №10. [Электронный ресурс]. – URL: http://www.eidos.ru/journal

11 Hutorskoy A.V. Компетенции успеха в образовании. Интернет-журнал «Эйдос». 2011. [Электронный ресурс]. – URL: http://www.eidos.ru/journal.

Бұл мақалада жаңа формациядағa мұғалімдерге қажетті маңызды қасиет ретінде құзыреттілік қарастырылады. Авторлар шетел тілдер мұғалімдердің кәсіпкерлік дайындық кезінде қалыптастыруға қажетті негізгі, базалық және арнайы құзыреттіліктерді талдады. Кәсіптік құзыреттілікке қазіргі тәсілдемелердің түсіндірмелерін жан-жақты қарастыру негізінде оның басты өлшемдердің талдауы жасалды.

В данной статье рассматривается компетентность как важное качество, необходимое для учителей новой формации. Авторами проанализированы ключевые, базовые и специальные компетенции, которые должны быть сформированы в ходе профессиональной подготовки учителей иностранного языка. На основе многогранного рассмотрения современных подходов к трактовке профессиональной компетентности проведен анализ ее основных критериев.

УДК 371.3:378 «20»

Г.М. Тленшина, Л.А. Ахриева
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
Gulzada-t@mail.ru, lubascha67@rambler.ru

СОВРЕМЕННЫЕ КРЕАТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассматривается содержание современных креативных технологий и их значение для образовательного процесса. В истории их становления авторы выделяют два этапа: 1. художественное-творчекое образование; 2. западное бизнес-образование. Показаны цели и задачи креативных технологий. В статье освещены несколько креативных методов: «мозговой штурм», синектика и «шесть шляп». Креативные методы при

грамотном использовании могут быть эффективными в преподавании учебных дисциплин и руководстве НИРС в университете.

Ключевые слова: креативность, креативный класс, креативные технологии, творчество.

Креативные технологии – это современные способы и методы развития творческого потенциала человека. Они широко применяются в бизнес-тренингах, но при грамотном использовании могут быть эффективными и в образовательном процессе.

Согласно энциклопедическому словарю, креативность (лат.creo – творить, создавать) – способность творить, способность к творческим актам, которые ведут к новому необычному видению проблемы или ситуации. Творческие способности могут проявляться в мышлении индивидов, в их трудовой деятельности, в созданных ими произведениях искусства и иных продуктах материальной и духовной культуры [1, 56].

Феномен креативности первоначально привлек внимание психологов. В 1950 г. американский психолог Дж.П. Гилфорд, вступая в должность президента Американской психологической ассоциации, сделал доклад «Креативность». Так появился термин «креативность».

В 2002 году вышла книга социолога Ричарда Флориды «Креативный класс: люди, которые меняют будущее» (The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life). Исследования автора убедительно доказали, что чаще всего технологии, компании и даже венчурный капитал перемещаются сегодня в места с большей концентрацией талантливых и креативных людей. А первоочередной задачей власти и бизнеса становится создание наилучших условий для привлечения креативщиков на свои территории.

Креативный класс, по мнению Р. Флориды, состоит из людей, производящих экономические ценности в процессе творческой деятельности. Таким образом, в него входит великое множество работников интеллектуального труда, символических аналитиков, а также свободных профессий и технических специалистов, но принципом объединения служит их реальная роль в экономике. «Ядро креативного класса составляют люди, занятые в научной сфере и технической сфере, архитектуре, дизайне, образовании, искусстве и индустрии развлечений, чья экономическая функция заключается в создании новых идей, новых технологий и нового креативного содержания. Помимо ядра, креативный класс включает также обширную группу креативных специалистов, работающих в бизнесе и финансах, праве, здравоохранении и смежных областях деятельности»[2, 86], — пишет Ричард Флорида. Численность креативного класса, по его мнению, уже превзошла численность рабочего класса. Сразу обращает на себя внимание тот факт, что первыми в ядре креативного класса автором названы ученые и инженеры. Ценности креативного класса знаменитый социолог объединяет по трем направлениям: индивидуальность, меритократия, разнообразие и открытость.

В XXI веке уже никого не удивляют такие понятия, как «креативность мышления», «креативный работник», «креативные вещи». Но многие до сих пор думают, что креативность - это умение рисовать необычные картинки, сочинять музыку, писать стихи и т.д. Вообще она обросла мифами, которые нередко довольно далеки от действительности. На самом же деле, разобравшись с тем, что такое креативное мышление, можно с большой пользой применять его в профессиональной деятельности, причем как развивая в себе, так и раскрывая потенциал своего коллектива. Мы часто мыслим стандартно, вернее даже многое делаем стандартно, не задумываясь о том, почему поступаем подобным образом. Вероятно, каждый может привести немало подобных примеров, в том числе и собственных ошибок, совершенных только потому, что основывались на собственно опыте, не думая о других вариантах.

Креативное мышление, это умение творчески подходить к решению любой проблемы. Да, любой — от общения с клиентами и ремонта офиса, до способа избавиться от старых вещей и написать резюме. Один из распространенных мифов о креативности – то, что ей можно научиться. На самом деле психологи утверждают, что креативностью обладают все, но пользоваться ею могут только те, кто верит, что на это способен. Это значит, что если, к примеру, руководитель убедит своих работников в том, что они умеют смотреть на решение проблем нестандартно, так и будет. Таким образом, стандартное мышление в современном мире - это прямой путь к неудачам и ошибкам в профессиональной деятельности и бизнесе, и лучшее лекарство от него — креативность.

Однако креативность как реальное явление и понятие не синомимично творчеству. Креативность - внутренняя характеристика творчества, практицизм.

Креативность - это уникальная способность человека создавать новые значимые формы, смыслы, знания, информацию и находить способы их актуализации.

Вопрос о возможности развития креативных способностей долгое время был дискуссионным. Творчество многими интерпретировалось как божественное начало, а человек был лишен возможности влиять на него. В XX веке возобладала альтернативная позиция, согласно которой творческие способности человека можно развивать, надо только найти механизмы достижения цели. В настоящее время такие механизмы найдены и освоены.

Креативные технологии в современном смысле имеют западное происхождение. В их генезисе различают два этапа: 1 – это область художественно-творческого образования (изобразительного, музыкального, театрального, кинематографического, дизайна); 2 – западное бизнес-образование, поиск эффективных методик подготовки топ-менеджеров.

Технологии креативного мышления интенсивно используются в разных странах мира: США, Великобритании, Ирландии, Канаде, Австралии, Новой Зеландии, Израиле, Японии, КНР, России. Примером их внедрения может служить Венесуэла. «Уроки мышления CoRT», или Cognitive Research Trust (Трест Когнитивных исследований) были внесены в учебный план каждой школы этой страны. В СССР опыт развития креативных способностей был связан с эстетическим и развивающим образованием.

Ключевой целью креативных технологий представляется развитие творческого ассоциативно-образного мышления, способного генерировать неординарные идеи, расширение горизонта сознания, снятие ограничений. Это - универсальная гуманитарная цель, особенно в условиях информационного общества, когда идеи быстро устаревают.

О пространстве для сюрпризов писал в XYIII в. Фридрих Шиллер в письме другу: «Причина твоих трудностей в ограничениях, которые твой разум накладывает на воображение. Ты отрицаешь все с излишней легкостью и чересчур сурово судишь... Творческий ум должен отозвать стражу от своих ворот, чтобы идеи ворвались в беспорядке, а уж потом можно исследовать и рассматривать их во всем многообразии»[3, 167].

Задачами креативных технологий являются:

- развитие способности свободно мыслить;
- превращение творческого мышления в потребность;
- генерация новых идей;
-переосмысление, аудит существующих идей.

В настоящее время известно несколько креативных технологий, удовлетворяющих поставленным целям и задачам. Исторически первым методом поиска новых идей был мозговой шторм (от англ.brainstorming, brainstorm – мозговая атака).

В 1938 году владелец крупнейшей рекламной компании Алекс Ф. Осборн начал практиковать в своей фирме метод, который сотрудники немедленно окрестили мозговой атакой. Во время мозговой атаки поощрялось высказывание любых идей, в том числе совершенно нелепых. Никому не дозволялось критиковать или осмеивать предложения другого. Все высказанные мысли записывались без комментариев и подвергались критическому рассмотрению только на следующем совещании.

Руководители фирмы были поражены количеством блестящих идей — плодами мозговых атак. Осборну удалось создать так называемое свободное пространство для сюрприза. Метод оказался настолько успешным, что в 50-е годы все корпорации Америки буквально помешались на нем.

Окончательное оформление и презентация метода брейнсторма связаны с публикацией в 1953 г. книги Осборна «Управляемое воображение: принципы и процедуры творческого мышления» [4]. Цель метода – активизировать коллективный разум, максимально использовать опыт, знания и фантазию всех без исключения участников совещания для решения проблемы.

В настоящее время мозговой штурм является самым известным и наиболее часто используемым коллективным методом получения идей. Это целый класс методов, которые являются модификациями классического подхода. Правила проведения «штурма» просты: формулируется проблема, которую необходимо решить, создается творческая группа. Эффективной группой для «штурма» считается от 4-6 до 10-12 человек. Один из них секретарь, или модератор, записывающий все идеи, ассоциации, предложения, поступающие от всех участников. Во время самого штурма запрещаются любые критические комментарии или оценки. Запись идей производится на доске или на карточках. После «сброса идей», который длится полчаса-час, следует перерыв. После перерыва начинается разбор полученных идей. В России успешными примерами brainstorm являются Интеллектуальная игра Владимира Ворошилова «Что? Где? Когда?» и брейн-ринг, которые имеют аналоги и на телеканалах Казахстана.

Дальнейшим усовершенствованием технологии мозгового штурма является метод синектики. Этот метод предложил В. Дж. Гордон. В 1961 году он написал свою знаменитую книгу – «Синектика: развитие творческого воображения»[5], а чуть позже создал фирму — Synectics Inc., обучающую творческому мышлению и предоставляющую услуги разработки инновационных идей. В настоящее время клиентами фирмы являются такие корпорации как «IBM», «General Electric», «Zinger» и многие другие.

Синектика - в переводе с английского "synectics" - это совмещение разнородных элементов. Полное определение в словаре английского языка звучит так: «Синектические группы – группы людей различных специальностей, которые встречаются с целью попытки творческих решений проблем путем неограниченной тренировки воображения и объединения несовместимых элементов» [6, 179].

Как и при мозговом штурме, при использовании синектики формируются группы по 6-8 человек. Но с той лишь разницей, что эти группы постоянные для разных задачек и все участники обучены методу синектики. В мозговом штурме же можно набирать каждый раз группу любых людей без специальной подготовки, результат в большей степени зависит от мастерства ведущего.

Также в синектической модели штурма допустима критика, но лишь та, которая позволяет улучшать или развивать высказанные идеи. В результате группа привыкает к постоянной критике и не боится её, т.е. воспринимает критику адекватно как улучшающий инструмент. Технология проведения синектического штурма похожа на технологию мозгового штурма, но все же есть некоторые расхождения: активное применение аналогий и иной способ психологической настройки.

На синектические встречи, как правило, приглашают экспертов из области решаемой проблемы. Их задача пояснять проблемную ситуацию. Также эксперт является помощником ведущего и может задавать наводящие вопросы в ходе обсуждения. Но основная его задача - выявление полезных и конструктивных идей в процессе обсуждения. Эксперта обязательно

подготавливают к встрече и объясняют правила проведения синектической встречи (особенно про конструктивную критику).

Важной отличительной особенностью является то, что метод синектики применяется при решении конкретных проблем и не направлен на использование объективных закономерностей развития различных систем. А над его применением должна работать более

или менее подготовленная и постоянная группа обученных специалистов (несмотря на это, обычный человек, ознакомившись с приемами синектики, сможет взять на вооружение некоторые методики для решения каких-то своих проблем и задач). В этом смысле синектика — это профессиональная деятельность, а мозговой штурм — лишь коллективная самодеятельность. Также стоит отметить, что в отличие от мозгового штурма, в синектике разрешена критика.

Ну и, конечно, главной особенностью является суть метода синектики – использование сравнений и аналогий. Аналогия (греч. подобие) – это сходство двух предметов (процессов) в свойствах или отношениях. Ориентируя свой гибкий ум на поставленную проблему, группа синектиков при обсуждении использует четыре типа аналогий:

1.Прямая аналогия — рассматриваемый объект (процесс) сравнивается с аналогичным из другой области техники или живой природы. Прямая аналогия чаще всего – природная или техническая аналогия. Природа часто дает идеальные образцы решения. Делается попытка использования готового решения.

2. Символическая аналогия позволяет выразить и определить суть проблемы, используя метафоры и разнообразные сравнения, и заключается в обнаружении парадоксов и конфликтов в привычных и понятных фактах. Данный вид аналогии – это ценный инструмент для обнаружения «обычного в необычном» и наоборот — «необычного в обычном». По сути, он заключается в неожиданном определении предмета (как правило, состоящего из двух слов), показывающем его с интересной и противоречивой стороны. Примером символической аналогии может быть характеристика: храпового механизма как надежной прерывистости; дерева как качающейся твердыни, неподвижного движения или занозистой гладкости; шлифовального круга как точной шероховатости и т.п. Данная аналогия синектики хорошо зарекомендовала себя во многих областях, в том числе в кинематографе и литературе для вскрытия противоречивой сути обрисовываемых явлений или персонажей и отражения ее в названии: «Живые мертвецы», «Сухой лед», «Без вины виноватые» и т.д.

3. Личная аналогия (эмпатия): синекторы представляют себя техническим объектом. Например, ребенок может вообразить себя самолетом, телевизором и т.п., затем пытается представить себе, что бы он сделал в создавшихся условиях; актеры вживаются в образ героя, живут его чувствами, мыслями. Синекторы, вживаясь в образ, рассуждают. В этом образе содержится ключ к решению.

4. Фантастическая аналогия, как и предыдущие синектические аналогии, требует от синекторов наличия развитого креативного мышления и творческой раскованности. Участники представляют себе объекты, предметы и рассматриваемые явления в отрыве от существующих физических законов и воображают их такими, какими хотели бы их видеть в идеале. Часто для решения какой-либо задачи, определяя конечный результат, синекторы используют волшебную палочку или другой сказочный атрибут. Можно предположить, что фантасты при написании своих произведений активно используют метод синектики и в частности этот вид аналогий.

Чтобы доходчивее объяснить суть этого метода, можно обратиться к примеру его применения основателем синектики Уильямом Гордоном при создании чипсов Принглс.

Перед компанией Kellogg (известный американский производитель сухих завтраков) стояла неразрешимая задача – как сделать и упаковать картофельные чипсы, чтобы уменьшить объем заполняемого воздуха в упаковку, при этом сделать ее компактнее и избежать крошения продукта. Для решения этой задачи и был привлечен Уильям Гордон. В качестве аналогии, для создания новых чипсов, Гордоном был выбран процесс укладки опавшей листвы в полиэтиленовый мешок. Если листья, укладываемые в пакет, сухие, возникают определенные сложности – они ломаются и разлетаются, а когда листья мокрые — они мягкие и легко принимают форму соседнего листа. Если убирать листья после дождя, пакетов для мусора потребуется немного, ведь сырые листья оставляют значительно меньше воздуха между собой и упаковываются компактнее. Эта аналогия дала начало чипсам

Принглс — формовка и смачивание сухой муки из картофеля помогли решить проблему с их упаковкой.

Таким образом, синектика – это профессиональный мозговой штурм с использованием аналогий.

Метод «Шесть шляп» – один из популярных методов, разработанный Эдвардом Боно – известным исследователем креативности – в 80-х гг. XX века. В своей книге «Шесть шляп мышления» [7] (Six Thinking Hats), де Боно описывает приемы помогающие структурировать как коллективную, так и личную умственную деятельность, сделать ее более продуктивной и понятной. Метод используется в дискуссиях как продуктивный способ управления и переключения мышления. Цель метода – дать людям представление об особенностях их мышления, научить управлять порядком своих мыслей и применять его к поставленным проблемам, достижение более продуктивного рабочего мышления при решении творческих задач.

Эдвард Боно родился на Мальте. Окончил Королевский университет Мальты и почетную степень доктора медицинских наук. В настоящее время является, кроме того, доктором философии Кембриджского университета.

Автор 45 книг, читал лекции во многих странах мира. Непревзойденный странствующий преподаватель. Почти каждую неделю он переезжает из одной части света в другую, проводя встречи с лидерами правительств, работниками образования, директорами предприятий и деловыми людьми.

Эдвард Боно – яркий пример гуру, построившего свою репутацию на одной «большой идее». Центральная идея его учения базируется на медицинском образовании и звучит так: люди вполне продвинулись в математике, статистике и компьютерах, но слишком мало изучили мышление, понимание и творчество (то, чего компьютеры не умеют). Медицина же его привела к разработке моделей поведения и идее самоорганизующихся систем. Его книга «Принцип действия ума» (1969 г.) опережала свое время на 20 лет.

По мнению Боно, мышление есть умение, которое можно совершенствовать, фокусируя на нем внимание и отрабатывая некоторые основные навыки.

Боно обобщил процесс латерального мышления, сведя его к 5 шагам:

1.Уйдите от клише и установившихся моделей мышления.

2.Сомневайтесь в допускаемом.

3.Обобщайте альтернативы.

4.Хватайтесь за новые идеи и смотрите, что получится.

5.Находите новые точки входа, от которых можно оттолкнуться.

К его методу по развитию «взвешенного мышления» обращались ведущие промышленные корпорации, такие как IBM, NTT, Du Pont, Shell и многие другие.

«Главная трудность, связанная с процессом мышления, состоит в преодолении беспорядочного стихийного течения наших мыслей. Мы пытаемся охватить мыслями одновременно очень многое – стараемся «объять необъятное». Необходимо отделить логику от эмоций, желаемое от действительного, фантазии от «голых» фактов и реальных планов на будущее. В умении выбрать нужный подход и состоит идея шести «мыслеварительных» шляп. Они позволят нам умело дирижировать оркестром мыслей и дадут возможность управлять своими мыслями»[7, 15], - пишет автор.

Боно – создатель концепции латерального (нестандартного) мышления и различных техник его достижения, в том числе техники «Шести шляп», позволяющих преодолеть трудности в процессе мышления и решения сложных задач.

«Шесть шляп» - несложный и эффективный метод, помогающий преодолеть три главных проблемы практического мышления: эмоции, растерянность и путаницу. Этот способ дает возможность поделить мышление на 6 режимов, каждый из которых соотносится с воображаемой «шляпой» определенного цвета. Деление на типы шляп помогает структурировать мышление, сделать его более сосредоточенным и постоянным.

Вот краткое описание каждого из режимов:

Красная Шляпа. Эмоции. Интуиция, чувства и предчувствия. Не требуется давать обоснование чувствам. Какие у меня по этому поводу возникают чувства?

Желтая Шляпа. Преимущества. Почему это стоит сделать? Каковы преимущества? Почему это можно сделать? Почему это сработает?

Черная Шляпа. Осторожность. Суждение. Оценка. Правда ли это? Сработает ли это? В чем недостатки? Что здесь неправильно?

Зеленая Шляпа. Творчество. Различные идеи. Новые идеи. Предложения. Каковы некоторые из возможных решений и действий? Каковы альтернативы?

Белая Шляпа. Информация. Вопросы: Какой мы обладаем информацией? Какая нам нужна информация?

Синяя Шляпа. Организация мышления. Мышление о мышлении. Чего мы достигли? Что нужно сделать дальше?

Данная техника представляет собой принцип создания группы, которая должна разработать новую идею. Цвет шляпы закрепляется за каждым членом группы основную роль, которую он должен играть в течение работы над заданием. Роль должна соответствовать психологическому типу человека, которому присваивается шляпа определенного цвета. Техника «Шесть шляп» позволяет создать разностороннюю команду, каждый член команды выполняет особую функцию, свойственную его психотипу и природным способностям.

Использование современных креативных методов резонно при любой умственной работе, в любой области и на самых различных уровнях. Например, метод «Шесть шляп» можно использовать при написании делового письма, в планировании важных дел, оценке чего-либо, поиске выхода из сложной жизненной ситуации и т.д. При работе в группе его можно применять как часть программного обучения.

Креативные методы целесообразно применять в преподавании учебных дисциплин в на всех специальностях университета, в научно-исследовательской работе студентов. Это в полной мере отвечает требованиям, предъявляемым к подготовке специалистов Законом об образовании Республики Казахстан 2011 г. и Стратегией «Казахстан – 2050».

Список литературы

1 Философия: Энциклопедический словарь. Под редакцией А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 456 с.

2 Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. — Пер . с англ . — М.: Издательский дом «Классика-XX1» , 2007. – 421 с.

3 Шиллер Ф. Собр.соч.: В 7 т. – М., 1956.- Т.7. - 759 с.

4 Alex F. Osborn. Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem Solving . – New York: Charles Scribner`s Sons. - 1953.- 350 p.

5 Gordon W. Synectics: The Development of Creative Capacity.- New York., 1961.- 180 p.

6 Англо-русский словарь. Мюллер В.К. 24 изд. – М.: «Русский язык» . – 2106 с.

7 де Боно Эдвард. Шесть шляп мышления. – СПб.: Питер, 1997. – 218 с.

Мақалада білім беру үдерісінің заманауи креативті технологияларының мазмұны мен мағынасы қарастырылады. Олардың қалыптасу тарихын автор екі кезеңге бөледі: 1. көркем-шығармашылық білім беру; 2. батыс бизнес-білім. Креативті технологиялардың мақсаттары мен міндеттері көрсетілген. Мақалада бірнеше креативтік әдіс сипатталған: «ми шабуылы», , ұқсастық әдісі және «алты қалпақ». Креативті әдістер орынды пайдаланылса, олар университеттегі арнайы пәндермен қатар, элективті пәндерді оқыту барысында да тиімді бола алады.

This article considers the content and importance of creative technology for educational process. The authors distinguish two types in its development: 1. art and creative education; 2.

western business education. The aims and tasks of creative technology are shown. The following creative methods such as "brainstorming", "method of analogy" and "six thinking hats". If used rightly, creative technology can be efficient in teaching both specialist and elective disciplines at university.

ӘӨЖ 373 048:811.111

А.Р. Халенова., Л.М. Махажанова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Казақстан
ainagul.halenova@mail.ru, makhazhanova.leila@mail.ru

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бұл мақалада студенттердің шет тілінен өзіндік жұмыстарын орындауға үйретуде студенттердің өзін-өзі дамыту арқылы білімдік құзіреттілігін қалыптастыруды мәселесі қарастырылады. Студенттерді өз бетінше жұмыс істеуге оқыту барысында білімдік құзыреттілігінің маңызы зор. Студенттердің өзіндік жұмысында басшылыққа алатын ең маңызды тілдік құзіреттіліктер "коммуникативтік және әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктер" болып табылады. Шет тілді үйрену сол елдің мәдениетімен, менталитетімен толық таныспай оқу толыққанды болуы мүмкін емес, өйткені «әлеуметтік-мәдени қалыптастыру» коммуникативтік құзыреттіліктің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Өзіндік жұмыс – аудиториядағы сабақта және одан тыс уақыттағы студенттің жеке танымдық қызметі яғни ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасуына септігін тигізеді. Сондықтан студенттің өзіндік жұмысы көп қырлы, анық, бір жүйеге келтірілген, нақты білім мен практикалық ептілікке бағытталуы керек.

Кілт сөздер: әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, ақпараттық-құзыреттілік, ағылшын тілін оқыту, шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігі.

Тәуелсіздік алғаннан бері, мемлекетімізде көптеген өзгерістер болып жатыр. Елімізде жалпы білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Қазіргі заман ағымына қарай білім берудегі мақсат – өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, қоғам мүддесіне үлес қосуда өзін - өзі белсенді етуге дайын, бәсекеге қабілетті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру.

Х ғасырдың соңында XI ғасырдың басында тілді кәсіби-бағытта үйретуді дамыту еркше орын алды, ол ғылымның тікелей дамуымен байланысты жағдай. Тілді үйретудегі бұл әдіске Европа Кеңесі яғни бұл ұйым европа елдеріндегі мәдени және ағартушылыққа жауапты ұйым болғандықтан бірге әрекет етті. Себебі, осы мемлекеттерде белгілі бір маманды дайындауда шет тілін білу және алынған білімді, қабілетін және шеберлігін көрсету үшін қолдану.

Шет тілін білу маманның тек өз елінде ғана емес, шет елмен партнерлік қарым қатынаста жылдан жылға басқа да елде жұмыс істеу біздің өмірімізге енуде.Қазіргі таңда қандайда бір маман болмасын «қандай шет тілін білесіз?» деген сұрақ, талаптар қойыла бастауда.Сонымен жоғарыда айтап өткенімізден шығатын қорытынды шет тілін білу қазіргі замандағы білімді адамның өміріне толық енді деген қорытынды шығады. Бұдан басқа ,дүние жүзілік білім берудегі үрдісті де ескеру керек. Осыны айта отырып меңзейтін жағдай «Европаның бір экономикалық кеңістікте бірігуі,европа кеңістігіндегі жоғары білімнің қалыптасуына ықпал етті» өз бейнесін 1999 жылы басталған Болондық үрдісте тапты [1, 10].

Сонымен қатар, біздің Мемлекеттік білім беру стандартына оқушыларды шетел тілдеріне оқытудағы міндеттерінің бірі болып кез-келген ұлттың мәдениетіне студенттердің оң көзқарасын қалыптастыру екені белгілі. Осылайша, әлеуметтік-мәдени құзіреттілік қазіргі заманғы білім беру саласында маңызды рөл атқарады. Құзыреттіктің бұл түрі ксенофобия мен стереотиптерін жеңуге көздейді және басқа да тілдерде өзге мәдениеттің халқына деген құрмет пен төзімділікке тәрбиелейді.

Қазақстан Республикасының білім берудің инновациялық дамуы қазіргі таңда осыны ескереді содықтан жоғары оқу орнының оқытушылары жаңа жоғары оқу орнының парадигмасын іске асыруға кірісіп кетті ,ол мамандардың XI ші ғасырдың талаптарына сай болу міндетті бағыт боп саналады. Жоғары оқу орнының жаңа мақсаттары мен міндеттері халықаралық және ұлттық құжаттарда айқын көруге болады. Оларға тоқтала кетсек:

- жеке тұлға мәдениетін дамыту яғни бұл сөзді кең мағынада түсінсек – сөйлеу мәдениетінен бастап, этника аралық қарым қатынасқа дейін;
- жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндігін жоғары оқу орнында мақсатты таңдаудағы жауапкершілігін ,әдісін,бағытын дамыта отырып жүзеге асыру.
- өз бетінше білім алу талаптарын қалыптастыру, білімнің үздіксіз керектігін түсіне отырып толықтыруы және оны іс жүзінде ақпараттық кеңістікте үстем болу.
- интерактивті негізде оқуды ұйымдастыру.

Қазіргі таңда дүние жүзілік білім беру, жылдам қарқынмен оқыту үрдісінің сапалы да жемісті болуы аудиториялық сабақтардың көлемін тиімді қысқарта отырып ,студенттердің өзінді жұмыстарына уақытты көбірек беру, олардың шығармашылық қабілетінің өсуіне әсерін тигізетіндігі сөзсіз . Білім беруден күтілетін нәтиже ретінде студенттің түрлі жағдайларда өз бетімен шешім қабылдай алуына мүмкіндік туғызатын негізгі құзыреттіліктер: кандай да бір мәселенің шешімін табу немесе өзіндік менеджмент, ақпараттық және коммуникативтік деп аталатын негізгі құзыреттіліктер.Осы құзіреттіліктерді дамыту ол әрине, оқу жылының басында студенттердің өзіндік жұмыстарын жүйелі түрде жоспарлау білім сапасының көтерілуіне әсер етеді. Осыған байланысты, өздік жұмыстарын орындау үшін әр студентке оқу-әдістемелік құралдарын көрсетіп, өздік жұмыстарына семестрдің басында дұрыс тапсырма беру, соған байланысты әр тапсырманың ұйымдастыру-әдістемелік материалдары болуы тиіс. Ежелгі грек материалисі, философ Демокрит айтқандай, «Еңбек үздіксіз үйренгендіктің арқасында жеңілдей түседі».

Студенттердің қарқыны қай пәнді болсын оқу кезіндегі өздік жұмыстарының дәрежесімен сипатталады. Сонымен, студенттердің өздік жұмыстарының ішкі мазмұны-оқытушының қатысуынсыз немесе көмегінсіз дайындалу ғана емес, студенттің әрекеті алған ақпаратты білімге қолдана білуге айналдыру функциясы мен сол қызметті басқара білу функциясының үйлесімділігінен тұрады немесе олардың өздерінің алдарына қойған мақсаттарына жету үшін құрған амалдарын білдіреді десек де болады. Негізінен алғанда, студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру және өткізу технологиясы мынадай элементтерден тұрады:

- студенттердің өздік жұмыстарын жоспарлау,
- әдістемелікпен қамтамасыз ету,
- бақылау және орындалу бағасы, талдау және жетілдіру.

Атақты ғалым академик А.Н. Крыловтың айтуынша жоғарғы оқу орнының негізгі міндеті – «оқи білуге үйрету», ешқандай оқу орны өз ісін толық меңгерген маманды әзірелеп шығармайды, нағыз кәсіби маман тек өзінің дербес әрекетінің нәтижесінде қалыптасады. Міне осындай «оқи білуге үйрену» дағдысы тек өзіндік сабақтар негізінде білімдік құзіреттілікті тиімді жүзеге асырылады. Ал оқытушы басшылығымен өткізілген студенттердің өзіндік жұмысы олардың теориялық материалды қабылдау сапасын жоғарлатып, кәсіби біліктіліктерінің артуына жағдай туғызып, белгілі саламандық дағдыларды студенттердің қабылдауына оқытушы қатысынсыз жүргізілген өзіндік жұмысқа қарағанда көбірек мүмкіндік береді.

Өзіндік жұмыс – аудиториядағы сабақта және одан тыс уақыттағы студенттің жеке танымдық қызметі яғни ақпараттық құзыреттілік. Студенттің өзіндік жұмысы көп қырлы, анық, бір жүйеге келтірілген, нақты білім мен практикалық ептілікке бағытталуы керек. Қазіргі заманғы білім беру реформасының стратегиялық мақсаттарының бірі жеке тұлғаны шығырмашылық тұрғыдан тәрбие беру, күннен-күнге қиындап бара жатқан әлемде өмір сүруге, еңбекке дайын болу [2, 520]. Кез келген пәнді үйретуде коммуникативтік құзыреттіліксіз, яғни өзіндік жұмыссыз мүмкін емес. Ал шет тілін үйренуде өзіндік жұмыстың ролі екі есеге артатыны белгілі.Мынадай мысалдың өзі жеткілікті «Бала өз тілін үйренгенде бір сөзді қайта қайта естиді, қайталайды, айтады және әр түрлі грамматикалық формада қайталайды, әрине сол сөз өзінің активті сөз қорына енгенге дейін. Шет тілін үйренгенде адам да соны қайталайды: айтылуын оқып жаттығады, сөзді қайталайды, есте сақтай отырып сөйлемді құрайды.Осындай өнімділіктің болуын әрине «тандем» сабақ - өзіндік жұмыс қамтамасыз етеді [3, 222]. Ал, Г.Н. Дари өзіндік жұмыстың мәнін былайша айтады. Бұл жұмысты студент өз бетімен орындайды, ол өзінің біліміне, іскерлігі мен сеніміне, өмірлік тәжіріибесі, дүниетанымына сүйене отырып атқарады [4, 36].

Студенттердің ағылшын тілінен өздік жұмысын жүргізу барысында мынадай коммуникативтік құзыреттілік яғни білімділік дағдылар іске асады:

1. Ағылшын тілінен өткен материалдарды бекіту, нығайту;

2. Студенттердің ағылшын тілінен білімін кеңейту және тереңдету;

3. Студенттердің логикалық ойлауын дамыту, жазбаша және ауызша сөйлеу тілін қоса дамыту;

4. Орфоэпиялық, орфографиялық және пунктуациялық білімдерін қалыптастыру, тілді үйрену қабілетін дамыту;

5. Студенттерге тілдік орта жасау, тілдік жағдаяттарды туғызу, олардың ағылышынша сөйлеуіне толық жағдай жасау;

6. Студенттердің ағылышын тілін дамыту, сөйлеу белсенділігін арттыру, ағылышын тілінде сөйлеу дағдысын қалыптастыру. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру кезінде берілетін тапсырмалардың тәрбиелік мәні де күшті болуы қажет. Онда мынадай міндеттер қарастырылады:

1. Ағылшын мәдениеті, салт-дәстүрі, әдебиеті жайлы берілетін тапсырмалар арқылы білімін арттыру;

2. Ағылшын тілінің байлығын таныстыру арқылы тілге деген қызығушылығын арттыру, тілге деген сүйіспеншілік сезімін тудыру, оны қалыптастыру. Ағылшын тілі пәні оқытушысының тілді үйрету ынтасы, тапқырлығы студенттің өздік жұмысын дұрыс ұйымдастыруға көмектеседі. Тілдік құзыреттілік – тіл арнайы заңдылықпен қызмет жасайтын жүйе деп түсініп, осы жүйенің көмегімен басқа адамның ойын ұғу және ауызша, жазбаша түрде өзіндік пайымдауларын жеткізе білу қабілеті. Студенттерге өздік жұмыстарының тақырыптарын іріктеп беруде оны сөйлесіп үйренуге қажетті тілдік материалдармен байланыстыруға ұмтылу қажет. Сонымен бірге студенттердің сұранысын, қабілетін есепке алып отыруға тиіс. Студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру мен басқаруды дамыту жолдары: Өзіміз дайындаған силлабуста аудиториядан тыс жүргізілетін студенттердің өзіндік жұмыстарының тақырыптары беріледі.Студенттің жазбаша сөйлеу тілін дамытуда екі тілге аударылған мәтін түрлерін салыстыра отырып, оны өз сөзімен ағылшын тілінде жеткізуге дағдыландыру әдісін де қолданамыз. Студенттің өзіндік ізденуіне викториналық сұрақтар ойынын ұйымдастыру да өз әсерін тигізеді. Сұрақтарға дұрыс жауап беру үшін студенттің көп оқуы, ізденуі қажет. Себебі бұл – жарыс. Викториналарды әр түрлі өткізуге болады. 1. Сұрақтарды ертерек беріп қойып, соған студенттердің жазбаша түрде жауап беруі. 2. Сұрақтар ауызша қойылады да, студенттер сол арада жауап береді. 3. Сұрақтар жазбаша беріледі де, сол арада жазбаша жауап береді. Мазмұнына қарай викториналық сұрақтар екі түрлі болуы мүмкін.

1. Пән бағдарламасы бойынша өтілген материалдар бойынша сұрақтар. 2. Оқу бағдарламасынан тыс танымдық сұрақтар. Мұнда студенттің логикалық ойлау қабілеті

шыңдалады әрі өз ойын шапшаң жеткізу үшін сөздерді, сөз тіркестерін тиімді пайдалану дағдысы дамиды. Студенттердің өзіндік жұмыс түрлерін ұйымдастыруда басқа да жұмыс түрлерін, білім берудің көптеген әдіс-тәсілдерін қолдануға болады. Бұл үшін ағылшын тілін өзге тілді аудиторияда жүргізетін оқытушының шеберлігі, ізденімпаздығы, ең бастысы, өз тіліне деген сүйіспеншілігі басты орында тұруы қажет. Жоғары оқу орындарында тілдік емес факультеттерде «ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқыту» атты пән жүреді. Осы пәнді оқытудағы студенттрердің өзіндік жұмысын үйымдастыру ол тікелей оқытушыға байланысты. Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқыту барысында оқытушыға қандай білім керек? – деген сұраққа оқытушы осы саланы терең оқуы қажет емес деп жауап береміз. Оқытушыға тек 3 нәрсе қажет:

1) Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқыту барысында мәтіннің мағынасын дұрыс түсіну керек.

2) Тақырыпқа қатысты негізігі үрдістерді білу керек.

3) Оқытушы студенттердің осы тақырыпқа байланысты не білетінін анықтау арқылы сезіну.

Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқыту әдісінің ең маңызды құралы ретінде мәдениет, әдет–ғұрып, тұрмыс-салт, өндіріс–өнеркәсіптік, қоғамдық-әлуметтік мәселелерді үйрену болып табылады. Бұл жерде бізге социо-мәдениеттік құзіреттіліктің қажет екені белгілі. Социо-омәдениеттік құзіреттілік дегеніміз тілді асымалдаушы, қолданушы халық мәдениетін білу және қолдану. Олар: шет елдердің салт дәстүрлері, ұлттық ойындар, ұлттық тағамдар, ұлттық киімдер және мейрамдар, отбасы тәрбиесінің дәстүрлері. Осы тақырыптар бойынша оқушыларды шет елдерінің әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен таныстыра отырып, оқушылардың шет тіліне деген қызығушылықтарын арттыру және шет елдердің мәдениеті, тұрмысы, салт дәстүрлері туралы білімдерін тереңдету. Шет тілін оқытуда оқушылардың лингвомәдени құзіреттілігіне тоқталатын болсақ, лингвомәдени құзіреттілік оқушылардың меңгеріп жатқан шет тілінде грамматика арқылы яғни сөз арқылы мәдениетін тану. Лингвомәдени құзіреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі. Сондықтан оқытушы алдына мақсат қоя білетін, анық та дұрыс сөйлей білетін, өз ойын жарыққа еркін шығара алатын, түсіне білетін, қызығушылықпен тындай алатын адамды өмір жолына аттандыра білуі керек . Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқыту қазіргі ағылшын тілі әдістемесін оқытудағы және әдістің түрі болып табылады және бұл әдіс жоғарғы оқу орнындағы оқытушыларға тікелей қатысы бар, себебі, жоғарғы оқу орнындағы әр түрлі салада мамандықтар жаярлап шығатындығы белгілі. Ол үшін бұл әдісті толығымен зерттеп, талдап оқып, оны аудиторияда қолдансақ, бұл ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқытудың жетістігі болар еді. Өзіндік жұмысты тиімді дамыту үшін қолданатын әдістемелер, жобалар, сабақтың жоспары айқын да анық болуы керек, яғни әр курстағы белгілі мақсатты анықтауымыз керек.Сонымен ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқыту идеясы – ол студенттерді немесе оқушыны шығармашылық түрде ойлауды қалыптастыру, көркемдік мәтінге талдау жасау және мәдениеттану аспектілерінен тұрады. Әлеуметтік-мәдени тұрғыда оқыту, үйрену ол кез келген тілді үйренудің тиімді түрі болып саналады. Себебі, мәдениет – ол адамның өмір сүру жолының, қабылданған мінез-құлық үлгілерінің, қарым -қатынастың және мәліметтердің жиынтығы. Бұл әдіс өте ыңғайлы да пайдалы, себебі мәдени- тарихи деректерді мол қамтый отырып әңгімелеу әдісімен жазылған материалдар көлем шағындығымен түсінікті жатық тілмен адамдардың қандай деңгейде тілді білуіне физиологиялық сәйкестендіре отырып беру. Бұл әдістің мақсаты жоғарғы оқу орындарындағы өзіндік жұмыстардың барлық салада білімді тереңдету, өз бетімен зерттеудің әдістері мен дағдылаын игеру, ғылым мәселелерді шешу болып табылады. Р.С.Немов төмендегідей қорытынды жасаған: «Білік дағдылардың барлық түрлерін қалыптастыруда жаттығулардың маңызы зор. Олардың негізінде дағдылар автоматтандырылып, біліктілер жетіледі. Ал күнделікті, жүйелі жаттығуларсыз, білік, дағдылар өз қасиеттерін жоғалтады» [5, 19]. Студенттің өзіндік жұмысы логикалық ойлауды, дамытуды шығармашылық белсенділікті, оқу материалы негізінде зерттеушілік ықпалына

қамтамасыз ететін практикалық тапсырмаларды жүзеге асырумен байланысты. Коммуникативтік құзыреттілік — екінші тілді үйренуші студенттерге тілдің заңдылықтарын жаттанды үйретпей, сол тілді тілдік және қатысымдық тәсілдерді орынды қолданумен байланыстыру. Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі. Коммуникативтік құзыреттілік – бұл тілді қарым-қатынас кеңістігі ретінде түсініп, іс-әрекеттің белгілі бір саласында қарым-қатынастың мақсаты мен жағдаятына сай үйреніп жатқан тіл құралдары арқылы сөйлеу әрекетін жасау қабілеті. Студенттердің өз бетімен жұмысын қалыптастыру өз мамандығына деген қызығушылығынан туады. Оқытушы үшін нәтижеге жету студенттің білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін қажетіне қолдану болып табылады. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт бағдар беруші – оқытушы ұстаздар. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктейтінін ұмытпауымыз керек.

Студенттің өзіндік жұмысы – болашақ мамандарды даярлаудың және білім сапасын арттырудың ең басты резервтерінің бірі. Осыған орай жоғарғы оқу орындарында әр білім алушыдан ой еңбегінің пайдалы әдістерін білуі, яғни аз уақыт ішінде қажетті ақпаратты іздеп және меңгеруді, теорияны, фактілер, тұжырымдамаларды жүйелеп және жіктей білуді, өз көзқарасын айқын айтып және дәлелдей білуді,түрлі күрделі мәселелерді,шығармашылықпен шеше білуді үйренуі талап етіледі.

Әдебиеттер тізімі

1 Болонская декларация. Зона европейского высшего образования. Совместное заявление европейских министров образования..Болонья. 19 июня 1999 г.URL:http://www.evro-vector. naro..ru/DeclaratsiyaEvroEdu.htm.

2 Астахова В.И. Становление новой образовательной парадигмы на рубеже веков // Вченізап. Харк.гуманитар.ун. – Харьков: Видво НУА7., 2004. – Т.10. – 526 с.

3 Абашева А. К вопросу о самостоятельной работе студентов, углубленно изучающих иностранный язык в неязыковом вузе. – Рига, 2004. – с.221-223

4 Исмаилова Р.Б. Студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері. // Бастауыш мектеп – № 5,6 – 2012, – 36-37 б.

5 Абдукаримова У. Самостоятельная работа студентов. – Алматы, 1999. – 18-23 б.

В этой статье рассматривается важность языковых компетенции во время обучения студентов к самостоятельной работе по английскому языку для специальных целей и развитие у студентов навыков самостоятельной учебной работы, формирование потребностей в самообразовании и освоение содержания дисциплины в ходе аудиторных занятий. Важнейшую роль в руководстве самостоятельной работы студентов играют языковые компетенции, раскрывающую сущность понятия «коммуникативная и социо-культурная компетенция», овладение иностранным языком без ознакомления с культурой страны изучаемого языка, с менталитетом людей, говорящих на этом языке, не может быть полноценным, так как формирование «социокультурной компетенции» является обязательным компонентом коммуникативной компетенции. Самостоятельная работа формирует у студентов в процессе обучения готовность к самообразованию, т.е. формирование когнитивной компетентности и качество личности, обеспечивающее её готовность к самообразованию, личностному и профессиональному росту.

The article highlights the conception of socio-cultural competence and comprises the information revealing the essence of the alleged type of competence. Language acquisition can't be full and valuable without deep insight into the culture of the country and the mentality of native speakers, because socio-cultural competence is an integral part of foreign language communicative competence. The importance of teaching students to work independently in English for special purposes is to develop students' skills of independent study work, the formation of needs for self development and maintenance of discipline in the classroom. A crucial role in guiding the students'

independent work is played by intercommunication of the teacher and the student. Individual tasks forms at students in the teaching of the process readiness to self education formation of «cognitive competence» and individual quality, providing readiness to self education, personal and professional growth that the system of independent work should be directed at the specific knowledge and skills.

УДК 371.3

Ю.А. Цупкина, Г.С. Хасеинова
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
czupkina1975@mail.ru, g.khasseinova@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ КОМПЛЕКСА ЗАДАНИЙ И УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ПРОГРАММЫ

В статье рассматриваются теоретические предпосылки для создания комплекса заданий и упражнений для компьютерной обучающей программы по немецкому языку. Так как грамматика немецкого языка вызывает у студентов определенные трудности, данный аспект языка требует особого внимания. Для разработки упражнений выбрана одна из непростых тем - «Склонение прилагательных». Определены конкретные умения, которые должны быть сформированы у студентов в процессе работы над грамматическим явлением по данной теме. Обозначены основные типы упражнений согласно классификации сторонника коммуникативного метода обучения Е.И. Пассова. Особое внимание уделено формулировкам заданий для выполнения упражнений условно-речевого типа.

Ключевые слова: коммуникативный метод, комплекс заданий и упражнений, компьютерная обучающая программа, немецкий язык, грамматика немецкого языка, грамматические умения, языковые упражнения, условно-речевые упражнения, подлинно-коммуникативные упражнения.

Внедрение компьютера в процесс обучения иностранным языкам сопряжено с определенными трудностями. Известно, что при обучении любому предмету повышенное внимание следует уделять наиболее трудным для усвоения аспектам. При определении такого аспекта для предмета «немецкий язык» мы столкнулись с единодушным мнением специалистов, согласно которому грамматика этого языка настолько сложна и разнообразна, что не возникает сомнений относительно необходимости разработки специальной компьютерной программы для обучения этому аспекту. Главным принципом обучения любому иностранному языку является формирование коммуникативных навыков. Ведь язык – это, прежде всего, средство общения. Грамматика – это та сфера языка, не владея которой человек не может осуществить полноценную коммуникацию. Грамотной речи можно добиться, лишь доведя грамматический навык до автоматизма.

На рынке программного продукта достаточно большое количество компьютерных обучающих программ, которые охватывают различные предметные области. «Эффективность любого мультимедийного продукта определяется тем, насколько данная программа продвигает нас на пути к умению использовать язык по прямому назначению – как средство коммуникации» [1, 46]. К сожалению, большинство широко распространенных на рынке компьютерных обучающих программ не выдерживает критики именно с этой точки зрения. Многие компьютерные обучающие программы не содержат методических рекомендаций для их использования.

Анализ письменных работ, а также наблюдения за устными ответами студентов младших курсов позволяют сделать вывод, что в письменной и устной речи еще достаточно много грамматических ошибок. Особенно трудной для студентов является грамматическая тема «Склонение прилагательных». Здесь даже сильные студенты иногда допускают ошибки. Мы считаем, что для решения создавшейся проблемы необходим учет индивидуальных особенностей и уровня подготовки обучающихся. А «использование компьютера на занятии по грамматике может оказать значительную помощь в реализации дифференцированного подхода» [2, 27].

При составлении комплекса упражнений для контрольно-тренировочной программы мы учитывали методические и дидактические требования, связанные с дифференциацией обучения [3]. Для компьютерной обучающей программы по немецкому языку была выбрана тема «Склонение прилагательных». Выбор данной темы объясняется следующими соображениями. Окончания прилагательных в немецком языке довольно разнообразны. Выбор правильного окончания прилагательного всегда вызывает трудности у студентов, изучающих немецкий язык. Как известно, выбор окончания прилагательного зависит от наличия или отсутствия перед ним, так называемого сопроводительного слова, что не типично для окончаний прилагательных в русском языке, где окончание прилагательного зависит только от существительного, к которому оно относится. Наблюдения за грамматической правильностью письменной и устной речи студентов показали, что наибольшее количество грамматических ошибок они допускают при выборе окончаний прилагательных, не смотря на то, что эту тему они изучали ранее.

Перед тем как приступить к составлению комплекса упражнений для компьютерной обучающей программы мы определили конкретные умения, которые должны быть сформированы у студентов в процессе работы над грамматическим явлением по теме «Склонение прилагательных». Так как в «живом акте речи лексическое и грамматическое неразрывно связаны между собой, роль лексики для овладения иностранным языком не менее значительна, чем грамматики» [4, 7], мы выделили следующие две группы умений:

1. Чисто грамматические умения:

- Умение определять тип склонения прилагательного
- Умение правильно распознать сопроводительное слово (некоторые сопроводительные слова могут также употребляться в роли прилагательного)
- Умение выбирать правильное окончание прилагательного в зависимости от типа склонения
- Умение склонять артикль и сопроводительные слова
- Умение соблюдать порядок слов при конструировании собственного высказывания, содержащего прилагательные

2. Лексические умения, связанные с данной грамматической темой:

- Умение подбирать сопроводительное слово
- Умение выбирать и употреблять подходящее прилагательное в зависимости от ситуации
- Умение выделять те прилагательные, которые не могут быть употреблены с некоторыми существительными

Мы не стали разрабатывать комплексы упражнений для каждого умения отдельно, так как сочли это нецелесообразным, прежде всего потому, что такая градация умения является условной. При работе над данным грамматическим явлением выше перечисленные умения формируются одновременно. К тому же составление комплекса упражнений к таким умениям как, например, правильное распознавание сопроводительного слова или умение определять тип склонения, на наш взгляд не имеет смысла.

Разработанный нами комплекс заданий и упражнений предполагалось использовать с целью создания ориентировочной основы для последующего совершенствования данного грамматического явления в устной иноязычной коммуникации. В методической литературе

существуют разные подходы к определению целей, задач и роли упражнений в обучении иностранному языку и разные критерии их классификации. Для нас наиболее важным критерием является соответствие упражнений цели обучения.

В зависимости от цели обучения С.Ф. Шатилов выделяет следующие основные типы упражнений [5, 197]:

- Подлинно-коммуникативные
- Условно-коммуникативные
- Некоммуникативные упражнения

Термину «упражнение» он дает следующие определение: «Под упражнением мы понимаем специально организованное в учебных условиях одно- или многоразовое выполнение отдельной или ряда операций либо действий речевого (или языкового) характера»[5, 55]

К подлинно- или естественно-коммуникативным упражнениям С.Ф. Шатилов относит упражнения во всех видах речевой деятельности, которые побуждают обучающихся пользоваться этими видами коммуникации как в родном языке. Эти упражнения направлены на формирование или развитие коммуникативных умений.

Характерной особенностью второго типа упражнений является то, что он позволяет осуществлять тренировку языкового материала в учебной (условной) коммуникации, имитирующей естественную. Коммуникативная условность этих упражнений выражается в том, что операции и действия, которые выполняют обучающиеся в них, хотя и носят речевой характер, редко встречаются в естественной коммуникации, например: называние предметов или их местонахождения (по картинке), ответы на вопросы типа: Wasistdas? IstdasBuchinteressant? и т. д.

Третий тип упражнений – некоммуникативные упражнения – неоднороден по составу и цели. Сюда входят так называемые подготовительные, предречевые, неситуативные (языковые) упражнения. Они направлены преимущественно на языковую сферу. Некоммуникативные упражнения способствуют более полному и глубокому пониманию языкового явления и осмысленному его усвоению, а также более точному использованию его в устной и письменной коммуникации.

Мы согласны с мнением многих методистов, что некоммуникативные, в том числе аналитические упражнения должны входить в систему упражнений как один из необходимых типов. Речь должна идти об определении их места и роли в системе упражнений при обучении разным видам навыков в разных видах речевой деятельности.

Таким образом, основу нашей компьютерной обучающей программы составляют упражнения второго и третьего типа, то есть условно-речевые и языковые упражнения, причем большее предпочтение мы отдавали условно-речевым упражнениям. Так как данный вид упражнений выполняется на компьютере, то на наш взгляд он очень близок по своему характеру типу аналитических упражнений, так как студенты всегда имеют возможность подумать, прежде чем дать ответ. Работая с данной компьютерной программой, студенты не выполняют устных речевых действий, но участвуют в коммуникации, конструируя свое высказывание, вопрос или ответ с помощью компьютера. Предлагаемым в компьютерной обучающей программе упражнениям мы старались придать речевую направленность, которая является одним из принципов коммуникативного метода обучения иноязычному говорению.

Е.И. Пассов, сторонник коммуникативного метода обучения, считает, что одним из условий для создания коммуникативных упражнений является коммуникативная задача говорящего. «В речи человека проявляется его отношение к окружающей действительности. В живом слове содержится необычайно богатая гамма чувств, потому что каждая фраза не только отражает действительность, но и выражает отношение говорящего к этой действительности в зависимости от ситуации»[6, 8].

Психологи утверждают, что, только осознав задачу, которую должна решить речь человека, он «знает, что и как сказать и может строить свою речь как сознательное действие»[6, 8].

Иными словами, так как основной функцией человеческой речи является коммуникативная функция, у говорящего в процессе общения всегда есть коммуникативная задача. «В упражнениях, предназначенных для выработки грамматического навыка, необходимо использовать указанную особенность речи – наличие коммуникативной задачи говорящего»[6, 9].

Особое внимание Е.И.Пассов уделяет формулировке задания упражнения. Он считает, что для придания упражнениям речевой направленности необходимо изменить установки упражнений. До сих пор часто используются следующие установки: «Поставьте предложения в Perfekt» или «Поставьте перед существительным прилагательное в правильной форме» [6, 115]. Эти установки побуждают лишь к определенным грамматическим преобразованиям, лишенным всякого интереса, так как они не содержат коммуникативной задачи.

Задачей говорящего не является поставить предложение в Perfektили употребить перед существительным прилагательное в правильной форме. Его задачей является выражение определенной мысли, суждения, вызванной, например, желанием осведомиться, не происходило ли действие в прошлом (тогда он употребитPerfekt), или желанием поинтересоваться качеством предмета (тогда он употребит в своей реплике прилагательное).

Е.И. Пассов предлагает следующие формулировки заданий [6, 134]:

Вместо обычного «Поставьте в Perfekt» можно сказать «Я буду говорить о том, что я обычно делаю, а вы спрашивайте меня, делала ли я это раньше».

Например:

- Jeden Abend lese ich.
- Haben Sie gestern Abend auch gelesen?
- Natürlich.

Вместо «Поставьте окончания прилагательных» - «Поинтересуйтесь качеством того предмета, о котором я упомяну».

Например:

- Ich habe ein Kleid gekauft.
- Ein seidenes Kleid?
- Nein, einwollenes.

Стараясь придать речевую направленность упражнениям компьютерной обучающей программы, мы использовали подобные формулировки заданий к упражнениям, но это не всегда удавалось, потому что, как мы уже говорили выше, основу нашей компьютерной обучающей программы составляют условно-речевые и языковые упражнения. На наш взгляд, установки, которые содержат речевую задачу, применимы только к условно-речевым, а не к языковым упражнениям. Языковые упражнения потому и называются языковыми, так как не содержат речевой задачи в формулировке задания.

Итак, большая часть упражнений нашей обучающей компьютерной программы – это условно-коммуникативные упражнения.

Виды условно-коммуникативных упражнений очень разнообразны. Е.И. Пассов классифицирует их по трем критериям: по составу, по установкам, по способу выполнения. Мы не будем рассматривать классификации условно-речевых упражнений по все трем критериям. Для нас особый интерес представляет классификация данных упражнений в зависимости от способа их выполнения.

Под способом выполнения понимается то действие, которое должен произвести с речевым материалом говорящий, чтобы выполнить свою речевую задачу.

По данному критерию Е.И. Пассов различает четыре вида условно-коммуникативных (или условно-речевых) упражнений [6, 87]:

1. Имитативные. Это такие упражнения, при выполнении которых обучающийся для выражения собственной мысли находит речевые единицы в нужных формах в реплике преподавателя и использует их, не изменяя.

Например: «Подтвердите, если это так».

- Iwanow ist ein guter Student, nicht wahr?
- Ja, er ist ein guter Student.

Эти упражнения отличаются от того механического повторения, к которому нередко прибегают на практике: «Повторите за мной». Подобное повторение вслед за преподавателем не речь, так как перед говорящим не ставится никакой речевой задачи.

2. Подстановочные условно-речевые упражнения характеризуются тем, что в них происходит подстановка лексических единиц в структуру какой-либо грамматической формы. Например: «Возразите мне, если это неверно»

- Das ist ein *kleines* Zimmer.
- Nein, das ist ein *großes* Zimmer.

Или: «Поинтересуйтесь качеством объекта высказывания».

- Er hat einen Vortrag gehalten.
- Einen*interessanten*Vortrag?
- Ja

Здесь также происходит подстановка возможного прилагательного в словосочетании «прилагательное+существительное»

Эти упражнения не следует смешивать с обычными подстановочными упражнениями, в которых нет речевой задачи, а также с подстановочными таблицами, при выполнении которых имеет место не подстановка, а конструирование.

3. Трасформационные условно-речевые упражнения предполагают определенную трансформацию реплики собеседника, что выражается в изменении порядка слов, лица глагола, падежа или числа существительного, формы прилагательного, времени глагола и т. п. Например: «Подтвердите, что данный факт соответствует действительности».

- Dieser Fluß ist tief.
- Ja, das ist ein tiefer Fluß.

4. Репродуктивные условно-речевые упражнения предполагают полностью самостоятельное воспроизведение в репликах обучающихся той грамматической формы, которая усвоена в предыдущих упражнениях. Например: «Угадайте».

- Ich habe gestern etwas gekauft.
- EinneuesKleid?
- Stimmt.

В компьютерную обучающую программу мы включили условно-речевые упражнения только трех видов, исключив имитативные упражнения, так как мы считаем, что при работе с данной компьютерной программой, где обучающиеся, как уже упоминалось выше, не совершают устных речевых действий, имитативные упражнения не принесут никакой пользы. Данный вид упражнений целесообразно использовать при совершении акта устной, а не письменной коммуникации, как это происходит при выполнении упражнений данной компьютерной программы. Таким образом, в обучающей компьютерной программе представлены подстановочные, трансформационные и репродуктивные условно-коммуникативные упражнения.

Отбирая дидактический материал для упражнений компьютерной программы по грамматической теме «Склонение прилагательных», мы руководствовались следующими положениями:

- Формирование грамматического навыка должно происходить на основе хорошо усвоенных лексических единиц. Поэтому в обучающей программе использована лексика, входящая в лексический минимум для первого и второго курсов.
- Учет всех типов склонения прилагательных немецкого языка, а также всех возможных сопроводительных слов, употребляемых перед прилагательными.

- Объединение сопроводительных слов в группы по признаку общего варианта склонения прилагательных после каждой определенной группы. Сопроводительные слова, приведенные в данной компьютерной программе, были объединены в группы. На каждую группу сопроводительных слов составлены упражнения.
- Формирование необходимых качеств грамматического навыка в процессе выполнения компьютерных упражнений. В программе имеются упражнения не только на один какой-то тип склонения прилагательных, но и упражнения, где несколько типов склонения прилагательных «сталкиваются» друг с другом с целью формирования таких качеств грамматического навыка как устойчивость и гибкость.

В том случае, если сильные студенты достаточно быстро справятся с языковыми и условно-речевыми упражнениями, они имеют возможность перейти к выполнению комплекса заданий и упражнений творческого характера, которые также содержатся в данной обучающей компьютерной программе. Задания и упражнения, требующие от студентов творческой активности и самостоятельности, также направлены на формирование выделенных умений в совокупности, но на более сложном уровне. Если при работе с языковыми и условно-речевыми упражнениями данной компьютерной программы студенты должны выбрать один вариант из списка предложенных, то, выполняя задания и упражнения творческого характера, не допускающих построения и применения алгоритмических предписаний, обучающиеся создают свой собственный текст (описание картинки, формулирование высказывания, составление диалогов), самостоятельно употребляя нужные прилагательные в правильной форме. Проверить правильность выполнения данного вида упражнений с помощью компьютера невозможно. Выполнив творческое упражнение, студенты могут вывести его на принтер и сдать на проверку преподавателю.

Материал для творческих упражнений подбирался из различных источников. Нами были использованы тексты различных жанров: диалоги, рассказы, пословицы и поговорки. Мы учитывали такие дидактические принципы как принцип воспитывающего обучения, принцип связи с жизнью, а также принцип сознательности и творческой активности, что способствует реализации требования единства практических, теоретических, воспитательных и образовательных целей.

Очень важным условием, необходимым для максимальной реализации возможностей компьютерных программ, является правильное их использование. Прежде всего, надо отметить, что формулируя методические рекомендации для работы с компьютерной обучающей программой, мы исходили из того, что имеем в виду не компьютерное обучение, а занятие в компьютерном классе.

Предлагаемая компьютерная обучающая программа направлена на формирование грамматических умений и навыков по теме «Склонение прилагательных» и может быть использована при изучении данной грамматической темы, как студентами младших курсов, так и студентами старших курсов, желающими закрепить ранее полученные навыки по теме.

1. До занятия в компьютерном классе необходимо изучить теоретический материал по теме «Склонение прилагательных». Студенты делают это самостоятельно, используя рекомендуемую преподавателем литературу и другие источники информации, или преподаватель оказывает студентам помощь при усвоении теоретических сведений по данной грамматической теме.

2. Проведение устного инструктажа до того как будут включены компьютеры. Он не должен дублировать имеющуюся в компьютерной программе инструкцию. Он направлен на предупреждение вопросов, которые могут возникнуть в процессе работы за компьютером. Целесообразно пояснить назначение элементов интерфейса компьютерной обучающей программы.

Программа предоставляет пользователю возможность обратиться к теоретическому материалу или сразу перейти к выполнению диагностирующего упражнения. Важно нацелить студентов на то, чтобы они не торопились и не переоценивали свои возможности.

Чтобы четко провести такую беседу, преподаватель должен сам предварительно поработать с компьютерной программой.

3. Мы рассматриваем компьютер как одно из средств обучения и считаем, что использование обучающей программы даст положительный эффект только в комплексе с другими средствами обучения и в сочетании с аудиторными и самостоятельными занятиями по грамматике немецкого языка. Поэтому после работы с компьютерной обучающей программой, которая ориентирована, как уже упоминалось выше, на создание ориентировочной основы для последующего совершенствования данного грамматического явления в устной иноязычной коммуникации. Необходимы упражнения для тренировки в устной речи.

4. Преподаватель наблюдает за работой студентов с обучающей программой, оказывает необходимую помощь, которая может понадобиться из-за технических неполадок или непонимания материала.

5. По окончании занятия в компьютерном классе преподаватель подводит итоги, оценивает работу студентов. С учетом тех ошибок, которые были допущены студентами при выполнении тренировочных или контрольного упражнений, преподаватель может дать рекомендации каждому студенту, над чем ему еще нужно поработать дома и задать индивидуальное домашнее задание.

При запуске программы на экране монитора появляется заставка и окно для ввода личных данных пользователя (Ф.И.О., группа). Упражнения компьютерной программы разделены на два блока, первый из которых включает тренировочные языковые и условно-коммуникативные упражнения по теме «Склонение прилагательных», а второй – творческие. Чтобы выбрать тот или иной блок программы, необходимо щелкнуть кнопкой мыши по надписи «Teil 1» или «Teil 2».

При выборе первого блока появится окно с диагностирующим упражнением. Это упражнение предназначено для определения уровня владения данным грамматическим явлением. До того как приступить к выполнению диагностирующего упражнения у пользователя есть возможность повторить теоретический материал по теме «Склонение прилагательных». Для этого нужно щелкнуть мышью по кнопке с названием «Grammatik», находящейся в правой стороне экрана. Воспользоваться информацией из грамматического справочника при выполнении диагностирующего упражнения можно только один раз (до того как приступить к выполнению упражнения или в процессе работы с ним). После того, как выполнение этого упражнения будет завершено, необходимо нажать на кнопку с надписью «nächste Übung», чтобы перейти к тренировочным упражнениям. После нажатия на эту кнопку на экране появится окно, где представлены сведения о количестве ошибок, которые были допущены в диагностирующем упражнении и оценка за его выполнение.

В зависимости от ошибок, допущенных при выполнении диагностирующего упражнения, компьютер выдаст некоторое количество тренировочных упражнений, направленных на ликвидацию тех пробелов в знаниях, из-за которых были допущены ошибки в диагностирующем упражнении. В ходе выполнения тренировочных упражнений обучающийся имеет возможность обращаться к теоретическому материалу неограниченное количество раз. Учитывая взаимосвязь данного грамматического явления с другими, кроме грамматического справочника по теме «Склонение прилагательных» в программе предусмотрена кнопка для получения подсказки «Vorsagen», которая содержит все сведения по грамматике, необходимые для выполнения каждого отдельного тренировочного упражнения (склонение существительных, артикля, других сопроводительных слов, информация о роде существительных). Для каждого тренировочного упражнения имеется отдельная подсказка. В процессе выполнения тренировочных упражнений программа моментально реагирует на введенный ответ. При правильном выборе окончания прилагательного в правой нижней части экрана появляется надпись «richtig», в случае неправильного ответа – «falsch». Для перехода к следующему упражнению нужно щелкнуть по кнопке «nächste Übung».

Если пользователь затрудняется в том, каким образом вводится тот или иной ответ, он может прочитать инструкцию, которая отобразится на экране при нажатии на кнопку «Hilfe». Эта кнопка также находится в правой стороне экрана.

Завершающим этапом работы с тренировочными упражнениями является контрольное упражнение, правильность выполнения которого оценивается по пятибалльной шкале.

Информация о количестве ошибок, допущенных в диагностирующем и контрольном упражнениях, оценки за их выполнение, а также количество выполненных тренировочных упражнений сохраняется в каталоге программы и может быть просмотрена с помощью любого текстового редактора.

В случае безошибочного выполнения диагностирующего упражнения обучающийся сразу переходит к выполнению творческих упражнений второго блока компьютерной программы. Результатывыполнениятворческихупражненийпроверяетсампреподаватель.

Список литературы

1 Баймуханов Б. и др. Дидактические особенности использования информационных технологий обучения// Высшая школа Казахстана, 2000. – № 6. – С. 46-53.

2 Карамышева Т.В. Изучение иностранных языков с помощью компьютера (в вопросах и ответах). – Санкт-Петербург: «Союз», 2001. – 192 с.

3 Клепикова Т.А. Новые технологии в преподавании иностранных языков: перспективы и проблемы, http:www.pomorsu.ru/ScientificLife/Library/Sbornic1/Article22.htm

4 Жумагулова Н.С. Методика работы над совершенствованием речевых умений для выраженияличностного отношения к предмету речи на V курсе языкового вуза/немецкий язык, общественно-политическая тематика/Автореф. – Алматы, 1998. – 24 с.

5 Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. – М.: «Просвещение», 1986. – 223 с.

6 Пассов Коммуникативные упражнения (на материале немецкого языка). – М.: «Просвещение», 1967. – 178 с.

The article discusses the theoretical background for complex tasks and exercises creation for computer training in German. Since the grammar of the German language is the students' difficulties, this aspect of language requires special attention. "Declination of adjectives" - one of the challenging topics - is chosen for exercise development. Specific skills that are to be formed in the course of work on grammatical phenomena on this topic are identified. The article outlines the main types of exercises according to E.I. Passov's classification. Particular attention is paid to forming conditional type of speech tasks.

Мақалда неміс тілі бағдарламасына компьютерлік оқыту үшін кешенді тапсырмалар мен жаттығулар жасау үшін теориялық пікірдің алғышарттары қарастырылған.Неміс тілі грамматикасы студенттерге біршама қиындықтар тудырғандықтан, тілдің бұл аспектісі ерекше назар аударуды талап етеді. Жаттығуларды дайындау үшін күрделі тақырыптардың бірі «Сын есімдердің септелуі»тақырыбы алынды.Берілген грамматикалық тақырып бойынша студенттердің бойында қалыптасатын нақты дағдылар анықталды. Коммуникативті оқыту әдістемесінің жақтаушысы Е.И. Пассовтың берген классификациясы бойынша негізгі жаттығулар белгіленді. Шартты сөйлеу жаттығуларын орындау үшін тапсырмалардың тұжырымдалуына ерекше назар аударылды.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1 **Абдукаримова Айгуль Ахмедовна –** магистр кафедры английского языка Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)

2 **Абикенов Мұхит Төкенұлы –** филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің доценті (Казахстан)

3 **Абрамова Галина Иосифовна –** кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)

4 **Адилова Алмагуль Советовна** – доктор филологических наук, профессор Карагандинского государственного университета им Е.А. Букетова (Казахстан)

5 **Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы –** филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Қазақстан)

6 **Алдашева Камар Сагингалиевна –** Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты (Қазақстан)

7 **Алибекова Куляш Еркеновна –** кандидат педагогических наук, старший преподаватель КазУМОиМЯ им. Аблай хана (Казахстан)

8 **Альжанова Амина Бекеновна –** преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

9 **Амренов Адилбек Даутбекович –** филология ғылымдарының кандидаты, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының доценті (Қазақстан)

10 **Амренова Раушан Сактияровна –** кандидат филологических наук, декан факультета филологии и педагогики Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

11 **Асан А.К.** – магистр Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

12 **Асанова У.О.** – ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

13 **Аубакирова Ботагох Карибаевна –** магистр филологических наук Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

14 **Ахметова Гульнара Сагынбаевна –** магистр педагогических наук Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

15 **Ахриева Любовь Ахметовна –** магистр филологических наук Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

16 **Ашкеева Мадина Муратовна –** магистр педагогических наук Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

17 **Байгозинова Д.Е.** – магистр Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

18 **Байманова Ляззат Сейтзиевна –** кандидат филологических наук, доцент, и.о.профессора Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

19 **Байтанасова Қарлығаш Медетқызы –** кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

20 **Баяндина Сауле Жумажановна** – доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ им. Аблай хана (Казахстан)

21 **Бейсембаева Жанаргуль Алибиевна –** кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и теории перевода Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

22 **Бейсенова Жайнагуль Сабитовна** – доктор филологических наук, профессор КАЗГЮУ (Казахстан)

23 **Бекимова Альфия Бегалиевна –** магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

24 **Дальбергенова Ляззат Елемесовна** – доктор философии (Ph.D) по специальности «Филология», старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

25 **Динаева Б.Б. –** филология ғылымдарының кандидаты, қазақ және орыс тілдері кафедрасының «КАЗГЮУ» Университетнің доценті (Қазақстан)

26 **Ерхожина Шаттыгүл Лесбекқызы –** педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан)

27 **Жанабекова Магульсим Абдилдаевна –** кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

28 **Жумабекова Бейбітнұр Қапарқызы –** филология ғылымдарының кандидаты, шетел тілдер кафедрасының меңгерушісі, С.Торайыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің доценті (Қазақстан)

29 **Жумабекова Шолпан Дисембековна –** магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

30 **Жуманова Гульнур Жанатовна –** магистр педагогических наук Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

31 **Иманбердиева С.Қ. –**Алматы менеджмент университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы (Қазақстан)

32 **Исакова Сабира Сагынбековна** – доктор филологических наук, профессор Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова (Казахстан)

33 **Исмағұлова Баян Хамзиевна –** филология ғылымдарының докторы, Орталық Азия университетінің профессоры (Қазақстан)

34 **Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна –** кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков Костанайского государственного педагогического института (Казахстан)

35 **Камиева Гульмира Камиевна –** педагогика ғылымдарының кандидаты, қазақ және орыс тілдері кафедрасының «КАЗГЮУ» Университетнің доценті (Қазақстан)

36 **Касенов Сапар Негметович –** старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

37 **Кадашева Карлыгаш Кадашевна** – доктор педагогических наук, профессор Университета «Туран-Астана» (Казахстан)

38 **Кадыров Жанбай Туларович –** кандидат филологических наук, доцент СКГУ ими М. Козыбаева (Казахстан)

39 **Қайрат Гульсауле –** магистр педагогических наук Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

40 **Қабышев Талғат Болатович –** филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің доценті (Қазақстан)

41 **Қанабекова Меңгүл Қошпанқызы.** ҚазМемҚызПУ (Қазақстан)

42 **Құрманова Назым Есентайқызы** – магистр Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

43 **Капанова Дамели Енсебековна –** кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков Казахского агротехнического университета им С. Сейфуллина (Казахстан)

44 **Карипжанова Гүлназ Төкенқызы –** филология ғылымдарының кандидаты, С. Торайыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің профессоры (Қазақстан)

45 **Кемелбек Берікболсын Маратұлы** – магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Қазақстан)

46 **Кенжеканова Куралай Кенжекановна –** магистр, старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

47 **Кожина Сандугаш Асанкызы** – магистрант Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова (Казахстан)

48 **Крамаренко Борис Васильевич** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

49 **Кулахметоа Мергуль Сабитовна –** кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова (Казахстан)

50 **Лаврик Руслан Анатольевич –** магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

51 **Махажанова Ляйля Мадибековна –** старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

52 **Молдахметова С.С. –** преподаватель Казахского государственного юридического университета (Казахстан)

53 **Мукашева Акбота Омиржановна –** магистр образования, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

54 **Набидуллин Айболат Сарсенбаевич –** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің магистрі (Қазақстан)

55 **Омарова София Кожиакпаровна** – кандидат филологических наук, доцент – кандидат филологических наук, доцент Университета «Туран-Астана» (Казахстан)

56 **Оналбаева Айгуль Тыныбековна** – доктор филологических наук, и.о.профессора Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)

57 **Оспанова Б.Р. –** филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ Әдебиеттану және тіл білімі ҒЗИ-ның бас ғылыми қызметкері (Қазақстан)

58 **Плохенко Валерия Борисовна** –преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

59 **Өтегенова Аякоз Ақылбекқызы –** докторант КГУ им. Коркыт Ата (Казахстан)

60 **Рахманова Нуржанат Малдыбаевна** – кандидат филологических наук, доцент ТОО Университет Алматы (Казахстан)

61 **Русол Ирина Григорьевна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

62 **Рысбаева Г.Қ.** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

63 **Санникова Анна Викторовна –** магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

64 **Сапина С.М. –** "КАЗГЮУ" Университеті АҚ (Қазақстан)

65 **Сарманова Жанара Саветовна** – магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры общего языкознания и теории перевода Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

66 **Сарсенбаева Алия Сериковна** – магистр иностранной филологии Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

67 **Сейдалиева Гулдана Омаровна** – докторант КазНПУ им Абая (Казахстан)

68 **Смагулова Сауле Сапаровна –** преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

69 **Стукаленко Нина Михайловна –** доктор педагогических наук, профессор Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

70 **Уристенбаева Ж.Н.** – магистрант Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)

71 **Устажанова Назгуль Амантаевна –** магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

72 **Утегенова Д.И.** – кандидат филологических наук, доцент КАЗГЮУ (Казахстан)

73 **Таджибаева Айзада Абдувахитовна –** кандидат филологических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)

74 **Тасбулатова Жания Серикпаевна –** магистр Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

75 **Ташимханова Дыбыс Сартаевна –** кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

76 **Темирова Жанна Германовна –** магистр Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

77 **Тленшина Гульзада Мукашевна** – кандидат исторических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

78 **Тлеуова Акмоншак Зархомкызы –** кандидат филологических наук, доцент Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова (Казахстан)

79 **Туребекова А.С. –** магистр Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

80 **Халенова Айнагул Рыскельдиевна –** старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

81 **Хасеинова Гульнара Садибековна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

82 **Цупкина Юлия Александровна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

83 **Шайбакова Дамина Дисингалеевна** – доктор филологических наук, профессор Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)

84 **Шакирова Қатира Мирамовна** – старший преподаватель Аркалыкского государственного педагогического института им. И. Алтынсарина (Казахстан)

85 **Шалабай Бердібай –** доктор филологических наук, профессор Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

86 **Шарипова Айжан Сейлхановна –** магистр педагогических наук Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

87 **Шортанбаев Шохан Амангелдиевич – с**тарший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан)

88 **Шулембаева Кызжибек Мендыбаевна** – магистр образования, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

89 **Ыбырайым Ә.О. –** М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)